

9(С2)/27
В 65

В. О. Войцехович

ФРОНТ НА ПОЛІССІ

В. О. ВОЙЦЕХОВИЧ
Герой Радянського Союзу

ФРОНТ НА ПОЛІССІ

ПАРТИЗАНСЬКІ ЗШИТКИ

ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
КИЇВ 1975

Нова книга Героя Радянського Союзу В. О. Войцеховича «Фронт на Поліссі» — своєрідний літопис бойового шляху легендарного з'єднання, яким командував двічі Герой Радянського Союзу С. А. Ковпак. Колишній помічник начштабу по оперативній частині, а згодом начальник штабу з'єднання з документальною достовірністю, день за днем, з липня 1942 до початку літа 1943 року, розповідає про боротьбу побратимів-партизанів у тилу німецько-фашистських загарбників — на території України та Білорусії.

Автор правдиво відтворює героїзм і мужність незламних патріотів, змальовує образи звитяжців — командирів і рядових бійців, незламних патріотів, людей комуністичного сумління, відданих захисників нашої соціалістичної Вітчизни.

Рецензенти

доктор історичних наук *Л. Є. Кизя*,
кандидат історичних наук *Д. П. Григорович*.

821950

KO

© Політвидав України, 1975 р.

В $\frac{10604-003}{M201(04)-75}$ 262-74

Передмова

Висвітлення славетної епопеї всенародної партизанської боротьби в часи Великої Вітчизняної війни з кожним роком поглиблюється новими книгами-спогадами самих героїв цієї епопеї, розвідками істориків, творами письменників, художників, композиторів. Особливе місце в творенні цього безсмертного літопису належить учасникам, організаторам партизанського руху, котрі розповідають хвилюючу правду про подвиги своїх з'єднань, загонів, підпільних груп. Йдеться не про записи окремих, найбільш яскравих бойових епізодів, а про великі книги, які лише умовно можна назвати спогадами, щоденниками, нотатками; бо глибиною аналізу, описуваних подій вони часом наближаються до вершин історичних узагальнень, а емоційним впливом на читача — до художніх творів.

Скільки написано і видано таких книг? Трудно сказати. Це нині вже ціла література, багатоіменна, багатомовна, одна з найпопулярніших серед наших читачів література. Лише про ковпаківське з'єднання і про легендарного Сидора Артемовича написано кілька десятків книжок українською, російською, білоруською, грузинською, вірменською, польською, словацькою мовами. А коли додати до цього переклади, окремі спогади та нариси, то доведеться назвати більшість мов світу.

Здавалося б, після яскравих епічних полотен Петра Вершигори «Люди з чистою совістю» і Сидора Ковпака «Від Путивля до Карпат», які з'явилися зразу після війни, інші розповіді про ковпаківські рейди будуть блідими переспівами висвітленої теми і не зможуть захопити читача. А сталося навпаки. Кожна нова книга не тільки бажано доповнювала попередні, а відкривала свій новий світ у висвітленні відомих подій, знайомила з новими героями, доносила невідомі нам людські долі, ней-

мовірні подвиги. І цілком зрозуміле те, що читачі, особливо молодь, поспішали ввійти в той світ безмежної звитяги радянського народу.

Минають роки. Уже давненько ми відсвяткували тридцятиліття з дня народження Путивльського Ковпакового загону, недавно газети, радіо, голубі екрани розповідали про Карпатський рейд з нагоди тридцятиліття походу нашого з'єднання на Карпати. Для нас, учасників незабутнього рейду, все те полум'яне минуле дуже близьке. Ще й досі болять розранені, натружені ноги. Ніби вчора лише ми повернулись з-під Говерли до Прип'яті. Але ж тридцять років — то дуже багато. Статистика свідчить, що у нас, в Радянському Союзі, нині живе більша половина тих людей, які народилися після війни. То ж для них, тих щасливих людей, котрі не зазнали, не бачили страхіть війни, кожна правдива розповідь про подвиги їхніх дідів, матерів, батьків є, була і буде найбільш хвилюючою.

Перед нами саме така розповідь.

Герой Радянського Союзу Василь Войцехович у з'єднанні Ковпака довгий час був начальником оперативного відділу штабу, а з вересня 1943 року — начальником штабу. В його портфелі збиралася найрізноманітніша інформація. Треба сказати, що портфеля в прямому розумінні у Войцеховича не було. Основним сховищем інформації, в умовах партизанської найсуворішої конспірації, була добре організована пам'ять. Записувалися лише основні, здебільшого досить узагальнені відомості та накази.

Оскільки кожне з'єднання в тилу ворога діяло окремо, крім поодиноких випадків, коли в операції брало участь кілька з'єднань, то відомостей збиралося надзвичайно багато. Тим більше, що наше з'єднання було постійно рейдуєчим, а тому кожен перехід вимагав вивчення найрізноманітніших аспектів. Діяли десятки близьких і далеких розвідгруп, опитувалось населення, досліджувалася фашистська пропаганда, бралися до уваги навіть чутки й легенди, якими тоді було переповнене все Полісся. Цього вимагали досвідчені й мудрі воєначальники Ковпак та Руднев, цього вимагали самі умови боротьби у ворожому оточенні.

В центрі зосередження цієї багатющої інформації майже від першого до останнього переходу ковпаківців був Василь Войцехович. І коли закінчилась війна, для

директора лісгоспу та інформація, здавалося б, стала непотрібна, та Василь Олександрович продовжував на-
громаджувати відомості про бойові дії свого з'єднання.
До його послуг були навіть джерела інформації колиш-
нього гітлерівського генштабу.

Для чого він це робив? Для майбутніх книжок? Ду-
мається, що ні. Колишньому начальникові штабу цікаво
було заповнити оті білі плями, які залишалися на карті
бойових дій з'єднання.

Минали роки. Шуміло, оновлювалось рідне Полісся
за Десною. Директор лісгоспу разом зі своїми лісни-
чими доглядав нашу колишню зелену домівку. Листу-
вався з польськими, словацькими друзями-партизанами,
заповнюючи в своїй пам'яті чи на старій карті, білі
плями. Та ж пам'ять вела його старими стежками на
Сумщину, до Прип'яті, на Карпати, на Случ і Віслу.
І нарешті, та ж невгамовна, болюча пам'ять примусила
його сісти надовго за письмовий стіл.

Так з'явилася перша книга Василя Войцеховича «Сто
днів звитяги». Це найбільш повний, вдумливий, заналі-
зований ретроспективний огляд Карпатського рейду.
Книжка вийшла за чверть століття після того, як завер-
шився неповторний партизанський похід через всю
Україну — від Прип'яті до берегів Прута і знову на
Полісся до Прип'яті.

Тепер перед нами — нова книга Василя Войцеховича
«Фронт на Поліссі». В ній автор «Ста днів звитяги»
повертається назад на Сумщину, туди де зародилися
загони ковпаківського з'єднання, де вони гартувались
у нерівних боях з фашистськими гарнізонами, озброюва-
лися й випробували тактику рейдової війни. Саме звід-
си розпочинаються рейди партизанських з'єднань на
Правобережну Україну, які знаменують собою новий
історичний етап всенародної визвольної боротьби на
тимчасово окупованих землях Радянського Союзу.

Нова праця Василя Войцеховича охоплює період від
осені 1942 року до початку літа 1943 року. Хоча цей
період чітко окреслений конкретними датами, знаменний
незабутніми історичними подіями, та його аж ніяк не
можна локалізувати, відірвати від усїєї визвольної бо-
ротьби як на Радянській землі, так і на гарячих землях
багатьох країн Європи, де точилася героїчна парти-
занська боротьба, діяли сили Опору. Тож розглянемо
найбільш визначні події того часу і документи пізніших

років, щоб збагнути всю велич історичного етапу, який освітлюється через подвиги ковпаківців у книзі «Фронт на Поліссі».

На 23 липня 1942 року, тобто на початок описуваних у книзі подій, уже був створений Український штаб партизанського руху на чолі з генерал-майором Т. А. Строчаком. На окупованій території України уже діяли великі партизанські з'єднання С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова та більш як сто партизанських загонів. Щоправда, лише 22 з'єднання та загони мали радіозв'язок. І перед штабом постало відповідальне завдання — налагодити зв'язок з усіма загонами, що діяли на Україні, надати їм всебічну допомогу й використати усі резерви, які таїв у собі народ окупованої республіки.

2 жовтня 1942 року ЦК ВКП(б) прийняв рішення про створення підпільного ЦК Комуністичної партії України на чолі з секретарем ЦК партії Д. С. Коротченком. До складу ЦК входили і командири та комісари великих з'єднань товариші В. А. Бегма, С. А. Ковпак, П. Х. Куманьок, С. В. Руднев, О. М. Сабуров, О. Ф. Федоров.

Велике значення для розгортання партизанського руху мав наказ Народного комісара оборони від 5 вересня 1942 року «Про завдання партизанського руху», у якому підкреслювалося, що розгром гітлерівських армій може бути здійснений лише одночасними бойовими діями Червоної Армії на фронті й могутніми безперервними ударами партизанських загонів по ворогу в тилу.

Заходи Компартії України та братня допомога народів Радянського Союзу забезпечили розгортання партизанської боротьби проти ворога в його тилу. Вже на початку літа 1943 року на Україні діяло 17 великих партизанських з'єднань і близько тисячі партизанських загонів, із яких 160 мали зв'язок по радіо.

Від розрізнених виступів окремих партизанських загонів на початку війни партизани України вже на кінець 1942 року почали діяти за планами, розробленими ЦК КП(б)У та його Військовим відділом — Українським штабом партизанського руху, які передбачали узгодження дій всіх партизанських загонів України у відповідності до планів командування Червоної Армії. За цим планом з'єднання Ковпака та Сабурова пізньої осені 1942 року прийшли з Сумщини на правий берег

Дніпра. Після багатьох сміливих, чітко спланованих бойових операцій Житомирське, Ровенське і частково Волинське Полісся стало партизанським краєм.

Такий же план ЦК КП(б)У був розроблений і на весняно-літній період 1943 року. В квітні сорок третього до партизанського з'єднання Ковпака — Руднева, що перебувало в північно-західних районах Київщини, між Дніпром і Прип'яттю, прибула група відповідальних працівників ЦК КП(б)У на чолі з секретарем ЦК Д. С. Коротченком. Розпочалася напружена робота по вивченню умов дальшого розвитку партизанського руху на Україні, а через півтора місяці на березі поліської річки Уборті, на Житомирщині, відбулося підпільне засідання ЦК КП(б)У, очолене Д. С. Коротченком.

Так виник Поліський партизанський фронт. Справжній фронт з постійним аеродромом, з постійним багатоканальним радіозв'язком, з базами. Фронт, керований Українським штабом партизанського руху, ЦК КП(б) України, Ставкою Верховного Головнокомандування.

Незважаючи на всі зусилля (і не малі зусилля) окупаційних збройних сил, цей фронт, ця зелена партизанська фортеця залишалася неприступною до повного визволення України від гітлерівських загарбників.

Як же реагувало на все це гітлерівське командування? У нас є ціла тека донесень «начальника поліції безпеки і служби безпеки» до гітлерівської Ставки.

«Берлін, 12 березня 1943 року. Таємно.

Проти банди Ковпака в Кайзерзее почато наступ. Банда налічує близько 4000 чоловік.

З деяких пір стають більш помітні польські бандитські групи, які мають особливо тісні стосунки з польським рухом Опору. Проведено операції проти дрібних банд в районах дій Дніпропетровської, Таврійської, Київської та Миколаївської поліцій».

Щодо назви «банди» то ми пізніше надамо слово для спростування цього наклепу самому німецько-фашистському генералові, але йдеться про інше: який розмах партизанських дій в одному досить лаконічному донесенні! Тут і Ковпак з чотирма тисячами, і польські загони, зв'язані з польським рухом Опору, і операції проти партизанів од Полісся до Чорного моря.

Далі майже щоденно летять до Берліна донесення і в кожному стільки «знищено» ковпаківців, що коли б під командуванням Ковпака і Руднева була ціла армія,

то й тоді б для «начальника поліції безпеки і служби безпеки» вистачило б їх не більше як на тиждень. Чи хто-небудь вірив цим донесенням у штабі Гітлера? Ма-
буть, далеко не всі.

У книзі «Війна і політика» генерал Б. А. Хольмстон пише: «Боротьба проти партизанів не була сутичками поліцейських частин з якимись там зеленими бандами, ні, це була регулярна війна від Фінляндії до Греції, в якій з боку німецьких окупаційних властей брали участь десятки піхотних регулярних дивізій, десятки кавалерійських полків, артилерія, панцерні частини і навіть було кинуте тактичну авіацію». А далі, спираючись на післявоєнну статистику, він подає більш точні відомості про кількість військ, що брали участь в каральних операціях проти партизанів:

«У 1944 році німецьким збройним силам на Сході й Південному Сході для боротьби проти лісових, болотних і гірських партизанів довелося кинуті в бій такі сили: 20 дивізій вермахту, підтриманих сильними панцерними з'єднаннями, від 6 до 10 дивізій СС, поліції, безліч нашвидку назбираних команд, близько 8 дивізій угорців, 4 дивізії румун, 4 дивізії хорватів, козачий кавалерійський корпус генерала фон Панвіца, охоронний корпус генерала Штейфона, окремих батальйонів — «зондердивізіон» і, нарешті, цілий ряд батальйонів «Ваффен СС». Інакше кажучи, партизани відтягли на себе в 1944 році 46 дивізій, два корпуси, одну армію і цілий ряд батальйонів СС та місцевої поліції».

Більш красномовного спростування щодо «банд» не може бути. Та річ не в цьому. Через наведену статистику проглядає грандіозна картина всенародної партизанської битви у ворожому тилу.

Якщо звернутися до нашої статистики, то можна побачити ще й ті величезні втрати, яких зазнав ворог у живій силі, бойовій техніці, транспорті тощо. А треба сказати, що соціальне, політичне й моральне значення цієї всенародної боротьби на окупованих радянських землях було не менш разючим і вбивчим для фашистів, ніж матеріальні втрати.

Партизани, підпільники і сили Опору спочатку загальмували, а потім рознесли на шкamatтя машину геббельсівської пропаганди, на яку гітлерівська Німеччина робила основну ставку в справі духовного і фізичного поневолення інших народів. В роботі цієї машини

були не лише такі вузли, як газети, листівки, радіо, кінофільми, книжки, фотокартки з фашистського «раю», але й масові провокації, шпигунство, підкуп, тотальний терор. І ось ця машина забуксувала. Досить було перейти двом з'єднанням на правий берег Дніпра, як негайно виріс і зміцнів партизанський край, в межах якого були безсилі фашистський вогонь і пропаганда. Тут забуяла радянська сила і радянська правда. І не лише тут. Загони з'єднання рейдують по Україні, а там, де з'являються партизани, кінчається вплив ворожої пропаганди. Річ у тому, що гітлерівці від початку до кінця війни галасували про непереможність вермахту, що кожен крок окупованої землі навіки буде німецьким. Загарбники робили все можливе, щоб крім їхньої пропаганди нічого не просочилося до замученого, уярмленого народу. І раптом не чутка, не якась випадкова вісточка з Великої землі чи з фронту, а ціле добре озброєне з'єднання іде по степах України, по Галичині чи Волині. І немає у ворога таких сил, щоб знищити його або бодай зупинити. Виходить, що всі оті тріскучі слова із Берліна липові, нахабно брехливі.

Коли з'єднання Ковпака з'явилося на Карпатах, гучули зустріли його як частини Червоної Армії. Коли ж дізналися, що це — партизани, вони торжествували не менше, бо вірили: повне визволення уже не за горами. Тоді ж було відряджено усіх словацьких солдатів, які перейшли до нас іще на Поліссі, в Словаччину. І незабаром там спалахнуло відоме народне словацьке повстання.

На шляху кожного нашого рейду залишались нові загони, підпільні групи та інші партизанські формування, а головне — віра в неминучу й скору нашу перемогу.

Пізніше ми дізнаємось про те, що окупанти кинули проти нас на Карпатах величезні сили ще й з таких міркувань: вони не відкидали можливості походу ковпаківців до Болгарії або Югославії на з'єднання з тамтешніми партизанами, хоч ковпаківці такого наміру й не мали. І лякала фашистів найбільше політична, моральна сторона справи. Бо коли почнеться єднання всіх сил Опору окупованих народів, усіх його партизанських сил — то війна ними програна. А таке єднання визвольних сил усіх народів уже фактично тоді відбулося. З листів і щоденників, які потрапляли до наших рук від

полонених фашистів, ми знали: дні окупації чужих земель лічені. Пізніше довідаємось, що ті, легко кажучи, песимістичні настрої підточували віру багатьох бонзів третього рейху. Ті настрої, ті кошмарні сни незабаром стануть не менш страшною для Гітлера та гітлерівців реальністю.

Серед численної армії народних месників визначне місце займає рейдуюче з'єднання українських партизанів С. А. Ковпака — С.: В. Руднева, реорганізоване в 1944 році у Першу Українську партизанську дивізію імені С. А. Ковпака. Це був інтернаціональний бойовий колектив, де пліч-о-пліч воювали за свою Батьківщину сини і дочки сорока народів Радянського Союзу. Об'єднані в загони у вересні сорок першого на Сумщині, партизани генерала Ковпака пройшли з боями всю Україну, воювали на Брянщині, в Білорусії і в братній Польщі.

Велика Вітчизняна війна знає чимало героїчних подвигів українських партизанів, що прославили Батьківщину сміливими походами в глибокому тилу ворога. Слід згадати рейд Ковпака в Карпати, «Степовий рейд» генерала Наумова, рейд з Чернігівщини під Ковель генерала Федорова, рейд з Сумщини на Вінниччину полковника Мельника, похід у Польщу Першої Української партизанської дивізії під командуванням генерала Петра Вершигори, але першим великим походом був рейд з'єднань С. А. Ковпака і О. М. Сабурова з півночі Сумщини на правобережжя Дніпра.

Події цього рейду, подвиги окремих героїв і звитягу всього ковпаківського бойового колективу, всебічну допомогу населення, його відданість партії, Радянській владі, чуття дружби народів і безсмертного патріотизму відтворює в своїй новій книзі Василь Войцехович. «Фронт на Поліссі» прочитають, як хвилюючий літопис і старші читачі, і наймолодші, котрі прийшли в життя після тих трагічних і героїчних літ.

Платон ВОРОНЬКО

Зшиток перший

БРЯНСЬКИЙ ЛІС — ПАРТИЗАНСЬКА ФОРТЕЦЯ

23 липня 1942 року

...Ось уже тиждень, як об'єднаний партизанський загін С. А. Ковпака — С. В. Руднева після тяжких двомісячних боїв на Путивльщині та успішних диверсій на залізниці Конотоп — Ворожба, витративши боєприпаси та вибухівку, пробивається на північ до Брянських лісів.

Обтяжені чималим обозом з пораненими, партизани все-таки рухаються вперед, ведучи нерівні бої. Гітлерівці майже щодня кидають проти нас регулярні частини угорської окупаційної армії та каральні батальйони СС. Щоправда, перша спроба перехопити з'єднання на марші біля села Дубовичі Глухівського району закінчилась для ворога кепсько: 1-й батальйон 38-го угорського полку та 6-й каральний батальйон СС було розгромлено. Після того гітлерівці стали діяти обережніше. І Ковпак, неперевершений знавець партизанської тактики й психології солдата, переходить від оборони до наступу: громимо на своєму шляху поліцейські гарнізони та комендатури ворога. Це зовсім пригасило наступальний запал фашистів.

Взагалі, про наше з'єднання знають. Вороги бояться його, як вогню, а люди люблять, називають нас «ковпаківцями» або ж, як у Старій Гуті, «ковпачками». Коли до путивлян приєдналися партизанські загони Глухівського, Конотопського, Шалигинського та Кролевецького районів Сумської області, виник об'єднаний загін. Це формування, що налічує тепер майже 1300 бійців, у нас частіше називають з'єднанням. На озброєнні маємо дві 45-міліметрові гармати, двадцять чотири міномети, більш як сто кулеметів, п'ятдесят автоматів. Половина зброї — іноземного зразка, на три чверті вона трофейна.

До Вітчизняної війни за межами Путивля, маленького містечка на Сумщині, мало хто знав голову міськради Сидора Артемовича Ковпака. Путивляни ж любили й поважали його. Любили за щирість, прямоту. Шанували за те, що слово у нього ніколи не розходилося з ділом. Аж не вірилося тоді, що ця немолода, скромна й суто цивільна людина під час першої світової була розвідником, брала участь у Брусилівському прориві й нагороджена двома георгіївськими хрестами й двома медалями. В громадянську Сидір Артемович командував партизанським загonom, який створив у рідній Котельві на Полтавщині. Далі воював у знаменитій 25-й дивізії, в самого Чапаєва.

Навіть при побіжній зустрічі усіх вражала його надзвичайна скромність. Пам'ятаю, в січні 1941 року я приїхав з армії у відпустку. В Путивлі провідав свого товариша й застав у нього якогось чоловіка. Слово за словом розговорились, і виявилось, що це і є «той Ковпак», про якого я не раз чув у дитинстві на Харківщині. Хотілося розпитати, де і як він воював під час громадянської війни, захищаючи нашу революцію, але Сидір Артемович тактовно і водночас рішуче перебив мене, звівши розмову на іншу тему.

...Кінець червня 1941 року. Війна. Криваві оборонні бої, відступ, оточення. Глибокої осені я з групою бійців та командирів Червоної Армії опинивсь у ворожому тилу. Багато днів і ночей ми даремно силкувались прорватися через лінію фронту, потім вирішили звернути на південь, щоб знайти ділянку, менше насичену військами.

Тільки-но перетнули межу України, як почули розповіді про старого, сивого генерала, що зі своїм військом ось уже кілька місяців воює в околицях Путивля. Щодалі ми просувались на південь, то більше надходило слухів, з'ясовувались найрізноманітніші подробиці. Люди казали: в генерала є танки, літаки, кіннота. Я добре знав околиці Путивля і не міг зрозуміти, де могло базуватися таке військо, проте люди говорили, люди вірили, тож повірили й ми.

Довгим був шлях до загону. І як ми здивувались, коли в партизанському штабі довідалися, що той худорлявий, у звичайному одязі літній чоловік з борідкою клинцем і величезною цигаркою — і є прославлений народом генерал. Спочатку я не впізнав Ковпака. Він мав вигляд суто цивільної людини. Що в ньому найбільше

вражало, це очі, живі, карі, розумні, ласкаві й проникливі.

Відтоді минуло півроку. Невеличкий загін виріс у з'єднання. Ковпак став легендою. І ось у травні 1942 року, коли ми громили фашистів під Путивлем, радіо принесло звістку про те, що Сидорові Артемовичу присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Для нас це була подвійна радість, адже ми сприйняли це як визнання заслуг і командира, і всього нашого з'єднання.

В бою Ковпак — втілення спокою. Я навіть не знаю, що в нього за нерви, та й чи є вони взагалі.

Полковий комісар Семен Васильович Руднев — людина зовсім іншого складу. Життя його пов'язане з армією. Він, кадровий політпрацівник з академічною освітою, ще в мирний час отримав орден Червоної Зірки. Перед війною працював у Путивлі головою райради Тсоавіахіму.

Високий, ставний, з «чапаєвськими» чорними, як вороняче крило, вусами, завжди підтягнутий, поголений, він є для нас взірцем командира Червоної Армії. В що його не зодягни — видно: це кадровий військовий.

Руднев чудовий оратор. Після його промови хочеться зробити щось надзвичайне. Похвала комісара дуже багато для нас важить.

На жаль, Семен Васильович занадто гарячий у бою. Бракує йому терпіння дочекатись звісток з тієї чи іншої загрозової ділянки, і він сам поспішає туди. Взагалі, Руднев багато робить сам: проводить семінари пропагандистів та агітаторів, інструктує розвідників, господарників, не кажучи вже про нас, штабників.

Бійці обожають свого комісара. Якщо Ковпак — батько, то Руднев — мати, з якою всі діляться своїми радощами й печалями.

Начальник штабу Григорій Якович Базима лише на рік молодший за Сидора Артемовича — йому йде п'ятдесят п'ятий. Учителю за фахом, він до війни працював директором 3-ї середньої школи в Путивлі. Коли ж у містечку створили винищувальний батальйон, то командиром його призначили С. В. Руднева, начальником штабу — Г. Я. Базиму. Так лишилось і в загоні.

Середній на зріст, з коротко підстриженими вусами та клинцюватою борідкою, вбраний у напіввійськовий одяг, Григорій Якович в душі зоставсь учителем. Чи не найбільше уваги він приділяє оформленню наказів.

Ніколи не розлучається з олівцем та записником і за будь-яких умов знаходить час занотувати подробиці кожного дня.

Я в Григорія Яковича помічник по оперативній частині. Крім мене, в штабі є ще й помічник по розвідці — лейтенант-прикордонник Петро Брайко, родом із села Митченків Батуринаського району, що на Чернігівщині. Петрові 23 роки. Невисокий, підтягнутий, з рівно зачесаним волоссям, він завжди одягається по формі. Біленький підкомірчик, охайно заправлена гімнастерка, туго затягнені ремені. Єдине порушення — це ланцюжок годинника, що визирає з нагрудної кишені. Петро вірний товариш, тактично грамотний командир. І дуже наполегливий. Перед приходом до штабу він очолював оперативну групу в Конотопському загоні, потім став помічником командира розвідгрупи з'єднання, згодом командував розвідкою, а з квітня 1942-го він у штабі.

Загін майже досяг своєї мети. На північ і на захід удалину видно безкрайне зелене море Брянського лісу. До нього ми не дійшли кілометрів п'ятнадцять і днюємо в невеличкому гайку.

Липневий день тягнеться довго. Сліпуче сонце повернуло на захід і неначе зупинилось. На небі ні хмарки.

В лісі душно. Легенький вітерець, що віє на узліссі, до табору не досягає, навіть вічно тремтяче листя осики ані шелесне. Люди, стомлені нічним переходом, міцно сплять. Різкий дух кінського поту забиває лісові пахощі. Під крилатим дубом — намет комісара. Семен Васильович сидить на окоренку і щось пише. Вигляд у нього стурбований. Надія на відпочинок у гостинному Брянському лісі не справдилася. За два місяці, що ми рейдуємо, сталися тут зміни. Фашисти не лише поновили втрачені навесні позиції, а й одтіснили народних месників углиб лісу. Колишні партизанські села Велика Берізка, Голубівка, Стара Гута і хутір Ішуткін захоплені ворожими гарнізонами.

Про це нам розповів на хуторі Лукашенковому зв'язковий. На жаль, він зовсім не знає, що діється в селах Улиця, Білоусівка та Василівка, котрі знаходяться на південному узліссі Брянських лісів. Саме тому нині вдосвіта Ковпак з комісаром, аби не ризикувати, вирішили зупинитись на день у ліску Толоковщина, між селами Велика Берізка й Красичка. На зв'язок з «місцевими» партизанами вирядили наших кращих розвід-

ників Д. Черьомушкіна, М. Бардакова, О. Фірсова та Ф. Мичка.

Ми зайняли оборону, замаскували обози, затаїлись. Це дуже важко, адже у нас ціла отара овець і гурт худоби з фашистських господарств, а лісок-таки маленький. Қоцей не випрягаємо — готові будь-якої миті до бою й походу.

Поки що все гаразд. Навкруги тихо. Наші спостережні пости нічого підозрілого не помітили. Опівдні з Голубівки проїхала підвода, на ній — два мадярські солдати, два поліцейські й візник. У них ручний кулемет, гвинтівки. Ворог був за кілька метрів од наших постів, однак партизанів не помітив.

Командир взводу з Шалигинського загону Яків Замиралов, худорлявий сибіряк з Омська, доповідаючи мені, аж зубами скрегоче, що випустив живими негідників і не здобув трофеїв. На щастя, розум узяв гору над почуттями. А втім, Семен Васильович уранці побував у всіх підрозділах, вимагаючи витримки і спокою.

Перевіряючи пости, я невдовзі обійшов лісок. З улісся видно чорні згарища села Велика Берізка. Гітлерівці й угорські хортисти¹ спалили село, вбили багато людей, не помилювавши ні старих, ні малих. Дідусь, якого затримали вартові, розповів жахливі речі. У склепі фашисти розстріляли велику групу людей. Легко поранена жінка удала з себе мертву і тим врятувалася. Серед трупів повзав хлопчик років трьох-чотирьох, шукаючи матір. До склепу заглянув мадярський солдат, і хлоп'я спитало: «Дядю, ти не вб'єш мене?». Солдат пішов. Та ось нагодився ще один. Дитя не встигло сказати й слова, як недолюдок застрелив його.

Я доповів комісарові, що перевірів пости, і Семен Васильович подався в санчастину до поранених, котрі, може, найтяжче беруть до серця і наш тривалий перехід, і напружену невідомість, яка так пригнічує і страшить.

Начальник санітарної служби загону, чуйна і ласкава Діна Маєвська, колишній дільничний лікар села Ворголь² Путивльського району, немов рідна сестра, вболіває за поранених. Вродлива, чорнява, тонкий стан оперезаний командирським ременем, у сивій кубанці,

¹ Від імені Хорти (Horthy) Міклоша — фашистського диктатора 1920—1944 рр.

² Іноді в літературі зустрічається як Воргол.

Діна весь час серед них, чим тільки може, полегшує їх долю. Йї у всьому допомагає політрук санчастини Михайло Носов. У свої 23 роки Михайло серйозний і розважливий. Русявочубий лейтенант-артилерист прийшов до загону на початку січня 1942 року разом з сестрою Пронею та її чоловіком Іваном Сердюком. В одному з боїв його поранило в хребет. Відтоді він у санчастині: спочатку — лікувався, а тепер працює.

Медики, безперечно, й самі заспокоють поранених, та комісар вважає необхідним щодня відвідувати їх. Ось і зараз він підійде до бійців і кожному скаже тепле, лише йому призначене слово.

24 липня

Сонце вже сховалося за лісом. На небі з'явився вузький серп молодика, а розвідників немає. Тривожний день перейшов у не менш тривожний вечір. Навкруги час від часу злітають освітлювальні ракети.

Колона вишикувалась до походу. Ковпак нетерпляче позирає на циферблат годинника, проте Семен Васильович наполог затриматись ще на годину й дочекатись Черьомушкіна з хлопцями.

Всьому буває кінець. Близько десятої вечора вернулись розвідники з провідником, і, долаючи сипучі піски, партизанська колона рушила на північ через хутір Поділи й село Стягайлівку.

Розвідники встановили зв'язок з Ямпільським партизанським загonom Гнибїди, що стоїть в районі села Улиця. Штаб Сабурова зупинився на Нововасилївських хуторах, а загопи його займають оборону від Десни до села Білоусівка, вздовж річки Улиця. Хоч нам доведеться ще йти кілометрів двадцять п'ять по насиченій ворогом території, настрої поліпшився.

Світанок застав нас під селом Улиця, де була застава Ямпільського партизанського загону. Звідси дорога повилася перелісками. Піски ставали ще більш сипучими. Кущі розкарякуватих сосен змінювали галявини, порослі вересом. Близьче до річки Черні забїліли чепуристі тонкостанні берізки.

По блаженському містку перетинаємо Чернь, деякий час ідемо берегом на північний схід, зупиняємось у діброві, недалеко від річки. Тут ми стоятимемо кілька днів, поки трохи відпочинуть коні й люди. За цей час штаб

має вивчити навколишню обстановку настільки повно, щоб командир і комісар могли вирішити, як діяти далі.

Хоча ми зупинилися, так би мовити, «в тилу» партизанських підрозділів О. М. Сабурова, усе ж дотримуємось правила: перш за все штаб організовує надійну кругову оборону. Це входить у коло моїх обов'язків. Швидко погоджую з командиром, комісаром і начальником штабу план оборони і виїжджаю в загони, щоб разом з начальниками штабів виставити застави на місці. До пригоди, що трапилась у Дубовичах, розташування застав часто намічалось лише по карті. В Дубовицькому лісі один з командирів груп не дійшов до позначеного на карті місця метрів сто і заставу було виставлено так, що карателі заїхали в розташування загону на автомашинах. Після цього випадку виставляти застави доручено мені особисто.

З лінії оборони я вернувся уже після дванадцятої. Григорій Якович влаштувався осторонь штабної повозки на пеньку і складає наказ про вихід з'єднання з Путивльщини, занотовує події останнього тижня.

Біля штабу людує Павлуша Лучинський, невисокий, білявий учитель з далекої Онеги; Саша Ленкін — ставний красень, русявий з пишними вусами бухгалтер з Алтаю, і Льоня Чечоткін — вісімнадцятирічний комсомолец з села Бруски, що на Путивльщині, — копіюють з карти маршрут, за яким мають іти в розвідку.

Семен Васильович пише листа до Сабурова; Сидір Артемович інструктує командира кінної розвідки Михайла Федоренка. Федоренкові трохи більше двадцяти. Середнього зросту, смаглявий, з густими чорними бровами. Він завжди підтягнутий і чепуристий. Михайла Федоренка та Василя Васильовича Ільїна, старшого за нього років на десять, було залишено органами НКВС для створення партизанського загону. В. В. Ільїн загинув 1 грудня 1941 року в Спадщанському лісі в бою з карателями, а Федоренко лишивсь у Ковпака. Тепер він очолює кінну розвідку і, крім того, виконує обов'язки офіцера зв'язку.

Не марнують часу і їздові. Це вже народ статечний, серйозний. Одні розійшлися з косами, шукаючи, де вкосити духмяної трави, інші купають у річці коней.

Навкруги тихо. Шумить верховіття дерев, співають у лісі пташки і десь у розташуванні розвідників ледь чутно грає гармонія.

Партизанський табір збудився раненько, разом із сонцем. Кухарі вже приготували сніданок, а бійці — хто голився, хто вмивався, хто чистив зброю. І раптом лісову тишу сповнили гуркіт канонади й ревіння моторів, що долинали з півдня.

В чергових підрозділах оголосили тривогу, і команди заквапились до штабу.

Ворог із села Зноб-Трубчевська обстріляв з гармат узлісся і, підтриманий танками, наступає на партизанську оборону. Застави Хильчицького загону, що перекривали ділянку залізниці Зноб — Трубчевська, були змушені відійти, і гітлерівці посуваються в напрямку станції Зноб лісовою дорогою. Відійшла й застава Ямпільського загону Гнибиди, що займала село Улицю. Над партизанською обороною на ділянках Хильчицького, Ямпільського, імені 24-х роковин РСЧА, Середино-Будського загонів та Сталінського загону шахтарів Донбасу нависла загроза прориву.

Як не перевтомлені наші партизани, про відпочинок годі й думати. Чергові підрозділи — 5-а і 8-а оперативні групи путивлян, Глухівський та Шалигинський загопи — зайняли оборону по річці Улиця від станції Зноб до західної околиці села Улиця. В резерві на цій ділянці стали 2-а, 3-я і 6-а оперативні групи Путивльського загону. Ямпільському ж випало оборонятися в лісі на північ від села. Бій розгорявся. Поява наших підрозділів докорінно змінила обстановку — ворожий наступ захлинувся. Лише на ділянці Ямпільського загону гітлерівці потіснили партизанів і о 16 годині захопили село Улицю.

Наш лівий фланг опинився в небезпечі. Туди виїхав комісар С. В. Руднев і, ввівши в дію 4-ту роту з нашого резерву, поновив становище: о 18 годині ворог з Улиці був вибитий.

Так закінчився перший день нашого «відпочинку» в Брянських лісах.

...Як грім з ясного неба, з'явилися партизани в околицях Кролевця, Глухова, Путивля: після зимових боїв загарбники розголосили, що партизанів знищено, Червона Армія за Уралом і війна скоро закінчиться.

Бурею пролетіли ковпаківці по Сумщині. При нашій появі в паніці розбігались окупанти та їхні прихвосні. Злітали у повітря мости, ешелони, горіли ворожі склади. В розпалі наступу фашистів під Харковом партизанські мінери провели не одну вдалу диверсію. Внаслідок операцій на залізниці Київ — Ворожба — Харків, основній артерії, яка живила фронт, виникла велетенська «пробка». На станціях і навіть просто на перегонах скупчалася сила-силенна ешелонів, що поспішали до фронту. Ночами наша авіація нещадно громила залізницю, і над станціями клубочилися криваві заграви. Гітлерівське командування наказало розвантажити ешелони, і піхоту з танками кинути на партизанів.

Ми могли ухилитися від бою і вужем вислизнути з Спадщанського лісу на північ, у партизанський край. Але тоді фашисти без перешкод гнали б на фронт ешелони з військом і технікою. Тому Ковпак вирішив дати бій, а потім, розірвавши вороже кільце, рушити далі на південь, ближче до залізниці.

Дві доби без угаву точилася кривава січ. Фашисти наступали від Путивля, Глухова й Кролевця, намагаючись будь-що знищити партизанів. Особливо скрутно було в селі Литвиновичах, де, прикриваючи переправу через Клевень, оборонялась оперативна група М. І. Павловського та Кролевецький загін В. М. Кудрявського.

Найвідповідальнішу ділянку утримувала оперативна група Олекси Борисова й політрука Луки Кизи, підсилена мінометом і кулеметами з інших підрозділів. Там же знаходились комісар загону Іванько й заступник командира Бардашенко.

Вороже угруповання, що сунуло від Кролевця, наштовхнулося на непереборну стіну. Ні танки, ні скорострільні гармати не могли зім'яти партизанів. Вже останній підрозділ перебрався через Клевень, злетіла в повітря переправа, а застава вела бій. Зв'язковий, якого послав Кудрявський до Литвиновичів, не вернувся. Намагання розвідників розшукати групу Борисова виявилися марними. Ми так і вважали, що партизани полягли в бою.

Через два тижні, уже на шляху до лісів партизанського краю, ми зустріли в Мариці парторга Кролевецького загону П. С. Дорошенка. Петро Степанович був на заставі й вертався до штабу разом з пораненими, яких він мав провести до санчастини, але на подвір'ї

будинку, де раніше містився штаб кролевчан, уже подарювали фашисти. Шлях до застави теж був одрізаний. Дорошенко вивів поранених городами палаючого села до лісу. Там хлопці трохи одужали. Він розповідав, що в групі Борисова лишалось більш як двадцять бійців та командирів.

Після розповіді парторга ми вже не сумнівалися в загибелі героїв. І от учора Кудрявський доповів: група вернулася, а сьогодні вранці до штабу приїхав її політрук Л. Є. Кизя. Дотепний, веселий, компанійський, він завжди був душею товариства. Хлопці зустріли його радісними вигуками, але тепер йому не до жартів. За цей місяць Лука змарнів, почорнів. На скронях з'явилось срібло сивини.

Героїзм наших бійців, командирів і, насамперед, комуністів, уже давно став нормою поведінки, проте, слухаючи розповідь політрука про бій під Литвиновичами, ще і ще раз проймаєшся гордістю за наших людей. Виконуючи наказ, партизанська застава стояла на смерть. Бійці самовіддано відбивали ворожі атаки, гітлерівці ж кидали у бій все нові й нові сили.

Лука Єгорович розповів нам про смерть комісара Іванька. Одному з фашистських танків, які брали участь у наступі, вдалося обійти партизанів з флангу. Ще мить, і він трошитиме бойові порядки. Першим помітив небезпеку комісар. Він кинувся назустріч танкові й жбурнув в'язку гранат під гусеницю. Підбитий танк зупинився, але тієї ж миті кулеметна черга скосила звитязця...

Ось бій розгоряється уже в тилу застави. Не витримавши нервового напруження, збожеволів Бардашенко¹. Командування взяли на себе Борисов і Кизя. Партизани щасливо вийшли з бою і, подолавши численні перешкоди, дісталися до лісів. А тут, біля хутора Спарта, на Луку чекало ще одне випробування. Він дізнався, що загинула його дружина Уляна Яківна. Разом з донькою вона перебувала у лісовому таборі. Та захворіла Зіна, і мати вирішила однести дитину в село до бабусі. Там, у Жиховому, дружину Кизи схопили поліцаї. Закатували її в Середині-Буді.

Лука тяжко переживає. Та ця сильна, вольова людина в змозі обернути своє горе в спопеляючу ненависть

¹ Коли група вернулася до лісів партизанського краю 18 липня 1942 року, Олексій Дмитрович Бардашенко помер.

до загарбників. Дуже шкода, що його забирає від нас підпільний обком КП(б)У. Л. Є. Кизя призначений секретарем Середино-Будського підпільного райкому партії. Немає в наших рядах і Олексія Борисова. Його як досвідченого льотчика відкликали на Велику землю.

Гітлерівці блокують Брянські ліси великими силами угорської окупаційної армії. Хортисти зайняли не лише Середино-Буду, Жихове, Чернацьке, Велику Берізку, Голубівку, Зноб-Новгородську, але вже насуваються на ліс, міцно утримуючи Стару Гуту, де стоїть гарнізоном 3-й батальйон 47-го угорського полку, та село Нову Погощу.

З хуторів і сіл Василівський, Комарівка, Лісне фашисти виселили жителів у безлісі райони, а працездатних погнали до Німеччини. На полях осипається жито. Щоб зібрати хліб, окупанти зганяють людей із сусідніх районів, зерно звозять у села, де стоять їхні гарнізони. Партизанам і населенню спалених гітлерівцями сіл, що перебувають у блокованому ворогом лісі, загрожує голод.

Сидір Артемович і Семен Васильович розпитують мешканців лісових таборів, розмовляють з розвідниками. Зрештою, вони поїхали до Нововасилівки, де стоїть штаб О. М. Сабурова, щоб порадитися з Порфирієм Хомичем та Олександром Миколайовичем і якось виправити становище.

Річ у тім, що коли кілька місяців тому в Хінельських лісах склалася приблизно така ж напружена обстановка, за ініціативою Червоного РК КП(б)У 10 березня 1942 року було скликано нараду секретарів підпільних райкомів партії, командирів та комісарів партизанських загонів. Для координації дій було створено раду загонів на чолі з секретарем Червоного підпільного райкому партії Порфирієм Хомичем Куманьком. Тепер він — комісар у з'єднанні Сабурова.

27 липня

Разом з Ковпаком приїхав і Павло Павлович, як зовуть партизани нашого давнього знайомого — відповідального працівника ЦК Компартії Угорщини Пал Фельдеша. Він ще раніше прибув сюди із Москви і ось з яких причин.

На початку квітня до нас перейшов молодий угорський солдат-кулеметник Габор Туровці. За ним здалися в полон Лукач Ференц, Горба Юрко і ще кілька гонведів, серед яких були закарпатські українці. Воно й зрозуміло: Ні угорці, ні закарпатці, яких фашистські верховоди примусили взяти до рук зброю, воювати не хочуть. Звірства, що коять хортисти на окупованій території України, спрямовані не лише на те, щоб залякати населення, але й щоб посіяти серед своїх солдатів страх перед помстою з боку партизанів, і, таким чином, змусити своїх вояків битися до останнього патрона. На те й розрахована геббельсівська пропаганда, яка галасує, що партизани це — бандити, звірі, що вони піддають полонених страшним тортурам, а потім знищують їх.

Ковпак подовгу розмовляв із закарпатцями, радився з Семеном Васильовичем та представником штабу партизанського руху Брянського фронту старшим батальйонним комісаром Калініним. Вони згодилися, що з угорцями можна воювати не лише з автоматом. Тоді ж у Москву полетіла радіограма. І Центральний штаб партизанського руху командировав до нас відповідального працівника ЦК Компартії Угорщини Пал Фельдеша.

Людина високої культури, з багатим життєвим досвідом, він одразу органічно вріс у наш колектив. У нього якась щаслива здатність: за будь-яких обставин відчувати себе як вдома. Друзів у Фельдеша — безліч. Угорці невдовзі почали називати його Палібачі — дядечко Павло, а наші хлопці — Павлом Павловичем.

Відвертий, людяний і працьовитий, він став нашим загальним улюбленцем. Ми з Фельдешем часто працювали разом і щиро товаришували. Коли випадала вільна хвилина, Павло Павлович розповідав про Угорщину, про своє бурхливе життя професіонала-революціонера.

Земляк прославленого генерала Лукача, Пал Фельдеш народився в невеликому містечку Матесалка в Східній Угорщині. Вісімнадцятилітнім юнаком брав участь в Угорській революції. Тюрми, втечі... Знову працювали і знову в'язниця. Потім емігрував до Чехословаччини. Там, у Брно, скінчив політехнічний інститут і одержав диплом інженера-механіка текстильної промисловості. В 1929 році вернувся до Угорщини, де керував Центральним технічним апаратом ЦК Компартії (відділ, де видавалась і розповсюджувалась нелегальна літерату-

ра). В 1930-му його засудили до десяти років ув'язнення. Відбувши покарання в найстрашніших катівнях аняорсагу¹, Пал Фельдеш знову став працювати в апараті підпільного ЦК Компартії Угорщини, але за ним стежили шпики. У серпні 1940 року ЦК нелегально переправив його через кордон до Радянського Союзу.

Спочатку Пал Фельдеш працював за фахом у місті Моніно Московської області, коли ж почалася війна, добровольцем пішов на фронт. Брав участь у розгромі гітлерівців під Москвою. Далі ввійшов до спецгрупи, що вела пропагандистську роботу серед ворожих військ. Звідти прибув до нас. Під час рейду на Путивльщину залишався в Брянському партизанському краї. Ще тоді, навесні, Павло Павлович підготував десятки листів і полум'яних звернень до гонведів. Угорського шрифту в нас не було, і він ночами вистукував на трофейній друкарській машинці, розмножуючи свої листівки, які наші розвідники й підпільники розповсюджували потім у мадярських гарнізонах. Однак цього йому було замало. Не раз, узявши саморобний мегафон і кількох автоматників, він з Габором ходив у сусідні гарнізони розповідати своїм землякам правду про страшну війну. Це були смертельно небезпечні операції. Наші «лектори», як називав їх Ковпак, задалегідь вибирали собі надійний захисток десь на узліссі й читали в мегафон звєднення Радінформбюро, листи до знайомих гонведів, розповідали про зривства окупантів. Переважно «лекції» кінчалися шквальним мінометним та кулеметним вогнем, а іноді, якщо ворог мав гармати,— артнальотом. Кожного разу, даючи дозвіл на «лекцію», Сидір Артемович або комісар звертали увагу Фельдеша на небезпечність таких операцій. Павло Павлович, звичайно, відбувався жартами. Та одного разу, коли Ковпак у категоричній формі одмінив виступ під Жиховим, Фельдеш захвилювався:

— Я знаю, Сидоре Артемовичу, що ризикую, але зрозумійте мене: я — комуніст. У тому, що угорці прийшли на Україну, є частка й моєї вини. Ми, комуністи, щось не доробили, не зуміли роз'яснити нашому народові зв'язку суть фашизму. Але в тому, що ось Габор, Ференц, Юрко і ще багато угорських патріотів не хочуть війни, що вони не повірили фашистській пропаганді й прийшли

¹ Великої Угорщини, дослівно — материнської держави (угор.).

до партизанів, аби спільно воювати проти гітлерівців за вільну Україну і вільну Угорщину, в цьому є й заслуга моєї партії. А потім, товаришу командир, я ще й угорець. Там, у Жиховому, мої затуркані, обдурені фашистами брати, і я хочу, щоб їх якомога більше повернулося додому живими й здоровими. Коли ж вони й надалі перебуватимуть під впливом лише фашистської пропаганди, то вчинять багато шкоди, зганьблять ім'я угорця і всі марно складуть голови тут, під Брянськими лісами.

Павло Павлович говорив гаряче, з пристрасстю. Російську знав добре, тільки часом неправильно робив наголоси та натискав на звук «я», вимовляючи його роздільно — «теб'я», «мен'я»; однак тепер Фельдеш, хвилюючись, часто затинався, підшукуючи найпереконливіших аргументів, плував наголоси. Поки він говорив, очі в Сидора Артемовича теплішали, і я бачив, що свою заборону командир уже зняв. Зрозумів це і Фельдеш.

— А щодо стрілянини,— продовжував угорський комуніст,— то це для нас з Габором, так би мовити, оплески. Розвідників ми залишимо в безпечному місці, а під Жихове підемо вдвох.

— Ну, це вже ти, братику, облиш! І ти, і Габор — бійці нашого загону. Який палець не врж — однаково болить. Дозвіл я даю, тільки старшим піде Черьомушкін. Слухатись його беззаперечно. Частіше міняйте місця...— І вже усміхаючись:— Та й про регламент не забувайте.

...І от Павло Павлович знов у нас. За ці два місяці, що ми не бачилися, він майже не змінився: такий же по-молодечому жвавий, меткий. Тільки змарнів, а в куточках очей побільшало променів-зморщок. Не встигли ми обнятись, як він уже засипав мене питаннями: «Де Габор? В який хортистський підрозділ нам податися? Що нового?».

Розповідаючи про новини, я провів Павла Павловича до мінерів, де були тепер його знайомі співвітчизники, а також поповнення: Ердеп Пал, Мариман Томаш, заркарпатський українець Догей Василь і ще кілька гонведів, що здалися в боях під Путивлем. Провівши Павла Павловича, я вернувся до штабу.

Вчора на нараді в Нововасилівці вирішили 28 липня о другій годині ночі спільними силами вдарити по ворогові на широкому фронті й відкинути блокаду далі на

південь. На нашу долю припадають села Стара Гута, Голубівка та хутір Троїцький, крім того, Шалигинський і Глухівський зағони разом із О. М. Сабуровим мають розгромити гітлерівський гарнізон у Зноб-Новгородський, а Середино-Будський зағін повинен зайняти Нову Поғошу.

Ще вчора я накреслив схеми цих сіл, і ми разом з Петром Брайком нанесли на них ворожу оборону. Фашисти чекають нас із лісу. Узлісся на північ від Старої Гуті і дороги на скипидарний завод та Нову Поғошу, а також узлісся на північний схід від Голубівки та хутора Троїцького густо міновані.

На нараді в штабі Ковпака затвердили, що основний удар завдається по ворожих гарнізонах з півдня.

Сьогодні, 27 липня, ледь зійшло сонце, Ковпак наказав зібрати командирів груп. Ще до наради ми погодили в штабі всі питання взаємодії, кожен командир одержав наказ і схему операції в Старій Гуті. Особливо детально продумали організацію зв'язку та сигналізації, що під час завтрашнього бою матиме велике значення.

Власне, на густо мінованій ворогом території, коли підрозділи й зағони будуть розкидані по фронту на 25-30 кілометрів од Старої Гуті до Зноб-Новгородської, піші й навіть кінні поси́льні не зможуть забезпечити чіткого зв'язку штабу з бойовими ланками. Тому під час бою кожен командир підрозділу прийматиме рішення самостійно, згідно з планом операції та обстановкою, що складатиметься на його та сусідній ділянці. Оперативні групи повинні зайняти вихідні рубежі опівночі. Командний пункт і санслужба будуть у селі Василівці.

Завдання було зрозуміле, і нарада не затяглася. Правда, викликало сумнів: чи встигнуть партизани досягти вихідних рубежів у призначений час. Адже міновані ворогом шляхи й заплаву річки Грузької треба долати, коли вже ляжуть сутінки, а потім ще пробиратися лісом без доріг кілометрів 15 — 20. Командири вважали, що для цього трьох-чотирьох годин замало. Аби вигадати на часі, Ковпак наказав до 9.00 вивести підрозділи з табору, щоб вони протягом дня якомога ближче підійшли до призначеного місця, дати людям перепочити, а потім у темноті кидком подолати решту шляху. Ковпак залишається тут — разом з Куманьком та Сабуровим керуватиме всією операцією, а на нашому КП у Василівці буде комісар Руднев.

Усі підрозділи, що беруть участь у штурмі ворожих гарнізонів у Старій Гуті, йшли разом до хутора Скрипкино. Ковпак проводить партизанів. Він хотів залишити Фельдеша на КП, щоб мати під рукою перекладача, але Павло Павлович таки домігся в Сидора Артемовича й Семена Васильовича дозволу бути в бойових порядках і тепер крокує з Габором у групі Кириленка. Сидір Артемович відкликав С. Ф. Кириленка і, вказуючи очима на Фельдеша, попередив:

— Ти, Степане, дивися. Хоч воно й кажуть, що батька в наймах не вбережеш, та за Павлом Павловичем наглядай. Нехай не заривається, бо хлопець він гарний, а війна є війною.

Поволі просуваємось дрімучим лісом. Літній бородай-лісник упевнено веде нас ледь помітною зарослою дорогою, якою раніше возили ліс. Колона раз у раз спиняється, поки наші сапери на чолі з Габором не полагождать потрухлий місток.

Сонце вже стояло в зеніті, коли ми дісталися до Скрипкина — маленького лісового хутірця з десятком почорнілих, рублених будинків. Половина хутора — в РРФСР, половина — на Україні. Звідси групи С. Ф. Кириленка й І. І. Замули підуть на Склянку Гутку, а ми — штаб, групи резерву і 3-я група Ф. А. Карпенка — звертаємо на Василівку.

Сонце ще не зайшло, коли ми дісталися до Василівки. Ще вранці сюди прибули розвідники на чолі з братом комісара Костянтином Рудневим і мінери В. Терехов та В. Островський. Хлопці обстежили узлісся, обрали місце для командного пункту комісара й ведуть спостереження за ворогом.

У Гуті спокійно. З узлісся видно, як ходить по залізничному мосту вартовий. На станції посвистує вузькоколіїний паровозик — «кукушка». Розташовуємось на відпочинок біля лісової криниці. Неподалік, на узліссі, — окопи й траншеї, вириті ще восени 1941 року. У Василівці безлюдно. Населення, боячись окупантів, повтікало в лісові нетрі, лише в окремих будинках zostалися старенькі бабусі й діди наглядати за хатою своєю та сусідською. Карпенко відразу перекрив усі виходи з села. Чекаємо ночі.

О 21.15 гаряче сонце сховалося за лісом, а день ніяк не хотів поступатись ночі. Вже за Гутою зійшов місяць, від річки потягло прохолодою, а над землею ще довго рожевїлі сутінки. Лише об одинадцятій ночі ми вийшли на КП у Василівку. Комісар хвилювався, щоб ворожі патрулі й секрети не виявили передчасно партизанів, коли вони долатимуть мінні поля, йдучи по Грузькій. Непокоївся, щоб хлопці вчасно вийшли на вихідні рубежі, бо, коли в Знобі та Голубівці спалахне бій, фашистський гарнізон у Гуті, безумовно, підніметься по тривозі, і ми не зможемо скористатись раптовістю. Лише коли над Грузькою поплив білий серпанок, Семен Васильович трохи заспокоївся. Партизани могли непомітно підійти до ворога.

Опівночі на КП прийшов Карпенко. Розвідники 3-ї оперативної групи вивчили підступи до Старої Гуті, побували на околиці села й біля вузькоколійки. Західна околиця не мінована, проте вздовж залізниці збудовано дзоти й кулеметні точки. Доповівши про наслідки розвідки, Федя спитав у комісара дозволу займати вихідні рубежі для атаки і, одержавши «добро», безшумно зник у тумані.

До початку операції ще дві години. Над лісом високо піднявся повний місяць, заливаючи все блідим світлом. Вартові до болю в очах вдивляються в небосхил, щоб побачити свої чи ворожі ракети, але навкруги тихо й спокійно. Видно тільки мерехтливі зорі Чумацького шляху та іноді скотиться з неба палаюча зірка. Тиха, місячна липнева ніч і лише трупний сморід, що його доносить легенький вітерець, нагадує про війну.

— Мабуть, якийсь звір підірвався на міні, а може, й людина,— спокійно каже наш провідник. І цей спокій здається навіть жахливішим за саму смерть.— Голод не тітка. Треба чимось годувати дітей, тому ходять люди ночами через мінні поля копати картоплю на своїх городах і вже не звертають на міні уваги.

Комісар пішов у Василівку, де в хаті, покинутій господарями, Діна розгорнула операційну та розмістилася бійці з резервних груп. Я залишився на КП з розвідниками. Напередодні бою довелось-таки добре попрацювати. Але нас чекає ще більш напружений день, тож за ці дві години слід хоч трохи відпочити. Та як

не намагаюся заснути, сон не йде. Довго лежу з розплющеними очима, вдивляюся в зоряне небо. Десь на болоті, за річкою, голосно дирчить деркач, сюрчать у некошеній досі траві коники, а в лісі жалісно покрикує якийсь птах. Поруч приглушено сміються хлопці, слухаючи Колю Бардакова, який, видно, розповідає щось смішне. Заколисаний цими звуками, я вже було задрімав, коли в Старій Гуті спалахнула ракета, вихопивши з темряви вишку за насипом залізниці, трубу лісозаводу... Перше враження, що в Гуті помітили партизанів. Сміх затих. Дивлячись на згасаючу ракету, Льоня Чечоткін тихо промовив:

— На вищі у них станкач...

І знову тиша.

Вернувся комісар. До початку операції півгодини, а повідомлень із підрозділів немає. Лише Карпенко прислав зв'язкового, кубанського козака Ваню Штиріна, невисокого кремезного хлопчину з русявим чубом і чудесною полтавською вимовою, за яку його в підрозділі прозвали «хохлом». Він повідомив, що група Карпенка вийшла на вихідні рубежі і чекає сигналу атаки.

Стрілки годинника наблизились до призначеного часу, проте о 2.00 операція не розпочалась: обумовлених ракет, які, досягнувши вихідних рубежів, мав о другій годині дати Кириленко, не було. Тихо і в бік Зноб-Новгородської. Семен Васильович вирішив послати до Степана Кириленка зв'язкового. Зголосився Анатолій Філіппов. Толя має обминати Гуту з заходу і знайти в лісі, на південь від села, наші підрозділи. Хоча б не натрапив на міну або на ворога. Всяке може статися.

Через півгодини у небо над Зноб-Новгородською злетіли десятки різнобарвних ракет, долинула артилерійська канонада — там уже розпочався бій. В Гуті теж заворушились хортисти, освітлюючи ракетами підступи до села. Комісар деякий час роздумував, а потім дав сигнал атаки. В повітря злетіли дві червоні ракети: одна — свічкою в небо, друга — в напрямку ворога. Вони не встигли погаснути, як з вишки ударив кулемет, і над нами пронеслась пасма трасуючих куль. Кулеметник, видно, пристріляв це місце задалегідь, але, на щастя, хтось із карпенківців швидко дав чергу — пасма перетнулись, і ворожий кулемет замовк.

3-я оперативна група навально пішла вперед. За годину присілок по цей бік залізниці й лісозавод уже

були в наших руках, проте, як не рвався вперед взвод парторга Сергія Дещенка, через залізницю пробитись не міг — фашисти, впевнені, що з півночі їх надійно прикривають мінні поля, оголяли інші ділянки й підкидали на західну позицію все нові й нові підрозділи. Тяжко поранило Дещенка, який зі своїм взводом був на найвідповідальнішій ділянці. Бій затягнувся. Вже сховався за обрієм місяць, порожевіли білі пухнасті хмарки на сході, на зв'язок уже пішов Коля Бардаков, а на ділянці Кириленка й Замули було тихо. Коли розвиднилось, гонведи, осмілівши, кинулись, було, в контратаку. Але в цей час з іншого боку села долинуло могутнє «ура!», що, як верхова пожежа в лісі, перекинулося на південь і охопило Гуту з трьох боків. Контратака фашистів захлинулася. Буквально на плечах тікаючого ворога бійці Карпенка перемахнули через залізничний насип і вдерлися до села.

Окупанти відстрілювались, одступаючи в центр села, але туди вже прорвалася 5-а група Кириленка, і в парку, де був штаб гарнізону, точився запеклий бій. Зорієнтувавшись в обстановці, комісар послав до Кириленка Павлушу Лучинського, а до Замули — Льоною Чечоткіна, наказавши негайно підключити наших агітаторів Фельдеша й Туровці з тим, щоб схилити гарнізон до капітуляції.

Хлопці примчали до села, але, видно, трохи запізно: хортисти, відчувши, що їм непереливки, кинулись уздовж вузькоколійки до Середини-Буди. Основного удару зазнала 2-а й 4-а оперативні групи. Партизани стояли на смерть, проте очманілі зі страху гонведи, незважаючи на втрати, пробивалися з вогненного кола. В 2-й загинув політрук групи Олексій Миколайович Звездов, поранило командира І. І. Замулу, бійців П. Д. Яковенка, А. П. Кальсіна, В. І. Лисицина, В. С. Желябовського. В 4-й загинув уже немолодий комуніст Яким Скворцов з села Лінове на Путивльщині, поранило Папінарова, Яшу Беляєва. Встеляючи старогутські вулиці трупами, кидаючи зброю, частина хортистів вирвалася із села. Ті, що не встигли вискочити з групою прориву, розбігалися по дворах. Деякі гонведи послухались заклику Павла Павловича та Габора і здалися в полон.

Місцями ще лунала стрілянина та старогутяни, які лишалися в селі, виходили на вулицю, вітали партизанів. Обіч парку я побачив Настю Парфентьеву, що схилилася

над убитим Льоною Чечоткіним. Під час бою хлопець погнався за офіцером, та фашист, тікаючи до парку, на мить зупинивсь і вистрелив розвідникові просто в груди. Смертельно поранений Льоною ще встиг скосити ворога автоматною чергою. Підїхав Костя Руднев і, знявши кашкета, скорботно схилив голову...

В парку біля лісництва я помітив С. Ф. Кириленка. Його група не зазнала втрат, і він був веселий, збуджений. Скрізь — гори трофейного майна, зброї. Неподалеку — великий санітарний автобус. Проня Сердюк пригощає хлопців какао, що приготував на сніданок угорський кухар. Шум, гамір, жарти... Сердюк і Ваня Афанашенко возяться біля трофейного міномета. Побачивши мене, Степан Кириленко рушив навстріч:

— Все вийшло якнайкраще, хоч я, по правді сказати, дуже боявся. Довелось далеченько обходити мінні поля. Коли почався штурм, я з частиною групи пішов по одній вулиці, Сердюк — по другій... Гнали, скажу, здорово. Випередив усіх сибіряк Саша Тютєрев. Він зі своїм взводом перший доскочив до парку й захопив штаб...

Я уважно слухав і водночас шукав очима Павла Павловича.

Кириленко, зрозумівши мене, засміявся:

— Павло Павлович живий, здоровий. Он розмовляє з полоненими...

Мінери В. Островський і В. Терехов разом з угорськими саперами, які знають мінні поля, розчищають дорогу. По ній Кириленко направляє до лісу, де намічено стоянку, санітарний автобус, обоз із трофейним майном і пораненими, полонених. Поряд і підводи з тяжкопораненими угорськими солдатами, яких хлопці підібрали на полі бою. Комісар наказав надати їм медичну допомогу й відправити до найближчого угорського гарнізону.

Ворог зазнав чималих втрат. До нас потрапило майже все його важке озброєння: два крупнокаліберні, чотири станкові, п'ять ручних кулеметів, батарея батальйонних мінометів, боеприпаси, весь обоз і штабні документи батальйону. До пізнього вечора виділені для цього партизани підбирали трофеї. Залишивши в селі заставу, ми полудневої пори вийшли на південне узлісся і в чудовому віковому лісі зупинилися на стоянку.

Невдовзі прибув зв'язковий від Кочемазова: ворога в Голубівці розбито наголову.

Два дні проминули, як одна мить,— ніколи було навіть глянути вгору. Зрештою, все приблизно стало на свої місця, хоча роботи непочатий край.

Вирішено будувати міцну довготермінову оборону з дзотами, окопами й мінними полями. Коли врахувати, що ворог густо мінував дороги та сільські околиці од лісу, і нам треба знайти ці міни без міношукачів і перенести їх на нові місця, то роботі кінця-краю не видно.

Ми з Сашком Ленкіним, повертаючись з підрозділів до штабу мінованою лісовою дорогою, їдемо дуже обережно, не звертаючи уваги на довколишню красу. Не до неї. Задивившись на мить, а в небо злетиш назавжди. Тож пильно додивляємось до пожовклих місць на зарослому травною шляху: там міни. Лише в Старій Гуті зітхаємо спокійно.

Проминувши Гуту з її будинками, поставленими з соснових стовбурів і обов'язково з «парадними» на вулицю, під'їжджаємо до розташування штабу. Ліс тут невимовно прекрасний. Могутні, стрункі сосни вганяються в самісіньке небо. Справжній шишкінський «Корабельний гай». Тут-там видніються старі землянки, що zostалися з перших днів війни. Наш табір хоч і оживляє ліс, але не додає йому краси.

Ще здалеку помічаємо угорський санітарний автобус — майбутнє приміщення штабу. Поки що його використовує командир, коли йому треба з кимось поговорити віч-на-віч. Із віконця автобуса тягне сизим димом, неначе палять піч «по-чорному». Сидір Артемович уже не одну годину радиться з комісаром і смалить свою безкінечну цигарку. Мене дивує, як Семен Васильович терпить.

Григорій Якович Базима працює на свіжому повітрі. На нього звалилося безліч роботи. За час рейду загін виріс чоловік на п'ятсот, багато товаришів загинуло в боях, були зміни, переміщення, і все це під час рейду ніде, крім записних книжок Григорія Яковича, не фіксувалося. Тепер увесь матеріал необхідно впорядкувати, оформити, а Базима книги наказів не довіряє нікому і записи в ній робить особисто. Оперативні накази та розпорядження допомагає друкувати Домнікія Данилівна — дружина комісара, або Михайло Федоренко, а частіше друкують одним пальцем я. Коли ж заходить

мова про те, щоб узяти до штабу писаря, Григорій Якович віднікується, мовляв, поки що й самі справляємось.

На командира й комісара чекають партизани, які вступили до загону під час останнього рейду. Серед них — П. С. Рудь, політрук, військовий кореспондент, що в травні 1942 року під Харковом потрапив у полон. Був у таборі в Конотопі. Втік. Наздогнав загін під Ротівкою, коли ми вже верталися на північ. Пилипа Сергійовича багато партизанів знає ще відтоді, коли він працював у обласній газеті. Тепер його призначили політруком у 2-у оперативну групу до І. І. Замули.

Поруч з Рудем сидить новий комісар Кролевецького загону І. І. Токар, призначений замість Карпа Онопченка, що загинув при штурмі переправи через річку Клевень 25 травня 1942 року. Прийшов Онопченко до Ковпака у лютому 1942-го разом з начальником штабу загону В. М. Кудрявським і командирами Червоної Армії О. Борисовим та В. Подоляко. При допомозі командування вони відновили Кролевецький загін. Кудрявського було призначено командиром, Онопченка — комісаром.

Іванові Ігнатовичу Токарю — під сорок. Колишній голова Кролевецької міськради, він за рішенням місцевого РК КП(б)У залишивсь у ворожому тилу. Кролевецький загін з перших днів окупації почав активно діяти, та знайшовся зрадник, виказав ворогові бази, підпілля. Чимало товаришів загинуло, дехто перейшов лінію фронту, частина лишилась у підпіллі. І. І. Токар переховувався, а під час нашого останнього рейду прийшов до загону. Жвавий, товариський, незамінний учасник художньої самодіяльності, він ще й сміливий партизан, прекрасний політпрацівник.

Серед нас найбільше від усіх радіє Т. М. Курочкін, який спекався комендантства і йде помічником у 10-у оперативну групу до Гриші Крусевича. Замість нього працюватиме комендантом командир взводу 7-ї оперативної групи Олександр Локтіонов, який чекає на інструктаж Г. Я. Базими.

1 серпня

Виникла ще одна проблема — проблема полонених. Їх у нас близько 30 чоловік. Це гонведи — в основному закарпатські українці, або, як вони себе називають,

русини, а також угорці, переважно з робітників. Павло Павлович і Габор, які розмовляли з полоненими, зайшли в безвихідь. Узяти зброю і битися проти фашистів гонведи відмовились, пояснюючи це тим, що гітлерівців тут немає, є лише угорці, а вони не хочуть війни. Коли ж Семен Васильович запропонував їм розійтись, хто куди хоче, а краще по домівках, до Угорщини,— полонені за-протестували.

Комісар довго пояснював, що у нас нема таборів для військовополонених, тому вони мають вирішувати: або битися разом з нами проти фашистів, або забиратись під три чорти додому! Зрештою, дійшли згоди: угорці зохочувались на будь-яку роботу в господарстві, тільки б не піднімати зброї проти своїх земляків, запроданих верховодами Угорщини у фашистське рабство. Це було прийнятно. Наші перші партизани-угорці — Габор Туровці, Ференц Лукач, Пал Ердеп — теж не відразу зрозуміли, що ми боремося не лише за свою, а й за їхню свободу. Вони спочатку не брали зброї, а під Путивлем, коли фашистські танки з тилу прорвалися до лісу і вже наближались до галявини, де стояла санітарна частина, Габор Туровці і Ференц Лукач, схопивши протитанкові міни, кинулися заміновувати дорогу. Хвилин за двадцять пролунали два вибухи. На одній міні підірвався німецький танк Т-IV, а на другій — сапер, який намагався знешкодити міну. Танки далі не пішли, а наші угорські товариші попросили зброю і стали справжніми партизанами. Нині саперним взводом, який створено в мінерній групі, командує Габор Туровці, молодий, чорнявий угорець. Він перейшов до нас 3 квітня 1942 року під час бою в Жиховому.

...День минав у звичайних турботах. Аж ось надвечір командир Шалигинського загону О. Я. Саганюк доповів, що вернулася група, котра вирушила на завдання ще на початку липня, коли наші загопи стояли в районі Нової Слободи. Тоді Ковпак наказав вислати по дві-три диверсійні групи на залізниці Конотоп — Ворожба та Курськ — Ворожба, якими фашисти день і ніч перекидали під Харків ешелони з військом і технікою. Через тиждень, виконавши завдання, усі групи вернулися, крім однієї — з Шалигинського загону, яка вирушила на залізницю Курськ — Ворожба. Ми вважали, що всі п'ятеро її бійців — Олександр Лукашенко, Шарядан Галєєв, Мишко Григор'єв, Володя Павлов та Василь

Боклаг — загинули. Надії на їхнє повернення було дуже мало. Чи змогли б вони непомітно для фашистів подолати шлях у триста кілометрів, «лінію фронту» перед Брянськими лісами, і це тоді, коли скрізь по наших слідах тягнувся ворожий «хвіст», а місцевість контролювалася гітлерівцями.

Їхнє повернення було б чудом, і це чудо сталося! Хлопці попрацювали на славу: сорок вагонів з боеприпасами та ворожим військом полетіло під укіс поблизу станції Волфіно!

Надвечір прибув до штабу й командир групи Сашко Лукашенко. Пам'ятаю, як місяць тому юнак прийшов до загону: кругловиде, приемне обличчя з пухкими хлоп'ячому губами, русявий чуб, відвертий погляд... Тоді й не вірилось, що цей юнак — лейтенант Червоної Армії, пройшов з боями від західного кордону аж до Сейму. Коли Сидір Артемович, розмовляючи з Сашком, попросив його розповісти про себе, хлопець здивувався:

— Ну, яка в мене може бути біографія, товаришу командир!? Народився 1922 року в місті Глушковому. Там же в 1939-му скінчив десять класів. Поступив до Київського військового училища зв'язку імені М. І. Калініна, закінчив його в сорок першому...

Лейтенант Лукашенко одержав призначення в Перемишль — невелике, тихе місто на західному кордоні. В суботу, 21 червня, разом з кількома випускниками військових училищ приїхав на нове місце служби. Хлопці зупинились у готелі, погодилися, привели себе в порядок, тоді пішли до штабу. Була п'ята година дня. Робочий день кінчавсь, і помічник начальника штабу, вже літній майор з емблемою зв'язківця в петлицях, побажавши лейтенантам доброго відпочинку, відпустив їх до понеділка.

Вночі розбудили юнаків гуркіт канонади й вибухи бомб. Вони підхопилися з ліжок і мерщій побігли до штабу... Так почалася для Сашка війна.

Військ у Перемишлі було мало. Частини гарнізону саме проходили навчання в таборах, і гітлерівці з ходу захопили місто. Ввечері підрозділи 99-ї дивізії відбили місто, а ще через день, розвиваючи успіх, зайняли плацдарм на західному березі Сану. Тиждень в Перемишлі точилися запеклі бої. Тим часом ворог просунувся далеко на схід. Бої вже тривали під Львовом і Тернополем. 29 червня частини дивізії, що обороняли Пере-

мишль, покинули місто й рушили на схід. Ішли через Львівщину, Тернопільщину. Спочатку на Збруч, далі на Проскурів, Летичів, Умань. Бої, оточення, прориви... В районі Підвисокого (це вже було в серпні 1941 року) поріділі в боях підрозділи не змогли пробитися крізь вороже кільце й виходили з оточення дрібними групами. Так Сашко лишився вдвох з сержантом Івановим.

Був уже вересень, коли вони дісталися до Дніпра. Та гітлерівці контролювали ріку, намагаючись не пропустити на схід дрібних підрозділів і окремих бійців та командирів, що виходили з оточення. Лише в кінці вересня хлопцям пощастило: старий рибалка перевіз їх через ріку. Вирушили на схід. Вдень іти було небезпечно, пробиралися ночами. В кінці листопада дісталися в район Кожотопа. Від людей, які йшли на захід або в ліси Білорусії, дізналися, що Харків і Курськ захоплені гітлерівцями.

Неподалік Ворожби, у селі Маркове, вчителювала Сашкова мати, і друзі звернули на північ, сподіваючись трохи перепочити, відігріти душу, підлікуватись, а коли пощастить,—встановити зв'язок з партизанами. Тут вони й перебули зиму й весну, а 30 червня 1942 року, коли шалигинці в селі Маркове підривали переправу через Сейм, разом з іншими юнаками й дівчатами влилися у лави партизанів.

У липні Сашко на чолі групи підричників вирушив на своє перше партизанське бойове завдання. Після ряду вдало проведених операцій на залізниці підричники вернулись у Казенний ліс. Та на той час, у зв'язку з обстановкою, що склалася, наш загін 11 липня відійшов у район сіл Кочерги — Ворголь — Щербинівка, і підриникам довелося наздоганяти нас на марші.

Група Лукашенка розшукувала партизанів, але в навколишніх селах лютували карателі, всі дороги були перекриті. Боклаг і Григор'єв, які добре знали ці місця, нарешті встановили зв'язок з місцевими підпільниками. Проте ті не відали, куди саме пішов загін. У Биваліно люди розповіли, що днів три-чотири тому партизани підірвали чи підбили між В'язенкою та Баничами німецький танк і знищили багато фашистів. Під Ворголем сповістили, що в Дубовицьких лісах спалахнув бій, під час якого партизани навалили карателів, як снопів.

Так група підричників ішла слідами нашого загону...

Довго розмовляємо з лейтенантом, уточнюємо обстановку, що склалася по селах, які знаходяться на пройденій групой території. Зрештою, запитую Лукашенка і про інше: в якому підрозділі волів би продовжувати партизанську службу.

— Я знайшов своє місце,— відповідає з усміхом Сашко.— Проситимусь у мінери!

4 серпня

Сьогодні оголошено дуже цікавий наказ. При об'єднаному загоні створено відділ по заготівлі, який має запасти до 1 вересня 1942 року 450 тонн зернових (з них 250 тонн фуражу), зібрати й заскиртувати 600 тонн сіна, 150 тонн соломи, вибрати 300 тонн картоплі. Для зберігання цих запасів треба побудувати склади, овочесховища. З роз'їзду Скрипкино необхідно перетягти до лісу будинок і обладнати госпіталь для поранених, крім того, вивезти до бази з Старої Гути всі сани й завчасно підготувати їх до зими.

У розпорядження відділу виділяються 100 бійців, 60 підвід та всі члени партизанських родин, яких ми забрали до Брянських лісів.

Командиром відділу призначено С. Ф. Кириленка — одного з найбойовитіших наших командирів. Степанові ще нема й тридцяти, проте він уже понад десять років був головою передового на Путивльщині колгоспу «Вільний край», що в селі Ворголь. Невисокий на зріст, худорлявий, кароокий, з чорними конопинками на обличчі, які надають йому особливої привабливості, він справедливий, завзятий і сміливий. У загоні С. Ф. Кириленко з перших днів. Перед окупацією на Путивльщині було створено три партизанські загони. Одним командував голова міськради С. А. Ковпак. Цей загін діяв на заході району. Другим, з радіусом дій на сході,— голова райради Тсоавіахіму С. В. Руднев. Третій загін, на півночі Путивльщини, очолив С. Ф. Кириленко.

Коли в жовтні минулого року загони об'єдналися, С. Ф. Кириленко став командиром оперативної групи, в якій була зосереджена вся наша важка зброя.

5-у оперативну групу тепер він передав своєму помічникові й ровесникові, бухгалтеру з Калінінської

області Степанові Єфремову, котрий прийшов до загону в Хінельських лісах у грудні 1941 року.

Після сніданку, коли ми повертались до штабу, Семен Васильович наказав узяти кілометрівку, а коли є, то й усі аркуші півкілометрівки, і йти до санітарного автобуса. Там уже був Ковпак з незмінною цигаркою. В автобусі ще кілька днів тому нестерпно тхнуло ефіром, якимись ліками. Тепер усе забив самосад і пахло не так, як в операційній, а як у нарядній бригадира колгоспу. Ковпак з комісаром довго роздивлялись карту. Нарешті комісар підкликав мене ближче до столу і, показуючи на карті район Стара Гута — Непарень — Мелічі — Улиця, сказав:

— Завдання серйозне й відповідальне: підібрати місця для баз нашого з'єднання. Передбач землянки для охорони, а то навіть і будинки. Це має бути глухомань без будь-яких орієнтирів на місцевості й карті. Перевір щодо цього німецькі карти. В обраних точках мусять бути питна вода, лужки й галявини для випасу коней, а то й худоби, під'їзні шляхи, вигідні умови для спорудження оборони на далеких підступах до бази влітку та взимку і зручне спостереження за підходами. Недалеко від Скрипкино треба обрати місце для госпіталю. Вимоги ті ж самі, тільки підвищені. Зрозуміло? Які є запитання?

Запитань не було. Я взяв з собою в дорогу Сашка Ленкіна, колишнього працівника лісового господарства з Алтаю. Подолавши кілометрів двадцять глухими нетрями, без доріг, ми дали відпочити коням на лісовому хуторці Скрипкино, де стоятиме «головний штаб» Кириленка.

Може, я помиляюсь, але мені здається, що предметом тривалих розмов Ковпака з комісаром були не лише заготівля харчів та влаштування баз; то, мабуть, наслідок винесеного рішення про те, як нам далі жити й боротися. Командир з комісаром розв'язували, очевидно, не тактичні питання, а обмірковували стратегію партизанської боротьби.

Наше з'єднання, незважаючи на те, що його загоны носять назви районів, не прив'язане до одного місця, а рейдове. Це й визначає нашу тактику: блискавична поява, удар чи серія ударів, і загін раптово зникає, аби виринути в іншому місці й знову дошкульно вдарити.

Безумовно, нам у край необхідна постійна база, і С. А. Ковпак та С. В. Руднев вирішили, що вона має бути саме тут. Отже, копаємо окопи, будуємо дзоти, влаштуємо склади.

6 серпня

За три дні ми з Сашком Ленкіним обстежили десятки квадратних кілометрів дрімучого Брянського лісу. Крізь нетрі й болота забиралися в місця, де здавалось, не ступала людська нога. Чорниця, зарості малини й ожини вабили до себе численних птахів. Та в найглухіших закутках ми знаходили сліди перебування людей: старі курені, ями, землянки. Тут ховалися жителі Старої Гути, Василівки та інших сіл, захоплених фашистами. З нашим приходом вони перебралися ближче до узлісся й своїх домівок, але лісу не кидають і лише навідуються до хат чи городів. Ми часто надібували такі табори. Люди обідрані, виснажені, змучені. В багатьох страшні незагойні виразки, чиряки, чимало хворих на цингу.

Не знаю, як би ми впоралися з завданням, коли б не карти-півкілометрові з старогутянських трофеїв. Ми знайшли з десяток важкодоступних місць, які відповідали усім вимогам командування. Особливо зручним було місце для госпіталю. На карті це — болото, поросле кущами й вільшаником, а насправді там є чарівний острівець з розлогими дубами, старими ялинами. Під деревами можна поставити будь-який будинок, і все одно з повітря його не помітити. Острівець з'єднується з суходолом вузькою косою, не більш як сто метрів завширшки, а далі навкруги непрохідне болото.

Вертаючись назад, ми не впізнали хутірця Скрипкино. Тут вирувало життя. Під деревами стояли стіжки хліба, торохтіла маленька кінна молотарка. Тут же, на току, кілька жінок очищали зерно великою віялкою, а старий Макаренко відвіював його, підкидаючи лопатою. Лунали пісні, жарти, сміх. За працею люди забували про страшну війну, і було майже так, як до фашистської окупації під час жнив у колгоспі. Багато місцевих жителів прийшло допомогти нам та й самим запастись на зиму хлібом.

Ночували в скрипкинському таборі. Коні протягом триденних мандрів зовсім пристали і далі не йшли. Та й ми теж вибилися із сил, продираючись через заболочені нетрі.

Ми добре відпочили і вдосвіта рушили далі. Тільки-но минули лісовий кордон і виїхали з просіки на дорогу, що веде до скипидарного заводу, як нас зупинив вартовий В. Полников, невисокий білявий мінер, з ледь побитим віспою лицем.

— Проїзд у табір по просіці. Через завод небезпечно.

— В чому річ?— запитав я.— Що трапилось?

— Там наші тол виплавляють із снарядів, і дорога через завод закрита, товаришу помначштабу.

Об'їздний шлях був не набагато довший, але хотілося побачити «чортову кухню», на створення якої командування (особливо Семен Васильович) не давало згоди і яку, видно, мусило дозволити,— і ми звернули на дорогу до заводу.

Слово «завод» звучить солідно. В усякому разі, уявляєш собі високі труби, цегляні будівлі, машини... Нічого подібного тут не було. Судячи по залишках кам'яної стіни та битої цегли, це напівкустарне підприємство складалося з чотирьох реторт, у яких переганяли соснові пеньки на смолу та скипидар. Півдесятка малих будиночків та велика купа вугілля. Труби та реторти, виготовлені з міді, розграбовано, будиночки спалено.

Одразу за вузькоколійкою, серед руїн, наші мінери Вікентій Островський, Василь Терехов, Йосип Васильєв та Яша Рахлін у двох великих казанах «варять тол». У кожному з них по півдесятка 152-міліметрових снарядів з вигвинченими підриwnиками. Вода кипить, оповиваючи казани паром. Хлопці без сорочок, засмагли на сонці, чаклюють біля своєї справді «чортової кухні». Проте найвідповідальнішу роботу виконує старший мінер Георгій Андрійович Юхновець. Влаштувавшись в окопі, метрів за 100—150 від багаття, він вигвинчує з снарядів головки. Це вкрай небезпечно. Підриwnик під час перевезення снарядів од поштовху може стати на бойовий взвод, і мінер при першому ж дотику злетить у повітря.

Георгій Андрійович працює обережно і разом з тим упевнено. Викрутить головку, однесе снаряд метрів за 20—25 від окопу, візьме новий і знову береться за діло.

Перед війною Георгій Андрійович працював інструктором Барановицького обкому КП(б) Білорусії, учився на курсах мінерів і разом з В. Островським, В. Тереховим, Я. Рахліним та М. Курсом прийшов до Ковпака. Після загибелі Курса він очолив мінерів.

Тол «закипів» — розплавився. Хлопці обережно розливають рідину в дерев'яні форми, вставляють змащені жиром палички — тут буде отвір для запалу. І знову завантажуються казани. Люди працюють не за наказом, а за велінням совісті, для того, щоб ворог не знав спокою на рідній нашій землі.

Виплавивши тол, мінери рушають у далеку, небезпечну дорогу, за сотню й більше кілометрів. І злетять у повітря мости та ешелони. А чи всі повернуться з тієї дороги?

9 серпня

Об'єднаний загін виріс, і форми управління, які застосовувалися дотепер, уже не забезпечують чіткої роботи всіх ланок. Та й сама назва «об'єднаний загін» не відповідає дійсності, все частіше витісняється новою — Група партизанських загонів Сумської області.

І командир, і комісар багато часу віддають удосконаленню організаційної структури загону. Природно, головна увага приділяється основній тактичній одиниці — оперативній групі. Раніше, коли перед нею ставились здебільшого завдання диверсійного характеру, вона складалася з 10—15 бійців. Нині ж група виросла до 65—70 чоловік, має на озброєнні ручні й станкові кулемети, міномети і здатна самостійно виконувати будь-яке бойове завдання. Тут усе гаразд, гірше справи з структурою підрозділів управління, бойовим та матеріальним забезпеченням.

Тож у зв'язку з переходом на централізовані заготівлі й постачання у нас виникли нові турботи. Господарчі питання геть заповнили штаб, одриваючи від бойової оперативної роботи. Сьогодні оголошено наказ про введення в штат посади помічника командира по господарчій частині. На цю посаду призначено старшого лейтенанта Миколу Леонтійовича Підгорного, родом із

міста Свеси, Ямпільського району. Миколі тридцять років, він кадровий військовий, командував танковою ротою. Війна застала його на західному кордоні. На Сумщині потрапив у оточення і з березня 1942 року в партизанському загоні. Був бійцем, далі помічником командира 4-ї оперативної групи, а відсьогодні він — помічник у С. А. Ковпака.

На допомогу Підгорному виділені С. С. Кадурін, В. В. Лаврінець, С. С. Ладигін та І. І. Бірюков.

Наново переглянули склад комендантського взводу. Замість Локтіонова, що йде командиром взводу в 2-у оперативну групу, комендантом призначено Михайла Михайловича Кокіна, партизана з жовтня 1941 року, серйозного, років під сорок чоловіка. До комендантського взводу включено давніх, перевірених у боях партизанів, таких, як Радик Руднев — син комісара, Петро Соколовський, Микола Політуха, Євген Дудка, Петро Скрильник, а також відділення бронебійників.

11 серпня

Новий помічник по господарству М. Л. Підгорний одразу взявся за роботу. Вчора оголошено наказ про залучення населення до збирання врожаю. Уранці М. Л. Підгорний з секретарем парторганізації Я. Г. Паніним провели семінар, і вже сьогодні наші агітатори, захопивши листівки із зведеннями Радінформбюро та наказ командира, розійшлися по селах, лісових таборах.

Завдання поки що одне: заготовляти хліб, сіно, сушити ягоди та гриби, щоб населення й партизани не голодували.

Хліб наш насущний дістаємо з боями на полях спалених фашистами сіл. Ворог теж намагається зібрати зерно і вивезти до свого фатерлянду.

Операції готуються старанно. Розвідуються ділянки з багатшим урожаєм. Мінери перевіряють їх на наявність мін. Розвідники й господарники шукають і лагодять жатки, коси, серпи. Кириленко проводить рекогносцировку і намічає на час жнив застави, оборону. Сніпки маємо звести на хутір Скрипкино, там змолотити. Частину збіжжя візьме населення, а решту зберігатимемо на партизанських базах. Місцеві жителі допоможуть обмолотити й перевіяти зерно.

Сіно косять партизани, діди та жінки, що мають у цьому ділі навички. Хто не вміє косити, збирає разом з дітьми ягоди, гриби. Старенькі бабусі сушать. Робота є всім. Люди раді, що про них турбуються партизани, і працюють завзято, не шкодуючи сил.

Командир заготівельного відділу Степан Федорович Кириленко за цей тиждень схуд і почорнів більше, ніж за час найнапруженіших боїв під Ворголем і Литвиновичами. Йому немає ні дня, ні ночі. В п'ятьм партизани вивозять з мадярської зони снопи. Часто небо крають сліпучі ракети і пасма трасуючих куль. Тоді розгоряється вогневий бій. До дії вступають гармати й міномети...

Різні бувають випадки. Позавчора, наприклад, брали снопи за хутором Василівським. Федя Боговаров і Шура Дудкін з 6-ї оперативної групи дісталися майже до Великої Берізки, де стоїть чималий фашистський гарнізон. Усе йшло гаразд, але по дорозі додому Т. М. Курочкін зупинив Боговарова, що мало наклав снопів. Федя вернувся уже сам, добрав снопів і вирушив наздоганяти товаришів. Ось і лісок між Василівським та Лісним. За його розрахунками скоро мало бути Лісне, де стоїть наша застава, але лісок тягся дуже довго. Перед світанком зійшов місяць, і Федя побачив, що заблукав. Він сховав на узліссі підводу, перейшов на другий бік дороги й заліг у чагарниках.

Уранці він помітив, що лише кілометр не доїхав до ворожого гарнізону в хуторі Лукашенковому. Було видно, як по селу ходять мадяри; чуто навіть їхні пісні.

Вдень мимо лісу проторохтіло кілька возів. Самотній кінь заіржав у лісі, але хортисти в гушавину не пішли. Не полізли й поліцаї, які невдовзі приїхали з Лукашенкового. Вони стрельнули кілька разів по лісу і — назад. Смерком Боговаров знову вийшов у поле, не кваплячись доклав ще снопів і вранці вернувся до загону.

Феді Боговарову минає двадцятий. Невисокий, кременний, вихованець дитячого будинку. Ось він стоїть перед комісаром, який розпитує його про нічні мандри, і дуже хвилюється: як він міг заблукати?! Кругловіде обличчя заливає піт, і Федя, червоний та засоромлений, виправдовується, навіть не маючи гадки, що це не провина, а приклад вірності обов'язкові.

Комісар викликав Курочкіна й політрука 6-ї оперативної групи Антікова, що теж тієї ночі вивозили снопи, і довго картав їх за безтурботність.

Центральний штаб партизанського руху та Військова Рада Брянського фронту поставили перед партизанськими загонами завдання — розгорнути в широкому масштабі диверсійну роботу по підриву військових ешелонів, мостів, автомашин, дезорганізації перевезень, розвідці глибоких тилів ворога.

Останні дві доби довелося працювати особливо напружено. Для виконання директиви штабу необхідно було розробити такий план дій:

1. Кожному загону знищити міст або переправу: Путивльському — Сеймські мости в селі Прудах (передмістя Путивля) та Мокшевицький пором через річку Сейм по дорозі з Путивля на Буринь. Глухівський міст в селі Заруцьке по дорозі Глухів — Крупець — Рильськ.

Шалигинському — пором у селі Маркове, через Сейм по дорозі Тьоткино — Крупець. Конотопському — міст через Сейм у селі Мутин. Кролевецькому партизанському загону — міст через Десну в місті Короп.

2. Кожному загону вислати диверсійні групи на залізниці Конотоп — Ворожба, Конотоп — Хутір-Михайлівський — Брянськ, Ворожба — Курськ і підірвати по два-три ешелони. Крім того, послати глибоку розвідку на захід, за річку Десну до залізниці Бахмач — Помель у місто Сосницю й далі до Дніпра.

Виконання другого розділу плану ми можемо забезпечити негайно. Для диверсійних груп, які діятимуть на залізницях, у нас вистачить вибухівки, виготовленої мінерами на «чортовій кухні», але для висадження в повітря мостів цього недостатньо. Мало у нас і навчених мінерів та розвідників. Правда, в штабі Ємлюгіна за ініціативою уповноваженого Центрального штабу партизанського руху при Брянському фронті А. П. Матвеева організовано десятиденні курси мінерів і там навчається 20 наших кращих розвідників, але вони повернуться за тиждень.

Для підривання мостів готуємо групи, та коли пощастить добути тол,— важко сказати. Розширювати виробництво на «чортовій кухні» командування не дозволяє. Охочі є, але комісар боїться, що серед них знайдуться легковажні люди, і це може призвести до непотрібних втрат.

Лише сьогодні шалигинці, перекинувши свої тили з роз'їзду Скрипкино в ліс на схід від Старої Гути, зайняли призначену їм ділянку оборони на річці Грузькій і змінили заставу глухівчан у Новій Гуті.

Надвечір до штабу приїхали командир Шалигинського партизанського загону О. Я. Саганюк і комісар Ф. Д. Матющенко, Саганюк з Базимою пішли до командира і про щось довго, аж до ночі, розмовляли з Сидором Артемовичем та Семеном Васильовичем.

Командир загону О. Я. Саганюк родом із Волині. Перед війною працював головою Райспоживспілки в Шалигиному. Русявий, сіроокий, з круглим вилицюватим обличчям, одягнений у військову форму, з пістолетом і планшеткою, він має вигляд кадрового військового. Опанас Якович дисциплінований і сміливий. Може, дещо обережний, та на це вже, мабуть, впливають його сорок років і те, що працював колись у торгівлі.

Комісар Ф. Д. Матющенко з Чернігівщини. Перед війною головував у колгоспі «Перемога». Чорнявий, кароокий, з густими чорними бровами, одягнутий у цивільний костюм, він — поважний і весь час підкреслює, що не військовий. Найкатегоричніша форма наказу звучить у його вустах так: «Я тебе убедительно прошу». Єдина зміна у його вигляді порівняно з довоєнним — це зірка на кашкеті та перехрещені ремені, на яких висить пістолет і планшетка.

Командир і комісар шалигинців майже ровесники. Обое невисокі, кремезні і навіть чимось схожі один на одного. Роблять усе без поспіху, але добротнo. Між ними лише одна відмінність — Саганюк простодушний, а Матющенко хитрий, але цим вони лише доповнюють один одного.

21 серпня

Останні три дні штаб працював по 18—20 годин на добу, готуючи для Ковпака безліч різноманітних матеріалів. Крім карти з нанесеною обстановкою та маршрутами наших рейдів, ми склали звіт про недавні бої й диверсії, здійснені з'єднанням, докладний розвідогляд, списки кращих бійців і командирів, представлених до

урядових нагород, та ще десятки довідок щодо боєздатності загону та його нагальних потреб.

Сидір Артемович за ці дні об'їхав усі загоны й підрозділи, побував у навколишніх таборах. Сьогодні, коли всі документи було вивірено, підписано і складено в теку, Ковпак скинув окуляри, сховав їх у футляр і лише тоді сказав:

— Завтра вранці я виїжджаю в Чухраї на конференцію орловських партизанів, а звідти — до Москви на нараду партизанських командирів. Командиром і комісаром на цей час лишається Семен Васильович Руднев. Ясно?

Ми зрадили цій новині. Ще б пак! Наш командир вилітає з ворожого тилу до Москви на нараду!!! Може, навіть побачить Сталіна, а командуючого партизанським рухом Ворошилова — напевно!..

Ковпак, усміхаючись, пригасив наше захоплення:

— Почекайте, хлопці. Григорію Яковичу, оголоси наказ.

Базима поправляє окуляри й голосно зачитує:

— На користь служби начальника штабу Кролевецького партизанського загону майора тов. Мазуренка І. М. призначити помічником начальника штабу Групи партизанських загонів Сумської області по оперативній частині. Начальником штабу Кролевецького партизанського загону призначити пом. начальника штабу по розвідці тов. Брайка П. О. Помічником начальника штабу по розвідці Групи партизанських загонів Сумської області призначити лейтенанта Войцеховича В. О. Мазуренку, Брайку і Войцеховичу приступити до виконання обов'язків 21 серпня 1942 року.

Несподіванка буквально приголомшила. В чому справа? Не можу зрозуміти. Спробував спитати Ковпака. Відповідь була чисто ковпаківська:

— Ти чув наказ? На користь служби. Зрозумів?

Власне, нічого не міняється. З П. О. Брайком ми працювали дружно й злагоджено. У нас хороші, теплі взаємини, сподіваюсь, вони не зміняться. З Іваном Миновичем Мазуренком ми теж дружимо. Знайомі ще з грудня 1941 року.

...Саме тоді, взимку, загін Ковпака вийшов із Спідшанського лісу в Хінельський. В районі було тихо. Я розшукував ковпаківців і зустрівся в селі Ротівці з Ф. С. Харченком, десятником райшляхвідділу, що ко-

лись працював разом із Сидором Артемовичем. З Федором Харченком ми давні друзі і могли говорити одверто, не криючись. На жаль, Федя вернувся додому з оточення недавно і зв'язку з Ковпаком не мав.

Харченко познайомив мене з майором І. М. Мазуренком. На перший погляд Іван Минович виглядав старшим як на свої 45 років. Невисокий, підтягнутий, з сивою зачіскою йоржиком, він і в звичайному ватнику здавався одягненим по формі.

Ми ще кілька разів зустрічалися того пам'ятного снігового грудня 1941 року. І. М. Мазуренко вважав, що Ковпак неодмінно повернеться і тоді ми з ним зв'яжемося. Наша група у складі 20—25 чоловік була слабка, не мала бази. З таким озброєнням і мізерною кількістю боєприпасів бою не витримаєш. Виходити з підпілля вирішили тільки у крайньому разі. А поки що — гуртувати людей.

Тоді я дізнався про його таку звичайну в наші часи біографію. Дев'ятнадцятирічним юнаком Іван Минович у 1917 році вступив до лав Червоної Армії й відтоді перебував на військовій службі. Майор. Начальник штабу 56-го полку НКВС по охороні залізничних споруд. Учасник боїв за Київ. У вересні 1941 року був поранений. Під Оржицею потрапив у оточення, та йому пощастило вислизнути, і він дістався до Ротівки, де жила дружина його покійного брата.

На початку січня 1942 року ми з капітаном Бардашенком, теж родом з Путивльщини й оточенцем, встановили зв'язок з Ковпаком, а в лютому наші бійці були зараховані до загону як оперативна група номер 6. Я був призначений помічником командира групи, а Іван Минович — начальником штабу Кролевецького загону. В липні під час боїв за Литвиновичі Івана Миновича поранило, але він лишився в строю, і от ми знову працюватимемо разом уже в штабі з'єднання.

22 серпня

Як кажуть росіяни, «первый блин всегда комом»... Так і в мене перший день на роботі помічника по розвідці. Проводи командира до Москви, від'їзд делегатів на партизанську конференцію — все це настільки відвернуло увагу командування загонів, що розвідувальні дані своєчасно надійшли лише з підрозділів та застав путив-

лян. Уранці я подав Рудневу далеко не повний огляд. Комісар уважно розглянув карту з обстановкою, вивчив матеріали і не втримався...

Дістав я прочухана добрячого усно, а начальникам штабів загонів записали по догані.

Закінчив я розвідогляд близько 15 години і поїхав до шалигинців, які завтра виружатимуть групу в далеку розвідку. Вона має пройти від села Вітемля по правому березі Десни, розвідати Новгород-Сіверський, Шостку, Понорницю, Сосницю, зірвати міст на залізниці Бахмач—Гомель біля села Високе й вернутися лівобережжям Десни до місця нашої стоянки.

За півгодини я вже був у загоні. Зміни в розвідці шалигинців незначні. Командиром лишився вже немолодий старший сержант надстрокової служби І. М. Скопенко з села Семенівки Глухівського району, а політруком призначено І. Я. Швайку. Це дуже колоритна постать.

Іван Якович — середнього зросту, чорнявий, років під тридцять. Перед війною був головою колгоспу в селі Кочергах. Рішенням райкому партії його залишено у ворожому тилу. За завданням командування загону він став старостою села. Все йшло так, як треба. «Староста» організував «поліцію» і взявся наводити «порядок». Та знайшовся зрадник, і до глухівського коменданта поліції полетів донос. На щастя, в Глухові у Сагайюка була своя агентура, яка попередила, що назавтра Швайку має заарештувати гестапо.

Партизани налетіли на село вранці. «Поліція» розбіглась, і тільки двох, яким уже не можна було лишатися на місці, партизани «захопили» живими. Узяли й «старосту». Люди бачили, як Швайку і двох «поліцаїв» вели по селу. В Івана Яковича під оком був величезний синець. Схоплених привели до річки і там пролунали постріли...

За кілька годин приїхали гестапівці, вони застали в хаті у Швайки погром. Літав пух з подушок, голосила дружина. На річці, біля ополонки, знайшли з десяток стріляних гільз, плямі крові, рукавицю, що належала старості, й роздерту шапку одного з «поліцаїв».

Так загинув «староста» села і народився розвідник Іван Якович Швайка.

У шалигинців я познайомився і з партизанами, що йдуть у далеку розвідку. За старшого в них Воробйов Іван Леонтійович, молодий, років двадцяти п'яти лейте-

нант. З ним вирушають командир мінерної групи Є. Гребенюк і розвідники В. Куликов, М. Петунін, А. Коробов та М. Корольов,— усі молоді, комсомольці. Тільки найстаршому, Петуніну — двадцять вісім, він комуніст.

Коли група виконає завдання по розвідці, Воробйов і Петунін мають повернутись назад, а Гребенюк з рештою розвідників мінуватимуть залізницю, шляхи і зірвуть міст. Район дій диверсійної групи, село Високе,— рідні місця комісара загону Ф. Д. Матющенка. Федот Данилович дає розвідникам адреси надійних людей, розповідає, де краще спинятись на відпочинок.

Хлопці беруть з собою по десять кілограмів толу, запас харчів, зброю, гранати. Рушають завтра. Видно, що підготовка проведена відмінно і можна сподіватись на успіх.

23 серпня

Сьогодні спрацювали краще. Вже до 9.00 з усіх загонів надійшли розвідматеріали, а о 10.45 я поклав перед комісаром розвідзведення і до нього — схематичну карту. Все це скальковане в десятки примірниках для передачі в загони й для обміну розвідданими з іншими з'єднаннями.

Обстановка досить серйозна. Ворог блокує Брянський партизанський край, посилюючи свої позиції. Проти нашої ділянки оборони — частини й підрозділи 108-ї угорської бригади, якою командує генерал Отто Абт. Його штаб знаходиться в Середині-Буді, а підрозділи стоять у Великій Берізці, Жиховому, Зноб-Новгородській, Чернацькому. До складу бригади входять 34-й та 38-й угорські полки, дивізіон артилерії, ескадрон кінноти та дві зенітно-кулеметні батареї.

В Кам'янці стоїть, здається, 105-а угорська бригада, куди входить і 47-й полк, 3-й батальйон якого ми розгромили в Старій Гуті.

Наша розвідка виявила ще один — 16-й угорський полк. Його підрозділи з'явилися у районі Великої Берізки. Хортисти чекають, що невдовзі прибудуть гітлерівські частини, і тоді партизанам прийде кінець.

Ми посилено ведемо близьку розвідку, але не забуваємо і про далеку. Тепер під Путивлем діють розвідники М. Бардаков, О. Фірсов і О. Журов, у районі Глухова — група глухівчан під командою досвідченого роз-

відника С. Ільєнка, під Шосткою—розвідники Г. Бойко, П. Халупенко та О. Казимиров. Сьогодні глухівчани висилають ще одну групу під Шостку, яка має завдання, крім розвідки, пустити під укіс ешелони на перегоні Ямпіль — Воронеж та Собичев — Береза. Ідуть розвідники О. Боженко, М. Афанашенко та В. Сидоров — двадцятирічний комсомолец. Очолює бійців досвідчений мінер Олександр Боженко із Зазірок¹, який ще до загону пройшов сувору школу підпілля, працюючи в рідному селі.

Другу половину дня провів я у Глухівському загоні. По давній пам'яті перш за все об'їхали з начальником штабу І. Є. Лисицею оборону, що простяглася вздовж узлісся на правому березі річки Грузької. Хоча ділянка глухівчан вигідно різниться від оборони сусідів — Шалигинського і Крелевецького загонів, все-таки огріхів багато: не скрізь, де потрібно, збудовані дзоти, недостатні гарнізони, недбале маскування, лише мінні поля обладнані добре.

З оборони поїхали до табору, де я познайомився з розвідниками. Якщо вже говорити про розвідку глухівчан, то розпочати слід з начальника штабу загону І. Є. Лисиці. Іванові Єрофєйовичу десь близько тридцяти. Перед війною він був помічником секретаря Глухівського райкому партії. Жвавий, рухливий, як живе срібло, він, здається, випромінює енергію, якої в нього невичерпне море. Жителюб і жартівник, начальник штабу легко сходиться з людьми і ладнає з ними чудово.

В перші дні партизанської війни зв'язки з підпіллям і агентурою підтримувалися в основному через Івана Єрофєйовича. Та й нині це — найобізнаніша з обстановкою на Глухівщині людина. Начштабу загону високо ставить розвідку і завжди про неї піклується, а коли до цього долучити його знання людей, чудові організаторські здібності й неабиякий хист конспіратора, то стане зрозумілим, що розвідка Глухівського загону — дітище Івана Єрофєйовича.

Однак трапилося нещастя і в глухівчан. Місяць тому втік із загону й переметнувся на службу до фашистів колишній начальник розвідки, молодий лейтенант льотчик Мартиненко із села Землянки. Глухівчани дуже

¹ Тепер Крелевецького району Сумської області. Перед війною село Зазірки входило до складу Глухівського району.

занепокоєні. Мартиненко знає багато наших людей, знає кілька явочних квартир, і Лисиця побоюється провалу. Глухівський підпільний райком уже вивозить у партизанську зону родини, над якими нависла загроза арешту.

Новий начальник розвідки — чорнявий, середній на зріст, уже немолодий, років під сорок, капітан М. Г. Шумейко. Микола Гаврилович — кадровий командир, перед війною був помічником начальника штабу по розвідці в одному з полків Червоної Армії. Доповідає стисло, ясно. Видно, що військову справу знає. Іван Єрофейович про нього високої думки. В загоні Шумейко лише третій місяць, а до цього працював у підпільній організації свого рідного села Ярославець¹.

Поки ми розмовляли з Шумейком та розвідниками, вернувся командир загону П. Л. Кульбака, що з комісаром Г. І. Ковальовим їздив до штабу з'єднання.

Петро Леонтійович Кульбака дуже своєрідний і цікавий чоловік. Йому вже сорок років. Старший політрук запасу, учасник війни з білофінами, він ще в 1940 році був нагороджений медаллю «За відвагу». Перед війною працював головою Глухівської райспоживспілки. Атлетичної будови, русявий, сіроокий, широкобровий велетень, він має надзвичайну фізичну силу.

Комісар загону Г. І. Ковальов років на п'ять молодший за Кульбаку. Григорій Іванович перед війною працював другим секретарем Глухівського райкому КП(б)У. Справжній партійний працівник, дуже скромна і чуйна людина. Командир з комісаром у добрих стосунках.

Хотів було виїхати до штабу з'єднання, коли повернулася диверсійна група, що ходила на залізницю Ямпіль — Хутір-Михайлівський. Мінери В. Бібіков, В. Сидоров та О. Прилуцький 15 серпня 1942 року на перегоні Неплюєве — Хутір-Михайлівський, у трьох кілометрах на північ від Неплюєва, підірвали фашистський ешелон з військом. Паровоз і двадцять вагонів полетіли під укіс.

Хлопці стомлені. За стільки днів вони сьогодні вперше відпочили на заставі у Голубівці, але бадьорі і вже питають, коли знову підуть на диверсію.

¹ Тепер Кролевецького району Сумської області. Перед війною село Ярославець входило до складу Глухівського району.

Повернувшись до лісів Брянського партизанського краю, ми зірвали плани загарбників, і тепер ворог стягує сили для нового наступу. На ділянці Навля — Середино-Буда — Зноб-Новгородська — Вітебля, де тримають оборону загони партизанів С. А. Ковпака та О. М. Сабурова, зосереджена майже вся Східна угорська окупаційна армія, значно посилена за рахунок нових частин, що прибувають з Угорщини. 102-а, 105-а, 108-а та 200-а угорські бригади розгорнуто в дивізії і тепер, за даними нашої розвідки, на цій ділянці знаходяться підрозділи 4-го, 16-го, 31-го, 32-го, 33-го, 34-го, 36-го, 38-го, 46-го, 47-го, 51-го угорських полків та близько чотирьох полків артилерії й кінноти, що входять до складу бригад як засоби підсилення.

Розвідники доповідіають, що хортисти чекають підходу гітлерівських фронтових частин і мають знищити разом з ними Брянський партизанський край.

Семен Васильович дуже заклопотаний. Він увесь час виїжджає в підрозділи, допомагає вдосконалювати оборону. Комісар побував у всіх загонах нашого з'єднання, а також на стиках з сусідами і дійшов висновку: крім ділянки Путивльського та Глухівського загонів, оборона побудована незадовільно.

Зараз у підрозділах кипить робота: партизани риють окопи, ходи сполучення, будують дзоти. Штаби загонів і резерви переїжджають ближче до лінії оборони. Сьогодні останній термін виконання робіт. Наказ комісара — до ночі закінчити будівництво і зайняти оборону — має бути виконаний.

Багато роботи і в мене. Сьогодні повернулося кілька груп розвідників, що ходили в район Путивля та на Глухівщину. Особливо цінний матеріал принесли Микола Бардаков, Олег Фірсов та Олексій Журов з-під Путивля.

Микола Тимофійович Бардаков — кремезний, міцний. Йому вже тридцять. Військову службу проходив на Тихоокеанському флоті. З 1937 року і до початку війни працював ковалем у колгоспі. На фронті — з перших днів війни. В кінці жовтня 1941-го з групою бійців був залишений органами НКВС у тилу ворога. Виконуючи завдання по розвідці, потрапив у полон. Втік. З лютого

1942 року в загоні. Микола — хоробрий і добродушний. Він один із найкращих розвідників з'єднання.

Його товариші молодші — їм по двадцять чотири. Обидва прикордонники і обидва служили в Карпатах.

Олег Фірсов, стрункий красень з русявим чубом і сірими очима, — лєнінградець. Працював токарем на заводі «Арсенал». Служив на кордоні в Карпатах. З боями дійшов до Полтавщини. Під Лубнами потрапив у оточення. Чотири дні був у полоні — сидів у в'язниці в Кіровограді. Утік. Дорогою захворів. В лікарні села Дмитрівки патріотів-мєдики поставили його на ноги, дали на дорогу харчів, і він подався на північ, а 2 березня прийшов у загін. Прикордонна виучка згодилася в партизанах. На дозвіллі Олег співає старовинні романси, акомпануючи собі на гітарі. Грає він чудесно, і хлопці радо слухають його гру і пісні.

Олексій Журов із Воронезької області. Був ветеринарним фельдшером прикордонної комендатури. Почав війну в Чернівцях. З тяжкими боями відходили прикордонники на схід. В одному з таких боїв, у районі Умані, Олексія тяжко контузило, і 5 серпня він потрапив у госпіталь. Та лікуватись довелось недовго — госпіталь захопили фашисти. Чотири місяці Журов пробув у страшних таборах, та молодість узяла своє — прикордонник трохи одужав і разом з Леонідом Слесарєвим утік з полону. Хлопці хотіли перейти лінію фронту, але не пробились. Довго блукали по наших слідах і таки досягли свого: тепер обидва у розвідці.

Журов високий, довгоший, з круглими сірими очима, ніколи не втрачає мужності. Тепло, сонячно і є що їсти — Журов співає. Дощ, сльота, ні шматка хліба, ні пучки махорки — він теж співає. Олексій має приємний голос, чудовий музикальний слух і дуже любить гуцульські пісні та коломийки, що вивчив у Карпатах. Хлопці шанують його за товариськість, добру, сердечну вдачу й хоробрість.

Розвідники до Путивля не дійшли, а зупинились у Ротівці. Дві доби перебули в клуні у підпільника з Ротівки Олександра Костюченка, поки наш розвідник Ф. С. Харченко не зібрав весь потрібний матеріал, і щасливо повернулися додому. Бійці виконували завдання 18 діб. Обличчя в них змарнілі, зарослі, але веселі. Йшли ночами. Вдень відпочивали, вірніше відлежувались у кущах або в полі. На зворотному шляху між

Землянкою і Чортоторігами мало не потрапили в облаву. Очевидно, перед світанком їх виявила поліція, що охороняє хліба. Вороги виїхали на двох підводах з станковими кулеметами і взялися прочісувати ліс та кущі під хутором Матлах. Бійці сховалися в конюшині й переждали в рівчаку на полі.

В «медовій» Гутці, в Ямпільських лісах, вони зустріли розвідників Глухівського загону, що мали вивести підпільників, яким загрожував арешт. Зібралось дванадцять чоловік. Щасливо дісталися до села Лісного і вже в партизанському краю мало не загинули на ворожих мінах. Микола Бардаков наступив на «кулькову», або «стрибаючу» міну, проте все обійшлося. Він устиг скомандувати: «Лягай!» — і всі попадали. Міна, вірніше сталевий циліндр, начинений кількастами картечин, який виштовхується з землі невеликим зарядом, вибухнув на висоті 150—160 сантиметрів. Однак жертв не було.

Як розповідають розвідники, у наших краях розпочався кривавий терор. Фашисти оголосили, що партизани Ковпака розгромлені, що лишилися невеличкі групи, які ховаються по лісах. Ворог закликає населення допомагати окупаційній владі вилловлювати «рештки» партизанів, обіцяючи за зраду землю й гроші.

Багато партизанських родин розстріляно. Та наводоч, переважно з колишніх куркулів, яка, боячись партизанів, повтікала в міста або сиділа тихо, вичікуючи, що буде далі, тепер розперезалася. Сусід Ф. С. Харченка — якийсь Коваль уже зробився старшиною волості й наводить свої «порядки» в окрузі, нехтуючи людською зневагою. В Путівлі, Глухові, Кролевці, Ямполі — скрізь посилені гарнізони. Збільшено чисельність поліції на селах. Там, де побували партизани, тепер лютують каральні загони. Користуючись нагодою, поліція і старости зводять особисті рахунки з односельцями — знищують сотні невинних людей.

Федя Харченко передав мені, крім розвідданих, останні номери «Путивлянина», — фашистської газетки, що виходить у Путівлі як «орган управління старшини Путивльського району». Брехливий, бульварний листок, вельми убогий за змістом. Головне в ньому брехня й антисемітизм. Текст рясніє словом «жидо-більшовик». Однак мою увагу привернули поміщені тут об'яви й оголошення окупаційної влади. Пишуть до газетки і «спеціалісти» управління старости. Якийсь М. Молчанов,

наприклад, 11 липня 1942 року написав статтю «Поки не пізно», спрямовану проти партизанів; він закликає наших рядових бійців «одуматись». Видно, що партизани дошкуляють, коли пан Молчанов не може мовчати!.. Ось оцінка партизанського руху гітлерівським холуєм:

«Партизанський спосіб війни з'являється кричущим порушенням Міжнародного права, котре розглядає партизанів поза законом як розбійників і бандитів. Партизанщина властива лише державам найвідсталішим у культурному й економічному відношенні».

Бандюзі не до вподоби, що народ-господар боронить свою домівку-Батьківщину, і він починає волати про «закон»!.. Про правила війни!..

Обстановка в районі, як видно, неспокійна. Діють підпільники та наші диверсійні групи. В газеті оголошено наказ старости району Петровського про встановлення комендантського часу від 21.00 до 3.30. Дошкуляє гітлерівцям і молодь; їй заборонено з'являтися на вулиці після 19. 00. За порушення — штраф до 100 крб., концтабір або смерть.

Гітлерівці намагаються посварити населення з партизанами. «Путивлянин» опублікував провокаційне повідомлення заступника начальника поліції Каспировича про те, що в селі Вшивка¹ затримано диверсанта з ампулами бактерій чуми. Ні прізвища «диверсанта», ні дати немає. Скоріше за все, спіймали якогось бідолаху, що втік з полону чи, одужавши після поранення, пробрався до партизанів.

Є в газетці й повідомлення, що мають скласти враження про розквіт «приватної ініціативи» та економіки району. Так пани Скордін і Курдюмов сповістили про відкриття комісійного магазину, куди можна здати на комісію награвоване майно. У тому ж «Путивлянині» за 22 липня стоїть таке оголошення:

«О б' я в а

Доводиться до відома всіх громадян Путивльського району, що в м. Путивлі по вул. Духовській № 50 гр. Ореховим А. Ф. відкрито приватну майстерню по виготовленню нових і ремонту старих прядок. Замовлення приймаються щодня».

Це справді «прогрес»: кресало, постолі і прядка!..

¹ Тепер Червоноармійське.

Хоч як було гидко, але я уважно перечитав весь той бруд, що був у «Путівлянині», і передав примірники комісарові. Семен Васильович узяв газети й, усміхаючись, дав мені вчорашній номер «Партизана України», що виходить у з'єднанні О. М. Сабурова.

Після бульварного листка читаю радянську газету в насолодою. «Партизан України» в передовій пише про авангардну роль комуністів у виконанні завдань, підбиває підсумки тримісячних боїв на фронтах Вітчизняної війни. У спеціальному повідомленні ТАРС іде мова про успішний наліт нашої авіації на Данціг, Кенігсберг, Тільзіт. Про рейд англо-американських військ на узбережжі Франції. В номері є також стаття Лукашова про останні операції карателів під заголовком: «Невдалий похід гітлерівців». Чудова газета. І майже вся на місцевому матеріалі!

...Сьогодні знову виряджаємо розвідгрупу за маршрутом Стара Гута — Пигарівка — Кам'янка — Білиця — Ямпіль — Єсмань — Шалигине — Глухів.

Зважаючи на обстановку, що склалася в районі Глухова, посилаємо туди вісім розвідників на чолі з О. Ф. Косолапом. Уся група з Шалигинського загону.

26 серпня

Літо збігло, як вода. Минув лише місяць, відколи ми повернулися до Брянського лісу, а осінь уже бере своє. Сохне зелена трава, жовтіє на деревах лист. Ночі холодні, й бійці мерзнуть у своїх куренях.

Багато що змінилося за цей час. Партизани українські, орловські й брянські побудували надійну оборону і міцно утримують у своїх руках зелену фортецю — Брянський ліс. Оборона проходить уздовж узлісся. Наші бійці контролюють ще смугу кілометрів 8—10 на південь, а далі починається зона, де «господарюють» хортисти й гітлерівці, з кожним днем посилюючи блокаду.

Так, блокада дає себе знати. Бойовій і диверсійній роботі вона заважає мало, адже розвідники й диверсійні групи порівняно легко долають ворожу оборону, та вона відрізала нас од хлібних районів лісостепу, і з харчами щодень стає важче. В лісі скупчилася сила-силенна людей. Тут і партизани з усіх навколишніх районів, навіть з Харківщини та Донбасу, і населення спалених німця-

ми сіл, а землі, придатної для обробітку, в лісі майже немає, та й у зоні, що під нашим контролем,— сипучі піски. Треба створити якийсь резерв, і ми вже змушені різко зменшити норми харчування людей, до 150 грамів м'яса та 200 грамів зерна на день. Обстановка ускладнюється: зовсім немає солі, й прісна страва несмачна. Замість солі вживаємо мінеральні добрива. У декого з товаришів почалася цинга. Опухають ясна, хитаються й випадають зуби. Є з десяток випадків найстрашнішої для партизана хвороби — курячої сліпоти. Лишень смеркне — людина нічого не бачить.

Кириленко б'ється як риба об лід, керуючи заготовлею хліба, і є надія, що видачу його взимку ми зможемо подвоїти, але вкрай погано з м'ясом. Взагалі, харчі добуваємо ціною крові.

У великому селі Ураловому гітлерівці створили відгодівельний пункт, де тримають награвовану в людей худобу. Там же великі запаси збіжжя, що фашисти готують до відправки в Німеччину. Сабуровці запропонували спільну операцію, і вчора до Нововасилівки виїхав С. Ф. Кириленко з 10-ю оперативною групою. Там до них приєдналися бійці із загонів з'єднання О. М. Сабурова на чолі з комісаром З. А. Богатирем, і зведений загін рушив на Уралове.

В голові колони йшла 10-а група, за нею підрозділи з'єднання О. М. Сабурова. Минули Кренидівку і вже були на півдорозі до Уралового, як трапилось нещастя — в центрі колони 10-ї групи несподівано вибухнула «кулькова» міна. Командир взводу В. С. Самсонов, дівчата з Вознесенки Тася Філатова і Женя Александрова були одразу вбиті. Політрук 10-ї групи Х. А. Черняк, командир групи Г. О. Крусевич і десять бійців поранені.

Кириленка вдарило по голові, але в гарячці він не відчув рани і став кликати медсестру М. Капоріну перев'язати Г. О. Крусевича. Він бачив, як медсестра, поранена в око, з перебитою рукою, підвелася й ступила кілька кроків до пораненого командира, але зразу ж упала. Кириленко встиг перев'язати дівчину і знепритомнів. Його перев'язав З. А. Богатир.

Поранених і полеглих повезли до Нововасилівки. Кириленко прийшов до пам'яті і разом з Богатирем вирішив закінчити операцію. Вона вдалася: партизани пригнали гурт худоби, привезли кілька десятків тонн збіжжя.

Політрук 10-ї групи Харитон Антонович Черняк помер від ран, і його разом з Тасею, Жецею та Самсоновим поховали у Нововасилівці на цвинтарі, в братській могилі. Г. О. Крусевич, Маруся Капоріна, Федір Кагітін та Іван Прокопович Черняков тяжко поранені. Мабуть, доведеться відправляти на Велику землю. Степан Кириленко бадьориться, ходить, хоча йому в рану затягло шматок картуза і десь у черепній кістці сидить картечина.

Зшиток другий

ТРОХИ ІСТОРІЇ

27 серпня

Після розгрому фашистів у Старій Гуті минає місяць, а партизани ще й досі знаходять кинуту ворогом зброю. Дід Мороз, як називають бійці політрука 5-ї оперативної Олексія Ілліча Коренева, захотів риби. День видався погожий, теплий. Розшукавши клумлю, Олексій Ілліч з мінометником Юхимом Кушніром, таким же завзятим рибалкою, як і сам, заходилися бовтатись у річці. Риба не ловилась, бо перед цим окупанти глушили її гранатами. Та повезло в іншому: за півгодини Олексій Ілліч витяг ручний кулемет і кілька коробок з дисками, що їх кинули у воду гітлерівці, тікаючи з Гути. Дід Мороз вельми гордий завітав до штабу по дозвіл випробувати на справність знахідку.

Олексієві Іллічу Кореневу п'ятдесят п'ять років. Родом він з хутора Чорнобривкіна, що під Путивлем. Обійшов усю Сумщину й Курщину, батракуючи в куркульні. Під час громадянської партизанів. Член партії з 1918-го. Перед війною працював у Путивлі директором інкубаторної станції. Коли було створено партизанський загін, він став заступником у Ковпака, а тепер — політрук найкращої у з'єднанні оперативної групи.

Кремезний, рожевощокій, чорнобровий, з сірими допитливими очима й сліпучобілою бородою, він справді схожий на Діда Мороза. Навколишні місця знає, як свої старі чоботи, і провідник з нього знаменитий. А ще бійці люблять його за веселу вдачу. От і зараз, коли Дід Мороз зайшов до штабу, радісний і збуджений, усім стало якось веселіше.

Діставши дозвіл, Олексій Ілліч вирушив до зброяра Льоні Плотникова, а я за згодою комісара поїхав до глухівчан. Мінери Олександр Боженко, Василь Сидоров і Кость Афанашенко на перегоні Ямпіль—Маркове, метрів за чотириста від урочища Чагар, пустили під укіс

ешелон і щойно повернулися додому. Мені треба уточнити з начальником штабу Глухівського загону І. Є. Лисицею ряд розвідданих і заодно поговорити з мінерами.

Істотних змін в обстановці не спостерігається. Тільки в районі Середини-Буди з'явилися нові угорські підрозділи, але які саме — поки що невідомо. Боженко подробиць з'ясувати не встиг: після вибуху зчинилася страшна стрілянина, і партизани поспішно відійшли.

Я доповів комісарові та Григорію Яковичу розвідзведення. Коли приступив до поточної роботи, підійшов Матющенко. У шалигинців сьогодні свято — річниця боротьби в тилу ворога, і він запрошує комісара взяти участь у торжестві. Це перший загін з'єднання, що відзначає свій ювілей.

У кожного з наших загонів цікава, неповторна історія. Трапляються, звісно; у всіх прорахунки, зриви, помилки, але патріотизм радянських людей, вірність ідеалам комунізму, велика організаторська роль партійних органів — це та рушійна сила, яка допомагає партизанам долати будь-які перешкоди.

Про Шалигинський партизанський загін у мене є лише деякі відомості. Усе, почуте про бойових побратимів, я уточнив з бійцями, командирами, ветеранами загону.

Шалигинський райком КП(б)У створив кілька загонів, які мали діяти у ворожому тилу. Товариші кажуть, що було їх чотири: Холопківський, Кочерезький, Соснівський і Рев'якинський. Цілком можливо, що залишився з ними й підпільний райком. Проте збереглися лише Холопківський і Кочерезький загони. Згодом вони стали базою для майбутнього формування. Про долю райкому і решти загонів нічого невідомо.

Командир 1-ї оперативної групи шалигинців Іван Володимирович Манжос розповів мені про перші дні партизанської боротьби загону восени і взимку 1941—1942 років:

«Коли почалася війна, я працював головним бухгалтером Баницького коноплетіпального заводу. Віктор Данилович Шумейко, політрук 2-ї оперативної групи, був директором, Степан Таран, батько Люби й Андрія Таранів, — головним інженером. Як головбух я мав бронь, але під час поїздки до Шалигиного принагідно зайшов у військкомат. Пора була напружена, бракувало часу, і райвійськком сказав: «Будеш потрібний — покличемо».

Настав серпень. Фронт наближався до Десни. Загроза окупації вже нависла і над Сумщиною.

Пам'ятаю, це було в неділю, на завод завітали голова райспоживспілки Опанас Якович Саганюк і голова колгоспу «Перемога» Федот Данилович Матющенко. Вони запросили в кабінет директора деяких комуністів нашої парторганізації. Першим зайшов Віктор Данилович, за ним — я.

— Чуєш, що вже гримить? — звернувся до мене Матющенко.

— Чую.

— То як ти думаєш Батьківщину захищати?

— Я комуніст, солдат партії, як накажуть, так і захищатиму.

— Так от, є рішення райкому партії залишити тебе в партизанському загоні.

Я щиро зрадів, що, виконуючи доручення партії, боротимусь проти фашизму. Розписався в списку, куди мене занесли дванадцятим, і на цьому розмова закінчилася. Через тиждень нас викликали до райкому. Видали документи на евакуацію родин, вручили довідки з райвійськкомату і відпустили по домівках.

Ночами ми вивозили до лісу заготовлені райспоживспілкою харчі, одяг — закладали базу. Коли почалася евакуація військовозобов'язаних, нам дали команду вийти в ліс поблизу хутора Івоніне Глухівського району. Кілька днів ми жили в лісі, а в перших числах вересня (гітлерівців ще не було) нас, одинадцять чоловік, викликали з загону в Суми на семінар. В. Д. Шумейко лишився на базі.

Разом з кочережцями — Федором та Семеном Фесенками, Іваном Хмарою, Петром Шудою та Михайлом Жуком — ми автомашиною доїхали до Шалигиного. Там, у райкомі, зібралися люди з усіх загонів. В парткабінеті переночували, а вранці двома автомашинами поїхали в Суми, у «партизанську академію».

Програма була напружена. Навчалися мінно-підривної справі, володіти зброєю, користуватися топографічними картами, орієнтуватись на місцевості. Партизанові треба немало знати, однак, часу на навчання не лишалось. Фашисти захопили Конотоп, Путивль, Глухів. Бої вже точилися за Шалигине, і фронт відкочувався до Сейму. 14 вересня ми закінчили навчання. В обкомі партії нам дали двадцятизарядний польський ручний куле-

мет. Кожному виділили по нагану. Одержали ми й топографічні карти, трохи вибухівки, харчів і рушили у свій район дій. Нам треба було поспішати, поки Червона Армія утримувала плацдарми на західному березі Сейму.

Іхали разом з кочережцями до самого Уцькова. В Тьоткино, коли перетинали Сейм, на мосту працювали сапери, готуючи його до висадження. Вже сходило сонце, як ми разом з Саганюком і Матющенком дісталися під Івоніне. В. Д. Шумейка, що лишився за командира, на базі не застали. Через нашого зв'язкового, місцевого лісника, розшукали Шумейка з рештою партизанів. Після короткого відпочинку Матющенко зібрав комуністів. Тут же на партійних зборах домовилися з кочережцями про об'єднання загонів — стало нас двадцять вісім чоловік...

Напередодні ми чули ревіння моторів, брязкіт гусениць на шляху Глухів — Путивль. Уранці, годині о дев'ятій, знову шляхом посунули фашистські танки, машини, піхота. Небо затягли хмари, почався дрібний осінній дощ. Люди підупали духом. Один з наших хлопців, повернувшись із розвідки, повідав:

— Розумієш, їде фашистський гад без бензину. Вчора зупинилася машина біля колодязя, витяг шофер відро води, сипнув туди якийсь порошок, залив у машину й поїхав. Спробуй, воюй з гітлерівцями, коли в них така техніка!..

Щоб піднести бойовий настрій, вирішили вночі замінувати міст через Рудку біля хутора Калюжного. На першу диверсію зібралися ми втрьох: Василь Васильович Строган, Михайло Іванович Жук і я. Тільки стемніло, ми перебрали Єсмань і подалися до мосту на Рудці. Після холодної купелі йшли швидко. Незабаром у темряві завиднілися верби понад шляхом, ще двісті-триста метрів і — місток. Несподівано від Глухова вдарило сліпуче світло фар і шляхом промчала танкетка. Ми попадали...

Рудка ріка невеличка, однак дуже заболочена. При відступі Червоної Армії місток через неї було висаджено в повітря. Гітлерівці спочатку поклали тимчасовий об'їзд, а потім сапери збудували міцний, надійний міст. Ми замінували його, поставили міну і на об'їзді.

Повернувшись у табір, доповіли про виконане завдання. Тієї ночі не могли заснути. З голови не йшла

думка: які будуть наслідки диверсії? До світу ми, прислухаючись, чекали вибуху. Вранці на дерево виліз наш спостерігач з біноклем.

Близько восьмої на шляху від Глухова показалась автоколона. Обганяючи вантажки, що поволі їхали багнистою дорогою, до мосту наближався легковий автомобіль. Ось він вирвався наперед... Вибух прокотився узліссям. Спостерігач доповів: дві автомашини — легкова і вантажна — злетіли в повітря! Фашистська колона зупинилася. В бінокль було видно, як кілька гітлерівців обстежували об'їзд. Солдати підібрали розкидані вибухом трупи, і колона рушила... І знову вибух. На нашому рахунку були три автомашини.

Однак міни й вибухівка вийшли. Невеликий запас ми використали, щоб замінувати підступи до лісового табору. Ми шукали зв'язок з підпільним райкомом, а тим часом допомагали розвідникам Червоної Армії, давали провідників окремим підрозділам, які пробивалися на схід. Та відійшов і останній батальйон, що деякий час перебував у лісі коло Вікторового...

Одного разу М. М. Шеремет попросив дозволу навідатися додому. Через два дні Микита Миколайович, украй схвильований, доповів, що він себе виявив: побачили сусіди, дізналась поліція, і до нього вже приходили — пропонують старостувати. Випадок — надзвичайний. Зібрали партійні збори і, обмінявшись думками, доручили Шеремету погодитися на старостування в Холопкові.

Це була наша помилка, хоча М. М. Шеремет усім, чим тільки міг, допомагав загонові. В таборі стали поговорювати, що на зиму треба розійтися по домівках, а навесні зібратись і розпочинати бойові дії. Люди по одному стали розбігатися. Наприкінці вересня нас залишилося дванадцять. В цей час ми встановили зв'язок із загонами Кириленка, Кульбаки, Воронцова, Горбушки і перейшли до них у Марицю.

В гурті було безпечніше, одначе, коли в жовтні зайшла мова про об'єднання загонів під єдиним керівництвом, ні наші товариші, ні глухівчани на це не пристали, вважаючи, що кожен загін повинен мати своє місце дій.

Минув листопад. Після бою в Спадщанському лісі ковпаківці вирушили на Брянщину, Кульбака з харківчанами пішов під Слоут і в Мариці лишився тільки наш

загін. До нього приєдналися партизани Кириленка — Г. І. Лаврінець і М. П. Афанашенко, родини яких жили у Ворголі.

Вивав сніг, ударили морози, замела хуртовина. Після того, як пішов Кульбака, котрий мав радіоприймач, обірвалася остання ниточка, що зв'язувала нас з Великою землею. Через якийсь час Федот Данилович і Михайло Жук роздобули несправний приймач, полагодили його. Відтоді партизани регулярно слухали зведення Радінформбюро. На базі повідомлень писали від руки листівки й передавали надійним людям у Ворголь, Щербинівку, Новоселицю. З якою радістю населення дізналося про розгром гітлерівців під Москвою!

За тиждень до нового, 1942 року в ліс нагрянули карателі. Я саме місив тісто в діжі, коли спалахнув бій. Нашвидку обтерши руки, вискочив з землянки. План оборони ми обдумали заздалегідь. Кожен з нас зайняв своє місце і чекав, коли ворог підійде ближче.

Більш як сто фашистів, безладно стріляючи, пробились вперед до землянки. Карателі не чекали великого опору. Мабуть, вони знали, що партизанів небагато, але не відали, що на чотирнадцять чоловік у нас три кулемети.

Після жорстокого двогодинного бою гітлерівці, підбравши забитих і поранених, відступили. Однак лишатися в Мариці ми не могли. Тож, коли стемніло, взяли у Волокитиному дві підводи й рушили до лісу під село Вікторове. Там розмістились у штабній землянці батальйону, що стояв тут восени, — його ми останнім проводили через лінію фронту. Місце було глухе, надійне. Та обстановка ускладнювалась. У Вікторовому вже діяла поліція. Три поліцаї, призначені сходом, несли службу про людське око, та їхній начальник, мабуть, з колишніх куркулів, вислужувався перед гітлерівцями, і нам виходити з лісу було небезпечно. Зв'язок з населенням підтримували через лісника.

В середині січня дійшли чутки, що на Путивльщині знову з'явилися ковпаківці. Розповідали, що народні месники розгромили поліцію у Ворголі. На розвідку пішов колишній голова Ротівської сільради Кіндрат Борисович Фомичук. Він мав повернутися за день-два. Ми чекали на нього цілий тиждень, але даремно. Фомичук потрапив у лабету до нацистів, які йшли слідами ковпаківців. Як ми дізналися пізніше, Кіндрата Борисовича

катували, роздягненого возили по навколишніх селах, намагаючись встановити його особу. 18 січня, в неділю, партизана привезли до Ворголя і там повісили.

Дні потяглися тривожні, неспокійні. 29 січня, вночі, до землянки вбіг партизан Семен Фесенко:

— Хлопці, до зброї! Під'їхали якісь двоє, прив'язали коней і йдуть сюди.

Ми схопились... Але тривога була марною. Це прибули Ваня Архипов і Мишко Федоренко. Вони привезли від Ковпака та Руднева листа, в якому путівляни пропонували нам об'єднатися. Цілу ніч обдумували, що відповісти. Більшість партизанів висловилося за об'єднання. 1 лютого 1942 року ми приїхали до Новоселиці».

Відтоді, як у наказі по з'єднанню з'явився перший запис про Шалигинський партизанський загін, минуло сім місяців. Важко сказати, яка доля спіткала б патріотів, що пережили страшну осінь і зиму сорок першого, коли б вони діяли окремо...

Через два дні після об'єднання в Шалигинський район разом з місцевими партизанами вирушили кращі оперативні групи Путивльського загону М. М. Курса, С. Ф. Кириленка і Ф. А. Карпенка; під загальною командою помічника начальника штабу Миколи Курса вони очистили від поліції Вікторове, Холопкове, село і станцію Баничі та щеззавод. Партизани висадили в повітря і спалили великі фашистські склади з приготовленою для відправки до Німеччини продукцією.

Тепер це бойовий загін, що налічує понад 200 бійців і командирів.

6 вересня

Уже минуло кілька днів, як хортисти перестали обстрілювати ліс. Мабуть, вони зрозуміли, що міни й снаряди, призначені для залякування партизанів, пускають на вітер. А може, ворог змінює тактику?

В районі роз'їзду Піски з'явилася нова частина, укомплектована виключно угорськими євреями. Це щось середнє між концтабором і робочим батальйоном. Бранців використовують як робочу силу на будівництві укріплень. Вони вирубують кущі, навіть великий ліс довкола роз'їзду Піски — хутір Монсів. Ніяк не можу зрозуміти, навіщо це фашистам. Невже вони зводять укріп-

лення на далеких підступах до Середини-Буди та свого штабу?

Я доповів про все Семенові Васильовичу, і за його схваленням Павло Павлович і Габор Туровці написали до таборняк листа, в якому закликали їх влитись у ряди партизанів, де вони матимуть змогу воювати з фашизмом. Габор написав з десяток примірників і я надіслав послання через місцеву агентуру в Піски. Наслідки були вкрай несподівані: приречені на смерть євреї від нашої пропозиції категорично відмовилися. Вони мотивували це тим, що є наказ: коли хто з євреїв батальйону перейде на бік партизанів, то всі інші, а також їхні сім'ї в Угорщині будуть знищені. На що ж сподіваються бранці? Невже гадають вижити? Але ж вони знають про звірства гітлерівців, про поголовне знищення євреїв! Чи, може, думають, що нацисти угорським євреям надають перевагу перед радянськими?! Гай-гай, марні ці сподівання...

Фашисти невідступно проводять свої плани не лише щодо євреїв. У селах Чернацькому, Гавриловій Слободі, Зеленому, Улиці, Великій Берізці і в самій Середині-Буді гітлерівці беруть і вивозять до Німеччини всіх чоловіків від 18 до 45 років.

Повідомлення розвідників сприймаємо з тяжким серцем. Мабуть, ми ще не все зробили, щоб врятувати цих людей, а також угорських євреїв, з фашистського рабства. Тут, на порозі партизанського краю, вони повинні таки зрозуміти, що їхній порятунок — лише в боротьбі проти окупантів.

7 вересня

Останніми днями погода зіпсувалась. Увечері Дід Мороз (О. І. Коренев), посилаючись на відомі тільки йому прикмети, обіцяв, що погода зміниться на краще, але немов наперекір його пророкуванню цілу ніч сіяла с дрібна, не по-вересневому холодна мжичка, лише перед світанком дощ ушух, і важкі сиві хмари, мало не торкаючись верхів'я, повисли над лісом.

Табір прокинувся рано. Бійці густо обсіли багаття, вигріваючись після холодної, сльотяної ночі. Особливо дістається партизанам недавно сформованих підрозділів — 9-ї та 10-ї оперативних груп, які вдягнені не по сезону.

Ще до сніданку я зібрав дані розвідки і, склавши зведення, доповів комісарові: на нашій дільниці оборони — без змін. Семен Васильович, веселий, життєрадісний, працював, готуючись до завтрашнього свята — річниці Путивльського загону. В нього були політрук 2-ї оперативної групи Рудь, Панін і начальник друкарні Йосип Мудрик. Вислухавши доповідь, комісар уточнив деякі деталі і наказав перевірити, як підрозділи несуть службу в обороні, як виконується наказ по з'єднанню про підвищення пильності. Комісара непокоїло, що в таку негоду погано вдягнені люди, ховаючись од пронизливого вітру, можуть забитись у затишок і прогавити ворога. Це справді дуже небезпечно, адже оборона в нас досить-таки ріденька.

Одразу після сніданку ми з Гришею Новиковим та Сашком Ленкіним вирушили на лінію оборони. Хоч дощ давно стих, проте дерева кроплять нас щедро й безперестану. Вода падає за комір, холодний вітер забирається під шинелю, і ми підганяємо коней, щоб хоч трохи зігрітись.

Побоювання комісара марні. Оборона в порядку. Весь теплий одяг і плащ-намети віддали партизанам, які стояли в секретах та дозорах. Решта бійців чергових підрозділів сховалась у бліндажах і дзотах, де більш-менш сухо й затишно.

Перевірка наближалася до кінця, лишилася тільки застава Глухівського загону, і ми поїхали по начальника штабу І. Є. Лисицю. В таборі панувала незвична тиша й безлюддя: на місці були лише днювальні та кухарі.

На невеличкій галявині, охоплюючи її з трьох боків, вишикувався Глухівський загін. Перед строем стоять командир загону Кульбака, комісар Ковальов, начальник штабу Лисиця: відбувається мітинг з нагоди річниці боротьби у ворожому тилу. Коли ми підійшли, закінчував свій виступ секретар Глухівського підпільного райкому КП(б)У, комісар загону Г. І. Ковальов. Навкруги суворі, зосереджені партизани міцно стискають в руках зброю, а над галявиною злітають пристрасні слова: «...Клянемося не скласти зброї, поки на нашій землі буде хоч один загарбник! — І у відповідь:— Клянемося!». Потім молоді бійці приймають партизанську присягу. В мертвій тиші урочисто звучить клятва партизана на вірність Батьківщині.

Твердо карбуючи крок, першим виходить начальник

розвідки М. Г. Шумейко, за ним — Микола Литвінець, Уляна Єресь, Михайло Дундук. Ось, схвилюваний урочистістю, йде п'ятнадцятирічний вихованець дитячого будинку Вася Александрович, і над галявиною дзвенить дитячий голос...

Кожен з них читає слова присяги і розписується на звороті. Нового партизана поздоровляють командир та комісар.

Я написав Семену Васильовичу коротке донесення про наслідки перевірки і про те, що затримуюся, й одправив хлопців до штабу.

Після мітингу ми вдвох з Іваном Єрофєйовичем Лисицею оглядаєм оборону. Якийсь час мовчки ідемо лісовою стежкою. Перед очима в мене мітинг, в уяві постають зосереджені обличчя, палаючі очі Василька Александровича, який сьогодні приймав партизанську присягу, жіночі руки, що міцно тримають зброю... Думкою переносуюсь до страшних днів сорок першого, коли гітлерівці рвалися на схід, і знову повертаюся у теперішній день. Видно, такі думки осіли й Івана Єрофєйовича, і ми розговорились...

Я, звичайно, знаю всіх глухівчан, ветеранів загону, знаю їхні довоєнні ранги, однак лише тепер, після розмови з Лисицею, по справжньому їх зрозумів і по-новому дивлюся на давно знайомих мені людей. І кулеметник Саша Рум'янцев, волжанин з характерним оканням, — типовий інтелігент, що й тут, у лісі, не розлучається з капелюхом, і спокійний неквапливий Петро Григорович Шульга — помічник командира загону Кульбаки по тилу, та й сам Іван Єрофєйович Лисиця постали переді мною справжніми комуністами, відданими солдатами партії.

...Час був тяжкий. Уже на початку липня через Глухівщину потяглися гурти колгоспної худоби, обози з біженцями. Здебільшого це були жінки, діти, старенькі бабусі й діди, що кинули обжиті місця і їхали, а іноді бралися пішки на схід, углиб неосяжної країни. Спочатку йшли біженці із західних областей, потім з Житомирщини, Київщини, а в серпні й з Чернігівщини. Тихої ночі вже чулася канонада — бої точилися за Десною.

Війна прийшла до Глухова не лише з обозами евакуйованих. У самому місті було розгорнуто кілька госпіталів, ущерть заповнених пораненими.

Людський потік рухався невпинно вдень і вночі. Треба було нагодувати голодних, надати медичну допомогу хворим та пораненим. Щодня по кілька разів на обози налітала авіація, бомбила і на бриючому польоті розстрілювала нещасних жінок та дітей. Після цих нальотів треба було ховати вбитих, підбирати поранених.

Це лягало на плечі радянських, партійних органів. Тому важко було провести грань між початком і кінцем робочого дня в райкомі. Вибившись із сил, люди падали десь у кутку чи за столом і, перепочивши годину-дві, знову бралися за роботу: їхали в колгоспи, налагоджували збирання урожаю, що видався, як ніколи, багатим. День і ніч у райкомі кипіла праця.

18 липня 1941 року ЦК ВКП(б) ухвалив рішення «Про організацію боротьби в тилу ворожих військ». В ході війни було видно, що окупація загрожує також Сумщині, і Глухівський райком КП(б)У почав готувати районну партійну організацію до бойових дій. Передбачалося, що у ворожому тилу залишиться Глухівський підпільний райком КП(б)У на чолі з секретарями райкому Григорієм Івановичем Ковальовим, Петром Михайловичем Вислим і членами бюро: головою Глухівського райвиконкому Семеном Івановичем Мартиновим, командиром партизанського загону Петром Леонтіївичем Кульбакою, комісаром загону Олександром Павловичем Білявським, завідуючим відділом агітації й пропаганди Олександром Харитоновичем Рум'янцевим та завідуючим оргінструкторським відділом Петром Григоровичем Шульгою. В своїй роботі підпільний райком мав спиратися на мережу підпільних партійних організацій в селах району і Глухівський партизанський загін.

Перед війною Глухівська районна партійна організація налічувала 615 чоловік. Більшість комуністів у перші дні війни була призвана в Червону Армію, і зокрема перший секретар Микола Іонович Романов. Лишалися хворі, непридатні до військової служби, або вкрай необхідні в народному господарстві люди. Райком вирішував безліч пекучих, невідкладних питань. А проте досвіду в організації підпілля й партизанської боротьби не було, і які складуться умови роботи, коли гітлерівці захоплять Глухівщину, не знав ніхто. Безперечним було лише одне: щоб розгорнути партизанську війну у ворожому тилу, потрібні люди, здатні підняти народ, а та-

кож зброя. Командир загону П. Л. Кульбака разом з комісаром О. П. Білявським добирали зв'язкових, закладали в глухих лісових хащах бази з харчами, зброєю та боеприпасами, намічали місця, де стоятиме загін.

Секретар райкому Г. І. Ковальов з перших днів війни працював не покладаючи рук. Підготовка до дій у ворожому тилу не знімала з нього нелегких обов'язків секретаря райкому воєнної пори, однак, украй переобтяжений, він вибирав час, щоб відверто поговорити з кожним залишеним у тилу комуністом про його місце в священній боротьбі проти фашизму. В ці важкі для Батьківщини дні виявились прекрасні якості багатьох радянських людей, комуністів і безпартійних. Так зовсім несподівано розкрився організаторський таланти І. Є. Лисиці. Незважаючи на свою скромну посаду помічника секретаря райкому, він став першим помічником Григорія Івановича в організації підпілля.

Колишній прикордонник Іван Єрофейович на початку 30-х років брав участь у ліквідації бандитських зграй басмачів у Середній Азії, де відзначився як сміливий, винахідливий розвідник. Потім учився в радіошколі військ НКВС і закінчив службу радіотехніком. Після армії, в 1935 році, повернувся на Глухівщину. До 1940-го працював секретарем райкому ЛКСМУ, потім в апараті райкому партії. Людина небуденна, згусток ентузіазму та ініціативи. Коли до цього додати прикордонний гарт, комсомольський запал, веселу товариську вдачу, то нема нічого дивного, що І. Є. Лисиця став у центрі подій, зв'язаних з організацією підпілля. Він виїздив на села, підбирав зв'язкових, явочні квартири. Назначав паролі й засоби зв'язку. Взагалі, глухівчанам пощастило, що при організації підпілля стала така людина, як Іван Єрофейович — енергійна і знаюча.

26 серпня обком КП(б)У наказав евакуювати цінності, військовозобов'язаних та родини радянсько-партійного активу. Близько 600 підвід вирушило до Мордовії, яка дала притулок сумчанам, а 27 серпня партизанський загін перебрався до лісу Мариці, неподалік села Зазірок. На цей час у загоні було 22 чоловіка — актив районної парторганізації. В Мариці до них приєдналася санітарка дільничної лікарні села Ворголь — Ольга Трохимівна Грицун.

Зупинившись у Мариці, підпільний райком і командування партизанського загону в першу чергу встановили

зв'язок з підпіллям і стали розгортати агітаційно-масову та диверсійну роботу.

В тяжкі дні осені 1941 року славні патріоти-комуністи Глухівської партійної організації товариші П. Л. Кульбака, Г. І. Ковальов, І. Є. Лисиця, С. І. Мартинов, О. П. Білянський, П. Г. Шульга, О. Х. Рум'янець, П. М. Вислий, У. Ю. Лубенець, А. О. Гамага, І. О. Романцов, брати Федір і Петро Голуби зробили все, щоб не дати населенню Глухівщини занепасти духом, втратити віру в перемогу Радянської влади і Робітничо-Селянської Червоної Армії. З цією метою партизанські мінери розгорнули активну диверсійну роботу на шляхах Глухів — Кролевець, Глухів — Ямпіль, Глухів — Путивль. За короткий час було знищено більше десятка ворожих автомашин, в одній з яких убито гітлерівського генерала.

Кожна вдала диверсія мала широкий відгук. Подвиги народних месників разом з більшовицьким словом правди вселяли людям віру в перемогу і визволення від фашистських загарбників.

Урочище Мариця — пишна діброва з великою кількістю ярів. Простяглася вона на стику Глухівського, Путивльського та Шалигинського районів. Мариця — ідеальне місце для партизанської бази, і не дивно, що в кінці вересня — на початку жовтня тут зосередилися загони Кульбаки, Кириленка, Саганюка і харківські — Воронцова та Горбушки. В гурті було надійніше; легше контролювати підходи до лісу, вести розвідку, оборонятись, але, коли в жовтні Ковпак і Руднев запропонували об'єднати загони, глухівчани завагались. У навколишніх селах Глухівського району — Зазірках, Тулиголові, Сутискаях, Уздиці, Дунайці — активно діяли підпільні групи, з якими вони мали надійний зв'язок; тільки з селами на півночі налагодити його не вдавалось, і підпільний райком та командування загону від об'єднання утрималися.

В кінці жовтня на північ вийшла група партизанів на чолі з секретарем райкому П. М. Вислим, щоб підготувати базу для загону в Слоутських лісах, і після Жовтневих свят Глухівський загін перебрався у сосновий ліс, що поблизу села Слоут. Партизанський табір розташували за три кілометри од села, а коней тримали в конюшні колишнього колгоспу імені Димитрова. Непо-

далік зупинилися й харківські загони Воронцова та Горбушки.

У Слоутських лісах партизани були недовго. Гестапівські агенти розвідали місце стоянки, і одного дня карателі пішли облавою на невелику групу народних месників. Бій був запеклий. Коли запала темрява, гітлерівці одійшли, а партизани рушили на північ, до Брянських лісів. Кілька тижнів провели в рейді. Після бою з фашистами біля хутора Скрипкино Середино-Будського району партизани знову повернулися під Слоут. 19 січня 1942 року Путивльський загін зупинився в селі Гуті-Землянській, а 28 січня глухівчани об'єдналися з путивлянами.

Восени і взимку 1941 року і Глухівський підпільний райком КП(б)У, і командування загону поклали за основу своєї діяльності масово-політичну роботу серед населення, підготовку резервів партизанського загону. Вони провадили її під гаслом: «Жодного грама хліба ворогові!». У цей час, рейдуючи, партизани роздали колгоспникам Глухівщини більше 700 тонн зерна, яке гітлерівці збиралися вивести до свого фатерланду.

Все це дало хороші наслідки, і Глухівський загін у лютому 1942 року виріс майже в п'ять разів, нараховуючи вже 126 чоловік. Однак уявлення про роботу підпільного райкому і командування загону восени — взимку 1941—1942 року менш-більш повно можна скласти лише тепер, у вересні, коли вже відомими стали наслідки цієї роботи. На Глухівщині працює близько п'ятисот підпільників, зв'язкових, господарів явочних квартир. Практично немає жодного села або навіть невеликого хутірця, де б командування загону не мало довіреної людини. В цьому зв'язку з народом — основна запорука успіху розвідки глухівчан.

І все ж, незважаючи на ту величезну допомогу, яку надає нам армія підпільників, ми, як мені здається, недостатньо фіксуємо діяльність наших хоробрих патріотів. Ця діяльність не знаходить відображення у відповідних матеріалах. Навіть тоді, коли перед загрозою провалу підпільника відкликають до загону, його попередня робота наказом не відзначається; датою вступу до партизанських лав вважається день приходу в загін. Я згоден з начальником штабу Глухівського загону Іваном Єрофейовичем Лисицею: про діюче підпілля ніяких записів вести не можна і знати про нього має вкрай

обмежене коло людей, однак роботу патріотів, які вже перейшли до загону, слід підсумовувати, узагальнювати й відзначати наказом. Коли закінчиться війна, про самовіддану боротьбу комуністів і парторганізацій, які діяли в підпіллі, гинули в гестапівських катівнях, повинен дізнатися весь народ і віддати належне героям.

...Ще до німецько-фашистської окупації Глухівський райком створював розгалужену мережу підпілля. У зв'язку з цим із села Зазірок викликали до району секретаря парторганізації колгоспу імені Н. К. Крупської І. О. Романцова та голову колгоспу П. І. Лубенця. Після розмови з Г. І. Ковальовим вони дали згоду залишитись у ворожому тилу, і райком доручив їм організувати підпілля в селі.

Парторганізація в Зазірках була згуртована, міцна, і все ж у райкомі тривожилися за її долю: дуже помітні люди лишались у підпіллі. Тому, на всяк випадок, було вирішено влаштувати у надійному місці базу. Романцов одержав у райкомі дванадцять гвинтівок, патрони, теплий одяг, чоботи й непорушний запас харчів. Усе надійно сховали в лісовій землянці, в урочищі Хвощове. І. О. Романцов разом з П. І. Лубенцем підібрали конспіративні квартири. Спочатку явки намітили у Степана Івановича Ільєнка та Уляни Юхимівни Лубенець, що жили неподалік лісу. Далі підпільники залучили Кузьму Пилиповича Сиротенка, Одарку Іванівну Диль, Олексія Юхимовича Гамагу та Леоніда Івановича Кияненка, які стали надійними зв'язковими і в яких можна було переховати пораненого або зустрітися з потрібною людиною.

4 вересня гітлерівці захопили Ярославець, 7 — Зазірки, 13 — Семенівку, а до кінця вересня — весь Глухівський район.

Зазірки велике, багате село, розкидане в мальовничій долині річки Ворголки, що порізана зарослими лісом ярами. Зазірська сільрада об'єднує, крім самих Зазірок, ще Калашинівку, Покровське, Селище, Новоселицю та хутір Черниш. Глибокі яри, ліс та бездоріжжя створили в перші дні окупації досить несприятливу обстановку для фашистів, нею ж повною мірою скористалися підпільники.

П. І. Лубенець та Й. І. Павленко після приходу гітлерівців лишилися на своїх постах. Колгоспники копали картоплю, сіяли озимину, молотили хліб — усе

йшло своєю чергою, тільки в комору майже нічого не поступало. Голови колгоспів намагалися роздати селянам якнайбільше хліба та картоплі.

Коли фронт просунувся далі на схід, загарбники взяли створювати окупаційну адміністрацію. Замість голів сільських рад призначили старост, колгоспи обернули на «общинні двори». Від того, хто стане старостою села або «общинного двору», хто потрапить на службу до поліції, залежала доля людей, надто партизанських родин, підпільників, сільського активу. Підпільний райком і командування загону поставили перед підпільниками завдання підібрати надійних людей для роботи в апараті окупаційної влади. Так старостою села Зазірок став шістдесятип'ятирічний Михайло Давидович Черниш, старостою «общинного двору» — Єрофей Федорович Боженко, колишній бригадир садово-городньої бригади колгоспу. В поліцію записалися Іван Дмитрович Диль і Михайло Олександрович Недбай. Бухгалтером «общинного двору» став Степан Вікторович Шкарун, комірником — Олександр Матвійович Боженко, донедавна студент Харківського університету, нині славнозвісний мінер.

У цей же час створили й комсомольську групу в Новоселиці, куди входили Галя й Гриша Цигикали, Саша Гапоненко, Костя Афанашенко. Там же, в Новоселиці, підбрали явочну квартиру у Фіони Пузанової.

Так завершився підготовчий період. Підпільники діяли обережно. Вдень працювали в господарстві, намагаючись бути весь час на людях, а вночі... Щоночі в Зазірках з'являлися листівки, які розповідали про події на фронтах Вітчизняної війни, про звернення ЦК КП(б)У «До населення окупованої ворогом території», трохи згодом і «Звернення до молоді». Відчувалося, що діє організоване підпілля, однак жодного разу підозра не впала на підпільників — усе було віднесено на рахунок партизанів.

Листівки, зведення про події на фронтах, обережні розмови з надійними людьми робили свою справу. Хоча навкруги лютував фашистський терор — коло підпільників розширювалося.

Тим часом по селах окупанти взяли наводити «новий порядок». Осінніми ночами поліція хапала людей. Активістів одправляли в райцентри і після катувань у гестапо прилюдно вшали або розстрілювали. В селі Дунайці, наприклад, схопили керівника підпілля, колиш-

нього голову колгоспу «Прогрес» О. М. Смичка й повісили у Глухові. В Землянці розстріляли залишених для роботи в тилу ворога комуністів Корованенка та Мартиненка. У Ворголі повісили передову ланкову Варвару Барабаш. Там же взяли партизана Глухівського загону Андрія Пилиповича Коваленка. В селі Яциному заарештували ланкову Сагайдачну, бухгалтера колгоспу Дуню Сікеріну, колишнього голову колгоспу Тихона Шалакова і всіх після страшних тортур повісили у Путивлі.

В Зазірках було відносно спокійно. Наявність у Мариці партизанського загону, мудра поведінка старост села М. Д. Черниша та «общинного двору» Є. Ф. Боженка стримували активність поліції, сприяли тому, що Зазірки обернулися більшовицьким форпостом. «Неблагонадійних» у селі не було. Нечисленні анонімки, що «сигналізували» про діяльність підпілля, далі старости М. Д. Черниша не йшли, і група мала змогу активно працювати.

Підпільники вели агітаційно-масову роботу, готуючи партизанські резерви, забезпечували харчами загони П. Л. Кульбаки та М. Й. Воронцова, допомагали бійцям і командирам Червоної Армії, які з оточення пробивалися на схід. Вчителі-підпільниці Марія Дмитрівна Диль, Клавдія Гнатівна Ільєнко та Клавдія Митрофанівна Внєнковська в жовтні організували навчання школярів за нашими, радянськими підручниками. Школа в Зазірках стала вогнищем радянського патріотизму.

Коли в Марицю прийшли харківські загони, які мали зв'язок з Великою землею, роботи підпільникам додалося. Велику землю цікавила обстановка на окупованих територіях. Дальня розвідка випала, в основному, на долю жінок. А. О. Гамага, У. Ю. Лубенець, Оксана Новикова побували в Глухові, Шостці, Кролевці, Хуторі-Михайлівському, Конотопі, Путивлі. З довідками, що видавав їм староста села Черниш, вони об'їздили та обходили всі навколишні міста, нібито розшукуючи в таборах для військовополонених своїх чоловіків та односельців. А У. Ю. Лубенець з Л. І. Кияненком їздили до самого Курська...

Підпільники багато працювали з юнаками й дівчатами. В грудні 1941 року окупанти вперше на Глухівщині звернулись до молоді із закликом «добровільно» їхати до Німеччини. Цей «заклик» староста Є. Ф. Боженко, перш ніж вивісити в «общинному дворі», пере-

дав підпільникам, і вони негайно відгукнулися листівкою, яскраво показавши в ній, що працювати на ворога, значить — допомагати фашистам і віддаляти день їх розгрому. Ця листівка з'явилася майже одночасно із «закликом» і, звісно, зірвала заходи окупантів.

Так діяли підпільники до лютого 1942 року. Далі ризикувати життям відважних патріотів було недоцільно, та й для них уже підготували заміну. В лютому цілу групу відкликали до загону. Разом з ними пішло ще шістьдесят два чоловіки зазірчан, та в селі залишилося ще чимало людей, зв'язаних з партизанами, зокрема, старости села М. Д. Черниш та «общини» Є. Ф. Боженко.

Масове зникнення зазірчан з села не могло лишитися непоміченим. М. Д. Черниша з посади старости окупанти зняли і натомість призначили заклятого ворога Радянської влади, кримінального злочинця Кислого. В березні 1942 року карателі схопили Є. Ф. Боженка. Його відвезли до Путивля, потім до Глухова. За браком прямих доказів співробітництва старости «общини» з партизанами Єрофея Федоровича випустили, а в червні 1942 року знову схопили і після катувань розстріляли.

Зовсім по-іншому склалися умови, за яких доводилось діяти нечисленній, проте міцній підпільній організації села Слоут. В перші дні війни частини Червоної Армії, що входили до групи військ генерала А. Н. Єрмакова, на якийсь час зупинили наступ гітлерівців. Одразу за Слоутом наші війська до кінця вересня обороняли села Грем'ячку, Воздвиженське та місто Свесу, і Слоут — велике село, що простяглося за десять кілометрів од Глухова, цілий місяць перебувало у ближніх тилах ворожих військ. У селі зупинилися різні фашистські установи, резервні підрозділи, майстерні і, зрозуміло, відділи контррозвідки. Під прикриттям гарнізону на поверхню впливали куркульські недобитки й карні злочинці.

За цих обставин повторити зазірський варіант означало загубити людей і провалити доручену справу. Керівник підпілля Петро Якович Ільєнко, людина енергійна та рішуча, відправив через лінію фронту кількох помітних в умовах села Слоута товаришів і сам оголосив себе старостою. Його заступник по підпілліу Єгор Леонідович Задко залишився завмагом ССТ.

Восени 1941 року організація була вже згуртованим колективом, куди входили Петро Якович Ільєнко, Єгор Леонідович Задко, сторож контори Андрон Григорович Мечендович, комірник Іван Никифорович Шутко, Матвій Григорович Табола, який став комірником «общинного двору» та лісник Василь Миколайович Рябенко.

В умовах жорстокого окупаційного режиму П. Я. Ільєнко зумів згуртувати людей і, коли в листопаді 1941 року П. Л. Кульбака перейшов у Слоутські ліси, підпільники взяли на себе постачання харчів для загонів Кульбаки, Воронцова і Горбушки.

На жаль, слоутські товариші нехтували правилами конспірації. Викривши гестапівського агента Поповченка, підпільники передали його партизанам, але досвідчений злодюга втік з-під розстрілу, і вся організація села Слоут загинула в поліцейських катівнях. Лишилися живими лише М. Г. Табола та І. Н. Шутко. Про них ворожий агент не знав, їхні ж товариші, незважаючи на жорстокі катування, не сказали фашистам жодного слова й померли героями.

При створенні підпілля в Глухівському районі на докладний інструктаж усіх організацій не вистачило часу.

Невдовзі перед новим наступом ворога викликали до райкому голову сільради села Ярославець Я. Ф. Горбача, призначеного керівником підпілля в своєму селі. Яків Федорович з'явився у призначений час, але розмова не відбулася. Фронт навалює наближався до Сумщини, у Глухів прибув уповноважений ЦК КП(б)У І. Ф. Чепурний, тому Г. І. Ковальов розмову з Горбачем відклав. Удруге зустрітися не пощастило: 26 серпня гітлерівці вийшли до Десни, в Глухівському районі почалася евакуація, а 4 вересня в Ярославець вступили окупанти.

Хоча вже було евакуйовано всі цінності колгоспу, а грім канонади чувся за Десною, люди до останньої години сподівалися, що ворогові не вдасться загарбати Глухівщину. Всі вважали, що на Десні гітлерівські орди буде зупинено. Тому поява фашистів у Ярославці була досить-таки несподіваною. Опинившись у ворожому тилу без явок, зброї, Я. Ф. Горбач намагався встановити зв'язок з підпільним райкомом.

У Ярославці з перших днів окупації розмістилась команда військової поліції, і Якову Федоровичу, хворо-

му на туберкульоз легенів, довелося перейти на нелегальне становище. Обстановка в селі дедалі ускладнювалася. До Ярославця почали сповзатись куркулі, яких у роки колективізації виселили з села. Окупаційна влада радо зустрічала цих покидьків, надаючи їм посади в установах окупаційної адміністрації.

Ще у вересні, як тільки гітлерівці захопили Ярославць, по селу пішла чутка, що Горбача фашисти вбили. Знайшлися навіть «очевидці» з поліції, які розповідали подробиці, тому його смерть не викликала жодного сумніву. Дійшла ця чутка і до підпільного райкому. Після кількох невдалих спроб встановити зв'язок з Яковом Федоровичем, там теж повірили в його загибель.

Тим часом, сподіваючись зв'язатися з партійним підпіллям або знайти партизанів, до рідного села прибували люди, які давно виїхали звідти,—комуністи, командири Червоної Армії, що потрапили в оточення або втекли з полону. Частина з них жила легально, дехто переховувався в родичів.

Наприкінці жовтня до Ярославця прибув парторг київського заводу «Укркабель» Олексій Трохимович Баран. Ще перед війною в Олексія Трохимовича почалася тяжка хвороба — окостеніння хребетного стовпа. Тому в армію його не взяли. Евакуюватись разом із заводом він відмовився і лишивсь у фронтовому Києві. В цехах опустілого заводу він за завданням уповноваженого ЦК КП(б)У Чорновола організував ремонт кабелів для 37-ї армії, яка обороняла Київ. Робітники, що лишилися в місті, паяли перебиті кабелі, ізолювали їх гумою. Цех працював до останнього дня оборони. 18 вересня все обладнання підірвали, а 19-го наші війська залишили Київ.

Останньою виходила з міста група радянсько-партійного активу, зведена в комуністичний батальйон. У складі цього батальйону 19 вересня покидав Київ і О. Т. Баран, але ворог уже відрізав шляхи відступу.

Внаслідок великого перенапруження хвороба Олексія Трохимовича загострилась. Опухли ноги, суглоби. Холодна вода Оржицьких боліт посилила недугу. Про те, щоб у такому стані перейти через лінію фронту, не могло бути й мови, і він вирішив пробиратись на Глухівщину. Там, у рідному селі, сподівався знайти людей, залишених для підпільної роботи, і включитися в боротьбу з фашизмом.

Жити в Ярославці, звичайно, довелося нелегально. В листопаді 1941 року О. Т. Баран і Я. Ф. Горбач зустрілися. Два тяжкохворих комуністи почали гуртувати людей на боротьбу проти окупантів. Яків Федорович змонтував радіоприймач, схований у дружини його брата Матвія — Ганни Тимофіївни Горбач. На селі з'явилися зведення Радінформбюро, листівки й огляди воєнних дій на фронтах Вітчизняної війни, що їх писав О. Т. Баран. У грудні з листівок люди дізналися про розгром гітлерівців під Москвою.

Поступово в Ярославці виникав рух опору. Патріоти систематично нищили зв'язок (пізніше Горбач дізнався, що це була робота Павла Яковича Василька), саботували розпорядження фашистської адміністрації.

На цей час ряди підпільників зросли. Першим залучили до роботи Івана Моргуна, колишнього заступника голови сільради. Діяльну участь у підпільній роботі брали М. Г. Шумейко, М. С. Литвинець, А. С. Шумейко, вихованець дитячого будинку Вася Александрович.

У лютому 1942 року О. Т. Баран і Я. Ф. Горбач, яким не можна було лишатись на селі, перейшли в загін, а підпілля діяло до червня 1942 року. Потім підпільники М. Г. Шумейко, А. С. Шумейко, М. С. Литвинець і В. Александрович стали партизанами, а в селі лишилися зв'язкові та розвідники.

На Глухівщині в селі Уздиці за дорученням райкому І. Є. Лисиця створив підпільну організацію під керівництвом колишнього партизана громадянської війни колгоспника Лазаря Ілліча Зінченка. До неї ввійшли член ВКП(б), політрук Григорій Порфірович Лисенко, комсомольці Марія Лазарівна Зінченко, Михайло Сергійович Зінченко, Василь Миколайович Громак і Федір Юхимович Сидоренко.

На той час гітлерівці створили в Уздиці поліцейську дільницю, яка мала контролювати узлісся Вікторівських лісів та Мариці, де знаходився партизанський загін. Спершу підпільники розповсюджували листівки, вели агітаційно-масову роботу. Перед виходом у Слоутські ліси командування загону поставило перед Лазарем Іллічем завдання — розкласти поліцію, з яким, до речі, його група успішно справилася.

9 лютого 1942 року підпільна організація влилася в загін. Її приклад наслідували тридцять чотири жителі Уздиці та бійці й командири Червоної Армії, що осіли

на селі. Зокрема, й значна частина місцевих поліцаїв зі зброєю в руках стала на бік партизанів. У селі зостався лише зв'язковий загону Л. І. Зінченко, який у червні 1942 року теж перейшов до нас.

Про діючі підпільні організації поки що знає лише Іван Єрофєйович.

8 вересня

Сьогодні головний загін нашого з'єднання — Путивльський відзначає річницю боротьби у ворожому тилу. Семен Васильович ще вчора написав ювілейний наказ і дав розпорядження приготувати в підрозділах святковий обід. Правда, «святковий» — це дуже гучно; просто збільшили денну норму на сто грамів м'яса та хліба і видали по кілька грамів солі із НЗ загону.

Прокинувся рано. Навкруги густий туман. За десять кроків нічого не видно, від річки тягне вологою. Мокро й непривітно. Таке враження, що от-от почнеться дощ. Та зійшло сонечко, й туман розвіявся. День займається тихий, теплий і справді урочистий.

Комісар, як завжди, чисто поголений, підтягнутий, спершу привітав зі святом поранених, а далі прийшов до розвідників. Хлопці, незважаючи на ранню пору, влаштували концерт. У лісі під звуки гітари лунають пісні, чути сміх і тільки з заходу гуркоче канонада: фашисти знову обстрілюють ліс біля села Улиця.

День минув у великому піднесенні. В підрозділах зачитали наказ. Політрук 2-ї групи П. С. Рудь, колишній журналіст, зібрав усіх газетярів, що були в загоні, і, при діяльній допомозі секретаря парторганізації Я. Г. Паніна, випустив ювілейну газету «Червоний партизан». Там уміщено статтю Семена Васильовича, присвячену річниці загону. Вона читається з величезним інтересом.

До ювілею П. С. Рудь написав партизанську пісню:

В Спадщанском лесу лег осенний туман,
Собрал командир здесь бойцов-партизан,
Где древний Путивль и Сейм голубой,
Выходит на битву народный герой.

С ним рядом отважный шагал комиссар —
Готовили мощный по немцам удар.
Вели они хлопцев сквозь дождь и пургу
И смертью платили фашисту-врагу.

За кров'я ребятишек, за плач матерей
Сильней ядовитую гадину бей!
Захватчикам в голову — сталь и свинец,
Пусть каждый из них здесь найдет свой кінець!

Пісня одразу здобула визнання. Дехто з бійців перепишує її в свої блокноти.

Прийшли поздоровити путівлян зі святом командири й комісари всіх наших загонів — Глухівського, Шалигінського, Конотопського і Крелевецького.

В цей святковий час мені згадується похмурий вересень сорок першого. Я прибув до загону дещо пізніше, тому про те, як він формувався, знаю лише з розповідей товаришів і записів у документах.

...У Путівльському районі було створено три партизанські загони, командирами яких стали С. А. Ковпак, С. В. Руднев та С. Ф. Кириленко, а також підпілля, проте ніхто з командирів не мав ні явок, ані адрес людей, які лишалися для роботи на захопленій ворогом території. Не мали командири загонів і зв'язку з партизанами сусідніх районів. Все було законспіроване, і командири мали чекати, поки з ними зв'яжеться підпільний райком КП(б)У. З виходом партизанських загонів до лісу він мав перебраться на конспіративну квартиру.

Голова райвиконкому Іван Іванович Висоцький зразу встановив зв'язок з С. В. Рудневим і ввійшов до складу загону, але 16 жовтня 1941 року, пробираючись на конспіративну квартиру, щоб попередити про вихід партизанів до Спадщанського лісу, він підірвався на міні. Остання нитка, що зв'язувала загони з Великою землею, обірвалася. Кожний загін почав діяти на власний розсуд, так, як підказувала командирові його совість громадянина й комуніста.

Сидір Артемович розгорнув підготовку до партизанської боротьби задалегідь. Уже на початку серпня шофер Г. С. Бородин вантажкою плодоконсервного заводу роз'їжджав ногами по району, звозячи то в Спадщанський ліс, то під Нову Слободу або в сосняки, під Ілліно-Суворів, харчі, одяг, вибухівку — все те, що згодиться в партизанському житті. Невдовзі було закладено три бази. Бракувало лише головного — зброї та мало було вибухівки.

8 вересня 1941 року загін на чолі з заступником командира О. І. Кореневим вийшов до Спадщанського лісу, і тільки С. А. Ковпак лишився в місті, до кінця керуючи евакуацією. Тут до нього приєднались чотири комуністи-білоруси: М. М. Курс — директор середньої школи міста Речниці, Г. М. Юхновець — інструктор Барановицького обкому КП(б) Білорусії, В. В. Терехов та В. М. Островський, що закінчили мінерну школу в Білих Берегах.

Майже тиждень шукав С. А. Ковпак бійців свого загону в Спадщанському лісі, поки 19 вересня не зустрів групу червоноармійців повітрянодесантної бригади полковника Родінцева. 28 бійців-десантників на чолі з сержантом Петром Васильєвим та Федором Карпенком ходили в далеку розвідку. Повернувшись, вони не застали своєї частини і пішли в ліс. Зустрівши Ковпака, десантники

приєдналися до партизанів, і Путивльський загін одразу виріс до 42-х чоловік.

Микола Михайлович Курс став начальником штабу загону. Олексій Ілліч Коренев — помічником командира по господарству, завідувач комунгоспом В. Х. Попов — начальником розвідки.

26 вересня до Спадщанського лісу прийшло п'ять відповідальних працівників Конотопського району на чолі з головою райвиконкому Федором Єрмолайовичем Канавцем. Їх прийняли до загону як оперативну групу. Конотопці з мінерами загону почали працювати на дорозі Конотоп — Мутин — Кролевець. Через тиждень на міни, які поставили конотопці на дільниці Конотоп — Мутин, налетіла колона штабних автомашин. Вантажка з автоматниками, що йшла попереду, проскочила мінне поле, а два легкові автомобілі підірвалися.

Ковпак наказав М. М. Курсу мінувати всі шляхи, що ведуть до лісу, особливо від Спашиного, Кардашевого, хутора Кутирі та Нової Шарпівки. Мінуючи дороги, партизани влаштовували засідки, полювали на гітлерівців, що стали грабувати сільське населення. Невдовзі на шляхах до Спашиного та Кардашевого запалали автомашини з фашистами, і грабіжники облишили свої бандитські набіги.

Такі були перші кроки загону Сидора Артемовича Ковпака у вересні — жовтні сорок першого.

...Загін Семена Васильовича Руднева мав діяти в Ново-Слободському або так званому Монастирському лісі, він складався з 25 чоловік райпартактиву, колишніх бійців винищувального батальйону.

6 вересня 1941 року С. В. Руднев із загonom виїхав до обкому, де партизани мали пройти підготовку як мінери-диверсанти. Поверталися, коли вже Путивльський район захопили гітлерівці (фронт проходив вздовж Сейму.

Лінію фронту перейшли в Тьоткино. Щасливо дісталися до Монастирського лісу і тут потрапили в скрутне становище. Єдиним, хто знав місце, де закладено базу, був Роман Черняк — командир сусіднього, четвертого на Путивльщині загону, який мав діяти в районі сіл Бунякине — Бруски. Та він кудись шез. Загін С. В. Руднева лишився без харчів на самій лінії фронту. На лихо стояла дощова, холодна погода, і в загоні з'явилися хворі.

Семен Васильович послав партизана Коханова на зв'язок із Ковпаком, але розвідник загинув. Василь Кліпков, якого послали повторно, доповів, що в Путивлі стоїть кількатисячний гарнізон гітлерівців із собаками, натренованими на пошуках партизанів, що Ковпака повішено в Путивлі, а бази пограбовано. С. В. Руднев 21 вересня 1941 року вивів загін через лінію фронту в Тьоткино. Після короткого спочинку, здавши хворих до військового госпіталю, загін вернувся за річку Сейм. Зайнявши разом з одним із підрозділів дивізії генерала Чеснова село Юр'єве, партизани вели розвідку. Політуха і Андреев навіть ходили під Шалигине, допомагаючи генералові Чеснову встановити зв'язок з сусідньою дивізією.

Так минуло два тижні. 6 жовтня наші підрозділи залишили село Юр'єве, а партизани відступили в Ровенський ліс, на північний схід від села. 15 жовтня, зайнявши 1-е селище Тьоткинських торфозробок, Семен Васильович від червоноармійців, які виходили з оточення, довідався, що Ковпак живий і діє в Спадщанському лісі.

Тієї ж ночі загін вирушив на захід і 18 жовтня був уже в Новій Шарпівці. Обидва загони з'єдналися.

Воргольський загін, очолив С. Ф. Кириленко. У Степана Федорювича не було ні військового досвіду С. А. Ковпака або С. В. Руднева, ні часу для підготовки. Кириленка затвердили секретарем підпільної парторганізації в Новій Слободі, а його заступник — Микола Олексійович Москаленко — мав піти на підпільну роботу в село Бунякине. Командиром загону затвердили голову колгоспу села Литвиновичів Росторгуєва, але він поїхав на схід з колгоспною худобою та майном, тому наприкінці серпня, коли гітлерівці зайняли Шостку, командиром Воргольського загону став Кириленко. Разом із призначенням він одержав 2 бельгійські гвинтівки і 15 патронів.

Часу було мало, проте воргольці встигли підготуватися. В лісовому урочищі Мариця створили продовольчу базу. У відступаючих частин випросили зброю, боеприпаси. Кириленко розробив систему зв'язку й оповіщення. Налагодив контакти з сусідніми загонами С. А. Ковпака, П. Л. Кульбаки, О. Я. Саганюка, Харківським партизанським загonom Горбушки і Воронцова.

Загін налічував двадцять бійців, враховуючи і партизана Ю. І. Лаврінця, призначеного гітлерівцями старостою села. Всі двадцять, за винятком лікаря Надії Казимирівни Маєвської, були колгоспниками артілі «Вільний край».

19 жовтня під час наради командирів загонів, що стояли поблизу Спадщанського лісу, на якій обговорювалося питання про об'єднання, гітлерівці кинули в ліс проти партизанів два танки. Один з них бійці знищили, а другий захопили цілком справним. Невдовзі сюди прибуло п'ять фашистських танків, танкетка і 14 автомашин з піхотою. Два ворожих танки підірвалися на мінах. Нацисти обстріляли ліс з гармат і відійшли до Путивля.

Нарада була продовжена лише 22 жовтня. До С. А. Ковпака і С. В. Руднева приєдналися загін С. Ф. Кириленка і Харківський М. І. Воронцова. Об'єднаний загін налічував у своїх рядах близько 132 бійців і командирів.

Глухівський, Шалигинський і Харківський загін Горбушки від об'єднання відмовилися. Кульбака й Горбушко пішли в Слоутський ліс, а 14 шалигинців на чолі з Саганюком і Матющенком лишилися в Мариці.

Почався новий етап розвитку партизанського руху на Сумщині. Відтоді минуло одинадцять місяців. Були і вдалі напади, і криваві оборонні бої. Ми брали древній Путивль, підривали мости, пускали під укіс ешелони.

Загін зростає попри всі спроби окупантів знищити його. Тепер у з'єднанні налічується 1328 чоловік, є дві гармати, 24 міномети і 106 кулеметів. Давно вже ми облишили старі англійські гвинтівки й воєною сучасною зброєю ворога. Сидора Артемовича Ковпака знає весь Радянський Союз. Наш командир тепер у Москві на раді.

9 вересня

Кілька днів тому мешканці лісових таборів розповіли нашим розвідникам про те, що в лісі між Великою Берізкою і Новою Гутою з'явилися групи людей, озброє-

них радянськими автоматами ППШ. Вони себе називають десантниками. Поводяться обережно, розпитують селян про партизанів. На поліцію й «козачків» не схожі...

Я доповів про все це комісарові. Семен Васильович дав команду І. Є. Лисиці встановити зв'язок з групою і, якщо вони ті, за кого себе видають, направити в штаб з'єднання. Сьогодні десантники прибули в розташування штабу. Дев'ять хлопців і одна дівчина-радистка. На вигляд їм років по сімнадцять-вісімнадцять, всі втомлені, виснажені, є серед них і хворі.

Командує групою капітан І. І. Бережний. Середній на зріст, худорлявий, з блідим обличчям і карими очима, він виглядає молодшим, як на свої 23 роки. Група підпорядкована розвідуправлінню Брянського фронту й розвідувала залізницю Конотоп — Хутір-Михайлівський. Про це розповідає капітан. Ясність викладу поєднується з легким гумором, і тому всі злигодні, перенесені групою, набувають оптимістичного забарвлення. У Бережного вийшло живлення до рації, і він шукав ковпаківців, про яких багато чув на Сумщині.

Капітана проводжу до Семена Васильовича, а сам передаю розвідникам, щоб командири групи Ф. Д. Горкунов розмістив прибулих у своєму розташуванні. Проте я запізнився. В Гуті вже готували лазню. Надія (Діна) Маєвська оглянула хворих, і партизани розмовляли з розвідниками.

...Сьогодні ж на заставу Глухівського загону прийшов худий, обідраний, з довгою бородою і давно не стриженним волоссям чоловік; він аж почорнів від сонця та негоди і вкрай виснажений. За поясом у нього — обріз, у кишнях — дві обойми патронів. Привертає увагу доладна мова освіченої людини та великі, сірі, виразні очі.

Невідомий назвав себе батальйонним комісаром Миколою Федоровичем Картошкіним. Під час боїв за Харків був поранений, лишився на полі бою і потрапив у полон. Знаходився в Конотопських таборах. Коли трохи одужав, налагодив зв'язок із підпіллям і при його допомозі втік з табору.

Коли Картошкін розповідає про патріотів-конотопців, очі в нього теплішають. Особливо душевно він говорить про Костю Мірошниченка, водопровідника Костю Ворону, лікаря Варю Колесникову і «поліцая»

Андреева. Це вони організували йому втечу, дали на дорогу харчів, обріз і патронів.

Картошкіну двадцять дев'ять років, а на вигляд значно більше. Коли ж поголився, підстригся, помився в лазні, й, перевдягнувшись, прийшов продовжити розмову, я ледве впізнав його. Микола Федорович докладно розповів про своє життя та шлях до загону, котрий мало чим відрізняється од важких доріг десятків утікачів.

Пробирався ночами, вдень переховувався. Спочатку заходив у села, але четвертої ночі натрапив на зрадника. Дядько поклав його спати в хаті, а сам привів гонведів. Побачивши, що в оселю зайшов хортист і присвітив ліхтариком, Картошкін вистрелив у нього, а сам через вікно утік до лісу. Після цього випадку в села й хутори намагався не заходити.

Розповідь Миколи Федоровича щира, викликає довір'я, але випадок з гонведами не дає спокою. Не могли ж хортисти з'явитися вночі у селі під лісом! Чи то не наші розвідники?

Зшиток третій

«ДРУГИЙ ФРОНТ, ЦЕ ВИ...»

12 вересня

Ще вчора ад'ютант С. А. Ковпака Микола Політуха поїхав у Сміліж зустрічати командира, який сьогодні має вернутися з Москви літаком.

Семен Васильович розробив церемоніал зустрічі і сам проінструкував чергового по з'єднанню, командира 7-ї групи лейтенанта П. І. Цветкова.

Ковпак прибув близько полудня. В добре скроєному офіцерському, захисного кольору костюмі без знаків розрізнення, з Золотою Зіркою Героя і орденом Леніна — Сидір Артемович неначе помолодшав, розправився і став вищий на зріст. Він спритно зіскочив з коня, на мить зупинився, поправляючи картуз. І тут пролунала така незвична в партизанському загоні команда: «Струнко!». Карбуючи крок, до командира підійшов високий, підтягнутий лейтенант:

— Товаришу командир, Герой Радянського Союзу! За час чергування жодних пригод не трапилось. Черговий по з'єднанню лейтенант Цветков!

Ми стояли «струнко» і «їли очима начальство». Це вже не лише за статутом, а просто від щирої душі. Присвоєння звання Героя Радянського Союзу командирові під час боїв у районі Путивля стало для нас знаменною подією, але невмолимий час притупив гостроту сприйняття. З боями повернулися ми в Брянські ліси, Ковпак лишався такий, як і був. А тепер військове вбрання, орден Леніна, Золота Зірка, яку до цього мало хто з нас бачив, увесь вигляд командира вразили-таки нас, і ми ніби вдруге пережили радість і гордість за цю високу нагороду.

В першу мить Сидір Артемович і сам розгубився. Поручкався з Цветковим, глянув на нас і скомандував: «Вільно!». Розчулений, він обняв комісара, привітався

з нами. Одразу посипалися запитання, але Ковпак, усміхаючись, відповів:

— То вже, хлопці, пізніше. Треба діло робити.— І разом з комісаром пішов до санітарної машини-штабу.

Розмовляли вони довго. За півгодини Ковпак гукнув Політуху, щоб приніс тютюн; видно, привезені цигарки поступалися міцністю місцевому самосадові. Незабаром з віконечка автобуса повалило як із димаря. Уже сонце звернуло на вечір, коли командир з комісаром вийшли на галявину. Після запізненого обіду Ковпак зібрав штабних працівників.

— Знаю, ви небалакучі, але попередити слід. Те, що почуєте,— цілковита таємниця. Зберегти її це — половина успіху. Будемо готуватися в далеку дорогу. З'єднання виконуватиме завдання Верховного Головнокомандування. Коли й куди вирушатимемо, я скажу, як настане час, а поки що посилено працювати. В найкоротший час маємо підготуватися і до боїв, і до походів.

Увечері коло багаття Сидір Артемович довго розповідав про Москву, про нараду в Кремлі. Москва для нас — не лише столиця Батьківщини. Тепер це — заклик до боротьби. Наша надія на визволення. Символ перемоги, за яку ми воюємо тут, у ворожих тилах.

Потрапити з Брянського лісу, з глибокого тилу ворога, до Москви — це було схоже на казку, проте, яка вона, ця Москва, тепер, командир розповідає мало. Очевидно, враження від зустрічі в Кремлі з керівниками партії та уряду, з Верховним Головнокомандуючим Й. В. Сталіним — настільки сильні, що все інше відійшло на задній план.

Про московські зустрічі командир розповідає скупко, більше уваги приділяє зовнішній стороні справи. 26 серпня їх прийняв начальник Центрального штабу партизанського руху Пантелеймон Кіндратович Пономаренко. Командири доповіли кожен про свій район дій, про свої плани і нестатки, висловили побажання, вимоги, прохання. Щира розмова тривала до глибокої ночі. Але, — каже Сидір Артемович, — я зразу відчув, що викликав нас сюди не штаб, а вищий орган. Прощаючись, Пономаренко подякував за інформацію і попередив, що їх має прийняти в Кремлі Верховний Головнокомандуючий і члени Політбюро.

Прийом відбувся 31 серпня. Ось як розповідав про нього Сидір Артемович:

«Йосиф Віссаріонович, члени Політбюро докладно розпитували нас про бойові діла загонів, про побут і наші зв'язки з народом, про озброєння з'єднань, наше обмундирування, яке в нас джерело поповнення боеприпасами. З цього приводу я коротко відповів: «Джерело єдине — трофеї».

Я переказав дуже стисло, як нам довелося 1 грудня 1941 року покинути Спадщанський ліс, що двічі ми ходили рейдом в район Путивля і на власному досвіді переконалися в перевазі маневрених дій. Сталін цікавився перспективами, тим, як ми уявляємо собі дальший розвиток партизанського руху.

Хтось із нас запитав, чи буде другий фронт. Сталін пройшовся по кабінету, зупинився біля столу й спокійно відповів:

— Другий фронт — це ви, партизани. На заході другий фронт теж буде. Буде неодмінно і саме тоді, коли виявяться найбільш потрібним союзникам.

Наступного дня вранці нас викликали до Кремля і вручили нагороди. О. М. Сабуров, Д. В. Ємлютін, М. І. Дука, М. П. Ромашин і я одержали Золоті Зірки Героїв і ордени Леніна. П. Ф. Покровський, В. І. Кошелєв — ордени Леніна, І. А. Гудзенко — Червоного Прапора. На прийомі у Кремлі нам, вірніше, вам булр доручено виконати нове завдання».

13 вересня

В лісі стало холодно й непривітно. Дощить уже котрий день.

До осінньої негоди ми не готові. Десять біля хутора Скрипкино С. Ф. Кириленко вже поставив будинки, в яких має розміститися госпіталь. Можна туди перевести й штаб, але оборона проходить по річках Грузькій та Улиці, і так далеко від підрозділів Ковпак ніколи не перебереться. Власне, нам, штабникам, досить і трофейного автобуса.

Тепер С. А. Ковпак «підкинув» Григорію Яковичу, Іванові Миновичу й мені багато роботи. Згідно з наказом до 1 жовтня треба скласти списки особового складу за встановленою Центральним штабом партизанського руху формою. Окремо приготувати списки на товаришів, що загинули в боях, а також на командирів і політпрацівників Червоної Армії, партизанських командирів. На

основі цього їхні родини зможуть одержати грошові атестати. Крім того, слід провести атестацію командного складу на присвоєння чергового військового звання і, нарешті, оформити нагородні листи на партизанів, що відзначилися в боях за Батьківщину.

Мені доручили провести атестацію командного складу. Закінчивши розвідзведення, я з дозволу начальника штабу поїхав до Старої Гути, щоб там спокійно працювати.

16 вересня

Ще не було й осені, а в двері вже постукала зима. Сьогодні перше попередження. Це був справжній мороз. Вода замерзла у відрах і казанках, трава вкрилася густим інеем.

Зв'язкові з підрозділів ловлять дрижаки в своєму дірявому курені. Завжди веселий, безжурний Петро Соколовський з комендантського взводу, що вартує біля штабу, голосно сміється:

— Що, вересень жартує?! Треба, хлопці, курінь підлаштувати...

Зв'язкові несуть хмиз, гребуть опале листя. В бездонному небі потяглися на південь ключі журавлів. Соколовський прислухається до журливого курликання і впевнено каже:

— Високо летять. Ще буде тепло.

Вдень пригріло сонечко, потеплішало. Проте комісар наказав полагодити всі курені й намети.

Обстановка стабілізувалася. Хортисти сидять у гарнізонах, біля роз'їзду Піски та хутора Монсового і далі працюють полонені євреї. На кожен наш постріл фашисти відповідають зливою вогню: б'ють з кулеметів, автоматів, мінометів. Наші «заготівельники» картоплі та буряків не дають спокою ворожому гарнізону села Голубівки. Щоб відвернути увагу гонведів од поля, відділення бійців з кулеметом, а іноді й ротним мінометом ще вдень виходить на узлісся і в умовлений час дає кілька кулеметних черг. Фашисти відкривають вогонь. Мінометники випускають 3—4 міни по вогневих точках, по тому група відходить до лісу. За кілька годин, коли стрілянина стихає, наші знову стріляють з кулемета, і так до світанку.

Ці заходи партизанів неабияк дошкуляють окупан-

там. Наша агентура розповідає, що в багатьох солдатів почалося нервове розладнання. Не раз удень без будь-якої причини в гарнізоні зчиняється стрілянина і не припиняється годинами.

Я доповів про це Сидорові Артемовичу, і він наказав перейти до організованих вогневих нальотів на ворожі гарнізони в Голубівці, провадити їх і вдень.

18 вересня

Не вщухає дрібний, по-осінньому холодний дощ. Дід Мороз, поглядаючи на небо, знову обіцяє теплу сонячну погоду, а поки що сльота позаганяла вільних од служби партизанів до куренів, а на обороні — в дзоти, де тепер найзатишніше. Гірше вартовим і дозорним — крижана мряка залазить під намоклу шинелю або плащ-намет, і їм застається лише тугіше підперезатися і тремтіти.

На душі тяжко. З фронтів, особливо з півдня, надходять тривожні вісті. 11 вересня наші війська залишили Новоросійськ. Позавчора радіо сповістило, що бої точаться на північно-західній околиці Сталінграда і в районі Моздока. Сьогодні наші війська ведуть там, запеклі вуличні бої, тобто обороняють ці важливі й ключові міста.

Тепер фашистське радіо галасує, що гітлерівські війська вийшли до Волги. В солдатських газетках друкується фото фашистського солдата, котрий на тлі великої ріки зачерпнув шоломом води і, всміхаючись, п'є. Якась доля правди в цьому є. Не думаю однак, щоб він пив воду, всміхаючись! Але в тому, що на Волзі точиться запекла битва не на життя, а на смерть, сумніву нема. Це розуміють усі партизани і рвуться в бій, аби хоч якось допомогти Червоній Армії.

Щодня бійці просяться в комісара на диверсійні операції або скаржаться, що їх не включено до чергових груп. На залізницях і шляхах діють десятки таких груп, і лише через брак вибухівки ми змушені обмежувати їх роботу. Але найбільше уваги приділяємо підготовці до рейду. З «Великої землі» вже прибувають зброя, боеприпаси. Сидір Артемович причіпливо перевіряє вантажі, сам розподіляє автомати й протитанкові рушниці, жде не дідждеться гармат.

У нас виникає безліч питань, пекучих і невідкладних, великих і малих. Одне з них — це підготовка обозу до далекого походу. На перший погляд, просто, а М. Л. Підгорному довелося налагодити збір березового луб'я і перегін дьогтю, щоб було чим мастити кінський збрую та підмазувати вози. Основна ж турбота лягла на плечі комісара: готувати до рейду людей. У похід вирушать лише здорові. Хворих, поранених і літніх людей відправляємо на Велику землю. Вже поїхало тридцять два чоловіка, на черзі п'ятдесят.

Ті, що застаються, повинні бути сильні не лише тілом, а й духом. Комісар каже: партизан — це повпред Радянської держави, ідейно загартований політбоєць. До комуністів і комсомольців вимоги удвічі більші. В поході по нас і нашій поведінці в бою і на відпочинку люди судитимуть про радянських партизанів узагалі.

В підрозділах відбуваються партійні та комсомольські збори. Вся робота ведеться під гаслом: «Другий фронт — це ми!». Комісар виступає перед бійцями в кожному підрозділі. Він розповідає про героїчний опір Червоної Армії, котра один на один бореться проти гітлерівських орд, яких підтримують румунські, угорські, фінські, італійські, іспанські, словацькі фашисти; це — сотні дивізій, на озброєння яких працює вся поневолена гітлерівцями Європа. Союзники обіцяли відкрити другий фронт в Європі, але поки що реальний другий фронт — це ми, партизани. Ось чому, — каже Семен Васильович, — Сталін у своєму Першотравневому наказі звертається до нас:

«Партизанам і партизанкам — посилити партизанську війну в тилу німецьких загарбників, руйнувати засоби зв'язку і транспорту ворога, знищувати штаби і техніку ворога, не шкодувати патронів проти гнобителів нашої Батьківщини!».

Семен Васильович пристрасно розповідає про те, що в радянському тилу жінки і діти стали до верстатів, виготовляють для Червоної Армії, для нас зброю, обробляють поля, працюючи по 14 — 18 годин на добу. Комісар звертається із закликом до бійців і командирів: «Кожного дня ти повинен відповісти, що зробив сьогодні для того, щоб наблизити перемогу?!».

В штабі триває напружена праця. Розвідники майже не відпочивають. Ковпака над усе цікавлять західні райони Чернігівщини. Вчора прибули розвідники Шали-

гинського загону. І. Л. Воробйов дійшов до Сосниці, хлопці побували в Грем'яцькому, Коропському, Батуринському, Понорницькому, Борзенському, Сосницькому районах.

За Десною обстановка складна. В містах і містечках стоять невеликі, переважно поліцейські гарнізони, підкріплені хортистами, а в райцентрах — гітлерівцями. Основні сили за Десною гітлерівці зосредили в Новгороді-Сіверському, де розмістився міцний гарнізон, близько 4000 чоловік з танками й артилерією, та в Чернігові, де налічується до 6000 солдатів.

На лівобережжі Десни, за лінією блокади, в райцентрах знаходяться резервні, переважно великі хортистські гарнізони. В районі Кам'янка — Хутір-Михайлівський — Ямпіль стоїть близько 5000 гонведів. У Глухові, Шостці, Кролевці чоловік по 800—1000. На півдні Чернігівщини в Коропі, Батурині, Сосниці, Борзні — гарнізони незначні.

Зірвати міст у районі Високого розвідники не змогли — гітлерівці пильно охороняють залізничні споруди. Натомість бійці замінували мінами уповільненої дії залізницю Чернігів — Бахмач на перегоні Бондарівка — Макошине та шосейні дороги Короп — Нечаївка і Шостка — Глухів. Воробйов бачив, як протитанкова міна рознесла автомашину з продуктами, що їхала з Глухова до Шостки.

Весь ранок С. А. Ковпак сам прискіпливо розпитував розвідників, щось записуючи до блокнота. З усього видно: його таки цікавить район Чернігів — Гомель. Невже туди проляже наш шлях?

20 вересня

Дід Мороз знову не вгадав. Погода стоїть, як пізньої осені. Клубочаться сиві хмари. Темно від мряки. Часом зривається холодний дрібний дощ.

Обстановка на фронті дедалі загострюється. Вранці Радінформбюро передало про бої в районі Сталінграда й Моздока. В Сталінграді запеклі бої часто переходять в рукопашні сутички.

У нас без змін. Десь у Великій Берізці та Голубівці гримить канонада. Настанова командира виконується. Хлопці не дають окупантам спокою ні вдень, ні вночі.

Прибув партизан з Глухівського загону Петро Халупенко, привіз розвідзведення. Вчора він «чергував» по Голубівському гарнізону.

— Стоймо в Новій Гуті на заставі,— розповідає спокійно, не кваплячись, Петро.— Вчора вранці Федот Тидень бере двох хлопців з ручним кулеметом, дає мені гвинтівку з оптичним прицілом, дві обойми патронів, і ми вчотирьох рушаємо під Голубівку. Вийшли на узлісся. Тидень дивиться в бінокль, а воно й так усе видно, як на долоні, село ж поруч. Вулицями спокійно гуляють мадяри. Ось вийшов офіцер, покликав до себе солдата й вичитує йому. Тидень надіває мені на гвинтівку залізну дудку і каже: «Бий офіцера! Тільки на приціл треба поправку. Там на приладі написано».

Ну, я все зробив, прицілився. Натискаю на гашетку, щось ніби хруснуло, а пострілу нема. Думаю, що за біс, а Тидень штовхає: «Бий ще!». Дивлюсь, офіцер упав, фашисти бігають. Підхопили начальника, а тут я ще двох поклав. Спочатку здійнялася паніка. Мадяри нічого не можуть зрозуміти — пострілів не чуто, а вбиває. Далі зрозуміли. Боже мій, що там зчинилось! Я думав, що й ліс увесь мінами та снарядами викорчують. Одійшли ми подалі, залягли в старому окопі. Годин через дві замовкло. Ми знову на узлісся. Підстрелив я ще одного, так до вечора не змовкали. А сьогодні інші в нас «чергують»...

День видався багатий подіями. Переважно, коли розвідники повертаються з вдало виконаної операції, то відповідають на всі питання одним стандартним словом — «нормально».

З розвідки повернулися сьогодні бійці Д. Черьомушкін, Ф. Мичко, М. Аксьонов і В. Ташланов, які ходили на перегін Буринь — Конотоп. Мінер Й. А. Васильєв, сміливець-перм'як, не повернувся. Хлопці розповідають, що на шляху до залізниці в селі Щербинівці партизанський зв'язковий повідомив: у нього ночує якийсь командир, що втік з фашистського полону й шукає партизанів. Васильєв, одягнутий у гонведську форму, нікого не попередивши, вскочив до тієї хати і, ввімкнувши електричний ліхтарик, освітив кімнату. Тієї ж миті гримнув постріл. Васильєв був убитий наповал. Там його й поховали на цвинтарі. Той, що стріляв, утік...

Так з'ясувалася історія із «зрадником», що видав Картошкіна «хортистам». Комісар довго розпитував

бійців про обставини смерті Васильєва, картав за необережність. Найбільше переживає Картошкін. Дізнавшись, кого він убив, не знаходить собі місця.

Втративши мінера, бійці вирішили будь-що виконати завдання. 8 вересня вони прийшли на місце. Залізниця посилено охороняється. На 200 метрів від полотна вирубано всі посадки і навіть викошено хліба. Вдень партизани вели спостереження, а вночі за дев'ять кілометрів од станції Путивль пустили під укiс ворожий ешелон з військом, що йшов до фронту.

Замаскувавшись у полі, розвідники стежили за фашистами, які розтягували понівечені вагони, лагодили колю. Ввечері нею пішли ешелони, але залізниця пильно охоронялась, і розвідники пішли аж до Бурині. Там за кілометр до станції Путивль заклали міну. Одійшли кілометр чи півтора від залізниці, як сильний вибух сколихнув повітря і нічну пiтьму осяяла заграва пожежі. На другий день дізналися, що полетіли під укiс паровоз, десять цистерн з паливом і двадцять вагонів.

Поверталися, як вони кажуть, «нормально». В Ямпільських лісах зустріли Галю Гончаренко. Ми вважали, що вона пропала безвісти. Разом з дівчиною партизани дісталися додому.

Галя Гончаренко і Настуся Парфентьева три тижні тому пішли в розвідку, в район Ямполь. Дівчата виконали завдання і вже поверталися додому, коли їм спало на думку побувати в Кам'янці, де стояв штаб угорської дивізії, щоб на власні очі переконатися в розповідях селян. Сміливі партизанки зайшли в село, оглянули вулиці, а на виході їх затримала поліція. Дівчата не розгубилися, сказали, що шукають роботи. Вони влаштувалися прибиральницями в поліції. За тиждень Галя допомогла Настусі втекти, і вона ще 13 вересня принесла нам цінні розвіддані, а це повернулася й Галя.

23 вересня

Ранок ясний і сонячний. Вночі був мороз. Суха трава, пожовкле листя дерев — усе в інеї, що іскриться від проміння, переливається, наче казковий діамантовий пил. На території табору палають багаття, навколо яких гріються перемерзлі за ніч партизани. Вночі розводити

вогонь заборонено — фашисти з літака можуть скинути на табір «гостинець».

До штабу раз у раз приходять Вася Мошкін, радист, що приймає зведення Радінформбюро. Вигляд у нього пригнічений, ніби це він винен у тому, що новини з фронтів кепські. В Сталінграді тривають запеклі бої. Окремі вулиці та будинки по кілька разів переходять з рук у руки. Не припиняються бої і в районі Моздока.

Удень розмовляв з підривниками Шалигинського загону. З командиром групи татариним Галеевим ходили на операцію М. Обертишев, В. Боклаг, П. Морозов і Ф. Лепьошкін. Вони мали завдання мінувати залізницю Ворожба — Курськ. Розповідають, що охорона залізниці посилилась, однак завдання виконали успішно. На перегоні Глушково — Волфіно пустили під укіс ешелон з боеприпасами і військом, що йшов до фронту.

На зворотному шляху їм не пощастило. В Дубовицьких лісах відстав Галеев. Потім, коли підходили до станції Победа, наскочили на засідку. Федора Лепьошкіна тяжко поранило, і він, жертвуючи собою, прикривав відхід товаришів. Яка його доля — невідомо.

Командир групи комсомолец Шарясден Галеев, або, як хлопці звуть його, Саша, прийшов того ж дня. Він приніс фашистську газету. 8 вересня гітлерівці сповістили, що з 1 травня по 31 серпня нібито повністю знищено 56 радянських дивізій і 26 бригад. Там же приводять астрономічні цифри трофеїв.

Брехня настільки очевидна, що її дія цілком протилежна задумові авторів. Наші хлопці сміються. Журов, що саме копіював з карти маршрут розвідки, озвався: — Ну, хлопці, тепер уже Гітлерові капут!

— Чому? — поцікавилися розвідники.

— Як чому? Гітлерівцями ж підраховано, що вже давно вбито всіх радянських солдатів. Тепер проти фашистів воюють мертві.— Він перечекав, доки стихне регіт, і додав: — А це народ серйозний, не те, що ви, жартівники...

Учора трапилась надзвичайна подія. Хортисти «віддячили» нам за цілодобове шарпання нервів.

На лівому фланзі нашої оборони в Грузькому стоять заставою два взводи Конотопського загону. Учора партизани, заспокоєні пасивністю ворога, притупили пиль-

ність. Ніч була морозяна, бійці померзли, залишили дзоти й окопи і подалися грітися в оселю.

На світанку близько роти хортистів вдерлися в село, захопили дзоти й обстріляли хату, де були партизани. Добре, що гонведи не наважились довго лишатися в селі й, зруйнувавши кілька дзотів, відійшли. Під час нападу загинула двадцятирічна комсомолка, медсестра Наташа Тюрбеева, трьох бійців поранено. Конотопці, по суті, відбулися легким переляком. Могла загинути вся застава. Командирів взводів розжалувано в рядові; Сидір Артемович та комісар довго «знімали стружку» з командування загону.

25 вересня

Після дощів і нудотливої сльоти нарешті встановилася погода. Настало «бабине літо». Осінній ліс напрочуд мальовничий. Різко контрастуючи з зеленими соснами та ялинами, ряхтять багряні осики. Поруч дуби з темно-брунатним листям та білокорі берізки в жовтогарячому вбранні. Тепло, сонячно, і лише жовте листя та срібне павутиння нагадують про осінь, про те, що вже літо не справжнє — «бабине».

Навкруги тиша. Примовкли й окупанти, зазнавши поразки на підступах до лісу. Десь у їхніх штабах, напевно, готуються плани знищення партизанського краю.

Повернулося кілька груп розвідників. Бійці доповідають, що в гарнізонах кілометрів на 70—100 від лісу на найближчі дні якихось змін не передбачається. Я доповів про наслідки розвідок Сидору Артемовичу й Семену Васильовичу і взявся складати розвідзведення. Зоставалося нанести обстановку на карту, як пролунав сильний вибух на південному заході, а хвилин через 15—20 від Лісного, де стоїть застава 6-ї оперативної групи, гахнули міни, зататакав крупнокаліберний кулемет. Дедалі дужче розгорявся бій. Уже не чути кулеметів — вибухи мін і снарядів покривають всі інші звуки.

Чергові підрозділи вишикувались на узліссі, чекаючи наказу. До Лісного поскакали вершники кінної розвідки. В штабі напружене чекання. А бій гримить в одному місці — в селі Лісному, не затихає ні на хвилину.

Ковпак, нахмурившись, якийсь час тримався, потім став мені докоряти:

— Оце в бісового батька розвідка! Ніяких змін в обстановці...

Аж тут з Лісного під'їхав зв'язковий 6-ї групи Шура Дудкін, і все з'ясувалося. В селі стоїть заставою взвод Віктора Ларіонова. А втім, села Лісного, як такого, давно не існує: на початку літа його спалили фашисти. Люди повтікали і тепер, звівши курені або ж викопавши землянки, живуть у лісах, а колишне село — це, власне, голі, обгорілі комини та зарослі бур'яном руїни.

Застава стоїть у центрі Лісного, де сходяться шляхи з Голубівки, Жихового і Зноб-Новгородської. Отже, дороги ці пильнуються. Кілька разів на день партизанські дозори патрулюють місцевість на три-чотири кілометри від застави.

На півдорозі між Лісним і Голубівкою стоїть розлога стара груша; патрулі часто доходять до неї. Звідти видно шлях і село. Відпочивши, партизани збирають лежані дички й вертаються до Лісного.

Якось хлопці знайшли під грушею пачку цигарок і записку: «Кури, Іване, бо ти в лісі листя куриш». Партизани уважно обдивилися «подарунок», обстежили місце, де лежала пачка, і, впевнившись, що мін немає, все це забрали. На другий день під грушею знайшли нову записку: «Ну, як, Іване, цигарки? Хороші? Кращі за листя?».

Москвич Валерій Яворський, якого після поранення відправили на Велику землю, передав звідти своєму другові Ларіонову невелику посилочку, де були кілька пачок «Северной Пальмиры», два бруски туалетного мила і ще деякі дрібнички, необхідні в партизанському побуті, насамперед як згадка про далеке, мирне, довірене життя.

Під грушею хлопці поклали пачку «Северной Пальмиры» й записку: «Бідні, що ви палите?! Спробуйте партизанських».

Через кілька днів на те ж місце фашисти підкинули дзеркальце, брусочок ерзац-мила, схожого на глину, й записку: «Іване, глянь на себе в дзеркало. Ти вже здичавів у лісі. Вмийся і приходь до нас».

Гра тривала більше тижня. Майже вся посилка Яворського перекочувала до гонведів. Обмін для партизанів був явно не вигідний. Задля престижу їм доводилось жертвувати такими необхідними й чудовими речами, і все ж у відповідь на ерзац-мило поклали під гру-

шею брусок вітчизняної «Красной Москвы». Збагнувши, що народних месників їм не спокусити, хортисти вдалися до провокації — замінували місце відпочинку «кульковими» мінами, і лише партизанська пильність відвернула лихо.

Вранці, щоб провчити нахабного й підступного ворога, бійці поклали на воза міну натяжної дії, виготовлену з двох крупнокаліберних снарядів та сітки для сіна. Пекельну машину добре замаскували, а зверху поклали торбину з різними дрібничками. До воза впрягли конячину й пустили на дорогу, що веде до Голубівки. За годину, коли підвода була вже на фашистській заставі, пролунав страшений вибух.

Тим-то й біснуються вороги, обстрілюючи з мінометів згарище Лісного. Ларіонов перекрив дорогу Голубівка — Лісне і вивів заставу з-під обстрілу на узлісся. Втрат у нього немає.

Ковпак охолов. Він ще сердиться, але відчуваю, бурчить більше «для годиться», ховаючи у вуса посмішку: — Теж мені дипломати! Треба попереджувати штаб. Ми думаємо, що Ларіонов воює, а він, бач, переговори з мадярами затіяв.

Підрозділам дається відбій. Бійці займаються своїми справами, а трохи згодом замовкають і хортисти.

Знову тиша. В розташуванні розвідників бринить гітара, то повернувся з далеких мандрів Олег Фірсов і одводить душу, наспівуючи якусь пісню. Чутно, як у збройні щось клепле наш військтехнік Кронід Плотников, чи просто Льоня, і з ним перестукується червоноголовий дятел.

26 вересня

Нарешті командир дочекався гармат. Рано-вранці примчав вершник і сповістив: уночі доставили дві гармати й снаряди. Гармати розібрані й треба висилати зброяра, щоб скласти їх.

Ковпак заздалегідь усе обміркував. Командиром батареї призначається майор С. В. Анисимов, політруком — О. І. Коренев, командиром 1-ї гармати — дільничний міліціонер із Шостки Петро Халупенко, 2-ї — інженер з Тбілісі молодший сержант Давид Бакрадзе.

Ковпак доручив мені разом з Кореневим укомплектувати батарею досвідченими артилеристами. Команди-

рові батареї підпорядковано також відділення броньбійників на чолі з військтехніком Степаниденком. Анисимов, Бакрадзе, Халупенко, Мамасуєв та зброяр Плотников виїхали на аеродром, а ми з Олексієм Іллічем та помічником командира батареї Я. Михаликовим визначили бійців на батарею, яка матиме дві 76-міліметрові гармати і три протитанкові рушниці.

Ковпак вимагає, щоб коні до гармат підбиралися в масть і взагалі, щоб усе було так, як у людей.

Замість Анисимова командиром 10-ї групи призначено Т. М. Курочкіна. Діда Мороза (О. І. Коренева) в 5-й групі змінив політрук Василь Мінаєв, який з групою полонених нещодавно втік із Конотопського табору. До речі, ми могли б укомплектувати командним складом цілу армійську дивізію. Нам не вистачає для цього лише зброї та боєприпасів.

29 вересня

Закінчив складати атестаційні листи на командний склад і віддав Семенові Васильовичу для підпису. Атестацій близько сотні, довелось чимало попрацювати, до того ж комісар вимагає, щоб вони не були «штамповані» на один взірєць, щоб показували обличчя кожного командира.

За цей час я дещо запустив поточні справи, порадившись з Григорієм Яковичем Базимою, вирушив у підрозділи. Спершу побував у Путивльському загоні, путивляни висилають диверсійні групи на залізниці, шосе та ґрунтові шляхи, якими фашисти перекидають своє військо. Партизани мінують великі дороги протитанковими мінами, анітрохи не боячись, що підірветься своя людина: наші бійці їздять путівцями, а мешканцям узагалі заборонено відлучатися з села.

Щодня на залізниці летять під укїс ешелони, а на шляхах підриваються танки й автомашини. Якби у нас, кажуть хлопці, вистачило вибухівки і детонаторів, то шляхи й залізниці стали б непридатними для користування.

Нещодавно вернулися підричники Глухівського загону та 5-ї групи Кириленка, що ходили на залізницю Конотоп — Брянськ. У глухівчан за старшого був досвідчений мінер-диверсант Опанас Казимиров. На пергоні Ямпіль — Хутір-Михайлівський бійці підірвали во-

рожий ешелон з боеприпасами та продовольством. Паровоз і вісім вагонів полетіли під укіс. Змін щодо обстановки в районі дій групи не спостерігається, та й Казимирова я не застав: Опанас знову пішов на чергове завдання.

В 5-й групі всі диверсанти і їхній старший, Ваню Рехвіашвілі,— новачки. Чудовий кулеметник Ваню захотів спробувати свої сили на диверсії. Нічна вилазка вдалася. Хлопці пустили під укіс ворожий ешелон поблизу хутора Незаможник, на перегоні Хутір-Михайлівський—Зернове. Вони бачили вибух, але про вантаж і пошкодження дізнатися не пощастило. Фашисти відкрили шалений вогонь, у небо злетіли десятки освітлювальних ракет, і підривникам ледве вдалося вислизнути з того пекла.

Робота диверсанта припала Ваню до вподоби. Він хоче стати мінером. Взутий у наваксовані до блиску чоботи, в чорній кавказькій бурці, з великим кинджалом на поясі та в кубанці з сивого смушку, він, хвилюючись, переконає С. Ф. Кириленка, що його місце серед мінерів. Степан Федорович усміхається, даючи запальному грузинові виговоритись. Ясно, що з групи такого кулеметника він не відпустить.

Удвох з Т. М. Курочкіним, підрозділ якого з першого жовтня чергуватиме, ми об'їхали лісові табори, де живуть утікачі з навколишніх сіл. День сонячний, але студений. Пронизливий, колючий вітер дме так, що навіть хутряна безрукавка не захищає від холоду. Мешканці лісових таборів бідують. Багато з них пішли з села в чому стояли і тепер мерзнуть. Люди живуть на прочуд дружно, діляться останнім шматком хліба й останньою сорочкою.

Ми завітали до Єгора Леонтіївича Подоляко, який з усією родиною вже п'ять місяців живе у лісі. Єгор Леонтіївич запрошує нас із Курочкіним до столу, частує квашеною капустою, молочним киселем. Розпитує про події на фронтах, про бої в Сталінграді. Віра цієї людини в перемогу Червоної Армії непохитна.

Ми розповіли, що вранці Радінформбюро передало про трагедію в селі Ямному, де гітлерівці спалили 138 дворів і знищили 120 чоловік. Багатьох розстріляних Єгор Леонтіївич знає особисто — до Ямного від його села не більше 20—25 кілометрів. А скільки тепер та-

ких трагедій, скільки тисяч спалених хат і розстріляних мирних радянських людей!

Хоч як нелегко живеться в лісі без хати й огородини, хлоп'ята Єгора Леонтійовича щодня несуть у партизанський табір глек молока для поранених бійців.

Додому ми повернулися, коли вже смеркало. В розташуванні розвідників грає баян, на галявині вальсує молодь. Біля штабу коло багаття сидять «діді», як називають у нас путивлян, старожилів загону. Олексій Ілліч розповідає, мабуть, щось веселе, бо присутні всміхаються. І враження таке, наче ти приїхав додому. Інше життя навіть важко собі уявити.

1 жовтня

У повітрі пахне порохом. Крім нападу на заставу в Грузькому, фашисти намагались наступати і в інших місцях, причому, всі удари ворога припадають на стики між загонами. Ворог явно промацує нашу оборону, і видно, добре знає розташування загонів.

Об'єднаний штаб Орловських партизанів поки що мовчить, але наші бійці, які приїжджають з аеродрому, розповідають, що на півночі під Брянськом хортисти перейшли у наступ, і там точаться запеклі бої.

Ковпак наказав посилити застави в Лісному, Новій Гуті й Грузькому. Подвоїти пильність і не спускати очей з ворожих гарнізонів, розташованих проти нашої ділянки оборони.

Кілька днів тому Семен Васильович доручив Габору написати разом з товаришами листівку до угорських солдатів-закарпатців. Справа просувалася повільно. Грамотою наші друзі не переобтяжені. На словах все йшло гаразд, а як тільки починали записувати, бракувало слів. Павло Павлович хотів допомогти, але комісар заборонив: усе має бути так, як напишуть вони самі.

Сьогодні С. В. Руднев наказав закінчити листівку, щоб до вечора надрукувати її й переправити в гарнізони. Павло Павлович з Габором та закарпатцями перебрали кілька варіантів. Фельдеш старанно відредагував текст, намагаючись не відходити від оригіналу. З кожного варіанту взяли найголовніше і найбільш вдале. Я надрукував листа на машинці. Закарпатці поставили свої підписи, і Габор поніс його комісарові. І ось цієї ночі у ворожих гарнізонах гонведи читали:

«МАДЯРСЬКІ СОЛДАТИ! БРАТИ РУСИНИ!

В лютому місяці я пішов у полон до партизанів. По сей день живу і воюю разом з ними. Офіцери німецькі й мадярські нас умовляли, що партизани знущаються з полонених, що вони відріжуть їм руки, виколюють очі, відтинають вуха, а потім забивають. То є нагла брехня! Росіяни — файний народ. Партизани — то є люди, що не хочуть бути наймитами німецького фашизму, не хочуть бути запродацями Вітчизни, вони зі зброєю в руках захищають свою землю. По сей день зі мною є тут 30 мадярів. Усі ми тутечки вільні й разом з ними живемо, робимо і їмо. Всі ми однакові, нема в нас офіцерів і панів, бо всі боряться за трудовий народ, за свій добробут і за волю.

Ми закликаємо всіх русинів, а також мадярів: кидайте зброю, не воюйте з партизанами! Не буде добра вам з цієї війни, а лишень нагла й безглузда смерть далеко від рідної Карпатщини, далеко від верховин і полонин, що чекають на своїх газдів. Переходьте з пушками й кулеметами на бік партизанів. Схочете, будете з нами разом воювати з заклятим ворогом — німцем. А схочете, підете додому. Чим швидше це зробите, тим скоріше буде кінець заклятій війни.

Оце все писали ми вам від щирого серця, що на душі було. Колишні під'яремні солдати мадярської армії, а тепер вільні партизани.

Туровці, Ковач, Лукач, Маріман, Ференц, Ерден».

Підготовка до рейду йде повним ходом. Уся документація — списки, атестації та нагородні листи — відправлена в УШПР (Український штаб партизанського руху). Наш начальник санітарної служби Д. К. Маєвська провела в підрозділах медогляд, і всіх партизанів з незагоєними ранами, хворих і нездатних до тривалих переходів, відправляємо на Велику землю.

В Сміліжі організовано наше «постійне представництво» на чолі з новопризначеним помічником командира по господарству М. І. Павловським. Там же й наш філіал санчастини з лікарем М. І. Савченком та Галею Борисенко. «Представництво» приймає заадресовані нам вантажі й відправляє зворотними літаками поранених. Хоча в нас не було великих втрат, на Велику землю ми вже відправили 70 тяжкопоранених товаришів. А скільки вилікувано на місці?!

Крім вантажів, прибувають люди. До нас прикомандирували оперативну групу, що має спецзавдання і деякий час рухатиметься разом з нами. В складі групи кілька командирів-оперативників, автоматники. Кожен командир має своє завдання, але поки перебувають вони в загоні, становлять одну групу, старшим якої Ков-

пак призначив старшого лейтенанта І. Я. Юркіна. Йому трохи більше, як тридцять років. Широї вдачі, товаришує з розвідниками і буквально рветься до бою. Ковпак якось сказав йому: «Постривай, хлопче! Ще вистачить війни і на твою долю».

Політрук групи капітан Дніпров пошкодив ногу і тепер лежить перебинтований.

Надвечір я прибув у розташування 10-ї групи Т. М. Курочкина й потрапив на відкриті партійні збори. Там був присутній Сидір Артемович і секретар партбюро з'єднання Я. Г. Панін. Доповіді командира я не чув. Коли підійшов, виступав молодий русявий хлопчина — командир взводу з Нової Слободи Михайло Черняков. Він запевнив присутніх, що бійці виконають будь-яке завдання командування.

— Ми битимемось до останньої краплі крові, до останнього патрона,— говорив палко й схвильовано.— Коли ж доведеться загинути в бою, то я хочу віддати життя як комуніст, гідний ленінської партії, нашої Батьківщини!

2 жовтня

Повідомлення наших партизанів про бої на півночі Брянського краю підтвердилися. Сьогодні офіцер зв'язку привіз бойовий наказ, підписаний членом Військової Ради Брянського фронту, уповноваженим Центрального Штабу партизанського руху генералом А. М. Матвеевим.

Фашисти у складі 38-го піхотного полку, 108-ї угорської дивізії та полку «українських козаків»¹ майора Байзе вийшли на лінію станція Синезерка — Гололобово — гирло річки Ревни й, підтримані танками та артилерією, повели наступ проти загонів Навльського райо-

¹ Після розгрому фашистів під Москвою гітлерівське командування почало створювати охоронні частини з військовополонених різних національностей під назвою «українських козаків», яких народ охрестив «козачками». Їхні частини формувались у таборах смерті Шепетівки, Житомира, Жмеринки та інших. «Козачки» охороняли важливі комунікації та блокували лісові райони, контрольовані партизанами. В основному вони були малоактивні, небоєздатні і при першій нагоді переходили на бік партизанів. Навесні 1943 року командний склад цих формувань було замінено гітлерівцями, а підрозділи поповнилися агентами гестапо. Окремі «козачі» батальйони фашисти реорганізували в батальйони польової жандармерії.

ну, намагаючись відтіснити партизанів од важливих залізниць, що перетинають Орловську область.

Генерал А. М. Матвеев наказав загонам С. А. Ковпака, О. М. Сабурова й І. А. Гудзенка разом з партизанами західних районів Орловщини в ніч з 4 на 5 жовтня завдати удару по угрупованнях хортистів, які розташувалися проти нашої оборони, і цим зірвати наступ ворога у Навльському районі.

Ми повинні розгромити фашистські гарнізони в Голубівці, Великій Берізці й хуторі Лукашенковому, вийти на Гутку, Ожинку, Жихове, Пигарівку і разом із загонами Гудзенка й Балясова ударити на Чернацьке та Середино-Буду. Справа від нас діятиме з'єднання О. М. Сабурова, яке має знищити ворога в Мефедівці та Зноб-Новгородській і, розвиваючи наступ, вийти на лінію Хильчичі — Уралове — Рудня. Зліва повинен діяти загін Гудзенка, що наступає на Підлісне, Горожанку, Улицю Середино-Будського району та Зелений Гай. Виконавши це завдання, він разом з нами та загonom Балясова штурмуватиме Середино-Буду.

Рішенням ударом на півдні зірвати наступ на півночі партизанського краю цілком правильне, але завдання стоїть перед нами непосильне. Те ж саме і в Сабурова, який має взяти районний центр Зноб-Новгородську.

Сили ворога, що протистоять нашим загонам, указані невірні. Проти нас діє не полк хортистів і батальйон поліції, а близько двох піхотних дивізій з штабами в Середині-Буді й Новгороді-Сіверському. На нашій ділянці знаходяться підрозділи 34-го угорського полку підполковника Ласло Фалуді, що входить до 108-ї піхотної дивізії генерал-майора Отто Абта. Тут же й 47-й угорський полк, який нещодавно включено до складу 108-ї дивізії. Виявлено також підрозділи 16-го угорського полку, що раніше належав до складу 6-ї піхотної дивізії генерал-майора Оскара Гінескі, а тепер, мабуть, переданий у 105-у піхотну дивізію, штаб якої в Шостці. На станціях Навля, Хутір-Михайлівський — підрозділи 40-го й 53-го полків 102-ї піхотної дивізії генерала Міклоша Демольда, зі штабом у Кам'янці.

Щоб зламати довготермінову оборону, потрібно кілька дивізіонів артилерії. Наших двох гарматок для цього замало. Та чи є необхідність брати укріплені пункти ворога, коли завтра доведеться залишати їх. Бо коли й захопимо, втримати все одно не зможемо. Це

виходить за межі партизанської тактики. Я відверто сказав свою думку Сидорові Артемовичу. Ковпак посварив на мене, але відповів:

— От що, хлопче: наказ не обговорюють, а виконують! Зрозумів? — А потім м'якше: — Треба думати про те, щоб якнайменше зазнати втрат...

Іван Минович розробляє наказ по з'єднанню, а мені командир наказав посилити розвідку.

4 жовтня

Західний вітерець обриває пожовкле листя беріз. Тепло й сонячно. В таборі тиша. Командири одержали бойове завдання, уточнили питання взаємодії, і Ковпак наказав партизанам добре відпочити перед боєм.

Іван Минович детально, до дрібниць розробив план операції. Найважче буде знищити гарнізон на хуторі Лукашенковому. Хортисти перерили село окопами, збудували близько півсотні дзотів, бліндажів. Для штурму Лукашенкового створено ударну групу під командуванням помічника командира з'єднання М. І. Павловського в складі 2-ї, 7-ї та 9-ї груп Путивльського й Шалигинського загонів, всього близько 350 чоловік.

Зайнявши хутір Лукашенків, Павловський має виставити заслон від Ромашкового й ударом з південного заходу захопити село Чернацьке та польовий аеродром, що знаходиться поблизу.

Голубівка та Велика Берізка теж міцний горішок. З північного сходу ворожі укріплення надійно прикриває річка Знобівка. В Голубівці вона перекрита греблею й утворює величезний став метрів 300-500 завширшки. Вздовж західного берега річки — кілька рядів колючого дроту та мінні поля. На підступах до села з південного заходу — мінні поля, колючий дріт і дзоти. В Голубівці та у Великій Берізці кам'яні будинки перетворені на доти; там зведена ціла система укріплень — дзоти, бліндажі, окопи.

Ліквідувати гарнізон у Голубівці покладено на ударну групу П. С. П'ятишкіна, до якої входять 4-а і 10-а оперативні групи Путивльського загону, автоматники капітана Бережного і взвод Сабліна з 5-ї оперативної.

Велику Берізку з півдня має атакувати Глухівський загін, який потім увіллється до складу ударної групи П. С. П'ятишкіна. Вона після того, як Голубівка буде

в наших руках, форсованим маршем рухатиметься на Промахівку, Велику Берізку й ударом з північного заходу разом з групою М. І. Павловського займе Чернацьке.

Готується до бою і Конотопський загін. Підсилений батальйонним мінометом 6-ї групи та двома 45-міліметровими гарматами, він зайняв позиції вздовж узлісся на схід від річки Знобівки і має завдання скувати ворога в Голубівці та Великій Берізці.

Кролевчани ж забезпечуватимуть лівий фланг, займаючи оборону на цвинтарі Гаврилової Слободи й на переїзді через залізницю по дорозі Чернацьке — Гаврилова Слобода.

Артбатарея С. В. Анисимова розташувалася на хуторі Лужки, а в кілометрі од вогневих позицій знаходиться командний пункт С. А. Ковпака та його резерв: 3-я група Ф. А. Карпенка, розвідгрупа Ф. Д. Горкунова і автоматники І. Я. Юркіна. В таборі начальником гарнізону лишається командир 5-ї групи С. Ф. Кириленко з рештою своїх бійців та на аеродромі 6-а група капітана І. В. Дегтьова.

Мені наказано бути на КП Сидора Артемовича Ковпака.

6 жовтня

Глухо шумить ліс. Ущерблений місяць мчить по небу назустріч пошматованим хмарам. Тривожна, вітряна ніч тягнеться страшенно довго. Йї, здається, не буде кінця-краю... Двадцять хвилин на четверту. Щойно вернулися з бою останні підрозділи ударної групи М. І. Павловського. Михайло Іванович доповів про це Ковпаку й Рудневу і ліг перепочити. Він аж почорнів з утоми та нервового збудження.

Я чергую по штабу, то ж, підсумувавши наслідки операції, запишу події минулої доби.

Мети, яку поставив перед партизанами генерал Матвеев, досягнуто. Наступ гітлерівців на півночі партизанського краю, як бачиться, зірвано. Але домогтися повної перемоги в Лукашенковому та Великій Берізці не вдалося. Визволено тільки Голубівку. На хуторі Лукашенковому, у Великій Берізці зруйновано півсотні дзотів та бліндажів. Знищено майже п'ятсот фашистів, підірвано склади із зброєю, боеприпасами, паливом,

захоплено великі трофеї. Під час бою тридцять дев'ять наших бійців полягло смертю хоробрих, сімдесят сім поранено. Більшість із них — тяжко. Значних втрат зазнала ударна група М. І. Павловського: двадцять убитих і сорок поранених.

Тепер про все по порядку.

...Позавчора години за дві до заходу сонця я разом з командирами батареї С. В. Анисимовим та розвідгрупи Ф. Д. Горкуновим прибув на околицю хутора Лужки, де намічались вогневі позиції наших гармат. З нами приїхали політрук мінерів Г. А. Юхновець та його бійці В. М. Островський і В. В. Терехов. Розмінувавши дорогу Голубівка — Стара Гута, вони готували шлях гарматам та піхоті. Командир батареї вибрав собі спостережний пункт, вогневі, а ми з Ф. Д. Горкуновим, визначивши місце для КП Сидора Артемовича, заглянули на спостережний пункт Анисимова, котрий разом з обчислювачем Іваном Бірюковим та розвідниками готував дані для стрільби по ворожих укріпленнях. Гармаші обрали місця, щоб вести вогонь прямою наводкою.

Десять опівночі на КП прибули С. А. Ковпак, С. В. Руднев, Г. Я. Базима, І. М. Мазуренко та підрозділи резерву. Ми доповіли командирові про наслідки рекогносцировки. Порадившись з комісаром, Сидір Артемович вніс до плану операції поправки щодо дії артилерії. Ковпак дав наказ командирові батареї С. В. Анисимову:

— Ось що, майоре. Вивозь-но свої гармати на узлісся і бий по ворогу прямою наводкою. Це — надійніше. Тільки довго на одному місці не затримуйся, частіше міняй позиції. Перший удар — по Голубівці. Бий так, щоб приголомшити!

Анисимов козиряє, гармати котять до Голубівки. Разом з гармашами пішов і я.

Група конотопців з батальйонним мінометом, що стояла на узліссі, перебралася ближче до Великої Берізки. Вона допомагатиме Кульбаці. Зоставивши коней у лісі, артилеристи на руках викочують гармати на вогневі, риють окопи, потім доповідають про готовність.

На ставу в очереті перелякано закахкала качка, і знову все змовкло. В Голубівці тихо, темно. Ні звуку, ні вогника. Розвідники ще завидна вказали, де склад з палимим і біля нього кілька автомашин. Анисимов планував, що це буде ціль № 1, але тепер ми втратили орієнтацію. Як не напружую зір, нічого не бачу, темно, хоч

в око стрель. Допомогли хортисти — вгору злетіла сліпуча ракета, залила згарища Голубівки мертвотно-білим світлом. Тим часом гармаші встигли зорієнтуватися, навести гармати на склад.

Годинник неначе зупинивсь. Особливо довго тягнуться останні хвилини, нарешті, опівночі Анисимов командує: «Вогонь!». Після кількох пострілів запалала фашистська автомашина, потім снаряд влучив у склад. Вибухнув бензин, і заграва освітила Голубівку. Артилеристи б'ють по дзотах. Видно навіть, як у повітря злітають колоди, перекриття, уламки бліндажів. Десять хвилин артпідготовки минули, як одна мить.

Коли замовкли гармати, від села донеслися вибухи мін, розриви гранат, тріскотня автоматів і гучне партизанське «у-р-а!». На північному заході й заході села бій швидко переміщувався до центру, але на півдні фашисти запалили кілька скирт, і наша піхота залягла під нищівним вогнем окупантів серед чистого поля.

Раптом у нас над головами прошелестів снаряд і вибухнув у лісі; одразу ж Голубівку оперезав вогненний смерч. Ворог не шкодував снарядів, але було вже пізно — партизани, наблизившись, кинулись у багнетну атаку. За півгодини чи, може, за годину обстріл припинився. В Голубівці тривав запеклий, рукопашний бій.

У Великій Берізці тихо, лише в небі спалахують освітлювальні ракети та іноді лунає кулеметна черга: фашисти чекають нападу. Але бою там поки що нема.

На правому фланзі конотопців я зустрів комісара загону Ф. Є. Канавця. Федір Ермолайович пройшов уздовж розташування свого загону. Він запевняє, що глужівчани бою не розпочинали.

Від Зноб-Новгородської доноситься артилерійська канонада і край неба розцвічується зливою різнобарвних ракет. На південь і південний захід ракети сліпучо білі, на заході — різнобарвні.

...Я прибув на КП Сидора Артемовича. Семен Васильович нервово ходить по стежці. Ковпак зосереджено палить величезну самокрутку, але, видно, теж хвилюється. Поки що тримаємо зв'язок лише з Голубівкою. Звідти примчав посильний від П. С. П'ятишкіна. Він доповів, що ворог чинить шалений опір, раз у раз переходячи в контратаки. Полонені, яких вдалося захопити, кажуть: про напад партизанів було відомо, і в Голубів-

ку, Велику Берізку цієї ночі прибуло сильне підкріплення.

З П. Л. Кульбакою та М. І. Павловським зв'язку нема, та це й не дивно, адже від Лукашенкового до КП кілометрів двадцять!

Ковпак радиться з комісаром, і Семен Васильович диктує Григорієві Яковичу:

— П'ятишкіну. Командир наказав після п'ятнадцятихвилинної артпідготовки штурмом оволодіти Голубівкою.

Г. Я. Базима підписує розпорядження, і зв'язковий мчить до Голубівки.

...Знову я на узліссі. Від річки тече густий туман і сірою пеленою вкриває поле бою. Січ не затихає. В імлі лунають вибухи гранат, кулеметні черги. Вже на світанку спалахнув бій у Великій Берізці.

...Вся наша увага на Голубівці, чекаємо ракет. На небі в червоній заграві ранкової зорі з'явилося сонце. І тоді над Голубівкою злетіли різнобарвні ракети: зелені — виклик вогню, червоні — місце партизанських підрозділів. Наші гармати й міномети обрушили на противника вогненний шквал. Після короткої артпідготовки партизани кинулись в атаку. Ворог не витримав навального штурму, рештки гарнізону під покровом туману прорвалися на Велику Берізку.

Вікентій Островський і Василь Терехов розмінують греблю, що йде від лісу до Голубівки, і Ковпак кидає на переслідування ворога свій резерв — групу автоматників Ф. А. Карпенка. Він також має допомогти Кульбаці взяти Велику Берізку. Ударна група П. С. П'ятишкіна цього зробити не в силі. Поріділі в бою за Голубівку, його підрозділи, майже повністю вичерпали свій боезапас.

В Голубівці зустрічаю командира 10-ї групи Т. М. Курочкіна. Від чепуристості не лишилось і сліду. Обідраний, закіптюжений, він тяжко переживає, що група зазнала втрат. Його помічник Д. Соколов — партизан атлетичної будови, — поранений. Політрук М. Ф. Картошкін — убитий. Михайло Черняков, чий виступ на партзборах так нам сподобався, гранатами знищив обслугу великого фашистського дзота, а пізніше, під час штурму, загинув. Шість убитих і до десяти поранених, майже чверть групи!

— Ось, якби не ці орли, — Курочкін показує на бій-

ців, які, знищивши обслугу ворожого кулемета, захопили вогневу позицію: Володю Мірошника, Митю Бакаєва і Таню Чернякову,— було б ще гірше. Своїм станкачем та відвагою вони врятували од смерті не одного партизана.

«Орли» — втомлені до краю хлоп'ята років по шістнадцять-сімнадцять і Таня, трохи старша, а може, так лише здається, бо дівчатка видаються дорослішими,— відпочивають біля розбитого снарядами осокора.

Митя Бакаєв, білявий, сіроокий підліток, ще збуджений боєм, розповідає, заново переживаючи нічний штурм.

— Ми розгорнулися цепом і залягли на полі, там, під селом. Командир планував зразу після артпідготовки тихо, без пострілів наблизитися до укріплень і, блокувавши дзоти, закидати амбразури гранатами. Одначе здійснити план не пощастило. Метрів за сто п'ятдесят від укріплень, обтягнутих кількома рядами колючого дроту, був ще один ряд з нанизаними консервними бляшанками. Як тільки вони забрязкали у нас під ногами, в небо злетіли освітлювальні ракети, стало видно, як удень, і навстріч різонуло з десяток кулеметів. Місце було добре пристріляне. Група залягла. Нас врятувало те, що, набагато випередивши цеп, упали аж під дротяною загорожею. Кулі дзижчали над головами і дивно — жодної трасуючої...

Разом з партизанами був М. Черняков і сапер О. Бакаєв. Опанас вправно перерізав колючий дріт, і бійці поповзли вперед. В якійсь улоговині залягли, щоб трохи зорієнтуватись. Фашисти ні на мить не спускали з партизанів очей. Політрук звівся і, гукнувши: «За Батьківщину!» — побіг уперед до колючого дроту. За ним підхопилась Груня Кадуріна. Їх одразу скосило кулеметною чергою з дзоту, проте вся рота кинулась уже в атаку.

Лівий фланг зазнавав безперевного обстрілу з боку ворожого дзота. Михайло Черняков підповз до нього ближче. Граната Ф-1 полетіла в амбразуру, і бійці миттю заволоділи станкачем, стали щедро частувати ворога кулями. Вони пробивали собі шлях гранатами, термітними головками, але фашисти запалили скирти з хлібом, освітлили місцевість і шквальним вогнем із численних дзотів притисли партизанів до землі. Атака захлинулася. Ворог зосередив на групі мінометний вогонь

такої сили, що місцями бійці мусили одійти. На щастя, піднявся густий туман. Захоплений в окупантів дзот прикривав відступ, а згодом допоміг при штурмі.

Таня витирає сльози.

— Дуже шкода хлопців — Мишка Чернякова, Ваню Соколова, а також Груню... Яка була красуня! А політрук! Батько рідний...— І дівчина зайшлася плачем.

Великі втрати і в 4-й групі П'ятишкіна: загинули Саша Тураєв, Ніна Ляпіна, літній партизан Шубенков, молодий хлопчина Олексій Волков, поранені політрук Саша Покровський, помічник командира Павлуша Сухотський, брат М. Л. Підгорного — Леонід, Люба Бородач і ще п'ять партизанів.

У 5-й сталася трагічна пригода. В мінометі вибухнула своя міна. Командира відділення Володю Кислова убило, чоловік п'ять поранило. Серед них — Микола Москаленко й командир взводу Саблін.

Поки заступник командира ударної групи капітан І. І. Бережний організував оборону, ми з Павлом Степановичем рушили на КП до Ковпака. Обстановка там напружена. Вернувся Гриша Новиков, що їздив з Михайлом Федоренком на зв'язок до Сабурова. Федоренко лишився там.

Сабуровці ведуть бій за Зноб-Новгородську. Ворог чинить шалений опір, і партизани в селищі зазнають великих втрат. Офіційне повідомлення Олександра Миколайовича досить оптимістичне, але відчувається: йому важко. Гриша розповідає, що в сабуровців розірвало гармату і вбило його однофамільця командира батареї Новикова, котрий знаходився на вогневій.

Від М. І. Павловського, крім звістки про те, що бій розпочався з запізненням на дві з половиною години, немає жодної інформації. П. Л. Кульбака мовчить. Командир конотопців В. П. Кочемазов повідомляє: у Великій Берізці гітлерівці ведуть шалений обстріл парку й чагарників на південь від села, та наші не відповідають.

Близько одинадцятої Ковпак дав команду виводити підрозділи з бою. Він разом зі штабом залишив КП і вернувся в табір. Я був у Голубівці, поки підрозділи не зайняли оборону і лише надвечір дістався до штабу.

Минаючи санчастину, ми з Сашком Ленкіним провідали Павлушу Сухотського. Він тяжко поранений в ногу. Діна вже продезинфікувала рану, зробила пере-

в'язку, і він, блідий з утрати крові та перенесеного болю, лежить на возі, склепивши повіки. В наметі-операційній чути стогін, крики. Всі процедури дуже болючі, до того ж, крім щирого слова та чарки самогону, ніяких обезболюючих засобів немає.

Ми привіталися, і Павлуша розплющив очі. Не чекаючи запитань, заговорив:

— Розумієш, у них було все пристріляне до метра і вони нас чекали... Ми йшли вп'ятьох: я, Ніна Ляпіна, Льоня Підгорний з кулеметом, Вася Алексеев та Вася Максимушкін. Першою чергою мене, Ніну й Підгорного скосило. Максимушкін витяг Ніну, вона вже померла. Льоня вибрався сам, і моє щастя, що поруч був Вася Алексеев. Він мене й витяг з того пекла...

Говорити Павлуші нелегко. Щоб не втомлювати його, прощаємося і підходимо до іншого пораненого з завитою в бинти головою. Це Микола Олексійович Москаленко. Побачивши нас, він розгублено усміхнувся:

— Понімаєш ти таке діло? Ну, нічого не чую. Голова гуде, як дзвін, і дуже нудить...

Це коли розірвався міномет Кислова, Миколу контузило й осколком пробило вухо. Діна каже: струс мозку...

Повернувшись, я доповів Григорію Яковичу й лишився чергувати в штабі.

Уже вночі привезли поранених із Глухівського загону. Настя Гамага, колишній голова Зазірської сільради, передала від П. Л. Кульбаки донесення про вихід загону з бою. Очі в Насті запалені, червоні, може, від безсонної ночі, може, від сліз, лице припухло.

— О третій ночі,— розповідала Настя,— ми розосередились цепом уздовж польової доріжки. Праворуч од нас була група Федора Тидня, ліворуч — Деменкова.

Було чути, як у бік Голубівки й на південь до Лукашенкового гримить канонада. Перед нами лежало поле; над ним раз-у-раз спалахували освітлювальні ракети. Фашисти помітили рух, і вмить зататакали кулемети, полетіли міни на поле, на болотяні луки. Запалала скирта немолоченого хліба, і на полі стало видно, як удень. Ми залягли... На світанку все затягло густим туманом. В бойові порядки прийшли командир загону П. Л. Кульбака і комісар Г. І. Ковальов, дали команду наступати. Політрук групи С. І. Мартинов звівся першим. За ним поспішило відділення М. С. Андрієнка, трохи позаду

йшов командир групи І. В. Низов з відділенням М. О. Рибалки. Зробили кидок і опинилися перед загородою в чотири ряди колючого дроту. По нас різонули з кулеметів. На моїх очах упали Мартинов, Рибалка, Андрієнко, Вася Александрович... З нашою зброєю ми вдіяти нічого не могли, хіба що змерти. Спочатку залягли, згодом Нізов наказав відійти за доріжку. Не могли навіть винести вбитих. На найменший шурхіт ворожі кулемети прямо косили траву.

Така ж ситуація виникла і на ділянці, де наступала група Ф. А. Тидня. Федот Андрійович загинув побіч дзота, який став на шляху партизанів. Хотів закидати його гранатами, але куля влучила в командира. Олю Забудську прошила кулеметна черга. Полягли А. Г. Мисько, Г. С. Коротков. Там лишилися розвідники, щоб винести полеглих товаришів, бо вдень не було змоги цього зробити.

Бійці Деменкова в атаку так і не піднялися.

Настя показала мені глиняного коника-свистунця, яких гончарі продавали перед війною на ярмарках.

— Був у речовому мішку Васі Александровича... — Не витримала, і сльози горохом покотилися з очей.

Рапорти бойових командирів, розповіді поранених учасників бою за Лукашенків, зв'язкових, розвідників... Поволі, епізод за епізодом, відтворюється картина жорстокої січі.

Ударна група М. І. Павловського йшла на вихідні рубежі двома колонами. Шалигинський загін і бійці І. І. Замули, мінаючи хутір Ішуткін, залишили на шляху біля тригонометричної вишки групу лейтенанта Попова, що мала тримати заслон від села Чернацького й прикривати правий фланг М. І. Павловського. Десь опівночі партизани були неподалік Лукашенкового на хуторі Обіход.

Командир загону О. Я. Саганюк негайно вислав зв'язкових до М. І. Павловського, і підрозділи рушили на вихідні рубежі. За півгодини партизанський цеп розосередився від цвинтаря, що метрів двісті південніше Лукашенкового, вздовж узлісся на схід од села. На лівому фланзі стала 2-а група І. І. Замули, за нею групи шалигинців: А. Д. Шишова, І. Є. Хмари, а на правому фланзі — І. В. Манжоса.

Командири підрозділів вислали розвідку на передній край оборони, І. М. Скопенко — в Пигарівку.

О 1.15 повернулися зв'язкові. На КП М. І. Павловського — висота 184,2 — нікого не було.

Розвідка встановила, що гарнізон Лукашенкового, який складається з батальйону хортистів, цієї ночі одержав підкріплення: ескадрон «козачків» і батарею далекобійних гармат. Хортисти оперезали село кількома лініями окопів, бліндажів та дзотів. Кожна хата в центрі села — фортеця. За метр од стін гонведи поклали ще по одному зрубку й засипали проміжок піском, обладнавши амбразури. В укріпленнях ворог почував себе певно і до деякої міри втратив пильність — наші хлопці забралися в центр хутора, де стоять на вогневих позиціях гармати.

Близько другої години ночі фашистська артилерія відкрила вогонь по Голубівці. Гуркіт стрільби допоміг би непомітно увірватись у ворожі окопи, але партизани не мали зв'язку з КП та другою колоною ударної групи. Нарешті зв'язок встановили, і М. І. Павловський дав команду о 3.20 штурмувати Лукашенків.

Десять у призначений для атаки час В. В. Строган з автоматниками П. Т. Шкуратором, М. П. Богатовим, П. Д. Морозовим, А. Є. Журавлем та Г. М. Козловим, які ходили в розвідку, закидали гранатами гарматну обслугу, що саме обстрілювала Голубівку. Посеред ворожих укріплень спалахнув жорстокий бій. Партизани пішли на штурм. За годину вони захопили дві лінії окопів, 15—20 бліндажів, близько тридцяти дзотів і досягли центру села. Фашисти чинили шалений опір. Бійці вривалися в ходи сполучень і, знищуючи гарнізон за гарнізоном, посувались далі. Лишалось захопити п'ятьсім будинків-фортець, коли противник запалив кілька прибудов та повіток, освітлив підступи й, використовуючи значну перевагу у силах, зупинив наші підрозділи, а потім кинувся у контратаку.

Партизани, спираючись на захоплені дзоти, наступ противника відбили, але продовжувати штурм не могли. Бій затягнувся. Завершити розгром могла тільки артилерія, а її в ударній групі М. І. Павловського не було.

В. В. Строгану вдалося відбити у ворога батарею, однак хортисти встигли витягти затвори, й партизани були змушені підірвати гармати. Забравши коней, сміливці відходили. Поранило в ногу політрука В. В. Строгана. Йому на поміч кинувся Г. М. Козлов, але місце

було пристріляне, і він одразу впав, прошитий кулеметною чергою. Строган витяг індивідуальний пакет, звівся перев'язати собі рану і теж звалився, пронизаний кулями. Поранило А. Є. Журавля, М. П. Богатова. Партизани, що вийшли з бою, привели до обозу коней.

В бою минула решта ночі. На світанку землю огорнув туман. І тоді партизани ще раз спробували оволодіти укріпленнями, та знову довелося відступити.

Зійшло сонце. Від Пигарівки і з боку Жихового, де знаходилися ворожі гарнізони, фашистська розвідка стала промацувати партизанські тили. М. І. Павловський прийняв рішення виводити підрозділи з бою. Осмілівши, ворог раз у раз переходив у контратаки, і лише сильний удар з північного заходу Ф. Ф. Биваліна та густий туман виручили наших бійців. М. І. Павловський вивів свою групу в ліс, по той бік залізниці, де зайняв кругову оборону.

Групи лейтенанта Попова та 9-а Ф. Ф. Биваліна пішли до лісу на північ від Красички. Ворог із Жихового весь час рвався на допомогу своєму гарнізону, що знаходивсь у Лукашенковому, але партизани стояли міцно. Втративши бронемашину, котру підбив бронебійник 2-ї групи П. Юрок, хортисти відкотилися назад у село. Настало затишшя. Ввечері М. І. Павловський з підрозділами ударної групи перейшов залізницю, шлях Жихове — Середина-Буда й вернувся до Старої Гути.

Таким, у загальних рисах, був цей бій. Важко повною мірою оцінити той героїзм і наполегливість, з якими партизани штурмували укріплення. Подвигів не злічити. Особливо завзято воювали групи І. І. Замули і А. Д. Шишова, на котрі ліг основний тягар.

2-а група І. І. Замули наступала на Лукашенків із півдня. З перших хвилин штурму ворог виявив партизанів. Падали вбиті й поранені, але бійці, захоплені прикладом командирів, рвалися вперед. Були поранені командири взводів П. П. Боровських, А. Б. Локтіонов. Їх замінили В. П. Камаєв і парторг групи Микола Михайленко, та незабаром поранило й Камаєва.

За другою лінією окопів, уже неподалеку від центру села, загинули командир групи І. І. Замула та політрук П. С. Рудь. Обстановка склалася винятково небезпечна. Група залягла під мінометним вогнем противника й зазнавала втрат. Лише самовладання помічника командира Андрія Калиновича Цимбала врятувало станови-

ще. Гучне: «Група, слухай мою команду!» — оповістило партизанів, що далі боем керуватиме Цимбал.

Хоча загинув увесь командний склад, не згас бойовий порив месників. Група рвалася вперед і першою разом з бійцями А. Д. Шишова досягла центру села.

Так чи приблизно так проходив бій і на дільниці 3-ї групи шалигинців А. Д. Шишова, що наступала поруч. Один з героїв битви — командир відділення Я. Д. Замиралов родом із Новосибірська. Він тяжко поранений у ногу. Командир загону О. Я. Саганюк і комісар Ф. Д. Матющенко захоплюються його мужністю, ініціативою і майстерністю, проявленими під час штурму укріплень та вуличних боїв. Я попросив Якова Дмитровича поділитись щойно пережитим. Загалом швидкий, рішучий, запальний, він розповідає про жорстоку, семигодинну битву, як про чергову заводську зміну, просто й буденно.

— Найважче було подолати тих двісті метрів, які відділяли нас од ворожих окопів. Попереду — суцільна вогнева завіса. Взяли трохи вправо, до ліска. Короткими перебіжками рвонули на укріплення. З ходу захопили дві лінії окопів, кілька бліндажів і будинок-дот, але далі вийшла затримка — поранили командира групи Шишова. А тут ще мадяри запалили якісь будівлі й кинулися в контратаку. Наш станкач мовчить. Я метнувся до нього, бачу — Мажура поранений. Наказую Силачеву вивести його з бою, а сам лягаю за кулемет. Контратаку відбили.

...В бойових порядках групи з'явився командир загону О. Я. Саганюк. Він наказав Якову Дмитровичу захопити укріплений будинок, який був метрів за двісті. Звідти без угаву строчив кулемет. Никифор Машин мав прикрити бійців вогнем станкача, тримаючи під прицілом правий бік вулиці, де бив ворожий міномет і строчили автомати.

Забравши в убитого І. І. Замули автомат і запасні диски, партизани короткими перебіжками посувалися вперед. В лоб захопити вогневу точку було неможливо, тому почали обтікати її справа. Уже перетнули вулицю, коли, скошений кулеметною чергою, впав один із найвправніших гранатометників Капікулов, у ногу поранило Я. Д. Замиралова. Партизани залягли в траншеї і вдарили по ворожих автоматниках. Позиція трапилася зручна, триматися можна було довго, але, на жаль,

кінчалися боеприпаси. Ворог відчув це й почав оточувати сміливців. Довелося прориватись до своїх.

— Важко!..— видихнув Яків Дмитрович.— Спасибі, підтримав політрук Хоменко, прийшов на допомогу...

Він розповів про відділення Никифора Машина, яке знищило два десятки фашистів. З них половину — сам командир. Сибіряк Н. Машин доводиться «майже земляком» Замиралову, він з Омська. Його відділення завжди на вирішальних ділянках бою. Сам Никифор був уже й мінометником, і кулеметником і ким завгодно.

Замиралов же повідав, як, рятуючи командира групи А. Д. Шишова, загинув Павло Морозов, як пораненого Шишова вихопив з пекла розвідник Сашко Громов, як комсомолец Сашко Кузнецов, відбиваючи з ручного кулемета флангову атаку ворога, опинився віч-на-віч з кількома десятками ворожих автоматників і до останнього подиху прикривав товаришів.

Шалигинці вражені відвагою Миколи Калачова, двадцятирічного кулеметника з групи І. Є. Хмари. З обслугою свого станкового кулемета він виривався вперед і заліг у п'ятидесяти метрах од ворожих укріплень. Перед ними був фашистський дзот. Сміливці захопили його, й повели звідти разючий вогонь. Коли ж почали виходити патрони, Микола переключився на трофейний кулемет.

Мадяри не раз кидалися в контратаку, намагаючись одбити дзот, але з великими втратами відкочувались.

Коли поступив наказ виходити з бою, Микола прикривав відступ. Потім, уже поранений, знищив кулемет, а сам з обслугою пробрався через ворожі позиції і наздогнав загін.

Вісімнадцятирічну комсомолку Шуру Третькову з його кулеметної обслуги під час чергового рейсу по набої оточило п'ятнадцять фашистів. Дівчина помітила їх, коли вони були метрів за сто. Окупанти не стріляли, хотіли захопити її живою. Кинувши набої, Шура могла втекти, але тоді її товариші, розстрілявши всі патрони, втратили б змогу підтримувати кулеметним вогнем бійців-партизанів.

Шура залягла в окопі й відкрила вогонь. Кілька ворогів упало, решта ж дедалі тісніше замикала коло. На щастя, нагодився автоматник Михайло Браташ; він знищив дев'ятьох окупантів, інші втекли. Набої поступили вчасно.

Зразок відваги продемонстрував партизан Яків Третьак, що сам один пробрався в траншею, знищив гранатами гарнізон ворожого взводу й утримував його до прибуття свого взводу.

В бою за хутір Лукашенків багато партизанів показали зростаючу бойову майстерність, високу дисципліну й самовідданість.

9 жовтня

Позавчора ворог провів розвідку боем. Пополудні з гарнізону Великої Берізки хортисти розпочали наступ на Голубівку. Як тільки вони вийшли на околицю хутора Промахівка, партизани відкрили вогонь: з Голубівки вдарили кулемети конотопців, з хутора Троїцького — групи Ф. А. Карпенка, а від лісу — батарея. Покинувши на дорозі забитих і поранених, гонведи розбіглися.

Вчора було спокійно, а сьогодні вранці приблизно батальйон ворожої піхоти, підсилений артилерією, танками та бронемашинами, повів наступ на Голубівку. Фашисти виступили з трьох боків: од Великої Берізки, Дубровки та хутора Василівського. Колону, що вирушила з Великої Берізки, наші артилерійські спостерігачі виявили зразу. С. В. Анисимов дав змогу ворогові дістатися шляху Велика Берізка — Промахівка і розгромив його гарматним вогнем.

Невдовзі ворог знову пішов у наступ. З Василівського під захистом двох середніх танків та двох бронемашин сунула ворожа піхота. Водночас окупанти наступали від Дубровки та Великої Берізки, прикриваючись гарматно-мінометним вогнем.

Спалахнув бій, в якому нападаючі мали явну перевагу: на одного партизана припадало п'ять карателів, а на гармату — десять ворожих. Мало чим зарадила й 9-а група Ф. Ф. Биваліна, що при перших же пострілах рушила на підмогу конотопцям.

До ворога прибувало підкріплення. Бій ставав дедалі запеклішим. З'явилися перші поранені, серед них і комісар конотопців Ф. Є. Канавець. Натиск окупантів був такий сильний, що довелося залишити Голубівку й одійти до лісу за річку Знобівку.

Спочатку мали намір тримати оборону вздовж узлісся від Голубівки, але там були ворожі протипіхотні

міни. На них учора підірвалися бійці 3-ї групи Анатолій Чиненов та Яків Самохін, а також командир взводу Іван Акименков. Враховуючи це, С. А. Ковпак дав наказ усім підрозділам повернутися на місця, на яких вони знаходились до 4—5 жовтня, а Г. А. Юхновцю знову замінувати дорогу Стара Гута — Голубівка.

Надвечір політрук групи мінерів Г. А. Юхновець та В. М. Островський з В. В. Тереховим, навантаживши на підводу міни, вирушили по дорозі на Голубівку. Справжніх мін не було, то ж ішли в діло протитанкові конструкції Григорія Андрійовича Юхновця: наповнений толом дерев'яний ящик з детонатором і з надпиляною до половини дошкою. Коли на міну наїздив танк, дошка прогиналася, натискувала на детонатор — міна вибухала.

Було поставлено кілька мін, коли Юхновець узяв ящик з занадто підпиляною на вічку дошкою. Між В. В. Тереховим і Г. А. Юхновцем виникла суперечка: Вася наполягав, щоб не використовувати несправну міну, та Григорій Андрійович узяв ящик і пішов до викопаної ямки. Він уже закінчував маскування, коли пролунав вибух. Мінер помилився вперше і востаннє.

14 жовтня

Вночі придавив морозець. Повіває холодний вітер зі сходу, і хоч світить сонце, надворі зимно. Ліс уже зовсім осінній: дерева голі, якісь беззахисні, трава пожовкла, висохла, одні лише дуби шелестять бурим, зашкарбленим листям.

Вчора зі Сміліжа вернувся Сидір Артемович, що їздив до штабу орловських партизанів підготувати відправку на лікування тяжко поранених в останньому бою товаришів. П'ятдесят двох партизанів відсилаємо на Велику землю. Серед них — комісар конотопців Ф. Є. Канавець, Павлуша Сухоцький та парторг третьої Сергій Дещенко. Відлітає до Москви на лікування й С. Ф. Кириленко. Як він не бадьориться, а поранення в голову дуже тяжке.

Іде в радянський тил і Вася Александрівич. На третій день після бою під Великою Берізкою наші розвідники знайшли його в лісі, близько просіки. Непритомний, він тихо стогнав. Біля нього лежали польова сумка С. І. Мартинова, його ж і Андрієнків автомати, Васин карабін. Тяжкопоранений хлопець, навантажений

зброєю, встиг проповзти кілометрів чотири. Скільки часу він провів у лісі, не пам'ятає. Каже, дуже хотів пити.

З Сміліжа С. А. Ковпак привіз топографічні карти. Передаючи їх мені, наказав спершу замкнути в скриню, дали витяг з планшета дбайливо згорнуту карту масштабу 1 : 1 000 000, розіслав на столі.

— Ось по цьому маршруту підбереш мені три комплекти двокілометрівки,— Ковпак надів окуляри й повів жовтим, прокуренным пальцем від Старої Гути на південь до Кролевця. Далі палець повернув на захід до Коропа, через річки Десну і Снов на Щорс, Городню. Біля Лоева палець трохи затримався, потім перетнув Дніпро і зеленими лісами Полісся рушив на південний захід до Олевська.

— Один комплект віддаси комісарові, один мені, а третій зостанеться в тебе. Завтра поїдеш у штаб до Сабурова і там з І. І. Бородачовим розробите спільний маршрут. Сабуров рухатиметься паралельно з нами, кілометрів десять-п'ятнадцять північніше. Десну форсуватимемо поромом, десь тут,— Ковпак показує на села Вишеньки, Погорілівку.— А до Дніпра маємо вийти в районі Лоева, на межі з Білорусією. Ну, та завтра я з тобою ще побалакаю, подивлюся лишень карту.

Карт багато і вони різноманітні. Це — справді неоціненний скарб. Я швидко дібрав двокілометрівку й познаходив аркуші кілометрівки тих районів, де ми форсуватимемо ріки. Віддавши карти Сидорові Артемовичу та Семенові Васильовичу, пішов неквапливо лісом, щоб обдумати завдання. Я знав, що ми рушаємо на захід,— але куди? Абстрактно думати про це неможливо.

Район Олевська я трохи знаю: неосяжні ліси Полісся, на північ — Пінські болота... Суцільне зелене море від Дніпра і до самого кордону. Лише три рокадних залізниці перетинають лісовий край, зате на південній стороні важливі залізничні магістралі і густа мережа шосейних шляхів.

Після розмови з Сидором Артемовичем усе стає на свої місця. Зрозуміло, чому з'явилися у нас оперативні групи НКДБ, що мають іти за Дніпро, чому прилетів із Москви секретар Олишівського райкому КП(б)У Чернігівської області А. С. Яровий. З ним прибуло десять чоловік — ядро Олишівського загону,— які виділяються в 11-ту оперативну групу Путивльського партизанського загону на чолі з лейтенантом-далекосхідником

П. М. Сарапуловим. Цей високий, русявий, мовчазний чоловік, придивляється до нашого життя і тримається насторожено, недовіжливо. Його помічник по розвідці, кременезний москвич Віктор Ніколаєв, років двадцяти хлопець, щирий і компанійський. З перших днів перебування у з'єднанні завів собі безліч друзів і став за «свого» у розвідників. Радистка групи Валя Рикова, яка на відміну від більшості радистів поводить себе просто, невимушено, з повним довір'ям ставиться до товариства. Невисока, худенька, з підстриженим «під хлопчика» темним волоссям, вона виглядає дівчиськом, хоч і запевняє, що їй уже вісімнадцять.

В загоні Ярового є вже два «розвідники»: п'ятнадцятирічний Валентин Косиченко, задумливий, серйозний, сказати б навіть журливої вдачі хлопець з Донбасу. Валя Рикова каже, що його батько пропав на фронті безвісти, а мати загинула від фашистської бомби. Хлопець прагне помститися за батьків.

Валі Ніколаєву тринадцять. Він рідний брат Віктора. Такий же веселий і, як на свої роки, дужий, рослий. Круглолиций і добродушний, він швидко потоваришував з розвідниками. Вчора увечері я почув, як він коло багаття розповідав розвідниці Катюші Приходько про Москву, ділився першими партизанськими враженнями.

— Мені тут подобається, тільки погано — немає чаю. Ми з бабусяю в Москві, як сядемо чаювати... П'ємо з варенням, з рушником...

— Тобто, як з рушником? — перебиває Катюша.

— Ну, звичайно. На шию вішають рушник, щоб витиратися, — пояснює хлопець. — До чаю сушки, іноді бублики. Сидимо, чаюємо.

— Слухай, Валю. Чого ти поїхав з Москви? Жив би спокійно з бабусяю, пив чай...

— А фашистів хто битиме?! — щиро дивується хлопець. — Ні, в Москві я не міг залишатися.

Мені ці хлоп'ята дуже подобаються, тільки я не брав би їх у партизани. Нехай би вчилися, росли. У нас і так багато знедолених війною дітей.

Разом з Ковпаком прибуло з аеродрому поповнення — ЦК ЛКСМУ надіслав для роботи у з'єднанні десять комсомольських працівників. Семен Васильович дуже радий їхньому приїздові. Адже у з'єднанні кожен четвертий — комсомолец, робота з ними вимагає вміння і повсякденної уваги, часу ж у всіх обмаль..

У групі семеро дівчат і три хлопці. Молоді, завзяті, веселі. Серед дівчат — наші землячки: Ліда Мачихіна з Ромен та Галя Кваша з Полтавщини. Решта — з південних областей. Вони виїхали в радянський тил, дехто з родинами, а тепер зголосилися в партизани.

Хлопці звільнені од військової служби, а Вася Олійник ще зовсім малий. Напевне, йому років шістнадцять, обличчя, очі, губи в нього ще такі дитячі.

Михайло Андросов завідував до війни відділом у Запорізькому обкомі ЛКСМУ. Високий, русявий, завжди усміхнений, але неговіркий. Сірі очі спостережливі, чіпкі.

Найколеритніша постать у групі — Борис Король, секретар Маріупольського¹ міськкому комсомолу. Не хлопець — вогонь. Років двадцяти п'яти, середній на зріст, у хутряній безрукавці й шапці-вушанці, з-під якої вибивається русявий чуб, він, ледь накульгуючи, встиг облетіти весь табір. Бориса вже знають геть усі.

Комсомольців розподілили по підрозділах, щоб вони трохи обдивились і, як-то кажуть, оговтались.

У подіях 9 жовтня я пропустив появу ще однієї, дуже цікавої групи. До нас уже кілька разів приїздив безпосередній начальник капітана І. І. Бережного підполковник з розвідуправління Брянського фронту П. П. Вершигора. Тоді, у вересні, він мені добре запам'ятався: невисокий, кремезний, з широкою бородою, ходив у синьому, смугастому костюмі, широкі штани заправляв у чоботи і був схожий на цигана — не вистачало батога та ще заважав почеплений на шию фотоапарат. Тепер Петро Петрович у військовій, хоч і без знаків розрізнення, формі, на боці — пістолет ТТ, а на шиї все та ж незмінна «лейка». Повернувся, як він каже, уже «назавжди». З ним група розвідників, у складі якої: радистка Аніновська — молоденька, мініатюрна дівчинка з пишним білявим волоссям, яку Вершигора називає Анютою, а його хлопці — Анею Маленькою, — та розвідник Володя Зеболов — ставний хлопець, студент Московського університету, в якого ампутовані кисті обох рук, обморожені ще під час війни з білофінами, де він воював добровольцем лижного батальйону. Купля правої руки роздвоєна, і Володя нею пише, стріляє з автомата, кидає гранати.

¹ Маріуполь — колишня назва м. Жданова.

У нас Петро Петрович, як жартує комісар, на правах «вольноопределяючогося», тобто не має поки що ні прав, ні обов'язків. Ходить по табору, приглядається до всього хитрими очима-щілинками, фотографує і щось записує собі до блокнота.

18 жовтня

Лягідна осіння погода. Вночі бувають приморозки і досить-таки відчутні. Іноді випадає дощик, але загальом тепло, сонячно.

Три дні я провів у штабі О. М. Сабурова, погоджуючи з начштабу І. І. Бородачовим маршрут нашого спільного рейду. Чудесна, культурна людина і прекрасний спеціаліст, з яким легко працювати. Ми перевернули гору роботи, визначили маршрути обох з'єднань аж до самого Дніпра. Там наші шляхи розходяться.

Взагалі, це захоплююче: маємо пройти рейдом по ворожих тилах до західних кордонів Батьківщини — понад тисячу кілометрів. Такого історія партизанської боротьби ще не знає!

Вернувшись до штабу, я доповів командуванню про здійснену роботу, передав Григорію Яковичу документацію: карти з нанесеним маршрутом, аркуші з розрахунками та маршрутні листи. Тим часом сталася цікава річ — ворог залишив Лукашенків. Тепер через хутір проляже наш маршрут. Сидір Артемович дав наказ забезпечити цілодобове спостереження за Лукашенковим і, взагалі, тримати під контролем маршрут першої ночі. Коли ми виступимо — командир не сказав.

Я вже впорався зі своїми справами й хотів допомогти Іванові Миновичу оформляти документи на поранених, яких мають завтра відвезти на аеродром, коли в напрямку Голубівки спалахнув бій, вірніше, вдарило кілька кулеметів і міномет... За півгодини з Лісного прибув зв'язковий — застава доповідала про стрілянину, але хто з ким воює, встановити не вдалося. Ковпак наказав вислати розвідників і про все терміново доповісти йому. Минув час, замовкли постріли. Вернулися й кінні розвідники Олексій Колісник і Гриша Новиков. Виходить, що стріляли мадяри, але в кого і чому — встановити не пощастило.

Пізно ввечері до штабу приїхав І. Є. Лисиця зі списками й характеристиками на поранених партизанів.

В розмові з ним з'ясувалося, що «винуватець» тієї стрілянини — Ілля Олександрович Кравченко. Старшині Глухівського загону років під п'ятдесят. Він — колишній бригадир колгоспу, до загону прийшов з конем, на якому їздив ще до війни. Знавець коней, він ніколи не сівав їсти, доки не нагодує свого вороного. Та як не беріг його Ілля Олександрович, а той на брянських харчах почав худнути, — вівса зовсім немає, а траву заклопотані різними справами партизани косили аж у серпні, тому сіно майже не відрізняється від соломи.

Тож вирушив Кравченко на пошуки харчу. Аж під Голубівкою поряд із малярськими укріпленнями, од яких його відділяла тільки річка Знобівка з порослими верболозом берегами, надивав стіжок добрячого, скошеного в пору сіна.

Самому перевезти стіжок до табору було нелегко, тому, підмовивши старшину розвідки Олексія Трохимовича Барана та іздового командира Глухівського загону Василя Дубину, він рушив з ними в небезпечну «експедицію».

Кравченко задалегідь розвідав шлях і вів хлопців просіками, вирубками, глухими лісовими стежками. До лугу дісталися щасливо. Наклали велику гарбу й вирядили з нею Олексія Барана. Місце, де стояв стіжок, обступали кущі, однак, щоб вибратись на дорогу до табору, треба було добрих півкілометра їхати на очах у ворога, буквально повз хортистські дзоти. Щоб вернутися назад тією ж дорогою, якою добулися на берег Знобівки, годі було й думати. Олексій Трохимович рушив назад путівцем, що звивався під лісом. До рятівного повороту залишалося метрів сто, коли по гарбі полоснула кулеметна черга. Схарапуджені коні смикнулись і віз, потрапивши у вибоїну, перекинувся. Одному ж гарбу ні підняти, ні перекласти. Щоправда, можна було випрягти коней і — додому, але це означало б зазнати поразку. Олексій Трохимович крутився довкола воза, шукаючи виходу. Виручили жінки, що прийшли оглянути місцевість, аби вночі, йдучи по картоплю, не наразитись на міни. Під ворожим вогнем вони допомогли партизанові звести гарбу і, підпираючи, довели її до лісу. Дякуючи жінкам за виручку, Баран спитав:

— А ви не боїтеся тут ходити?

— Ой, чоловіче! Нам такі гулянки випадають двічі на тиждень і рідко коли без обстрілу. Були ми вже й під

кулеметами й мінометами. Коли діти з голоду плачуть, то подасишся куди завгодно.

Ворог довго обстрілював ліс. Баран потихеньку їхав, виглядаючи товаришів, які лишилися біля стіжка, але вони його не наздогнали.

До табору Кравченко з Дубиною вернулися години за дві після Олексія і привезли два вози буряків.

— А це звідки? — Запитав Олексій Трохимович.

— Як звідки? З Голубівки, — всміхається Кравченко. — Я все розрахував. Коли мадяри заходилися по тобі стріляти, ми зметикували, що їм не до нас. Я там знаю один брід. Переїхали річку й нарвали нагородах буряків.

Я доповів командирові причину обстрілу.

— От бісові хлопці!.. — вигукнув Ковпак. — Ну й народ!.. Ти, Григорію Яковичу, — звернувся командир до Базими, — напиши, щоб такі «операції» здійснювали виключно з дозволу штабу, бо, що не кажи, «артистів» у нас багато.

Видно, що Ковпак гримав для порядку. Про це свідчать і бісики у великих карих очах, і усмішка, що ховається у вусах.

20 жовтня

Завершується підготовка до рейду. 16 жовтня з Москви прилетіла оперативна група ЦК КП(б)У та УШПР, що керуватиме партизанським рухом на Сумщині після нашого виходу в рейд.

Начальник групи полковник Я. І. Мельник привіз рішення ЦК про затвердження підпільного обкому КП(б)У в складі П. Х. Куманька, М. Т. Лукашова і Я. І. Мельника. Порфирій Хомич — перший секретар, Михайло Трохимович — територіальний секретар, а Яків Іванович — начальник штабу партизанського руху Сумщини. На них покладається повна відповідальність за організацію нових загонів і даліше розгортання партизанського руху в області.

Ми лишаємо в розпорядженні обкому Конотопський загін. Виділяються також підрозділи з Червоного, Середино-Будського і Хильчицького загонів. На цій базі створюватиметься з'єднання під командуванням Я. І. Мельника і П. Х. Куманька.

Разом з полковником приїхав уповноважений

ЦК КП(б)У, заступник начальника УШПР бригадний комісар І. К. Сиромолотний. Він разом з нами виходить у рейд.

Бригадний, як прозвали Івана Костьовича партизани, наш земляк із села Кочерги Шалигинського району¹. Колишній журналіст, відповідальний працівник ЦК КП(б)У — проста, сердечна людина. Бригадний познаходив своїх односельців-кочережців, знайомих та друзів ще по комсомольській роботі. Цілими днями перебуває в підрозділах. Розмовляє з партизанами, виступає на партійних та комсомольських зборах. Видно, вивчає особовий склад і наші порядки, робить це тактовно і по-товариському.

В нас у штабі багато роботи. Ковпак наказав підбити підсумки за минулий рік і скласти звіт, потім всю упорядковану документацію і списки особового складу відправити на Велику землю та в УШПР.

Крім звіту й поточної повсякденної роботи, штаб готує матеріали для завтрашнього розбору боїв, що відбулися 4—9 жовтня. Це входить до нашого плану бойової підготовки командного складу.

Сидір Артемович і М. І. Павловський перевіряють на готовність до рейду особовий склад, доскіпливо оглядають коней, вози, зброю, одяг та взуття партизанів. Виявивши незмащену гвинтівку, брудні онучі або скрипучий віз, Сидір Артемович хитає головою...

— Ти, братику, куди зібрався? — зупинивши їздового із скрипучим возом, питає Ковпак.

— У рейд, товаришу командир!

— А-а, в рейд?! А я думав, на погоріле просити. В нас у Любівці, неподалік Котельви, був куркуль. Він щороку на погоріле просити їздив. Кобила линкувата, гречаної масті, з грижею на животі. Так він її запряже в немазаного воза і в путь зі скрипом вирушає... В Любівці вигоцкує, а в Котельві чути. Це, щоб баби подаєння виносили... Тож дивись, бо й тобі фашисти піднесуть, — каже з усміхом і вже серйозно попереджує: — Треба, щоб ніде не стукнуло, не грюкнуло, а тільки шелест ішов!

Після такого жарту бійці довго кепкують з недбалого партизана, зате під час наступної перевірки — тільки шелест іде.

¹ Тепер село Кочерги входить до Путивльського району Сумської області.

Партійна і комсомольська організація з'єднання, крім підготовки до рейду, виховної роботи серед особового складу, мають вести політичну й агітаційну роботу серед місцевого населення за маршрутом рейду. Чимало людей уперше зустрінеться з партизанами, вперше почує правдиве слово про становище на фронтах. Комуністи і комсомольці мають бути готові до таких зустрічей.

Останнього тижня в підрозділах відбулися партійні й комсомольські збори, виділено агітаторів, які тепер навчаються. Перед ними виступають досвідчені пропагандисти: секретар парторганізації Я. Г. Панін, О. В. Покровський, посланці Великої землі І. Я. Юркін, Михайло Андросов, Борис Король.

З вогником узялася за справу наша комсомолія. На відміну від партійних організацій, де парторгів у підрозділах призначають,— комсорги виборні. Комсомольці обрали своїми ватажками справді найкращих: у 2-й групі — Леоніда Прутковського, в 3-й — Миколу Ігнатова, в 6-й — Віктора Ларіонова, в 7-й — Віктора Бабичева. За ці лічені дні завоювали авторитет і посланці ЦК ЛКСМУ. В 5-й комсомольці одностайно висунули на комсорга життєрадісну, з хлопчачими вихватками й завзяттям Аню Дівину, секретаря Миколаївського обкому комсомолу; у 8-й — швидку, запальну Юлю Зінухову, секретаря Запорізького обкому ЛКСМУ по школах; і в 9-й — Валю Павліну, секретаря Запорізького міськкому ЛКСМУ, сміливу й принципову дівчину. У шалигинців комсоргом став політрук 2-ї групи Нестор Пижов, у кролевчан — Женя Кудрявська. Комсомольці виділили зі своїх лав сто агітаторів.

Учора відбулися перші комсомольські збори з'єднання. На галявині зібралося понад двісті юнаків та дівчат. Сюди прийшли С. А. Ковпак, С. В. Руднев, І. К. Сиромолотний, Я. Г. Панін, М. І. Павловський. Збори відкрив секретар парторганізації Я. Г. Панін. Він зачитав наказ по з'єднанню про те, що вводиться посада помічника комісара по комсомолу; ним призначається Борис Король.

Далі Яків Григорович надав слово С. В. Рудневу. Комісар наголосив на важливості роботи комсомолу серед партизанської молоді, на необхідності вдосконалювати бойову майстерність, ідейно гартуватися. Багато хороших порад дав молоді бригадний комісар

І. К. Сиромолотний. Потім узяв слово Сидір Артемович. Він розповів про поїздку до Москви, про нараду у Верховного Головнокомандуючого. Командир поставив перед комсомольцями вимогу бути взірцем для позаспілкової молоді, вести перед у бою, в навчанні, в повсякденному житті.

Виступали комсомольці. Хлопці внесли пропозицію про оволодіння кількома військовими спеціальностями і взяли конкретні зобов'язання освоїти той чи інший вид зброї. Збори ухвалили навчання розпочати негайно і взяти під контроль підготовку обозу. Вибрали комітет, до складу якого ввійшов комсомолец Радик Руднев.

22 жовтня

Погода зіпсувалася, тепер холодно й сиво. Хоча з літаків нам і скинули одяг, взуття, плащ-намети і партизани вбрані непогано, проте останнім часом люди хворіють. Дістав ангіну Радик Руднев, перестудився Я. Г. Панін. Комісар наказав відправити всіх недужих на лікування в Стару Гуту.

По полудні відбулись нарада командного складу й розбір боїв за 5—7 та 9 жовтня. Мова йшла про хиби, допущені нами в ході операцій. Звичайно, ми вміємо бити ворога із засідок, досконало володіємо технікою раптового нічного наскоку, стійко обороняємось. Бійці та командири навчилися воювати дрібними групами, не бояться, коли немає ліктьового зв'язку. Та запорука успіхів у раптовості. Зважаючи на це, наказ у нас оголошують лише перед боєм. Ось і тепер навіть ми в штабі не знаємо, коли вирушимо у рейд, а від розвідників, які приїждять з інших з'єднань, уже надходять відомості, що вихід призначено на 26 жовтня. Ворожа агентура, безумовно, існує. Так було і в ті дні, коли ми атакували ворога. Операція не була для фашистів несподіваною, і вони заздалегідь підготувалися до нашого наступу.

Іноді нам кепсько доводиться ще й тому, що недостатньо налагоджено зв'язок. Немає польових телефонів. Вся надія на зв'язкових, а вони не завжди справляються зі своїми обов'язками. Серед них трапляються малограмотні, мляві, слабодухі люди. А бій у ніч з 4 на 5 жовтня точився на фронті 15—20 кілометрів!

Другим, але не менш важливим, було питання про організацію бою. З цього приводу виступав Семен Васильович. Він звернув увагу командирів на неправильну розстановку сил і відсутність резервів, а там, де вони були, — на хиби в їх використанні. Окремі командири, нехтуючи фактором раптовості, відкривали вогонь далеко від фашистських укріплень і вже за сто — двісті метрів від ворога кричали «ура».

Комісар детально пояснив, де має знаходитись під час бою командир. У нас командири й політруки нехтують небезпекою, бравують у бою, а від цього великі втрати командного складу. Наприклад, 5 жовтня в 2-й групі з командирів залишився живим лише Андрій Калинович Цимбал.

Питань порушувалося багато, і розгляд їх для нас — школа військової майстерності.

Під кінець слово взяв командир. Його виступ був короткий, але змістовний:

— Ми вперше штурмували укріплені опорні пункти ворога, але не востаннє. Перед нами — важка й далека путь. Доведеться брати міста та вести криваві бої, форсувати великі ріки. Кожен бій — то людська кров, і священний обов'язок командира берегти людей. Наші плани мають бути досконалыми, повинні виконуватись організовано, чітко. Запам'ятайте собі назавжди: хиби й недоліки — це наша кров, боягузтво і легкодухість — наша кров, безглуздість — теж кров наша, товариші командири!

Після розбору боїв на цій же нараді оголосили наказ по з'єднанню про евакуацію поранених. Річ у тім, що, готуючись до виходу в рейд за Дніпро, ми відправили у Сміліж поранених, хворих і родини наших бійців. Останні тижні погода нельотна і важко сказати, чи встигнуть вони вилетіти на Велику землю до того часу, поки ми рушимо в далеку дорогу. Та як би там не було, людей напризволяще не кинемо. Командування вжило конкретних заходів, що гарантують їхню безпеку. Згідно з наказом, відповідальним за евакуацію призначено помічника начштабу з'єднання майора І. М. Мазуренка. В Івана Миновича відкрилися рани, і Діна весь час наполягає на тому, щоб перекинути його в радянський тил.

Довелося відправити на аеродром і Катюшу Коваленко, радистку, що у квітні 1942 року перша зв'язала-

ся з Великою землею. Бідна дівчина плаче, але нічого не вдієш — у неї тяжка форма плямистого тифу. Сидір Артемович лишив для охорони радистки і рації кращих розвідників — Гришу Новикова та Михайла Безшапошнікова.

Для медичного обслуговування поранених застаються фельдшери Олександра Микитівна Боженко, поранений у бою 5 жовтня Олександр Орлов та дівчата Ольга Грицун, Катюша Левченко. Забезпечити харчуванням має Максим Захарович Ломака — літній колгоспник із Литвиновичів. У його розпорядження поступають харчові запаси і сім підвід, які він по закінченні евакуації передасть штабові орловських партизанів. Для поранених встановлено норму: 500 грамів хліба, 500 грамів картоплі й 150 грамів м'яса на день.

...Я знову вертаюся до старої роботи, а помічником начальника штабу по розвідці замість мене призначено командира групи розвідників, лейтенанта Федора Даниловича Горкунова. Розвідгрупу прийняв його помічник, лейтенант А. О. Бивалін, а помічником став Митя Черьомушкін.

Нарешті одержали наказ про вихід у рейд. Завтра — в дорогу. Перший перехід буде важкий. Нам треба зробити сильний ривок, аби вийти у тил ворожого (угруповання, котре блокує Брянський партизанський край). Це означає, що протягом ночі нам слід форсованим маршем подолати 70 кілометрів, досягти Ямпільських лісів і лише там, в околицях Паперні, зупинитися на відпочинок. Навіть у мирний час на навчання, скажімо, піхотного батальйону це було б дуже важко, а тут мусимо пройти між ворожих гарнізонів, по місцевості, де під контролем фашистів кожен пугівець. І не пробитися — вислизнути вужем!

Завдання складне, адже у нас більше двохсот возів, гармати, партизанська колона розтягнеться на кілька кілометрів. І це лише на початку маршу, а коли підіб'ються люди, приставатимуть втомлені коні, то вервечка ще видовжиться.

Ускладнює перехід і погода. Ніби навмисне, ночі ясні, морозні, до ранку світить повний місяць.

...В околицях Старої Гути командир наказав організувати самооборону. Для цього вишукуємо «нестандартну» зброю: обрізи, карабіни, гвинтівки рідкісних іноземних марок, до яких у нас обмаль патронів. Лише так ми

можемо озброїти мешканців лісових таборів. Питання прикомандированих командир вирішив так: із спеціальних груп було організовано 12-у оперативну групу Путивльського загону під командуванням І. Я. Юркіна. Групи підполковника П. П. Вершигори і капітана І. І. Бережного стали 13-ю оперативною. Командиром її призначено капітана Бережного, політруком — М. Гапоненка. Групи ці самостійні, вони можуть будь-якої миті вийти зі складу загону, але, поки рейдуватимуть з нами, беззастережно мають виконувати розпорядження командира.

Підписано ще один важливий наказ. Віднині наше партизанське формування офіційно називається військовою частиною 00105. Число це довільне, просто в одній із землянок у Старій Гуті ми знайшли кутовий штамп цієї частини. Путивльський загін іменується Першим батальйоном, Глухівський — Другим, Шалигинський — Третім і Кролевецький — Окремою ротою. Оперативні групи стають ротами. Наказом забороняється називати командирів на прізвище — тільки військове звання або посада. В цьому зв'язку Ф. Д. Горкунов, І. Я. Юркін, П. П. Вершигора, Я. Г. Панін проводять у підрозділах бесіди. Ми стаємо рейдовою військовою частиною, бо, що не кажи, загін є загін, а батальйон — зовсім інше.

Вчора заїздили попрощатися П. Х. Куманьок і М. Т. Лукашов. Вони довго розмовляли з Сидором Артемовичем та Семеном Васильовичем. Ковпак розчулився. Міцно поцілував обох на прощання і навіть нишком змахнув сльозу. По від'їзді гостей я записав прізвища зрадників, з якими наші партизани не встигли розрахуватися. Це колишній командир розвідки Мартиненко, що працює в гестапо, і старшина волості Приходько. Список маю передати завтра Куманьку.

Зшиток четвертий

РЕЙД ЗА ДНІПРО

27 жовтня

Учора вранці наші мінери розмінували дорогу на Лісне, і по полудні партизанські обози рушили на вихідні рубежі. В Старій Гуті з нами прощалось усе населення. Люди кинули лісові табори, щоб провести ковпаківців у далеку путь. Усі засмучені. Жінки плачуть і навіть дітвора насупилася. Дуже важко розлучатися. Поки ми стояли в Старій Гуті, місцеві жителі почувалися більш-менш спокійно, якщо можна назвати спокійним життя в глухих лісових таборах! А що чекає їх тепер?!

О 18.00, коли зайшло сонце, ми вирушили в дорогу. Марш удався на славу. Позаду сімнадцятигодинний перехід. Ніхто не обламався, ніхто не відстав. Колона посувалася тихо, лише підмерзла земля гула під копитами коней. Дув поривчастий вітер, шумів верховіттям дерев та сухими бур'янами, що густо росли вздовж дороги, й глушив усі звуки.

Десь за Пигарівкою, коли перетнули залізницю, вчулися жарти, сміх, але негайно вздовж колони рушили вершники-зв'язкові, і знов усе замовкло.

Нам пощастило пересікти всю зону блокади без жодного пострілу. В селах по маршруту гітлерівців не було, лише сьогодні вдосвіта в Дорошенковому, що кілометрів за п'ять од Хутора-Михайлівського, вже на підступах до Ямпільських лісів, ми зіткнулися з ворожою заставою.

До Паперні, куди ми їхали, залишалося кілометрів десять. Я з квартир'ерами рушив уперед, щоб заздалегідь показати місця стоянки кожному підрозділові. Проминули хутір Озерний, перегнали підрозділи авангарду й вибрались на пагорб, коли внизу, в Дорошенковому, спалахнула перестрілка. Поганяємо натомлених коней. Коли заїхали до села, стрілянина вщухла.

Біля крайніх хат лежало кілька трупів — застава ворога, скошена автоматними чергами. На вулиці й городах — теж убиті фашисти.

До наших планів не входило вести бій цієї ночі, проте, зіткнувшись з противником, А. О. Бивалін розгорнув підрозділи головної похідної застави і з ходу розгромив його. Колона навіть не припиняла свого руху.

Паперня зустріла нас привітно. Як не дивно, хутирець майже цілий. Коли бійці увійшли до нього, жителі злякалися, заметушились, однак, упізнавши ковпаківців, заспокоїлись. Я швидко розмістив підрозділи й застави.

Сходяться люди, розпитують, як воно на фронтах. Тут, правда, часто бувають наші розвідники, але останнім часом вони сюди не заглядали. Гітлерівці поширюють чутки, що взяли Сталінград і їхні війська вже далеко за Волгою, аж за Уралом. У зведеннях Радінформбюро втішного мало: точаться жорстокі бої в Сталінграді, але люди раді й цьому повідомленню... Вони все підходять і підходять. Якийсь дідусь з сивою бородою, у полотняних, фарбованих вільховою корою штанах, взутий у личаки, котить перед собою двоколісний візок, на якому видно нову бочку. Він спинився, мовчить, потім запитує мене:

— Ковпак скоро буде?

— А для чого вам, діду, Ковпак?

— Та ось кваску привіз. Він любить, дак я ще весною бочку збив і для нього приберіг.

У травні, коли ми йшли до Путивля, люди пригощали партизанів березовим квасом. Особливо припав він до смаку Сидорові Артемовичу. Вся Паперня дізналася, що Ковпак любить березовий квас, і влітку, коли ми верталися до Брянських лісів, командира знову частували. Приберегли його й тепер спеціально Ковпакові!

Як розповідають розвідники, в Ямполі й на Хуторі-Михайлівському — паніка. Фашисти ніяк не вторгаються, звідки ми взялись, адже перед Брянським лісом у них така сила!.. Скрізь тільки й розмов, що про Ковпака!

Сьогодні ж увечері рушаємо далі. Перехід намічається короткий, усього 12 кілометрів. Ідемо до лісу на південь од села Червона Діброва. Командир поставив завдання: до ранку розгромити станцію Ямпіль, де во-

рог приготував для відправки на фронт великі запаси сіна, зерна та овочів, і водночас знищити водокачку й усе шляхове господарство, а на залізниці Київ — Котоп — Брянськ вивести з ладу ще одну дільницю: Терещенська — Хутір-Михайлівський. Здійснити операцію доручається 2-й роті Цимбала, 7-й Цветкова і мінерам Сергія Абрамова.

28 жовтня

...В селах по маршруту і в самій Червоній Діброві знаходились поліцейські гарнізони, тому порядок руху дещо змінили. Вчора за годину до виходу колони рушила розвідка, яка мала розчистити шлях. Марш відбувся без пригод. Уже коли голова колони сягнула лісу, од станції Ямпіль долинули вибухи і небокрай освітила заграва пожежі — то «господарювали» роти Цимбала й Цветкова та мінери Абрамова.

О 4.00 табір уже спав. Я ще довго об'їжджав оборону, виставляючи застави. Тут, у цьому лісі, ми не вперше, тому справа посувається швидко: в Червоній Діброві стала 9-а рота Ф. Ф. Биваліна, в Туранівці — 5-а С. Єфремова, від Собичева — 10-а Т. Курочкина.

Вже сходило сонце, коли я з кулеметником 5-ї роти Павлушою Приходьком вертався з Туранівки, від Єфремова. Після безсонної ночі, проведеної в сідлі, хочеться трохи розім'ятись, тож, віддавши коня коноводові, я тихо побрався навпростець казково чудовим осіннім лісом. Ми пройшли на південь якихось 80 кілометрів, але різниця між брянськими лісами разюча: дерева пишуться світлою красою осіннього вбрання. Мимоволі спливають у пам'яті рядки пушкінської поезії:

Унылая пора, очей очарованье,
Приятна мне твоя прощальная краса...

Навіть не помітив, як дійшов до табору... Саме поверталися роти, що громили станцію Ямпіль. Операція пройшла добре. Партизани спалили велетенські, до 1000 тонн, скирти сіна, знищили два склади: один — із хлібом, другий — з овочами, зірвали всі стрілки і висадили в повітря водокачку. Біля зерносковищ стояв ешелон — саме вантажили хліб. Усі вагони було спалено.

Бойове хрещення пройшли посланці комсомолу Галя Кваша, Ліда Мачихіна та Іра Драпалюк. Вони діяли сміливо, хоч, може, були занадто гарячі. Найвищу оцінку дістав Вася Олійник. Досвідчений мінер — наш ветеран. Вікентій Осторовський, що працював з ним «на пару», сказав мені: «З цього хлопчиська виjde толк. Сміливий, спокійний і діло знає. Повноцінний мінер!»

Охорона станції розбіглась, а трьох фашистів партизани знищили. На возі трофеї: зброя, патрони, дві мисливські рушниці. Добрячий кінь, запряжений у віз, теж трофейний.

...Табір уже прокидається. Біля штабної їдальні тітка Феня, наша кухарка, готує сніданок. Нашвидкуруч перекусивши, я ліг відпочити, та спати довелось недовго. О 10.30 в Червоній Діброві залящали кулеметні черги, гухнули мінй. З півсотні солдатів противника з бронемашиною йшли по нашому сліду.

Коротким сильним ударом рота Биваліна відкинула ворога. Його броньовик після влучного пострілу з ПТР задимів, і гітлерівці посунули назад. Ковпак наказав підтягти ближче до Червоної Діброви чергові підрозділи: 3-ю, 4-у і 8-у роти. Ясно, що це була розвідка боем, і ми чекали наступу фашистів.

О 14.00 до батальйона піхоти з мінометами, кулеметами, бронемашинами і танкеткою розпочали атаку. Гітлерівці наступали на Червону Діброву з трьох боків: від села Усок, хутора Окоп і від лісу. Ворожі цепи насувалися, гатили розривними. Кулі вибухали у верховіттях дерев, і здавалося, ніби обстріл ведеться з усіх боків.

Партизани були наготові. Батарейці накрили фашистів шрапнеллю. Від узлісся по дорозі Усок — Діброва у фланг гітлерівцям ударив кулемет, і їхній наступ захлинувся. Відкотившись до ліска, фашисти відкрили шалений мінометний вогонь по селу. Загорілося кілька хат. Люди, хапаючи найдорожче для себе — дітей, бігли в ліс: ревіла перелякана худоба... Невдовзі ворог знов кинувся у наступ. Ми відбили його, а після третього штурму самі перейшли в контратаку. Покинувши під лісом 67 трупів, фашисти вернулися до Ямполя.

Є втрати і в 9-й роті. Загинули чотири партизани. Троє з них — Олексій Ісаєв, Микола Костелов, Іван Висоцький — зовсім молоденькі хлоп'ята по шістнадцять-

сімнадцять років. Четвертому, Іванові Сидоровичу Голубіну, — тридцять чотири.

Поховали ми в лісі біля Червоної Діброви ще одну близьку мені людину, відчайдушного розвідника, з яким я прийшов до загону, Миколу Тимофійовича Бардакова.

За Туранівкою ведуться лісозаготівлі, туди щодня приїздять із Глухова німці. 12-й роті доручили влаштувати засідку. З автоматниками вирушив командир роти І. Я. Юркін, а провідником — Коля Бардаков. Все йшло добре. Партизани знищили автомашину й чотирьох гітлерівців, але один з них уже останніми пострілами поранив Миколу. Розривна ударила в пах і розшматувала стегнову артерію. Спинити кровотечу без операції було неможливо, і, поки Колю довели до табору, він помер. На Великій землі зостався його синок Володя.

Шкода, дуже шкода... Це перші могили на дорогах великого походу. Скільки їх ще буде?..

30 жовтня

...Час неначе зупинився. Вже друга година дня, а в штабі ще ніхто після безсонної ночі не приліг відпочити. Навіть С. А. Ковпак, зовні спокійний і зосереджений, хвилюється. Уважно вивчаючи карту, він димить величезною самокруткою, щось міряє командирською лінійкою, зрештою, махає рукою і вже вдруге виходить на узлісся й дивиться на Кролевець.

До центра міста кілометрів шість, а від перших хат на околиці нас відділяє лише річка Реть та заболочений луг, порослий кущами. З узлісся чути гудки маневрового паровоза, перестук вагонних коліс і навіть ляскання буферів — на станції формується ешелон.

Ми стоїмо біля самого Кролевця. Остання наша застава неподалік хутора Артюхового. Кілометрів за п'ять од нас, ближче до Десни, на хуторі Губарівщина зупинилися підрозділи О. М. Сабурова. Цієї ночі ми будь-що повинні перебратися за Десну. Для цього необхідно утримати в своїх руках мости на річці Реть біля села Реутинці й захопити переправи на Десні.

Ще вчора в Слоутських лісах, біля спаленої фашистами Гути, у нашому штабі відбулася нарада, в якій взяли участь С. А. Ковпак, С. В. Руднев, О. М. Сабуров, З. А. Богатир, І. К. Сиромолотний, Г. Я. Базима. Перший етап рейду було визнано успішним: ми без

втраг і бою подолали ворожу блокаду й вирвалися на оперативний простір. Але перед нами — Десна, серйозна водна перепона; ситуація ускладнилася тим, що в Глухові, Кролевці, Конотопі, Ніжині й Новгороді-Сіверському великі фашистські гарнізони чисельністю від однієї до чотирьох тисяч чоловік, з танками й артилерією: вони легко можуть потопити нас у Десні. Єдине, що може нам допомогти, це — маневр і швидкість. Ніжин і Новгород-Сіверський належать до Чернігівської області, Глухів, Кролевець — до Сумської. Мусимо перейти Десну, перш ніж гітлерівське начальство Сумської області порозуміється з чернігівським.

Учора о 14.00 з Гути рушив захопити переправи 3-й батальйон О. Я. Саганюка — Ф. Д. Матюценка, підсилений 8-ю ротою М. Підгорного. Разом з ними пішов 9-й батальйон (Середино-Будський загін) з'єднання О. М. Сабурова під командуванням І. П. Федорова — Л. Є. Кизі. Командири дістали завдання відбити поромні переправи через Десну поблизу сіл Погорілівка, Буженка, Вишеньки та Черешеньки й утримувати їх до підходу основних сил обох з'єднань.

На світанку Саганюк розгромив у Реутинцях поліцейський гарнізон і рушив далі у напрямку Лукнова, проте вже за дві години 2-у батальйонові П. Л. Кульбаки знову довелося вибивати противника з Реутинців. Бій спалахнув жорстокий, але швидкоплинний. Партизани знищили десятка півтора фашистів, захопили станковий і ручний кулемети, міномет з мінами, підбили автомашину, взяли цілком справний мотоцикл. У батальйоні Кульбаки загинули дві дівчини — Шура Стасенко й Оксана Максименко, поранено дев'ять бійців, серед них тяжко — командира 5-ї роти Георгія Бойка, молодого розвідника Льоню Мельниченка, сестру Шури Стасенко — Настусю.

Опанас Казимиров, хоробрий розвідник-диверсант 2-го батальйону, що брав участь у бою, привіз донесення. Він розповів:

— Ми перебралися містком через Реть і з півночі звернули до села. В Реутинцях жителі розповіли, що вранці насочили партизани, розігнали поліцію й пішли далі. Та в центрі наша рота несподівано зіткнулася з гітлерівцями, котрі в'їздили до села з другого боку, від Кролевця. Ми перші відкрили вогонь і погнали фашистів. У них край села стояв кулемет. Він прострілю-

вав уздовж вулицю... Політрук Г. К. Смичок з кулеметником Бондаренком та його другим номером Оксаною вискочили городами у фланг ворогу, і гітлерівці, боячись оточення, втекли до ліска, що край дороги на Кролевець. Коли до ворога приїхало підкріплення; бронейник Кирило Букін ударив кілька разів з ПТР. Одна куля влучила в кабінку, так вони й машину, і мотоцикл кинули — накивали п'ятами. Я хотів було завести мотоцикл, поліз до карбюратора підкачати, а воно щось не тече — пахне не бензином... Я туди — коли там чистісінький спирт...

Від Опанаса справді тхне спиртом, але випив він лише для того, щоб дізнатися, на якому пальному їздять окупанти.

Кульбака з Шульгою провели в Реутинцях мітинг. Тепер вони роздають населенню пограбоване фашистами зерно. Хоча Кролевець, де розташувалися ворожі гарнізони, близько, на мітинг прийшло все населення і без страху, з жартами розбирає хліб. Одиноким жінкам, чий чоловіки в армії, допомагають партизани.

6 листопада

Важкі хмари, здається, гнуть верховіття дерев. Сіється мжичка, вона час від часу переходить у дрібний, колючий дощ.

Десна залишалася далеко позаду. Дорога від Гніздища до Ловині весь час тягнеться дрімучим мішаним лісом. Часом заболочені вільшняки підступають до самої дороги. Раз у раз трапляються численні броди, і коні важко ступають, чавкаючи в багнуці.

Минала вже шістнадцята година, коли ми дісталися до села Ловинь. Колона зупинилась у лісі. За селом проходить залізниця Гомель — Чернігів, далі, кілометрів за шість, — шосе. Між залізницею і шосе лежить бездонне болото Замглай. Колгоспники в Ловині обіцяють провести колону сіновозними дорогами до села Пилпчі.

До Ловині зайшла розвідка, і роти ГПЗ перекрили усі виходи з села, обстежують залізницю. Переїзд за півкілометра від невеличкого полустанку 50-й кілометр або, як частіше тут кажуть, станції Замглай. Полустанок, мости та водовідводні споруди охороняє близько

взводу мадярів із станковим кулеметом. На рівній, як стіл, місцевості хортисти можуть завдати нам великих втрат.

Залізницю переходитимем, як тільки смеркне.

7 листопада

Учора надвечір погода зіпсувалась остаточно. Мжичка змінилася дощем. Раптово й різко похолоднішало. По дощі — ожеледь.

О 16 годині швидко засутигло, й колона рушила в путь. Кінна розвідка вирвалась уперед і вже була на переїзді, коли з полустанка зататакав кулемет. Роти ГПЗ саме порівнялися зі станцією. Петро Петрович Вершигора, Володя Лапін і ще кілька бійців 13-ї роти, що йшли попереду, під прикриттям залізничного насипу вдарили у фланг фашистам і буквально зім'яли охорону. Гонведи кинулись навікача, лишивши на колії кулемет. Полустанок захоплено. Там «господарюють» наші мінери. Стрілки, переводи, стовпи лінії зв'язку та два невеликі мости злітають у повітря.

Шлях через болото... Тут справді можна проїхати возом, але в обозі йшли сотні навантажених до верху підвід, гармати, коні, люди. В непроглядній темряві вози грузли у багнюці. Поки їх витягували на руках, задні об'їжджали. Колона розтягнулася.

Нарешті, ми ступили на тверду землю. Командир наказав усім зупинитися, щоб зібратись перед кидком через шосе. Уздовж обозу поїхали верхівці, підганяючи відсталих. Настає найвідповідальніший момент — перехід через магістраль Гомель — Чернігів. За шість кілометрів знаходиться старовинне містечко Ріпки, з чималим фашистським гарнізоном, який може не пропустити нас до Дніпра, нав'язати затяжний бій і потопити в болоті.

Виконуючи наказ командира, обганяю усю колону, щоб перевірити заслони. Ось і її голова. Я вже розмовляв з М. Л. Підгорним, який командує заслонами, коли на шосе вдарив автомат. Зв'язковий доповів, що кінна розвідка М. Федоренка підбила там легкову автомашину.

Заслони риссю виїхали на дорогу. 8-а рота М. Підгорного подалася до Ріпок перепинити ворогові шлях

від Чернігова, С. Єфремов помчав на північ, щоб стати заслоном од Гомеля, 5-а рота верхи поскакала по шосе, викладеному з дрібненьких цеглинок-клінкеру. Шосе тягнеться з Києва до Гомеля, далі виходить на «Варшавку», тобто дорогу Москва — Варшава.

Раптом від Гомеля блиснуло світло фар. Підводи як вітром змело з дороги. Єфремов дає команду гармашам до бою. Рахунок ведеться на частки секунди. Шофер вантажки перед містком різко загальмував, помітивши небезпеку, але було вже пізно. По фарах ударили протитанкова рüşниця, кілька кулеметів. Світло згасло. Пролунала команда: «Хенде хох!», та зводити руки вгору немає кому. Фашисти, що їхали в автомашині, вбиті. Шофер чудом лишився живий, але він, хоч як стараються наші перекладачі, не розуміє по-німецькому: він українець, родом із Галичини, Ярослав Федчишин, мобілізований в «козачий батальйон». У вантажці — величезні бочки вершкового масла. Інтенданти знесли їх на підводи, і ось машина горить на мосту, підпаленому соломою, термітними головками.

Уже розвиднілося, коли ми зупинились у лісі, на сході від Задеріївки, щоб провести святковий мітинг і морально підготувати людей до форсування Дніпра.

Нас давно хвилює, чи буде парад у Москві, на Красній площі. Більшість категорично запевняє, що парад неодмінно відбудеться.

Мітинг вирішили розпочати о 9.30: зачитати наказ по з'єднанню, а потім по радіо прийняти наказ Народного Комісара Оборони.

На галявині шикуються в каре підрозділи. Намоклі плащ-намети взялися льодком і гримлять, наче жерсть. Бійці старанно ховають під поли зброю. Урочисто лунає команда: «Струнко!» і Федя Горкунов, карбуючи крок, підходить до невеличкого підвищення, де стоять С. А. Ковпак, С. В. Руднев, І. К. Сиромолотний.

— Товаришу командир, Герой Радянського Союзу! Підрозділи військової частини 00105 вишикувані для проведення мітингу!

Командир вітає бойових побратимів зі святом Великого Жовтня, і у відповідь лунає гучне: «Ура!» Комісар читає наказ. Читає з душею, урочисто. До горла сам собою підкочується клубок, руки міцніше тримають зброю. Велике враження справляє на бійців і командирів друга частина наказу:

— «Ворог шаленіє. Він намагається обірвати життя кращих людей нашої країни, розстрілами і шибеницями залякати населення міст і сіл тимчасово окупованих районів. Скільки пролито сліз матерів, жінок і дітей! Скільки невинних жертв забрав найненависніший ворог — німецький фашизм!..».

У багатьох партизанів на очах сльози. Насамперед впливають ці слова на бійців 10-ї роти, яка майже повністю укомплектована з уродженців Нової Слободи, знищеної влітку фашистами. Майже в кожного загинули мати, брат чи сестра, а то й уся родина.

— «Не одна згорьована матір виплакала сльози за своїми синами, що борються за щастя народне, за Вітчизну, за світле майбуття. Наші серця сповнені гнівом і ненавистю, однак у всіх радянських патріотів і патріоток, не може бути іншої мети, як повний і остаточний розгром німецького фашизму... Товариші бійці, командири, політпрацівники! Бойові побратими, славні патріоти, воїни-богатири! В ніч на 8 листопада ми повинні виконати важке завдання — форсувати Дніпро, і ми його виконаємо! Товариші бійці, командири і політпрацівники! Партизани й партизанки! Вітаю вас з 25-ю річницею Великої Жовтневої соціалістичної революції і наказую:

1. Не покласти зброї до того часу, поки нашу рідну землю топтатиме чобіт окупанта. Берегти зброю і боєприпаси як зіницю ока, пам'ятаючи, що цю зброю дали наша Батьківщина, наш народ, який прагне як можна швидше розгромити, знищити ворога. Очистити Вітчизну од мерзенної наволочі, що пробралась на нашу землю і принесла нам голод, страждання, сльози і смерть.

2. Вище почуття пильності. Більше дисципліни й порядку. Провадити найрішучішу боротьбу з порушниками нашої партизанської дисципліни.

3. Гідно поводити себе з мирним населенням, яке траплятиметься на нашому шляху. Кожен громадянин, зустрівшись з нами, повинен переконатися: наші воїни, народні месники, червоні партизани — це збройна сила, передові люди нашої країни...».

Слова комісара тонуть у голоснім партизанським «у-р-р-а!».

І тиша. Включають гучномовець. Позивні Москви. Затим лунають слова наказу Народного Комісара Оборони. Коротко, ясно, правдиво і чітко змальовується

обстановка на фронтах, окреслюються наші завдання. Люди ловлять кожне слово, їх особливо хвилює те, що безпосередньо стосується нас, партизанів, що є нашою програмою до дій: «Розпалити полум'я всенародного партизанського руху в тилу у ворога, руйнувати ворожі тили, знищувати німецько-фашистських мерзотників».

...Опівдні підрозділи з'єднання перейшли в Задеріївку. Сюди приїхав О. М. Сабуров, батальйони якого зупинились у лісі південніше Клубівки. Почалася нарада. Обстановка надто серйозна. Дніпро треба форсувати сьогодні-завтра. Післязавтра може бути пізно: вдарять морози, піде крига і доведеться чекати місяць, а то й більше, поки лід стане міцний і товстий, щоб витримав обози. А за прогаєння дорого платитимемо. Тут, серед пісків і боліт, маневрувати дуже й дуже важко. Отже, будь-що Дніпро треба подолати.

На нараді командири вирішили човнами та баркасами переправити в Кам'янці десант у складі 3-го батальйону О. Я. Саганюка, 7-го Л. Я. Іванова, підсиленних 3-ю, 4-ю, 5-ю і 13-ю ротами наших автоматників. Завдання десанту — вибити гарнізон із міста Лоева, виставити кругову оборону й переправити пором, човни та баркаси з Лоева, на лівий берег. Початок операції було призначено на 15.00.

Сабуров вернувся до Клубівки, а за годину розвідники доповіли, що в Кам'янці немає жодного човна. Вей засоби переправи поліція перебрала до Лоева. Отже, довелось діяти по-іншому. З підходом підрозділів О. М. Сабурова обидва з'єднання вийшли на вихідні рубежі для форсування. Ковпак зайняв села Суслівку і Плехтіївку, тримаючи оборону від Гомеля; Сабуров — села Задеріївку, Кам'янку і місто Радуль, виставивши застави у бік Чернігова.

Тепер уся трудність полягала в тому, щоб якось перекинути десант. Подолати Дніпро плавом цієї пори було над людські сили. Розпочалися гарячкові пошуки.

Уже смерком Ф. А. Карпенко роздобув у одного колгоспника човна, якого той затопив у тихій затоці. Командир і комісар поставили перед Карпенком завдання будь-що захопити пором і перебрати його на лівий берег. Для підтримки десантної операції С. В. Анисимов встановив гармати на вогневі, обладнав спостережний пункт і був готовий будь-якої миті за викликом Карпенка відкрити вогонь по Лоеву.

Потяглися важкі хвилини очікування. Глупа ніч. І як не прислухаються, не вдивляються вартові,— ніде ні звуку, ані вогника...

10 листопада

Ніч зоряна, морозна і тиха-тиха. В мерехтливому сьайві зірок видно хатки, розкидані по широкій галявині, та чорне громаддя лісу, що майже впритул підступило до білоруського села Михальовки, де ми зупинилися на ніч.

Біля однієї хати, трохи більшої, яку займає штаб,— конов'язь. Там припнуті верхові наших зв'язкових. Хтось із бійців забув розгнуздати коня; він гризе холодні вудила та б'є копитом мерзлу землю, викликаючи господаря.

В передпокої, розіславши на підлозі кулі соломи, сплять зв'язкові. На печі — господар з родиною, в кутку — маленьке теля. Після напоеного пахощами хвої морозного лісового повітря в оселі душно. Тхне прілими онучами, телям, махоркою... Іван Сердюк, помічник чергового, з яким ми перевіряли застави, лише похитав головою, ступивши до хати. В другій кімнаті, де, власне, розташувався штаб, свіжіше, а може, ми просто акліматизувались...

Північ. За п'ять годин — підйом і о 6.00 рушаємо в дорогу. Хочеться відпочити і водночас кортить записати події трьох останніх днів рейду, надто головну — форсування Дніпра.

...Ніч з 7 на 8 листопада видалася буряна й тривожна. В штабі ніхто не спав, чекаючи повідомлень з Лоева від Ф. А. Карпенка. Близько третьої ночі вартовий комендантського взводу В. Голубков побачив над містом освітлювальні ракети й чув стрекотання кулеметних черг. Правда, що стосується стрілянини, то боець вагався: надворі дув сильний, поривчастий вітер, отже, могло й причутися.

Комісар хвилювався, палив цигарку за цигаркою, часто виходив на вулицю й, напружуючи слух, дивився в бік Лоева.

Неспокійно було на душі у командира. Становище скрутне, що й казати. А найгірше — очікування, невідомість. Ситуація така, що допомогти Карпенкові нічим, усе залежить тепер од нього...

Спливав час, різні думки осідали й нас, штабників. З Лоева і далі не було відомостей. А від того, чи вдасться десантові вибити з міста ворожий гарнізон і переправити пором, човни, баркаси на лівий берег, залежало багато. Йшлося, зрештою, про найголовніше — чи зуміємо форсувати Дніпро, виконати наказ Верховного Головнокомандування.

Настрій, який панує в штабі, як правило передається через зв'язкових у бойові ланки: Нервозність конче мусимо долати, але взяти над нею гору не так просто. Ковпак першим бере себе в руки. Ось він з безтурботним виглядом увійшов до приміщення, скинув жваво очима на спохмурнілих штабників і весело гукнув:

— Політухо, карти!

Ад'ютант миттю з'явився з польовою сумкою та планшеткою, в якій була карта Лоева. Командир засміявся:

— От народ! І не питає навіть, що потрібно, а мерщій біжить. Такі карти, як ти приніс, ось вони, — Ковпак показав рукою на стіл, де лежала оперативка. — Нам-бо «в дурня» врізати, щоб даремно не гаяти часу...

За хвилину Сидір Артемович, Дід Мороз, Бригадний і ад'ютант командира М. Політуха «різалися» в карти. Поволі нервова напруженість спадала. Навіть Семен Васильович підходив до картярів і сміявся з вигуків командира.

Хто не знає Ковпака, тієї миті міг повірити, що він думав тільки про карти, лише про те, як «обставити» свого супротивника. Так, у нашому командирові сидить великої душі та майстерності митець! У цьому конкретному випадку свій талант він поклав на те, щоб відновити спокійну, робочу обстановку. Це йому вдалося. Потягнувшись усім тілом, до хрусту в кістках, Сидір Артемович кинув карти:

— Ну, годі! Відпочивайте.

І тут якраз прибув зв'язковий від Ф. А. Карпенка — Михайло Макарин, молодий, білявий хлопчина, родом з Архангельської області. Його називають у роті «Сапер Водичка».

— Товаришу командир! — звернувся Михайло до Ковпака, — Лоїв од ворога очищено. Пором і п'ятнадцять човнів та баркасів чекають на нашому березі. Карпенко зайняв оборону від Речиці й Брагина і шукає в місті рибалок, поромників, щоб організувати переправу.

Комісар питає Михайла про втрати і, почувши, що

всі живі та здорові, що ні в кого немає навіть подряпини, веселішає, всміхається.

Керувати переправою доручено мені й М. І. Павловському. В Суслівці з ар'єргардом лишився начальник штабу Г. Я. Бази́ма. В Лоїв переправляється помічник начальника штабу по розвідці Ф. Д. Горкунов. Першими форсуватимуть ріку без обозів 3-й батальйон О. Я. Саганюка, 6-та рота капітана І. В. Дегтьова і 9-а Ф. Ф. Биваліна. Батальйон О. Я. Саганюка має стати заслоном від міста Брагина, а роти І. В. Дегтьова та Ф. Ф. Биваліна перекривають дороги на Речицю, Крупейки і Колпень. Слідом за ними переправляється батарея С. В. Анисимова. Вона триматиме на прицілі лівий берег Дніпра й дороги на Речицю — Брагин.

Не чекаючи Павловського, рессю вирвались до переправи. Три кілометри від Сусловки до Дніпра коні промчали миттю. На березі — багаття. Біля вогню політрук 3-ї роти Олексій Руденко, високий чорнявий молодик, неподалік — кілька бійців і з десять лоївських рибалок. На тому боці ріки теж вогні — то орієнтир, куди приставати поромові та баркасам.

Підїхав Михайло Іванович. Гукаю поромників, щоб з'ясувати, які є засоби переправи, й намітити план форсування. Підійшло чоловік п'ять. Статечні рибалки відповідають не зразу, деякий час зосереджено палять самокрутки, мовчки обдумують і штовхають наперед середніх років чоловіка:

— Ось Шут скаже, він у нас головний поромник.

Чоловік глибоко затягується міцним тютюном і теж мовчить. Я не втримався:

— Товаришу Шут, скільки можна навантажити на пором підвід з кіньми або без коней?

Чоловік м'яко всміхається:

— Я, товаришу командир, не Шут, моє прізвище — Козел, звати ж — Павло Мануйлович. На пором можна навантажити дванадцять-шістнадцять підвід, а коней перегнати плавом. Можна перевозити підводи й баркасами, теж їх по три-чотири стане. Головне — зробити припоромки та швидко навантажуватись і розвантажуватись.

Вибачаюся перед Павлом Мануйловичем, що звернувся не на ім'я і по-батькові. Як видно, у Лоєві люди з гумором — кожен, крім прізвища, має ще й вуличне прізвисько. Швидко пишу розпорядження командирові мі-

нерної роти С. Ф. Абрамову, щоб якнайшвидше вислав на берег саперів з дошками, палями та «бабою» — робити припоромки.

Підходять підрозділи. О шостій ранку 8 листопада відчалюють перший пором і баркаси з людьми. За годину підрозділи, що мали стати заслонами од Речиці до Брагина, а також гармати С. В. Анисимова переправились на той бік.

Засвітало. Показались кручі протилежного берега, висока труба, чи то маслозаводу, чи МТС, пожежна каланча, кам'яна двоповерхова будівля на березі й почорнілі від часу дерев'яні будинки Лоева. Вода в Дніпрі темна, аж чорна. З крижаними закрайками біля берегів, вона несе з півночі «сало» — великі згустки дрібної, аморфної криги. Перевізники на човнах орудують довгими жердинами чи, як вони кажуть, «йолками». Жердини обмерзають. На тім боці човнярі залишають їх, бійці збивають лід, а перевізники беруть нові тички.

Підводи викочують на пором обережно й старанно, їх майже несуть на руках. Коней женуть уплав, а потім їх довго ганяють на тому березі, щоб зігрілися після крижаної купелі.

Біля багаття бачу автоматника з 3-ї Колю Ласкавенка, високого, сіроого юнака із села Сафонівки, що під Путівлем. Він прийшов зустрічати обози своєї роти. Розповідає про нічний бій у Лоеві:

— Переправлялися ми човном не тут, а вище, біля самого Сожу. Човна дав нам старий рибалка з Суслівки, вірніше показав місце, де затопив його. Човен маленький, чоловік-на п'ять-шість. А вітер же, хвиля, темрява і холод собачий! Переправа йшла туго. Дніпро — широкий, бистрий. Поки перевезли всю роту, було за північ. Два взводи направилися через бугор прочищати місто, а взвод Івана Щелконогова, тобто наш, дістав завдання рухатися під берегом-кручею, знайти пором і перегнати його на лівий бік, а тоді наступати до центра в напрямку каланчі. Йдемо над самою водою. В одному місці хтось із хлопців ляпнув ногою, й одразу ж з кручі фашисти кинули гранати. На щастя, нікого не зачепило, і ми, не відкриваючи вогню, обережно пробиралися далі. Он у тій будці, — Ласкавенко показав блаґеньку дощану будку поромника на тому березі, — вартував поліцай, поряд лежав побитий дядько, зв'язаний телефонним кабелем. Поліцай ми порішили, а дядько

нам поміг знайти пором і перевізника. «Сапер Водичка», Микола Мандрикін, Олексій Денисенко погнали пором на лівий берег, а ми рушили в центр міста, де було чути постріли. Дійшли до каланчі й побачили, що спізнилися... Бій уже закінчився.

— Нам пощастило,— в розмову вступає молодий хлопчина Віктор Зайцев або, як звать його в роті, «Москвич».— Наш взвод ішов у центрі. З нами був і Карпенко. Проїшли, може, з кілометр, може, менше, коли наштовхнулися на колгоспний двір. У сторожці — світло, в кошарі чути ремигання худоби. Зазираю у вікно хати. Ну, там накурено, хоч святих винось. Сидить з десяток чоловіків і слухають худорлявого хлопця, який розповідає щось, мабуть, веселе, бо всі сміються. Карпенко стукнув у раму прикладом, гукнув: «Лягай!». Люди попадали. Один з них, огрядний дядько, рачки поліз до тумбочки, й од страху просунув в дверцята голову. Заходимо в хатку. Озброєних немає, і Карпенко наказує встати. Перелякані люди звелись, і лише товстун не міг витягти голову з тумбочки, крутивсь як очманілий. Федя не витримав: «Та допоможіть йому! Закрутиться чоловік!» Сміялись і наші хлопці, й селяни. Виглядає, фашисти дізналися про появу партизанів за Дніпром, і комендант вирішив на всяк випадок відігнати награбовану по селах худобу до Речиці,— а це погоничі. Веселун, що дотепами розважав дядьків, захотівся бути нам за провідника, Максим Ницько — так звали хлопця — городами підвів нас до каланчі, поблизу якої стояли поліцейські казарми, вказав, де живуть гітлерівці. За годину чи дві ми геть очистили місто.

Карпенко справді блискуче здійснив операцію. Повністю використавши елемент раптовості, він рішучим штурмом заволодів містом. Гарнізон Лоева, що налічував 130 поліцаїв і близько 15 фашистів, не встиг вчинити опору й розбігся. Жодному гітлерівцю не вдалося втекти. Карпенко захопив два станкові кулемети, чимало зброї, боеприпасів. Захопивши тюрму, партизани визволили 25 в'язнів, приречених на смерть. А з банку Карпенко вилучив гроші та інші цінності.

О 9.00 на переправу приїхав С. А. Ковпак. Командир причіпливо роздивлявся, як здійснюється переправа, обійшов вогневі, обладнані для стрільби по літаках, і, не зробивши жодного зауваження, поплив на той бік,

у Лоїв. За годину переправилися комісар та І. К. Сиромолотний.

Усе йшло гаразд. Семен Семенович Кадурін привіз паку рукавиць для поромників, баклагу спирту й великий термос тушкованої яловичини. Люди попоїли, і справи пішли веселіше.

Тили наші були прикриті міцною обороною, Лоїв утримували надійно, і побоювалися лише авіації, хоча появи літаків не сподівалися, — чорні, снігові хмари низько нависли над рікою, от-от могла зірватися хуртовина. І все ж ми організували, як могли, протиповітряну оборону, обладнавши для стрільби по літаках кілька кулеметів.

Об одинадцятій у небі, залопотів фашистський літак-розвідник, так званий «костиль». Окресливши коло над Задеріївкою, Сусловкою, він узяв курс на переправу. З десяток наших кулеметів і протитанкових рушниць вдарили по ворожому розвіднику. Він спочатку різко піднявся в небо, але там заважали хмари. Тоді опустився вниз і на бриючому польоті, майже над водою, подався на південь, туди, де в Кам'янці, Лопатині та Радулі переправлялися підрозділи О. М. Сабурова.

Незабаром на південно-західній околиці Лоева спалахнув бій. Від Брагіна на шляху Крупейки — Лоїв показалися дві бронемашини, десять вантажок з піхотою, легкий танк, які швидко мчали до міста. Взвод 1-ї роти І. В. Манжоса, який стояв заставою недалеко від околиці, біля великого колгоспного саду, вирішив пропустити фашистську техніку й ударити в тил ворогові. На півному ході гітлерівці ввірвалися у розташування 3-го батальйону О. Я. Саганюка.

Передня бронемашини впритул під'їхала до будинку, де зупинився командир роти І. В. Манжос, відкрила вогонь. Бронемашини П. Юрок вчасно вибіг з хати і швидко з-за рогу розстріляв бронемашину. Ось запалала й друга, що йшла виручати екіпаж підбитої. Наші хлопці знищили кілька вантажок. Гітлерівці бігли в кар'єри, з яких до війни брали пісок на дорогу.

В розпал бою вигулькнув фашистський танк. Метрів за двісті перед містком на дорозі, що вела до центра міста, він спалахнув пошкоджений бронемашини В. П. Максименком. Од вибухів здригалася земля. Бій шаленів. Упав, прошитий кулеметною чергою, Мак-

сименко, вбило комсомольця з Райгородка Івана Коновалова. Втративши танк і бронемашини, гітлерівці спробували відійти, але в дію вступила застава, відрізавши їм шлях на Брагин.

Розгром був повний. Фашисти лишили близько сотні трупів і розбіглися. В останні хвилини бою загинув сміливий автоматник, 23-річний таджик Хайдар Абідов з Бухарської області. Хайдар ступив, було, до глинища, де затаївся гітлерівець, та пролунав постріл, і партизан упав як підкошений. Фашист мерщій вискочив з криївки і, здаючись, задер догори руки. Гнів партизанів був такий сильний, що вони, не змовляючись, зрешетили мерзотника кулями.

З берега ми бачили чорні стовпи диму,— то після бою догоряли фашистські броньовики й вантажки. Легковою з червоним прапорцем на радіаторі до Дніпра під'їхав командир роти 3-го батальйону Петро Боклаг. Власне він і розповів мені про бій.

А переправа не припиняється ні на хвилину. На березі десятки рибалок-добровольців наперебій пропонували свої послуги і часто змінювали один одного. Лише поромники Павло Кукса та Павло Козел і перевізники на баркасах не мінялися. Ці люди досконало, назубок, знають ріку, і їх допомога була неоціненна.

Десь о другій з Лоева приїхав М. І. Павловський, веселий і задоволений. Нарешті вирішено проблему солі. На складах у Лоеві знайшли її центнерів сто. Половину роздали населенню, решту Михайло Іванович поділить між підрозділами. Населенню передали також близько 1500 центнерів зерна і всі запаси продовольства, що були на фашистських базах та складах. Не забув Михайло Іванович і визволених з тюрми в'язнів — їх одягли, взули і дали на дорогу харчів та грошей.

М. І. Павловський з захопленням розповів про мітинг у Лоеві, на який, крім С. А. Ковпака, С. В. Руднева та І. К. Сиромолотного, приїхали О. М. Сабуров та З. А. Богатир. На каланчі майорить червоний прапор, вулицями ходять святково вдягнені люди. То тут, то там грає гармошка. Ну, справжнє тобі свято! Так відзначили у Лоеві 25-у річницю Жовтня!

За 12 годин напруженої праці переправилась третина з'єднання. Командир поставив завдання прискорити темпи і будь-що наступного дня завершити форсування, бо є відомості, що з Пізнопали йдуть фашистські авто-

машини й піхотинці, які 9 листопада можуть нав'язати нам бій на лівому березі.

Ніч минула спокійно. Люди, розуміючи серйозність становища, працювали чітко, злагоджено, не шкодуючи сил. А вранці, як і передбачав Ковпак, фашисти пішли у наступ на Задеріївку, де були 9-й батальйон І. П. Федорова — Л. Є. Кизи з'єднання О. М. Сабурова. Серединобудівці зустріли противника на підступах до села. Розпочався затяжний, жорстокий бій. Ворожі солдати йшли цепом. Вони досягли осушного каналу й залягли — місток через канал був знищений. Згодом під'їхало ще кілька вантажок фашистської піхоти. Ситуація загострювалася.

Григорій Якович Базима, як було домовлено з Ковпаком, викликав вогонь артилерії. Після артпідготовки у фланг ворогові ударив з Плехтіївки наш 4-й батальйон. Фашисти не витримали навального флангового штурму і дали дропака.

Виявилось згодом, що це були «козаки» Чернігівського й Київського батальйонів. Полонений В. К. Третяк розповів, що лише на дільниці, де він знаходився, вороже формування втратило чоловік 50 забитими і більш як 70 пораненими.

4-й батальйон узяв багаті трофеї: ручний кулемет, диски, гвинтівки, патрони. Відчувши силу народних месників, ворог більше не пробував наступати. О 17.00 ми перегнали на той бік Дніпра обози 9-го батальйону (Середино-Будський загін), а за годину на правий берег переправився Г. Я. Базима. Останній пором о 20.00 перевіз розвідників 4-го батальйону Ю. Берсеньова, мене і Ленкіна.

Тридцять вісім годин тривала переправа, успіхові якої завдячуємо і самовідданості наших нових друзів — лоївських рибалок, що допомогли нам подолати могутню ріку. Це справді подвиг, тому імена Павла Кукси, Павла Козла, Прокопа Грищенка, Тихона Глушанки, Пилипа Подегрушного, Купрія Жука ніколи не забудуть ковпаківці.

...Уже далеко за північ. Штаб ночує в рубленому будинку, обшитому шалівкою. Син господаря — Пінчук Григорій Сергійович — один із перших у Білорусії, що в фінську одержав високе звання Героя Радянського Союзу. Григорій Сергійович — льотчик, тепер воює. Його батьки і вся родина, проживаючи в рідній місце-

вості, наражаються на смертельну небезпеку, Андрійко, брат героя, щось розповідає, та я вже нічого не чую: четверта доба без сну...

Ранок 10 листопада видався, як і передбачав Сидір Артемович, ясний. На чистому небі ще горіли вранішні зорі, коли ми рушили в дорогу. Разом з нами — чоловік десять лоївських патріотів, зокрема, провідник Максим Ницько і його брат Степан. Стільки ж вступило в загони О. М. Сабурова.

Відпочивши за останні дні, коні весело біжать при мерзлою дорогою; колона швидко посувається вперед. І-жодних тобі пригод — лише під Михальовкою налетіла авіація, але дрімучий ліс дав нам притулок, і ворожі бомби шкоди нам не заподіяли. Розвідка доповіла, що п'ять літаків бомбили Лоїв, розбили паровий млин, електростанцію. Ці споруди, а також пошту, маслозавод і майстерні МТС ще вчора підірвали наші мінери.

Зранку в Михальовці та навколишніх селах і хуторах — Борець, Прогрес, Переможець, Переделки, Громикін, Пуста Гряда, Ястребок — відбуваються збори. Партизанські агітатори проводять бесіди, розповсюджують листівки. Багато білорусів бажають вступити в загін, проте бояться, що постраждають їхні родини. Вони просять, аби ми їх «мобілізували». Комісар дав згоду, і близько ста патріотів ми прийняли до свого з'єднання. «Мобілізацію» оформили, як кажуть, «чин чином». В деяких загонах хлопців навіть «заарештовували».

Надвечір до Михальовки в супроводі групи розвідників прибуло командування місцевих загонів. Приїхали секретар Гомельського підпільного обкому І. П. Кожар, секретар Гомельського МК КП(б)Б Е. І. Барикін, секретар Лоївського РК КП(б)Б, він же командир місцевого партизанського загону Г. І. Синяков, комісар цього ж загону Анищенко. Вони довго розмовляли з С. А. Ковпаком, С. В. Рудневим, І. К. Сиромолотним. Розповідали про свої успіхи, не замовчували й недоліків. Головне у них — мало зброї. Люди рвуться до бою, а приймати їх до загонів немає змоги. Лоївський загін, наприклад, налічує 250 бійців, а була б зброя, за тиждень чисельність його зростає удесятеро.

Сидір Артемович і Семен Васильович розповіли про перші кроки нашого з'єднання, поділилися досвідом пар-

тизанської боротьби й закликали білоруських побратимів до більш активних дій. Сидір Артемович проінформував їх про нараду партизанських командирів у Кремлі, про ті завдання, що стоять перед партизанами.

Щоб зв'язати гомельців з Центральним штабом партизанського руху, в їхньому загоні ми залишили групу розвідників капітана Дніпрова з рацією та радистами. На знак братньої дружби С. А. Ковпак наказав передати лоївським партизанам частину трофеїв, здобутих у Лоеві, зокрема, станковий і ручний кулемети, протитанкову рушницю і 50 набоїв до неї, ротний міномет із запасом мін, три автомати, 20 гвинтівок і кілька ящиків вітчизняних та німецьких патронів.

Вночі, тепло попрощавшись з нами, білоруські партизанські командири роз'їхалися по своїх таборах.

12 листопада

Ковпак націлився на залізничну магістраль Гомель — Калинковичі, тому весь час рухаємось на північний захід, ближче до колії. Другий день стоїмо у великому селі Нові Борсуки, недалеко від шосе Речиця — Хойники, серед дрімучого лісу, й ведемо посилену розвідку. Звідси до залізниці кілометрів двадцять п'ять. На колію відрядили кращих розвідників, що мають знайти найзручніші місця для удару. Ковпак надає перевагу мостам.

До Речиці послали Миколу Гомозова, Степана Фомиченка, Катюшу Приходько. Їх проводить новий партизан, учитель з Речиці В. О. Кашицький. У район станції Демехи вирушило відділення А. П. Землянки з 13-ї роти. В напрямку Василевичів пішов Черьомушкін з Федором Мичкою.

Усі вони повернуться в село Лісне, куди завтра вранці вирушає наше з'єднання. Там пробудемо кілька днів. Семен Васильович вважає таку зупинку вкрай необхідною, щоб привести з'єднання в порядок.

У нас багато нових бійців. Лише за Дніпром протягом 4—5 днів рейду влилося понад 150 чоловік. Це близько десятої частини усього особового складу, в 4-му ж батальйоні новачків майже половина. Люди ненавидять фашизм, прагнуть помститися гітлерівцям за їхні злочини. Та це ще далеко не ковпаківці. Бракує їм бойового гарту. Партиійній, комсомольській організаціям і на-

шим політпрацівникам треба працювати й працювати, щоб прищепити їм наші бойові традиції, ознайомити їх з історією з'єднання, привчити до партизанської дисципліни.

Мусимо підтягти і деяких наших ветеранів. Окремі партизани за 18 днів рейду, відколи з'єднання навальним ударом змітає все на своєму шляху, втратили пильність і обережність. Парторг розвідроті Ваня Архипов учора порушив це дуже серйозне й актуальне питання, навівши при цьому кілька свіжих прикладів.

Ми знали, що у Нових Борсуках стояв гарнізон поліції, тому ротам ГПЗ, куди входила розвідка та 2-а рота А. К. Цимбала, доручили очистити село.

Партизани ввірвалися в Нові Борсуки з трьох боків. Спалахнув бій, і лише тоді з'ясувалось, що в село приїхало кілька ворожих автомашин із Речиці з поліцією та лікарями для відбору молоді на роботу до Німеччини. Замість того, щоб подвоїти пильність, діяти рішуче, але обережно, командири втратили управління боєм, і партизани, особливо молоді, розбіглися по селу, переслідуючи ворога.

Катюша Приходько вгледіла біля якогось подвір'я автомашину, вскочила сама до хати, гукаючи: «Руки вгору!». Добре, що поліцаї не чинили опору. Нагодився ще один вояка — Вася Мірошник, і вони вдвох обеззброїли запродавців. А якби ті здумали оборонятися?! Через п'ять хвилин та ж Приходько погнала за поліцаєм, який вскочив у стодолу. На цей раз Катю виручив Архипов, полоснувши автоматною чергою зрадника, що саме цілився в дівчину.

Біля однієї з хат парторг побачив коня Михайла Семенистого. Немов відчуваючи недобре, Архипов забіг у будинок. Там дебелий поліцаїй душив Мишка. Пристреливши фашистського прихвосня, Ваня витяг надвір уже неприємного хлопця. Та не минуло й чверті години, як Семенистий знову-таки сам-один гасав по селу. Особливо необережно поводитись дівчата з 2-ї роти, що прилетіли з Великої землі, — Галя Кваша, Ліда Мачихіна та Іра Драпалюк. Вони вважають, що їхній обов'язок кидатися під кулі, в саме пекло бою.

Комісар викликав Я. Г. Паніна й комсомольського ватажка Бориса Короля. Вони дістали завдання провести в підрозділах бесіди про пильність та обережність.

Сам Руднев працює над наказом, що має стати моральним кодексом партизана.

Надвечір у 3-му батальйоні ховали бронебійника В. П. Максименка, з Великої Берізки, якого смертельно поранило в Лоеві. Ховали урочисто з військовими почесними на цвинтарі села Нові Борсуки.

Сьогоднішні справи полагодили. Завтра о 6.00 виходимо в Лісне, там зупиниться штаб з'єднання і підрозділи 1-го батальйону. 2-й батальйон займає село Сергіївку, 3-й Гребнево і 4-й — Красное Знамя. Штаб О. М. Сабурова кілометрів за десять на південь, в селі Омельковщина.

13 листопада

Тихий, морозний ранок. Пирхають коні, вигоцкують по мерзлих вибоях підводи — колона весело сунеться вперед. Перехід короткий, усього 12 кілометрів. Коли зійшло сонце, ми вже були у Лісному. Маленьке білоруське село загубилося серед боліт та дрімучого лісу. Будівлі тут скромніші. Рублені, необмазані хатки значно менші, ніж на Сумщині. Ми ледве розмістили штаб і підрозділи 1-го батальйону в шестидесяти оселях. Ну, що ж, як кажуть, хай тісно, але тепло.

Село вирує. З усіх димарів куриться дим, по вулицях бігають господині, позичаючи найбільші чавуни, щоб зготувати партизанам сніданок. Нас зустріли гаряче, як найближчих родичів.

Бійці маскували від авіації обози, ховали коней. Михайло Іванович дав команду С. С. Кадурину, щоб до вечора була готова лазня. Біля штабу з'явилися вершники — командири батальйонів повідомляють, що зайняли оборону. Комбат-4 В. М. Кудрявський доповів: мінери Ю. Берсеньова на шосе Речиця — Хойники, біля села Дубровиця, спалили міст завдовжки 80 метрів, а рота В. Подоляко на цьому ж шосе знищила два кілометри зв'язку. Ще 11 листопада мінери Берсеньова поставили на шосе Речиця — Хойники протитанкові міни, на одній з них учора підірвалася бронемашина. Берсеньов хотів її забрати, але хлопці не змогли завести мотор. Знявши озброєння, вони її знищили.

Семен Васильович підготував наказ, що присікає будь-які прояви самовдоволення та «партизанщини» і регламентує стосунки партизанів з місцевим населенням.

На Сумщині було простіше. Ми добре знали села, мали там надійних помічників-підпільників і легко могли визначити, хто друг, а хто ворог. Зрадників Батьківщини ми справедливо карали, їхнє майно конфіскували, власникам повертали нагробоване. Одначе ніколи не робили зла невинним людям. А тут складніше. Маємо справу з випадковими обвинуваченнями. Єдине мірило це — свідки, а вони не завжди бувають об'єктивними. Таким чином, мало не постраждало кілька сімей, на членів яких сусіди вказали як на зрадників. Партизани конфіскували їхню худобу. Правда, усе швидко з'ясувалося, відібране вернули, й інцидент вичерпався, але факт дуже неприємний. Кожен такий випадок — пляма на бойових наших прапорах. Наказ, що має порядковий номер 200, кладе цьому край. В ньому зокрема говориться:

«1. Заборонити командирам, політрукам рот без відома командування загону провадити вилучення майна у поліцейських, старост, бургомістрів та інших зрадників.

2. При вилученні майна у поліцейських, старост, бургомістрів обов'язкова присутність командира або політрука роти, з певною кількістю присутніх при цьому осіб...

6. При переході загону через населений пункт категорично заборонити заходити в хати без дозволу командира...

8. За порушення наказу несуть відповідальність командири і комісари загонів, командири і політруки рот та безпосередні порушники, включно до розстрілу.

9. Наказ оголосити всьому особовому складові під розписку».

В штабі розмножують наказ, і комісар разом з Я. Г. Паніним та Борисом Королем складають графік проведення партійних і комсомольських зборів.

По полудні стали вертатися розвідники, які ходили на залізничну магістраль Гомель — Калинковичі. Гітлерівці посилено охороняють колію, особливо мости, проте, великих гарнізонів поблизу немає. Навіть у Мозирі та Речиці по 250—300 гітлерівців і хортистів. Це, звісно, крім службовців окупаційних установ і поліції. В Речиці є фельдкомендатура, ортскомендатура, геста-

по, гебітскомісаріат. Рота гонведів та зенітна батарея охороняють міст через Дніпро. В Демехах стоїть гарнізоном рота хортистів. Вона ж охороняє і міст через річку Ведреч.

Те саме і в Василевичах. На лінії Речиця — Василевичі весь час курсує бронепоезд — кілька броньованих площадок з танкеткою та крупнокаліберними кулеметами.

Я наніс оперативну обстановку на кілометровку, дістав аркуш п'ятисотки району Речиці, на якій позначено залізничний міст через Дніпро, і відмітив місця, де є зенітки й доти. Командир довго вивчав обстановку, думав, палив свою величезну цигарку і вирішив таки знищити залізничний міст через Дніпро. Мені було доручено терміново розробити детальний план цієї операції.

16 листопада

Командир мінерів С. Ф. Абрамов і політрук В. М. Островський того ж дня допомогли мені розрахувати потрібну кількість вибухівки для зруйнування мосту і через двадцять годин я дав командирові схему операції й усі розрахунки. Захопити міст нам під силу, а от утримувати дві години, поки бійці замінують його, ми не зможемо. Ворог негайно дістане підкріплення з Гомеля. Крім того, у нас бракує вибухівки, щоб висадити міст у повітря. Найбільше, що ми можемо зробити, це пошкодити його. От, коли б діяти спільно з загонами О. М. Сабурова...

Сидір Артемович вніс до плану деякі поправки і розширив рамки операції. Щоб прикрити Речицю з заходу й утруднити відбудову мосту через Дніпро, було вирішено розгромити станцію Демехи і міст через річку Ведреч, на перегоні Демехи — Речиця. План дій обговорили з Семеном Васильовичем, Іваном Костьовичем та Григорієм Яковичем і негайно створена ударна група в складі 2-ї, 9-ї, 13-ї рот 1-го батальйону і двох рот 3-го батальйону під командуванням І. І. Бережного 14 листопада вирушила на станцію Демехи.

Сидір Артемович хотів, не відкладаючи, поїхати в Омельковщину, де зупинився штаб з'єднання О. М. Сабурова, та десь застудився, підхопив нежить чи щось схоже на грип, і Діна Казимирівна рішуче заборонила

Йому пускатися в дорогу. С. А. Ковпак написав Олександрові Миколайовичу листа і послав мене до Сабурова з планом операції. Я мав розповісти про наші наміри і з'ясувати, як їх розцінює О. М. Сабуров та його штаб.

Олександра Миколайовича в Омельковщині я не застав: поїхав десь по загонах. Я сказав І. І. Бородачову та З. А. Богатирю з якою метою приїхав і ознайомив їх з планом знищення мосту. Ілля Іванович розцінив операцію плану позитивно, але повідомив, що командир уже має якісь інші наміри і всі загоны уже одержали бойові завдання на два-три дні.

О. М. Сабуров вернувся пізно вночі. Вранці я передав йому Ковпакового листа, щоб ознайомився з нашим планом, і запитав його думку. Олександр Миколайович сказав, що має зважити пропозицію Ковпака і згодом сповістить йому своє рішення.

Незабаром я вернувся до штабу. Григорій Якович розповів, що з першого разу операцію на станції Демехи здійснити не вдалося, тому минулої ночі вона проходила повторно, більшими силами під командуванням підполковника П. П. Вершигори. Станція Демехи й спиртозавод у Салтанові знищено, а от міст через річку Ведреч і досі цілий. О. Я. Саганюка, якому було доручено зірвати міст, понижено. Командиром 3-го батальйону замість нього призначено Ф. Д. Матющенка, комісаром — Ф. С. Фесенка, а начальником штабу — командира 12-ї роти старшого лейтенанта І. Я. Юркіна.

Після подій на станції Демехи питання про наш спільний з Сабуровим наступ на Речицю відпало само собою. Григорій Якович підводить «баланс ремонтних робіт» за останню п'ятиденку. Нам справді є чим похвалитися. Південніше лінії Василевичі — Речиця фашисти на кілька тижнів утратили можливість у проїзді та зв'язку. Залізниця Василевичі — Хойники надовго вийшла з ладу. Там зірвано два мости: один висадили в повітря мінери 2-го батальйону, другий — мінери Ф. Ф. Абрамова. На дорогах Речиця — Хойники і Речиця — Василевичі зірвано 9 мостів загальною довжиною 250 метрів. На цих же напрямках знищено понад 3,5 кілометра телефонного й телеграфного зв'язку. Повністю зруйнована станція Демехи з її будівлями та шляховим господарством. Зірвано великий спиртозавод у селі Салтанові, обладнаний німецькою апаратурою і вже

готовий до пуску. Вбито за ці дні близько сотні гітлерівців, і в районі Лоїв — Речиця — Василевичі — Хойники не лишилося жодного поліцейського гарнізону.

Однак е втрати і в нас. Політрук 5-ї В. Мінаєв розповів про учорашній бій:

— Почалося добре. Наші роти з ходу вибили німців зі станції, висадили в повітря стрілки, семафори, запалили станційні будівлі. Частина фашистів була вбита, решту ми блокували в бункерах, що прикривають станцію з півночі. Ми втримували її, чекаючи, коли злетить у повітря залізничний міст, а на світанку підкотив бронепоезд...— Мінаєв важко зітхнув.— Смертю героя загинула комсорг Аня Дівина, піднімаючи бійців у атаку. Було б ще гірше, якби не Саша Тютєрев і Ваню Рехвіашвілі, що прикрили вихід підрозділів з бою. Ваню поранило в ногу, але він таки не кинув кулемета, поки всі партизани не відійшли. Тепер він у госпіталі. Йду провідувати...

Наше командування вирішило не затримуватися на Гомельщині. Тут діятимуть місцеві партизанські загони, що мають уже зв'язок з Великою землею. Отже, залізниця лишається під надійною «опікою».

Завтра вранці рушаємо далі через села Рогинь, Ізбінь, Великий Бір, Берестеньовку, Старчицю, Хвойне.

17 листопада

Ось коли ми вперше побачили, що таке білоруські дороги чи, вірніше, бездоріжжя. За рік війни й рейдів ми про таке й не чули.

Десь о 14.00 партизани вже були у Великому Бору, подолавши 25 кілометрів важкої лісової дороги. Щасливо, по вузькій гаті, через заболочений ліс минули Берестеньовку, дійшли до Старчиці. Далі дороги не існувало — перед нами лежало величезне болото. Перед військовою вздовж річки Беть тягнувся потужний шлях до Хвойного, та гаті ось уже другий рік ніхто не лагодить, і замість дороги — суцільне багнище.

До Старчиці прийшли Сидір Артемович, Семен Васильович, Іван Костьович. Повертати назад було пізно. На вузькій гаті не розвернешся, та й обози розтяглися на вісім-десять кілометрів. Порадившись з старими поліщуками, Ковпак прийняв рішення мостити дорогу. На допомогу партизанам прийшло місцеве населення з пил-

ками й сокирами. Вночі колона вибралася з болота. 4-й батальйон лишився в Берестеньовці, 3-й у Старчиці.

Надвечір погода різко змінилася — повалив сніг, зірвалася хуртовина. До Прип'яті ще кілометрів двадцять п'ять. Щоправда, боліт попереду немає, долати мемо місцевість, перерізану буграми — Мозирське підвищення.

18 листопада

До ранку хуртовина затихла. По незайманій білині першого снігу рушаємо до Прип'яті. Мороз, градусів на п'ятнадцять, і різкий вітер підганяють партизанів, але пробираємося поволі — сніг замів дорогу, і перші підводи їдуть обережно. Годині об одинадцятій минули Юревичі. Комбат — Ф. Д. Матюшенко, який ще на світанку вирушив з шалигинцями через Старчицю на Водовичі та Юревичі, доповів, що поліцайня, не прийнявши бою, втекла до Мозиря. 3-й батальйон надійно тримає оборону. Прип'ять ще не замерзла, та в Барбарові є пором, а може, туди, нижче, ріка вже й стоїть: місцеві люди цього не знають.

Обганяючи обози й піхоту, в голову колони верхи на гнідому коні виїжджає Сидір Артемович, за ним, теж верхи, скаче Семен Васильович. З кінною розвідкою М. Федоренка вони рушають до переправи. Прип'ять, прорвавшись крізь Мозирське підвищення, швидко котить свої темні, як чай, хвилі. По ній пливуть брудно-жовті шматки «сала», але льодового покрыву ще нема. Лише проти Барбарова, де кінчаються бугри Мозирського підвищення і ріка широко розливається, вода замерзла; виник льодовий міст 300—350 метрів завширшки. Далі знову буруняться хвилі. За півкілометра від цього «мосту» — пором.

Олег Фірсов скочив з коня і, взявши на березі довгу тичку, пішов до ріки. Лід тріщить, прогинається, але людину витримує. Олег фінкою довбе одну, другу ополонку: товщина льодового покрыву 8—10 сантиметрів. Піхоту можна переправляти, обози ж не проїдуть. Тут Прип'ять не вужча за Дніпро.

До ріки підходить розвідрота А. О. Биваліна. Партизани з тривогою очікують, що скаже командир. Сидір Артемович палить цигарку, зосереджено думає. І всміхається, Од серця відлягло.

— Переpravлятимемося по льоду,— каже Ковпак.— Тільки його треба зміцнити. Таке в моїй практиці вже траплялося!

Узявши довгі тички, на той бік ріки переходять розвідники О. Журов, П. Лучинський і Д. Черьомушкін. Усі напружено стежать за сміливцями, аж поки вони не ступають на протилежний берег. Потім, тримаючи коней за повіді, пішли на чималій відстані один від одного Олег Фірсов і Саша Ленкін. Крига тріщить, осідає, але витримує і коней.

За півгодини на лід полетіли плетені з лози плоти, солома. Два пожежних насоси поливають цей настил водою, і за кілька годин на протилежний берег рушають піхотинці й підводи. Гармати переправляємо поромом. До комбата-2 П. Л. Кульбаки та комбата-4 В. М. Кудрявського, бійці яких з самого ранку контролюють дорогу на Хойники, вислали зв'язкових з наказом знімати оборону й рушати до переправи.

До 15 години ми завершили форсування Прип'яті й 1-й батальйон зайняв оборону в Барбарові. Вечоріло, вітер ущух, потеплішало, поверх криги пішла вода, а батальйонів Кульбаки й Кудрявського не було.

Сидір Артемович хвилювався, Семен Васильович «давав прикурити» мені й Григорію Яковичу за те, що ми вчасно не вжили заходів. Тривога уляглася лише пізно вночі, коли батальйони, що вернулись, щасливо переправилися через ріку. Тоді ми дізналися, чому трапилась затримка.

П. Л. Кульбака і В. М. Кудрявський уже одержали наказ знімати оборону, й частина підрозділів 2-го батальйону рушила до переправи, коли з Хойників надїхали фашистські автомашини з піхотою. Ворог пішов у наступ на Великі Водовичі. Кулеметним і мінометним вогнем глухівчани змусили противника розвернутись у бойові порядки і залагати. В цей час 4-й батальйон кролевчан ударив по фашистах з флангу.

Бій тривав кілька годин. Залишивши близько 60 вбитих солдатів і дві спалені автомашини, гітлерівці відступили на Хойники. Партизани теж зазнали втрат: полягли юнаки Іван Каширцев та Ілля Суroveň, партизан Костянтин Купець, який 14 листопада разом з молодими патріотами вступив до загону, та Вася Могила, родом з Кролевецького району. У з'єднанні воюють його батько і менша сестра Оля. Начштабу-4 П. О. Брай-

ко, доповідаючи вночі про закінчення переправи й перебіг бою, хвилюється:

— Ми з Васею залягли поруч в канаві. Коли після його пострілу падав гітлерівець, хлопець одломлював кінець палички і клав до кишені. Час від часу ми перемовлялись. Я щось гукнув, та Вася не відповів. Дивлюся, коли він уже мертвий: куля влучила у голову. Шкода й новачків, але їх я знаю лише чотири дні, а з Васею воював майже рік...

21 листопада

П'ятий день ми йдемо на південний захід від Лісного, взявши курс на Олевськ. Погода надзвичайно мінлива. Протягом доби то вдарить мороз, то настане одлига, поперемінно йде то дощ, то сніг або сіється дрібна льодова крупа, що тут же намерзає на плащ-наметах, кінській збруї та на брезентах, якими вкриті вози.

За таких умов фашистська авіація діяти не може, і ми робимо переходи вдень, не наражаючись на небезпеку. Дорога тягнеться дрімучим, здебільшого заболоченим лісом. Села, що зустрічаються досить рідко, комісар наказав проходити чітким військовим строем з піснями.

Загледівши наших розвідників, що одягнені здебільшого в німецькі або мадярські шинелі, люди злякано ховаються по оселях, дехто тікає до лісу. Аж ось лунає радянська пісня. Чітко карбуючи крок, з'являються партизанські підрозділи, гармати, обози. Спочатку жителі виглядають у вікна, згодом усе населення виходить зустрічати партизанів. Наші агітатори роздають листівки, висвітлюють становище на фронтах, відповідають на численні запитання. Жінки сміються, плачуть. Старші по-божно хрестяться: їм передають звернення патріарха Сергія чи митрополита Миколая.

Вчора, уже надвечір, ми вступили в Синицьке Поле, і зразу до штабу прийшов командир Ельського партизанського загону Антон Степанович Мищенко: чутки про нашу появу набагато нас випереджають. Ми разом по-вечеряли, і Антон Степанович розповів про свій загін, про партизанські діла й турботи.

Виявляється в Ельському районі було створено три партизанські загони: Кочищанський, Скороднянський, Махновицький та Ельську оперативну групу, яку очоли-

ли начальник райвідділу НКВС О. П. Шило та секретар Єльського РК КП(б)Б З. Я. Черноглаз. Тут діє і підпільний райком партії КП(б)Б.

В перші місяці окупації партизани палили мости, нищили зв'язок, карали зрадників Батьківщини. Тоді ж єльські партизани зірвали 45 мостів на шляхах та вузькоколіній залізниці загальною довжиною понад 1500 метрів, знищили більше 15 кілометрів зв'язку. Практично дороги району стали непроїжджими.

Райком партії широко провадив агітмасову роботу. Досить сказати, що 24-у річницю Жовтня відкрито святкували в 3-х сільських радах. Агітатори загону 6 і 7 листопада 1941 року провели збори та мітинги в усіх селах Єльщини. Одсвяткували Жовтневі, а 11 листопада трапилося лихо — гітлерівці кинули проти партизанів більше полку карателів. Зав'язалися тяжкі, нерівні бої. Чимало товаришів полягло, деяким вдалося перейти лінію фронту. З 230 партизанів у трьох загонах лишилося близько 40 чоловік та підпільний райком на чолі з З. Я. Черноглазом.

14 лютого 1942 року, напередодні 24-ї річниці Робітничо-Селянської Червоної Армії, підпільний райком об'єднав усі групи в Єльський партизанський загін на чолі з А. С. Мищенком та Жильським. Загін великий. Тепер він налічує більше 200 чоловік. Люди бойові, але серед них є ще беззбройні.

Діючи здебільшого із засідок, а також вступаючи у відкриті сутички з ворогом, народні месники знищили майже двісті гітлерівців і зокрема єльського гебітскомісара Гарке, нагородженого двома Залізними хрестами, його заступника, начальника жандармерії і начальника місцевого гарнізону. Партизани зривають мости, псують зв'язок. На їхньому рахунку 12 зруйнованих маслозаводів.

Загін воює не лише зброєю. На друкарській машинці розмножуються зведення Радінформбюро, листівки-звернення, які вивішуються на видних місцях у селах району, а також у Єльську. Антон Степанович пояснює названу ним цифру 51 — це кількість зборів і мітингів, влаштованих по селах.

Цього літа партизани провели п'ять засідок і розгромили жандармську дільницю в селі Ремезах. Щоб помститися, фашисти провели каральну експедицію, під час якої пустили за димом 12 сіл, що налічували 704

хати, і по-звірячому замучили й спалили 916 старих, жінок і дітей. Решта людей перебралася до народних месників або ховається в лісах.

У загоні міцна партійна організація, в якій на обліку 58 комуністів. Збереглося бюро райкому на чолі з З. Я. Черноглазом.

Бесіда тривала довго. Сидір Артемович відстоював, як завжди, активну, наступальну тактику. Мищенко з цим погоджувався, щодо багатьох інших питань мав свою власну думку. Зрештою, він попросив узяти їхній загін «у науку», аби все те, про що казав наш командир, засвоїти на практиці. Отже, умовилися, що на той час, поки ми рейдуватимемо по Білорусії чи поблизу її меж, Єльський партизанський загін включається до складу з'єднання на правах батальйону.

Антон Степанович ознайомив нас з оперативною обстановкою поблизу Синицького Поля. Це вже Лельчицький район. Лельчиці — центр гебіту. Там є великий гарнізон, десь близько 600 багнетів. Він добре озброєний, укріплений. Лельчиці, як той павук, обснували павутиною весь цей поліський край і смочуть з нього кров.

Значний гарнізон є і у волосному центрі Буйновичах. Там знаходяться поліцейське управління, управління бургомистра і казарми гарнізону. Огороджені колючим дротом, підземними ходами, вони сполучені з дотами. В містечку фашисти зберігають награбовані в білоруських селян хліб, худобу, овочі.

Командир вирішив знищити ворожий гарнізон у Буйновичах. Григорій Якович пише комбату-2 П. Л. Кульбаці, який зупинився в селі Буда Софіївська, розпорядження: о 2.00 вийти на вихідні позиції (східна околиця Буйновичів) і разом з ротами 1-го батальйону, що мають ударити з півдня, захопити місто і знищити укріплення ворога. В підрозділи помчали зв'язкові.

...Вчора у Синицькому Полі зупинилися лише головні сили й обози з'єднання. 2-й батальйон П. Л. Кульбаки, партизани В. Н. Кудрявського йшли до Буди Софіївської, де мали стати на відпочинок. Тим часом поголос про те, що якісь військові частини строем і з радянськими піснями крокують дорогами Полісся на захід, швидко облетіла весь район. Ходили слухи, ніби це десантні частини Червоної Армії, котрі висадилися за

Дніпром. Так думали і в Буді Софіївській, і в Буйновичах.

У Буді Софіївській було 10—15 поліцаїв. Як тільки з'явилися підрозділи П. Л. Кульбаки та В. М. Кудрявського, вони склали зброю і здалися. Начальник гарнізону П. Л. Кульбака наказав зброю забрати, а поліцаїв відпустив. Вони самі показали, де приховано запаси борошна, сіна й провели наших бійців на тарний завод, що виготовляв для потреб фашистської армії тарну дощатку. Знищивши охорону, партизани спалили завод, захопили касу та склади з продовольством. Гроші й частину харчів роздали робітникам.

Бійці тільки-но вернулися з тарного заводу, коли до штабу батальйону прибіг поліцай. Він сказав, що телефонували з Буйновичів і бургомістр питав, як справи в Буді Софіївській. Телефон був у сільраді. П. Л. Кульбака разом з своїм начальником штабу І. Є. Лисицею пішли туди. Телефон мовчав. Лисиця довго крутив ручку, викликаючи Буйновичі. Нарешті, станція відповіла. — Я командир карального загону, що бореться з партизанами, — сказав Кульбака телефоністці. — Прощу з'єднати мене з бургомістром.

— Ой, що ви кажете?! Я знаю, ви — партизани. Краще прочитайте зведення Радінформбюро...

— Спершу давайте бургомістра.

Бургомістрові П. Л. Кульбака відрекомендувався командиром частини Червоної Армії і зажадав капітуляції. Бургомістр відповів лайкою. Вони обмінялися міцними слівцями, й фашистський прихвостень повісив трубку.

В сільраді партизани сміючись коментували обмін «люб'язностями», коли телефон задзвонив знову і вже сама телефоністка сповістила, що гітлерівці й поліцаї палять склади, тікають до Лельчиць.

Коли 2-й і 4-й батальйони підступили до Буйновичів, у центрі лютувала пожежа, а село зовсім опустіло. В управі торохтів телефон. І. Є. Лисиця взяв трубку. З тривогою в голосі хтось запитував, як там справи.

— Усе гаразд. Партизани наступають, але ми тримаємось.

— Тримайтеся. До вас виходить підкріплення...

Зв'язок обірвався.

Партизани зайняли оборону. Приготувалися до зустрічі. Виставили пости, і вільні од служби люди,

змучені довгим переходом і марш-кидком, лягли відпочити.

Близько третьої ночі до штабу Кульбаки прискакав вершник. Командир роти доповів, що наближаються німці. Підкріплення йшло не від Лельчиць, як сподівалися партизани, а з півдня. Спалахнула перестрілка. Вогонь з обох боків був сильний і водночас економний, прицільний. Це викликало підозріння, що стріляють не фашисти, а свої. Після коротких переговорів усе з'ясувалося: це підійшли роти 1-го батальйону з'єднання, котрі мали взяти участь у наступі на Буйновичі. На щастя, нічна перестрілка обійшлася без жертв.

Фашистський гарнізон був розгромлений. Партизани знищили чотири доти, будинки, де розташовувались окупанти і їхні установи. З палаючих складів встигли вивести 440 центнерів зерна, тонну солі, овочі. Більшу частину хліба Кульбака наказав роздати населенню.

Перестрілка між партизанськими підрозділами страшно розгнівала Ковпака. Дісталось всім у нас в штабі, особливо ж Кульбаці. Факт справді неприємний, та організувати розгром ворожого укріпленого гарнізону після двадцятигодинного маршу по бездоріжжю, вночі, коли підрозділи розкидані на 12—15 кілометрів, а зв'язок підтримується лише кінними посылними, це — справа таки нелегка. Зв'язковий Кульбаки не встиг своєчасно повідомити штаб з'єднання про те, що Буйновичі уже захопив 2-й батальйон. Партизан прибув до штабу о другій ночі, коли роти 1-го батальйону вирушили на Буйновичі. Провина Кульбаки полягає в тому, що він не дублював свого повідомлення, тобто не послав назустріч ротам 1-го батальйону розвідників. Зрештою, Ковпак має слушність: на війні помилок не повинно бути.

22 листопада

Передсвітом вирушили на Стодоличі. Було тихо, похмуро. На хуторі Заланові нас застав світанок. Я з Ф. Д. Горкуновим вирвався вперед і з кінною розвідкою М. Федоренка та квартир'єрами ми риссю подалися до Стодоличів, аби до підходу колони розмістити підрозділи, намітити місця застав.

2-й батальйон зупиняється в Забрідді, 3-й і 4-й — у Кормі, а штаб з'єднання, підрозділи 1-го батальйону

і Єльський партизанський загін (5-й батальйон) займають велике поліське село Стодоличі. Воно простяглося кілометрів на два. Хатки немов розбіглися над болотом, утворюючи кілька кривих вулиць. У центрі — церква, перебудована на клуб, сільрада, правління колгоспу. Перед війною місцевий колгосп уже міцно став на ноги. Він мав свої автомашини, паровий млин, чудові тваринницькі ферми, які славилися в районі та за його межами. Село перебудовувалося — трохи далі, на пагорбі, зведено гарний новий куток, який селяни називають Червоноармійським. Широка, рівна вулиця. Обабіч — чепурні типові будинки. На подвір'ях багатьох з них — домашні лазні.

Село здоровенне, але розміститися важко. Роздрібнювати підрозділи небажано, тому намічаємо дві хати на кожне відділення. Але тутешні оселі маленькі, а сім'ї багатодітні, тож при розподілі минаємо багато дворів. У жителів це викликає незадоволення.

— Невже ми гірші за людей?! — підходить до нас бабуся. — Та в мене два сини на фронті, а ви мою хату минаєте! Буду скаржитись командирові!

Після кількох таких випадків ми вже ставимо позначки на всіх дворах підряд — нехай розквартирують свої підрозділи командири та політруки рот.

По полудні на вулиці села висипали по-святковому одягнені люди. Бігають дітлахи, зазираючи в двори, де зупинилися гармаші. І у нас, хоч ранок сірий, похмурий, на душі святково.

Григорій Якович оформляє наказом операції, проведені в листопаді, уже за Дніпром. Федя Горкунов виряджає розвідників на південний захід по маршруту і до Лельчиць. Я запросив до себе начштабу 5-го батальйону Байбурина і, нанісши на карту оперативну обстановку, докладно розпитую його про Лельчиці.

Місто добре сплановане. Вулиці ділять районний центр на правильні квартали. Щодо адміністративного центру, то він на північній околиці — вулиці Радянській, яка збігається з дорогою Стодоличі — Симановичі. Там у єдиному кам'яному будинку (колишній клуб) міститься гебітскомісаріат. Трохи навскоси в двоповерховій дерев'яній споруді на цегляному фундаменті — жандармерія. Обіч гебітскомісаріату в колишній школі — казарми гарнізону. Неподалік — величезний парк з віковими дубами, що виходить на Радянську вулицю, котра

веде до села Борового. До парку прилягає площа, на якій перед війною стояв пам'ятник В. І. Леніну. Вся Радянська обсаджена високими старими тополями. Біля мосту через Уборть — дзоти, будинки, перетворені на опорні пункти, але докладніше про укріплення Байбурин не знає.

Я накреслив схему міста і, ще раз уточнивши з Ф. Горкуновим дані, наніс їх на схему.

Коли смеркло, прийшов Ленкін, і я разом з ним та Федею Горкуновим поїхав на Червоноармійський куток. Лазня там прекрасна. Чисто вимиті стіни, білі липові лавки, полиці аж паленіють од жару. Помилися з насолодою. Я так напарився, що збираючись додому, забув у передбаннику пістолет і планшетку. Федя Горкунов сміється, «запарився», каже, в повному розумінні. Довелось їхати назад по зброю, і тоді ми почули під стіною лазні тихий стогін. Майнула думка, що трапилось якесь нещастя. Ми схопилися з санок. Там, у снігу, лежав голий «Сапер Водичка» й стогнав од задоволення. Хлопець теж «запарився», а тепер приймає «снігову ванну».

По вечері Сидір Артемович заглянув до штабу. Розіславши на великому столі карту-десятикілометровку, він довго вивчав зелений заболочений край, що простягся аж до самого кордону, залізниці, що обмежують Полісся з півночі і півдня, рокаду Ровно — Сарни — Луїнець — Вільнюс. Уважно придивлявся до озер і боліт по Прип'яті і, окреслюючи пальцем коло на північ від Олевська, промовив, ні до кого не звертаючись:

— Ну, ми тепер майже вдома.— Узявши з собою карту й схему Лельчиць, командир пішов на свою квартиру.

Після веселого святкового дня село відпочивало. Лише де-не-де світилося віконце та по вулицях походили патрулі. Надворі було тихо, з-за хмар визирав повний місяць.

Ми ще працювали, коли о 22.00 на заставі 8-ї роти спалахнув бій. Тишу розітнули кулеметні й автоматні черги. Кілька разів ударила сорокап'ятка і вибухнуло з десять мін.

Я вискочив на ганок. До штабу мчить чергова рота. Поволі бій затихає, лише десь на Під'ясинецьких хуторах, збоку Лельчиць, у небо злітають різнобарвні ракети.

Хвилин за десять із застави прибіг зв'язковий Володя Шишов. Він доповів, що близько роти гітлерівців

на возах під'їхало до села. Ворог спішився, розгорнувся в бойові порядки. 8-а підпустила його впритул і зустріла шквальним вогнем. Не прийнявши бою, фашисти відступили.

24 листопада

Вранці командир викликав Базиму, Горкунова і мене до себе на квартиру. Там уже були Семен Васильович та Іван Костьович. Без усяких передмов, начебто ведучи давно почату розмову, Ковпак вказав на карту:

— До призначеного району нам зостається перехід, найбільше — два. Спершу була думка дати людям відпочити, розвідати Войтковичі, Глушкевичі¹, Копище й рушити далі, не чіпаючи Лельчиць. Та все ж, поміркувавши, я прийшов до висновку, що залишати у себе в тилу ворожий опорний пункт небезпечно. Знищивши Лельчицький гарнізон, ми визволимо всю цю величезну територію, — Ковпак окреслив на карті чотирикутник Овруч—Мозир—Лунінець—Сарни. — Таким чином дамо початок новому партизанському краю. Крім Єльського, є десь і Лельчицький загін, а немає — так буде. Семен Васильович, Іван Костьович схвалюють мою пропозицію, і я прийняв рішення Лельчицький гарнізон знищити. План операції і наказ має бути готовий завтра. Операція призначається на ніч з 25 на 26 листопада.

У штабі кипіла робота. Григорій Якович організував перевірку бойової готовності підрозділів, стан зброї та наявність боєприпасів. Федя Горкунов зайнявся розвідкою, добором провідників, збиранням інформації про ворога та про стан доріг, що ведуть до Лельчиць. Я негайно став готувати план операції і бойовий наказ.

Враховуючи досвід боїв на знищення, коли оточений з усіх боків ворог до останнього патрона обороняється в укріпленнях, чекаючи підмоги, план Лельчицької операції передбачав для фашистів можливість відступу. Дорогу на хутори Оленеві й село Липляни ми залишили вільною і лише кілометрів за три-чотири на гаті, що тягнеться лісом, мали влаштувати засаду.

Я накреслив і розмножив схему операції з тим, щоб дати її командирам рот. Сидір Артемович схвалив план і підписав бойовий наказ, який приводжу повністю:

¹ Обидві назви зустрічаються на картах у написанні: Войткєвичі, Глушкєвичі. — *Ред.*

25 листопада 1942 року с. Стодоличі

Ворог: німців до 300 чоловік, латишів до 40 чоловік і до 200 чоловік поліції та інших зрадників Батьківщини, що втекли з навколишніх сіл, зосередився в м. Лельчиці, де займає оборону і час від часу виїжджає на села проводити репресії над мирними людьми, тероризуючи населення. Для остаточної очистки району Лельчиці від ворога необхідно ліквідувати гарнізон Лельчиці і знищити продовольчі бази та діючі підприємства району — шкірзавод, пошивочні майстерні, маслозавод, що працюють на німецьку армію. Виходячи з цього, НАКАЗУЮ: в ніч з 25 на 26 листопада 1942 року провести операцію по знищенню гарнізону м. Лельчиці, для чого:

1. Путивльському партизанському загону (1-й батальйон), рухаючись по маршруту Стодоличі — Жмурне — Картеничі — Осинське — Чимерно, зайняти вихідні рубежі 500 метрів на південь від Лельчиці і ударом з півдня і південного заходу знищити ворога і зайняти південно-західну частину міста. Зліва по шляху Симоновичі — Лельчиці наступає 3-й батальйон, розмежувальна лінія з ним — шлях Симоновичі — Лельчиці — Жмурне включно.

2. 3-му батальйону рухатися по маршруту Корма — Забріддя — Стодоличі — Ручне — Липляни — Оленево — Новий Фільварок, зайняти вихідні рубежі в 500—700 метрів на північний захід від Лельчиці і вдарити з північного заходу, по шляху Симоновичі — Лельчиці, маючи завдання знищити ворога і зайняти північно-західну частину міста. справа наступає 1-й батальйон. Розмежувальна лінія з ним — шлях Симоновичі — Лельчиці — Жмурне включно.

3. 2-му батальйону рухатися по маршруту Забріддя — Стодоличі — Жмурне — Лельчиці і вийти на вихідні рубежі 500 метрів на південний схід від Лельчиці, залишивши в Жмурному заслон з протитанкового рушницею.

Завдання: скувати своїм вогнем ворога, відрізати йому шлях для відступу через с. Жмурне і не допустити підкріплень ворогові з боку Стодоличі. Щоб подавити вогневі точки ворога, 2-му батальйону додається гармата 8-ї роти з обслугою.

Займаючи вихідні рубежі і виставляючи заслони, використати наявні в цьому районі доти.

4. 4-му батальйону рухатись по маршруту 3-го батальйону. Перекрити дороги Лельчиці — Злодин і Лельчиці — Липляни і в засадах знищити ворога, що буде відступати по цих дорогах.

Одноразово батальйон повинен виставити заслони в Липлянах і Оленево і не допустити підходу підкріплень із Турова і Мозиря.

5. Всім господарчим обозам в/ч 00105 рухатися по маршруту Стодоличі — Жмурне — Локниця — Картеничі — Борове, де розташуватись і зайняти оборону. Для охорони обозу виділити по одній роті з кожного батальйону під командуванням начальника штабу в/ч 00105 Г. Я. Базими. Його помічником призначити командира 4-ї роти П. С. П'ятишкіна.

6. Командиру 3-го батальйону виставити заслон на шляху Симоновичі — Лельчиці в 2—2,5 кілометрах від міста Лельчиці.

7. Всім підрозділам зайняти вихідні рубежі о 2.00 26. 11. 1942 року. Початок операції о 3.00 26. 11. 1942 року. З місця розташування всім підрозділам виступити о 19.00 25.11. 1942 року. Господарчим обозам батальйонів прибути в Стодоличі з ротами прикриття до 19.00 25. 11. 1942 року.

8. Операція буде проходити під моїм керівництвом. Мій заступник підполковник П. П. Вершигора.

9. Мій КП — північно-східна околиця хут. Чимерно.

10. Мій резерв: 8-а, 13-а, 10-а роти, артбатарея, взвод бронейників і розвідрота знаходяться на моєму КП.

11. Зв'язок кінними і пішими посланцями. Перше донесення — після зайняття вихідних рубежів, наступні — кожної години.

12. Начсанслужби тов. Н. К. Маєвській організувати на моєму КП пункт меддопомоги».

Сьогодні увечері відбулася нарада командирів і комісарів загонів, командирів та політруків рот 1-го батальйону, що беруть участь в операції. Я зачитав наказ. Уточнюючи деякі деталі, виступили командир і комісар.

— Ми недалеко від мети нашого походу, — говорив Ковпак. — Успіх операції забезпечується навальним, несподіваним ударом. Наші бійці відважні. Командири уміють воювати, і треба лише подбати, щоб не трапилося прикрих несподіванок. Тому заздалегідь, за добу до початку операції, оголошуємо наказ, даємо вам схему

операції. Все продумайте, умовтеся про зв'язок. У цьому бою навальна атака, рішучі дії, добре налагоджений зв'язок вирішують успіх. Звертаю вашу увагу на пильність. Не виключено, що серед людей, які вступили останнім часом до загону, є й ворожа агентура.

Дуже коротко виступив Семен Васильович:

— Операція в Лельчицях — це іспит на атестат зрілості для нашого командного складу. Головне завдання: оточити ворога й рішучим штурмом знищити його. Це нам під силу, але якщо затягнемо бойові дії, то можемо самі потрапити в оточення й зазнати тяжких втрат. Зважте, тепер глибока осінь, дороги промерзли і ними можуть їхати машини, отже, ворог за 3—4 години матиме змогу підкинути гарнізоніві підкріплення з Мозиря чи Овруча. В Лельчицях це знають і оборонятимуться за печло. До нас допомога не прийде. Основна наша сила, надія і опора — це комуністи і комсомольці. Проведіть з ними роботу, поставте їх на відповідальні ділянки. Особистим прикладом вони запалять бійців і поведуть за собою на штурм.

27 листопада.

Партизани готували зброю, стриглись, голилися, купались у лазні, влаштованій М. І. Павловським, і вдягали чисту білизну. Настрій у людей був піднесений, святковий, урочистий. То тут, то там грала гармошка, лунали пісні. Взагалі, ліричних пісень багато, а також веселих, частівок.

Комісар і уповноважений ЦК КП(б)У І. К. Сиромолотний з раннього ранку 25 листопада вирушили в підрозділи. Бригадний комісар поїхав у Корму до Шалигинського загону, С. А. Ковпак знаходився в селі. Десь опівдні, в сільраді, де тепер караульне приміщення, задзвонив телефон, який весь час, поки ми стояли в Стодоличах, мовчав. Командир суворо заборонив відповідати на дзвінки, а негайно сповістити когось із штабних командирів, і зв'язковий розвідроти Мишко Семенистий помчав до штабу. По дорозі він зустрів командира, і Сидір Артемович прийшов до сільради. С. А. Ковпак наказав Політусі викликати Лельчиці. Він хотів поговорити з гебітскомісаром. Микола довго дзвонив. Нарешті Лельчиці відповіли, й телефоністка з'єднала командира з гебітскомісаріатом. Трубку взяв німець,

що досить пристойно розмовляв по-російському, і Сидір Артемович звелів запросити до телефону гебітскомісара.

— Його немає. А що ви хотіли?

— З вами розмовляє командир з'єднання Червоної Армії, що діє у вашому, фашистському, тилу. Я не хочу кровопролиття. Вимагаю скласти зброю, здати її моїм представникам і негайно покинути місто. Інакше ви всі будете знищені.

У німця перехопило дух. Він закректав, закашлявся:

— Власне, я і сам не від того, щоб вернутися швидше додому.

— Так у чому ж річ?

— Бачите, наш начальник, гебітскомісар, — фашист і з ним говорити на цю тему не можна. Та й узагалі, ми всі — маленькі люди...

— А ви хто такий?

— Просто німецький офіцер.

— Так от, передай своєму начальникові й усьому вашому гарнізоні, що я вимагаю негайно здати зброю, інакше ми вас знищимо. Розбиратися, хто з вас фашист, а хто ні, у мене немає часу.

— Гут. Я скажу про це панові гебітскомісару.

Переповідаючи у штабі цю розмову, Сидір Артемович від душі сміється:

— А німець, чортяка, перелякався! Йй-богу, перелякався! Ну що ж, навіть коли він про це не сказав нікому, крім гебітскомісара, то телефоністки, напевне, поліцаям роздзвонили... Не в одного тепер душа в п'ятах!

Після заходу сонця до Стодоличів прибули підрозділи всіх батальйонів, і о 19.00 ми вирушили на Лельчиці, щоб 26 листопада о другій ночі зайняти вихідні рубежі. Штаб і підрозділи 1-го батальйону йшли через Жмурне — Картеничі — Чимерно. Дорога петляла між глухими хуторами, розкиданими в лісі. Тамешні жителі зовсім відірвані од навколишнього світу. Вони не відають не лише того, що діється на фронтах, а навіть у найближчому селі. Єдине джерело інформації — п'яне варнякання поліцаїв, які зрідка наїжджають у ці глухі місця. Люди навіть не вірять своїм очам, що перед ними радянські бійці.

На одному з хуторів, де ми брали провідника, старенька бабуся затягнула нас до хати. Поставивши на стіл пляшку самогону, вона не просила — вимагала випити з нею за Радянську владу:

— Ой, синочки, соколики мої рідні! Я вже думала, що помру, а вас не побачу! Брехав клятий поліцай, що вже Червоній Армії капут! І слово ж, паразит, знайшов таке. Нема, щоб по-нашому, бач, на німецький лад на-вертає...

Дорога жахлива. До Картеничів, де має бути пере-права, запізналися проти графіка. На березі Уборті сто-ять кінні розвідники: шляху через брід нема. Власне, води тут майже до колін, але тонкий лід не витримує коней, вони провалюються, падають і в холодну воду йти ніяк не хочуть.

В діло пустили ломи, пішні, сокири. Партизанські сапери прорубали через ріку дорогу, й обози подолали брід. Піхота переправилася по льоду.

За рікою підрозділи 1-го батальйону рушили форсо-ваним маршем, але надомужити прогаяний час не змогли. 3-я рота, що була в голові колони, тільки вийшла на узлісся і зрівнялась з цвинтарем, як у Лельчицях спалахнув бій. Це 2-й батальйон П. Л. Кульбаки, подо-лавши шлях Забріддя — Стодоличі — Жмурне, вийшов на південний схід від Лельчиць і вдарив по фашистах. Хвилини за десять розгорівся бій на західній околиці, на ділянці 3-го батальйону Ф. Д. Матющенко, котрий пройшов маршрутом Корма — Забріддя — Стодоличі — Ручне — Липляни — Оленево — Новий Фільварок.

Роти 1-го батальйону з ходу кинулись у бій. Кидком подолавши канаву, заболочений луг, партизани досягли перших будинків південної околиці міста. Зламавши опір ворога, наші підрозділи швидко пробивалися до центру, коли в тилу противника стали вибухати гра-нати, вдарили автоматні черги. Опам'ятавшись, гітле-рівці засіли на горищах і почали обстрілювати підроз-діли 2-го ешелону. Бій охопив усе місто. На ліквідацію ворога в нашому тилу командир кинув 8-у роту М. Л. Підгорного з резерву. Бійці очищали місто квар-тал за кварталом.

6-а рота капітана І. В. Дегтьова, не зустрічаючи опору, просунулась уперед і зайняла позиції неподалік пожежної команди у стик з 3-м батальйоном.

Партизани невідвратно рвалися вперед. О 5.30 гіт-лерівці, покинувши околиці, зосередились у центрі міста і зайняли заздалегідь підготовлену кругову оборону в приміщенні гебітскомісаріату, жандармерії, в казар-

мах, окопах та бліндажі. Добре озброєний гарнізон міг витримати тривалу осаду.

Найбільше значення в обороні фашистів мав великий постамент, на якому раніше був пам'ятник В. І. Леніну. Перетворений гітлерівцями на дот, що тримав під вогнем усю Радянську та вулиці на Мозир, Симоновичі, Борове, постамент разом з системою окопів і бліндажів, викопаних у парку, надійно прикривав укріплення з півдня й заходу.

Зі сходу й півночі шлях партизанам загородили ворожі кулемети, встановлені в будинку жандармерії. Перший його поверх цегляний з метрової товщини стінами. Отже, взяти це укріплення не так просто.

3-й батальйон Ф. Д. Матюценка, вибивши ворога з північно-західної частини міста, вийшов на майдан перед парком. Начальник штабу батальйону старший лейтенант І. Я. Юркін, котрий знаходився в перших лавах атакуючих, оцінив обстановку і, піднявши в атаку 1-у роту, намагався захопити дот, але вогонь був настільки щільний, що подолати 100—150 метрів рівнини було неможливо. Одразу поранило І. Я. Юркіна й політрука роти І. Л. Восмирова. Вісімнадцятирічна комсомолка Ніна Толстуха загинула. Втративши ще кілька бійців пораненими, рота залягла.

Не легше доводилось і 7-й роті П. І. Цветкова, що, наступаючи на правому фланзі від Уборті, досягла Радянської і звернула до центру. Партизани потрапили під нищівний вогонь фашистських кулеметів, які били з будинку жандармерії. Упав смертельно поранений командир взводу Іван Галдін, красивий, кругловидий сержант. Йому на допомогу кинулась медсестра Маруся Медвідь і теж упала, поранена в живіт. Галя Боженко, Настя Хованова і Петро Рукавицин витягли товаришів з-під вогню, перев'язали і занесли до однієї з хат. Галя лишилася з пораненими, а Настя Хованова схопила санітарну сумку й побігла наздоганяти роту, яка в цей час уже залягла неподалік жандармерії.

На 6.00 партизани впритул оточили ворожі укріплення.

Противник поливав наших бійців свинцевим дощем. Усі спроби розбити будинки й дот з 45-міліметрових гармат не вдавалися. Микола Москаленко підтягнув сорокап'ятку до аптеки. Зайнявши вогневу за рогом будинку, він випустив кілька снарядів по доту. У відповідь фа-

шисті вдарили по гарматі мало не з усіх видів зброї. Поранили М. Воронкова. Москаленко ще якийсь час обстрілював дот, але бажаних наслідків не було. Тут би гармату крупнішого калібру...

Операцію ж будь-що треба було завершувати. С. А. Ковпак переніс свій КП з хутора Чимерно на південну околицю Лельчиць, метрів за триста-чотириста від бойових порядків, і послав до міста Ф. Д. Горкунова, підпорядкувавши йому всі підрозділи, що брали участь в операції. Крім того, Сидір Артемович виділив з свого резерву в розпорядження Ф. Д. Горкунова 76-міліметрову гармату Петра Халупенка й 13-у роту капітана І. І. Бережного. До Лельчиць поїхав також заступник командира по операції підполковник П. П. Вершигора.

Перед світанком мороз спав. Війнув теплий західний вітер, і місто вкутала мряка. Тьмяно світили ракети і ледь було видно сліди трасуючих куль. Під прикриттям туману П. Халупенко виїхав з гарматою в розташування 6-ї роти. Ворожий дот був поруч, однак прикривали його від обстрілу дерева парку. Халупенко обрав вогневу на протилежному боці вулиці, але, втрапивши двох коней, одразу відійшов.

Тим часом розвідники батареї І. Качан і М. Старчевський знайшли зручну позицію. З другого боку за будинком гебітскомісаріату, обнесеного високим парканом, вони вибрали місце, де добре було видно дот, казарму й гебітскомісаріат. Артилеристи на руках підкотили гармату, обережно виламали кілька дощок і просунули в дірку ствол.

О 7.00 почався штурм. Наші снаряди розбили дот, і артилеристи одразу ж перенесли вогонь на казарму й гебітскомісаріат. По ворожих окопах у парку вдарило з десятків мінометів. Бій досяг кульмінації. Сподіваючись на підмогу, фашисти продовжували чинити шалений опір. І раптом у їхньому тилу вдарив кулемет. Він гатив уздовж траншеї точно, економно, вражаючи насамперед кулеметників і автоматників. Там зчинилася паніка. Тієї ж миті один з партизанів, Павлуша Реп'єв, жбурнув протитанкову гранату в кулеметне гніздо на лівому фланзі. Пролунав вибух, у повітря злетіло шмаття. Ковпаківці наблизились до рубежів противника на кидок гранати. Почався рукопашний бій.

6-а рота І. В. Дегтьова, 9-а Ф. Ф. Биваліна й 3-й батальйон Ф. Д. Матющенка кинулись на штурм окопів

і дзотів у парку. Взвод 5-ї роти Івана Сердюка атакував гебітскомісаріат з півдня. Знищивши дзот, що прикривав казарму, бійці через вікно увірвалися до приміщення. Це, власне, й вирішило долю фашистів, які були в укріпленнях парку. В траншею, куди звідусіль збігалися сполошені окупанти, полетіли гранати. Окопи наповнились трупами, живими й пораненими гітлерівцями. Ось з казарми вискочив командир взводу 5-ї роти Іван Сердюк. На повен зріст, не криючись, він підбіг до траншеї і вдарив довгими автоматними чергами...

А на правому фланзі німці ще оборонялися. Наша гармата гатила майже впритул у глуху кам'янисту стіну клубу, але вона не піддавалася. До Халупенка підійшов П. П. Вершигора. Гармату відтягли до вулиці й спрямували на будинок жандармерії. У вікна його полетіли снаряди, і за півгодини бійці 3-ї роти Ф. А. Карпенка, 13-ї І. І. Бережного, 2-ї А. К. Цимбала і 7-ї П. І. Цветкова оволоділи будинком жандармерії, а трохи пізніше — гебітскомісаріату.

До дев'ятої ранку бій закінчився. Гарнізон Лельчиць майже повністю знищено. 50 гітлерівців і поліцаїв, очолених гебітскомісаром, з бронемашиною вихопилися з Лельчиць. По дорозі на Липляни вони напоролися на засаду 4-го батальйону і майже всі загинули. Бронемашину партизани спалили. Лише 15 головорізів, у тому числі й гебітскомісар, зуміли прорватися на Мозир.

Бій затих. У місті лунають поодинокі автоматні черги, іноді чути вибухи гранат: партизани виловлюють гітлерівців, які поховалися в льохах і на горищах. Сидір Артемович наказав усі підрозділи виводити до Борового. В Лельчицях лишається команда на чолі з М. І. Павловським, яка має підібрати і вивезти з міста багаті трофеї, а також лишається 2-й батальйон П. Л. Кульбаки. Йому наказано зайняти оборону й забезпечити роботу господарників.

Наші мінери підірвали величезний, 270 метрів завдовжки, міст через річку Уборть на шляху Лельчиці — Стодолічі — Овруч, електростанцію, шкірзавод і маслозавод. По вулицях міста з шаленою швидкістю носить на мотоциклі Федя Горкунов. За кермом — шофер гебітскомісара, високий, красивий полтавець, військтехнік Саша Гозденко. Це він під час штурму вдарив з кулемета у тил гітлерівцям.

Наші трофеї: зброя, боеприпаси, чотири автомашини, мотоцикли, велосипеди, радіостанції, хліб, сіль, цукор, вершкове масло, мед, одяг, взуття, шкіра, бензин та всяке майно, необхідне і в бою і в мирний час. З пошивочних майстерень М. І. Павловський вантажить швейні машинки, мануфактуру. На автомашину складають зброю і боеприпаси. Автоматична зброя переважно пошкоджена, і все ж дещо потрапило в наші руки цілком справним: 45-міліметрова гармата і до неї 40 снарядів, близько десятка кулеметів, автомати. Лише тут, на автомашині,— 225 гвинтівок!

Зброю, боеприпаси, одяг і взуття М. І. Павловський направив у Борове, дріб'язок розвантажив на хуторі Чимерно, де стоїть 4-й батальйон В. М. Кудрявського.

На околицях Лельчиць слідів бою майже не видно, лише на перехресті стоїть розкиданий вибухом протитанкової гранати будинок, звідки в спину нашим бійцям строчив ворожий кулеметник. У центрі ж повно трупів у сіро-зелених і чорних шинелях. Ними забиті окопи в парку, будинки, вони валяються на вулиці. Перед постаментом, на площі, вимощеній поставленими в торець дубовими чурбаками, слизько від крові. Побіч з площею горить казарма.

Смердить горілим м'ясом і кров'ю. Біля ганку гебітс-комісаріату лежить, розкинувши руки, молода, білява німкеня з погонами штурмфюрера СС. Куля влучила їй в груди, і вона впала навznak, вчепившись пальцями в білоруську землю.

Фашистське начальство явно запізнилося з підкріпленням для Лельчицького гарнізону. Лише о 14.00 з Овруча надійшло сім вантажок з піхотою в супроводі трьох бронемашин. Гітлерівці зупинилися біля підірваного партизанами мосту і зчинили безладну стрілянину, взявши за ціль будинки східної околиці містечка. Партизани відповіли кулеметним і мінометним вогнем. З гармати М. Москаленка наводчик казах Рис Ібрагімов влучними пострілами підбив одну, а згодом і другу бронемашину. Німці рушили убрід через Уборть, але, втративши майже половину солдатів, відійшли на Стодолічі.

Операція була завершена. Партизанські командири усіх ступенів витримали важливий екзамен. Як видно, аналіз позитивного досвіду й помилок, допущених у попередніх боях, а також навчання, влаштоване команду-

ванням з'єднання в підрозділах, пішли на користь.

Добре навчені партизани показали хорошу виучку, проявили безстрашність, готовність до самопожертви і, головне, розумну ініціативу. Так, у Лельчицях ми воювали краще, незважаючи на міцні ворожі укріплення, боєздатний гарнізон, добре озброєний і забезпечений боеприпасами. Знищивши понад 500 гітлерівців, три бронемашини, десятка два кулеметів і мінометів, ми втратили лише десять чоловік убитими і двадцять два пораненими.

Смертю героїв загинули: Галдін І. В., Миликов О. О., Нечка А. Ф., Новиков Ф. Л., Росторгуєв П. І., Татаринів І. С., Семенів М. М., Суворецький О. М., Толстуха Н. Л., Чемоданов І. І. Серед убитих і поранених — в основному молодь, юнаки і дівчата, яким по вісімнадцять-двадцять років. З командного складу поранило командира 9-ї роти Ф. Ф. Биваліна та командира взводу 6-ї — В. Г. Ларіонова.

Треба віддати належне Ф. Д. Горкунову. Це він умілими й рішучими діями прискорив закінчення операції, чим зберіг життя не одного партизана.

Вчора партизани визволили з тюрми тридцять в'язнів. Серед них були євреї Лельчицького гетто, в основному майстри шкірзаводу та кравці. Сьогодні здоровіші з них прийшли проситися до загону. Виснажені, обірвані, зарослі й брудні, вони вже втратили людську подобу. Очі їхні горять болем і ненавистю. Скільки кому років — не вгадати. Я розговорився з сивим чоловіком, якому на вигляд можна дати п'ятдесят, а виявилось, що йому лише двадцять п'ять. Цього в'язня звати Хаїм Фрідман. Він — комсомолец, активіст. На запитання, як опинився в гетто і чому не пішов у партизанський загін, він розповів, на мій погляд, дуже повчальну історію:

«В липні 1941-го у Лельчицях було створено партизанський загін під командуванням Лішафаєва, котрий налічував 150 бійців. Був у цьому загоні і я. Ми озброїлися гвинтівками, гранатами. Мали досить вибухівки, боеприпасів. У серпні частини Червоної Армії передали нам десять станкових кулеметів. На кінець місяця все Полісся захопили фашисти, і лише у нас, в Лельчицькому районі, була Радянська влада. Ми висадили в повітря мости через Уборть у Лельчицях і Злодині, зни-

щили Озерянську греблю та Симоновицькі мости. Дороги стали непроїжджими. Командування загону вирішило не пустити гітлерівців до Лельчиць. Але трапилось те, чого й слід було чекати,—проти партизанів кинули фронтові частини. Бої тривали близько місяця, тоді командування винесло рішення розбити загін на невеликі групи, перейти лінію фронту і влитися до лав діючої Червоної Армії. Рішення мотивували тим, що наш район лежить на відстані 85 кілометрів од залізниці й за 65—від шосе. Війська й обози ворога через територію району не проходять, і тому, мовляв, для партизанських дій він зовсім непридатний. Частина товаришів зосталася на місці...

Ще в 1941-му нацисти знищили більшість єврейського населення. У 1942 році в Лельчицях розташувався постійний гарнізон, було пущено в дію шкірзавод, пошивочні майстерні. Євреї жили в своїх хатах, але мусили працювати у відведених для них місцях.

У червні ми дізналися, що поблизу села Стодололичі діє невеликий партизанський загін і попросили підпільників Кудинова й Білецького зв'язати нас з партизанами. Отже, Білецький вивів нас із Лельчиць на умовлене місце, в урочище Станкове болото. Ми довго й марно шукали партизанів. Білецький мусив вернутися до міста, ми ж лишилися на болоті. Тут нас помітили. В місті окупанти зчинили тривогу: нас шукали. По обіді всіх переловили, і відтоді ми працювали на старих місцях, уже під конвоем. Ночували в тюрмі. Ми були приречені!..»

28 листопада

Почалася справжня зима. Другий день мете хуртовина, лапятий сніг кружляє в повітрі, м'яким пухнатим килимом встеляє землю, прикрашає криті зчорнілою від часу драницею дахи, чепурить у лісі сосни та ялини.

Партизани радіють зимі: це саме партизанська пора. Тепер Ковпак посадить усіх на сани, і з'єднання протягом довгої зимової ночі долатиме по 60—75 кілометрів. Швидкий марш, раптовий удар і—партизани безслідно зникли, щоб через кілька днів несподівано з'явитися в новому місці. Використовуючи маневреність, ми завжди зможемо уникнути зустрічі з ворогом, якщо це не входить у наші плани. Взимку гітлерівці втрача-

ють перевагу в техніці: погода здебільшого нельотна, засипані снігом дороги стають непрохідними для автомашин і броньовиків.

Проте С. А. Ковпак з санями не поспішає. Він, заклопотаний, ходить по селу Боровому, де після Лельчицької операції зібралось усе з'єднання, розмовляє з дідами, пригощаючи їх міцною махрою.

— Чорти його батька знають! Кажуть поліщуки, що в них зима мінлива,— каже Сидір Артемович, заходячи до штабу.— Сьогодні сніг, мороз, а завтра може й дощ ушкварити. Мабуть, із саньми доведеться зачекати. Сани на Поліссі — не проблема.

Таке рішення командир прийняв не лише у зв'язку з мінливою поліською зимою. З'єднанню потрібен час для підготовки до боротьби в зимових умовах. Врахувавши розвіддані, які принесла сьогодні кінна розвідка М. Федоренка, Сидір Артемович вибрав для стоянки Глушкевичі й Милашевичі, що знаходяться на чималій відстані од фашистських гарнізонів. У першому селі вже розміщуються підрозділи 1-го батальйону і штаб з усіма службами, в другому — 2-й, 3-й, 5-й батальйони. Приболовичі¹, де розташовується 4-й батальйон, цікавлять командира як місце можливого аеродрому. Зразу біля села — велике озеро. Взимку його можна буде обернути на аеродром для літаків з Великої землі.

Справи наші йдуть добре. Глибокими тилами ворога ми подолали близько 600 кілометрів, форсували великі ріки Десну, Снов, Дніпро, Прип'ять, перетнули не одне шосе та залізницю. З виходом у призначений район дій ми розгромили Лельчицький гарнізон і створили умови для виникнення партизанського краю. Першу частину поставленого перед нами завдання ми виконали з честю.

Сидір Артемович має усі підстави бути задоволеним, тим більше, що радянські війська вже десятий день ведуть успішний наступ у районі Сталінграда. А сьогодні з повідомлень Радінформбюро стало відомо про новий удар по ворогу: почався наступ на Центральному фронті, в районі Великих Лук і на захід од Ржева.

Так, усі ми раді, але вважаємо: заспокоюватися рано. Що стосується наших успіхів, то Ковпак сказав:

— Ми розчистили район дій, однак це тільки підготовка. Треба швидше виходити на комунікації. На фрон-

¹ На картах зустрічається назва Прибиловичі.— Ред.

тах точиться запекла й кривава боротьба.— Узявши зведення Радінформбюро, командир продовжував:— Щоб послабити діяльність фашистської воєнної машини, ми повинні трошити її складові частини тут, у тилу. Ось послухайте, як важко доводиться Червоній Армії.— Сидір Артемович поправив окуляри:— «В північній частині Сталінграда бійці під командуванням тов. Горохова вели активні бойові дії і просунулись уперед на 400—500 метрів. На полі бою лишилось більше 200 ворожих трупів. У Заводському районі наші частини зайняли кілька будинків і завдали німцям великих втрат». Фашисти обороняються шалено і здаватися не думають. Узяти хоча б повідомлення з Центрального фронту. За три дні боїв наші війська захопили 138 гармат, 110 мінометів, 593 кулемети, знищили 10 000 гітлерівців і взяли тільки 400 полонених!

Видно, ці думки вже давно непокоять командира. Він часто виймає з планшетки карту, привезену з Москви, вивчає її, звіряється з двокілометрівкою. Вчора наказав мені знайти аркуш кілометрівки «Сарп» і сьогодні мовчки придивляється до нанесених на неї залізниць Брест—Ковель—Коростень—Київ і Вільнюс—Лунінець—Сарни—Ровно, а також до вузлової станції Сарни, яка, за попередніми даними, працює дуже напружено. Ясно, що Ковпак націлився на ці ворожі комунікації.

Знаючи вдачу командира, гадаю, що він збирається розгромити станцію Сарни або, що ймовірніше, зірвати ряд мостів і цим паралізувати роботу залізничного вузла. Проте щось планувати конкретно не можна. У нас нема даних про охорону залізниці, зокрема, мостів і станцій. Лише завтра повинна вернутися група на чолі з Дмитром Черьомушкіним, що розвідує залізницю в районі станції Рокитне.

Зшиток п'ятий

САРНЕНСЬКИЙ ХРЕСТ

29 листопада

Глушкевичі, де розмістилися основні сили з'єднання, лежать серед лісів і боліт якраз на межі України з Білорусією. Тут починаються славнозвісні Пінські болота, що тягнуться далеко на північ і на захід. Отже, Глушкевичі — в Білорусії, а Будки Войтковицькі, де стоїть застава 4-ї роти П. С. П'ятишкіна, та хутір Селище, в якому зайняла оборону 6-а рота І. В. Дегтьова, — уже Україна.

На схід від Глушкевичів за болотом, тече Уборть. На північ і захід майже впритул село обмиває не то старе русло Уборті, не то штучний сплавний канал — широка, повновода річка, що витікає з боліт. З півдня простяглися поля і вкритий кущами заболочений луг. Ми зайняли зручну позицію як для оборони, так і для проведення диверсій, або, як у нас кажуть, для «роботи». Від нас за сорок кілометрів на південь — місто Олевськ і залізниця Ковель — Коростень. На заході залізниця Вільнюс — Ровно.

...Я закінчив розміщувати підрозділи і вернувся до штабу. В цей час до Глушкевичів надїхали розвідники, котрі цілим взводом на чолі з Черьомушкіним ходили під Сарни. Минулої ночі вони побували на польських хуторах поблизу села Купіль, а вранці через Войтковичі та лісовий хутірець Конотоп дісталися до Глушкевичів. За розвіданими залізниця Ковель — Коростень працює напружено. Цілодобово на схід і захід йдуть ешелони, але охороняється вона слабо. На мостах по п'ять-десять поліцаїв. В Рокитному й Клесові — незначні гарнізони гітлерівців та поліції.

В Сарнах, крім комендатури, гестапо, поліції та німецьких установ, стоїть гарнізон близько батальйону фашистів.

У цьому районі чисельних партизанських загонів хлопці не виявили, чули лише, що іноді тут з'являються окремі групи. Місцеві люди зустрічали розвідників з радістю, допомагали, чим тільки могли і видно, що гітлерівців та їхніх прихвоснів ненавидять. Окупанти грабують селян, вивозять молодь до Німеччини. Так вони діють усяди на загарбаній території. Однак є тут і дещо нового. Мешканці сіл розповідають про ще небачену нами різновидність українських націоналістів.

Ще задовго до війни, здійснюючи свою горезвісну політику «тотального шпигунства», гітлерівці засиляли на радянську територію свою агентуру. В основному, це були петлюрівські недобитки, що знайшли притулок у панській Польщі, та українська куркульня, котра в 1939 році втекла до Німеччини. В перші дні після нападу фашистської Німеччини на нашу країну ці агенти, згуртувавши з різних покидьків банди, нападали на сільські ради, колгоспи, вбивали радянських активістів, руйнували мости і нищили зв'язок. Бандити діяли винятково жорстоко — вирізали цілі родини, не милуючи ні старих, ані малих. Траплялося, що вони зачиняли в хаті родину комсомольця чи комуніста і спалювали її живцем.

Коли гітлерівці окупували Ровенщину й Житомирщину, якийсь обербандит, власник каменоломень Боровець із села Карпилівки, вишколений у Німеччині й призначений на посаду коменданта Сарненської поліції, згуртував у місті Олевську так звану «Поліську Січ», а собі присвоїв ім'я козака-запорожця Тараса Бульби. Тепер «січовики», як вони себе величають, чи «бульбівці», як звать їх люди, вдають, ніби погиркалися з своїми господарями, і перебувають у «підпіллі».

Насправді ж отаман «нової січі» взяв з рук гітлерівців зброю, і банди націоналістів скаженими тічками никають по лісах, вишуковуючи втікачів з-гетто, невеликі партизанські групи. Уся ця «кампанія», від якої тхне дешевою балаганщиною, проводиться під базікання про «Українську народну республіку».

Села й хутори, якими проходили розвідники Черьомушкіна, Сидір Артемович позначив на карті — пообводив їх кружечками. Потім він пішов у санчастину, де комісар провідував поранених. Вони довго ходили з Семеном Васильовичем вулицями села, а невдовзі командир викликав мене на квартиру.

В хаті, крім С. А. Ковпака, були С. В. Руднев та І. К. Сиромолотний. Сидір Артемович сидів за столом. Перед ним лежав аркуш двокілометровки «Сарни» — зелене море лісів, блакитні жили рік і смугасті чорно-білі лінії залізниці. Там, де вони поблизу Сарн пересікають ріки, командирською рукою вже нанесено червоні хрести. Комісар, який міряв кімнату з кутка в кутка, зупинився біля столу. Перехопивши мій погляд, запитав, показуючи на карту:

— Зрозумів?

— Так точно, товаришу комісар.

— Дорога охороняється слабо, і не можна гаяти навіть години. Треба негайно знищити ось ці мости,— комісар показав їх на карті.— У кожен з чотирьох напрямків вирушить по загоңу. В північному, неподалік станції Горинь, має висадити міст у повітря 2-й батальйон, у південному, біля села Немовичі,— 3-й, у східному, на перегоні Страшеве — Клесів,— 4-й і в західному, через річку Горинь, поблизу Антонівки,— 1-й. На захід від Дубровиці проходить вузькоколіяка до Кухітської Волі. Вона охоплює і станцію Антонівка. Користуючись нею, гітлерівці матимуть змогу постачати ліс для відбудови мостів. Біля станції Хиночі, де річка Стубла розливається на кілька рукавів, також слід висадити у повітря мости і вивести з ладу вузькоколіяку. Групи повинні бути готові до виходу завтра, 30 листопада. Кожен батальйон виділить по тридцять-п'ятдесят бійців на чолі з командиром і політруком роти. Групи матимуть на озброєнні автомати, по кілька ручних кулеметів. Людей посадити на сани й форсованим маршем відправити до залізниці. Взяти харчі для партизанів і фураж для коней. По дорозі в села не заїздити, днювати на маленьких хутірцях або в лісничівках. На підрив мосту через Горинь біля станції Антонівка готувати з 1-го батальйону 2-у роту Цимбала і Пшеницина. На річку Стублу поїдуть 11-а і 13-а роти, командиром призначається капітан Бережний.

— І ще одне важливе завдання слід виконати групам, які завтра виїдуть на операції,— додав Сидір Артемович.— Треба, щоб вони вели розвідку за маршрутом. Групи повинні з'ясувати, які гарнізони тримає ворог у районних і волосних центрах, на залізничних станціях. А ще цікавлять нас діючі підприємства, шляхи, мости, настрої людей, їх ставлення до окупантів і до Радян-

ської влади, зокрема, до партизанів. Одне слово, після повернення диверсійних груп ми повинні знати обстановку в районі Олевськ — Сарни — Столін — Глушкевичі. Далі, хай Бережний розвідає мости через Горинь і Случ неподалік Дубровиці, Цимбал — міст через річку Случ біля станції Сарни, а групи 3-го і 4-го батальйонів займуться розвідкою мостів поблизу міста Рокитне, біля села Осницьк і станції Остки. Наче все,— сказав Ковпак, замислившись.

Бригадний усміхнувся:

— Дозвольте, товариші, пару слів і мені. В районі дій наших диверсантів і розвідників, можливо, існують партизанські загони. З ними треба встановити зв'язки і на зворотному шляху взяти з собою зв'язкових, а то й увесь загін чи партизанську групу...

Якийсь час усі мовчать. Сидір Артемович уважно вивчає карту, дивиться свої нотатки в блокноті:

— Ось тепер усе,— і, дивлячись у мій бік додає:— Іди працюй, тільки пам'ятай, що успіх справи вирішують години. Поки німці опам'ятаються, треба, щоб мости злетіли в повітря.

3 грудня

Четвертий день стоїмо в Глушкевичях. Розташувалися капітально, з вигодами. У штабі є навіть телефон. Клопітливий З. Носанівський зі своїми зв'язківцями впорядкував лінію на Приболовичі й Милашевичі, полагодив телефонні апарати, і тепер ми тримаємо зв'язок з розташованими там батальйонами.

Надворі легенький морозець. Зранку падає лапатий сніг, притрушує лагідні білокорі берізки. Усе це— вигоди, телефон, веселі вечори в клубі і навіть обсіпані снігом берізки— настроює на тихий, мирний лад. Це саме те, чого ми сьогодні не маємо права собі дозволити. Сто разів мав рацію комісар, коли ще в перші дні застерігав нас од благодушності... Життя показало, що й тут, у цьому глухому кутку, серед боліт і лісів триває жорстока запекла боротьба.

...Висадити залізничний міст біля станції Горинь до-ручили 2-му батальйонові. Комбат-2 П. Л. Кульбака виділив для цього 1-у роту І. В. Нізова й групу мінерів на чолі з Олександром Боженком. Весь день 30 листо-

пада бійці готувалися до операції. Партизани підбирали коней, лаштували сани, готували заряди.

Вранці 1 грудня рота під началом І. В. Нізова рушила до залізниці, а сьогодні глухівчани привезли назад убитого командира. Політрук роти Г. П. Лисенко, кулеметники Іван Смоляков і Дмитро Лубенець — поранені.

Я довго розмовляв із старшиною роти О. Т. Бараном, розвідниками Н. Гамагою та І. Боженком. З їх розповідей дізнався про нічні події.

Весь день партизани їхали поза селами, глухими путівцями, дрімучим заболоченим лісом. Навкруги було тихо, безлюдно. Увечері на лісовому хуторі, неподалеку від Глинного, в якомусь будинку зупинилися на відпочинок. Видно, що господарство заможне,— в хлівах худоба, коні, свині, але з мешканців був лише старий дід — уся родина перебралася до села, бо в лісі небезпечно.

Партизани нагодували коней, повечеряли й невдовзі вирушили в дорогу. Господаря взяли за провідника, щоб вивів з хутора на шлях. Старий радо згодився, але через кілометр у нього розболівся живіт. Він упросив Нізова трохи почекати і... втік. Ніч стояла темна, шукати діда було марною справою. Нізов повів групу за компасом.

Виїхали на битий шлях, що, петляючи лісом, тягнувся на північний захід. По малоїждженій дорозі коні йшли ступою, і група неквапно посувалася далі. Подолали від Милашевичів чи не п'ятдесят кілометрів, на своєму шляху нікого не зустріли і втратили пильність — їхали, навіть не виславши наперед розвідки. Не викликала настороженості ні в командира, ні в політрука і зустріч з трьома озброєними чоловіками. Порівнявшись із саньми, незнайомі привіталися, назвалися українськими партизанами, попередили Нізова, щоб їхав обережно, бо там, попереду, — єврейський партизанський загін, а в темряві усі коті сірі, то як би чого не вийшло... Група Нізова й далі верстала шлях, куняючи на санях, і раптовий шквал кулеметного вогню був як грім з ясного неба. Нізов схопився, гукнув: «Що ви робите?! Ми — радянські партизани...» — і впав, прощитий кулями.

Партизани скотилися на сніг, відкрили вогонь з автоматів і кулеметів, стали обходити засідку. Ворог уник

нув бою, однак, користуючись хвилинами замішання, нападники зняли з убитого командира І. В. Нізова автомат і планшєтку з картою. Політрук роти Г. П. Лисенко був тяжко поранений.

Хто напав на глухівчан — ясності немає. Розвідник Іван Боженко переконаний, що чув німецьку мову, а Настя Гамага запевняє: це справа рук українських націоналістів «січовиків».

Тепер командиром роти призначено І. А. Івашина, політрусом — колишнього заступника голови Чернігівського облвиконкому І. Д. Сильченка. Групу підсилено бійцями з 3-ї роти, і завтра під командуванням П. Голуба вона знову піде до залізниці:

4 грудня

Разом з помкомандира роти Олексієм Деркачем я об'їхав усю дільницю оборони, на південній околиці села, де шоста звела дзоти та бліндажі. Дісталися ми лісом аж до зруйнованого мосту за хуторами Селище. Яка там краса! Повітря м'яке, тихо. В лісовому затишку сніжинки довго кружляють, осідаючи на деревах. Табунець снігурів у червоних жилетах обсів горобину, що красується гронами яскравочервоних ягід. Весело скачептаство з гілки на гілку, ласуючи ягодами.

На зворотному шляху, біля Глушкевичів, наздогнали політруска 6-ї роти Ф. М. Маркова й парторга Г. Я. Мальцева, незворушного чоловіка років сорока, колишнього директора кондитерської фабрики у Львові. Обидва були на зборах у Майдані. Завтра, 5 грудня, святкуватимемо День Конституції. Комуністи загонів, командири і політруски виступають у навколишніх селах і хуторах з доповідями, лекціями. Комісар написав кілька оглядових листівок про успішний наступ Червоної Армії під Сталінградом і на Центральному фронті. Їх розмножили в нащій друкарні й роздали населенню.

Збори, бесіди, листівки та й сам той факт, що партизани поруч, дають разючі наслідки. Люди якось ожили, звесіли. Відчувається, у них воскресла віра, що Радянська влада жива, живе і житиме. А ворога чекає неминучий розгром.

Мені довелося відвідати не одні такі збори. Характерно, що вони відбуваються в атмосфері повного довір'я. На збори, звичайно, приходять усі, хто може

ходити. Відчувши нашу, радянську атмосферу, люди ніби наново народжуються.

В Милашевичах, приміром, після доповіді Ф. Д. Матющенка попросила слова місцева комсомолка Ніна Гавриловець. Вона гнівно викривала звірячу суть фашизму і гаряче закликала селян стати до священної боротьби з ворогом. І на цих зборах 30 чоловік подало заяви з проханням зачислити їх до партизанського загону.

В Будках Войтковицьких Столінського району, де мешкають виключно поляки, виступав секретар парторганізації Я. Г. Панін. Коли задали питання: «Що буде з Польською державою, коли Червона Армія розгромить фашистів?» Панін відповів: «Питання про Польську державу вирішуватиме сам польський народ». Люди, задоволені відповіддю, стали дорікати дідові за те, що хотів загнати лектора на слизьке:

— «Тобі, діду, чого треба? Польщу?! Так іди й воюй за неї, як ось вони воюють,— дядько показав на наших партизанів.— А ти сидиш дома, та ще: яка буде Польща?! Соціалістична! Про іншу ми й гадки не маємо».

Звівся уже немолодий, років під п'ятдесят поляк:

— Тільки Радянська влада дала нам справжнє життя. До приходу Советів ми завжди судилися за клаттик землі. Радянська влада поклала цьому край, зробила всіх нас, трударів, людьми. А перед тим у наймах спину гнули, горбатили...

Люди казали те, що справді думали й відчували.

І так на кожних зборах, у кожній розмові.

...О шістнадцятій — партійні збори Путивльського загону. Борис Король і наша комсомолія разом з молоддю села відремонтувала клуб. Хлопці склали піч, вставили рами, засклили вікна. Дівчата вимили підлогу, прикрасили сцену ялиновими гірляндами, портретами В. І. Леніна та Й. В. Сталіна.

На сцені за довгим столом, накритим червоною скатертиною, — президія: Сидір Артемович Ковпак, Семен Васильович Руднев, Іван Костьович Сиромолотний, Яків Григорович Панін, Олексій Ілліч Коренев.

Збори відкриває Я. Г. Панін. Звична формула: в парторганізації Путивльського партизанського загону на обліку членів ВКП(б) — 84, кандидатів — 71. Присутні 124 чоловіка. Відсутні 12 тяжкопоранених і 29 в розвідці, на диверсіях та заставах. Питання одне: «Підсум-

ки рейду і дальші завдання партійної організації у зв'язку з наступом Червоної Армії під Сталінградом». Я. Г. Панін надає слово комуністові С. В. Рудневу.

Комісара з'єднання слухали, затамувавши подих. Слова були прості, напрочуд проникливі й влучні.

— Моральний стан особового складу загонів винятково високий. Був час, коли наші загони протягом кількох днів підряд уночі йшли по маршруту, а вдень вели бої з ворогом, часто недоїдаючи. Жоден з партизанів не виявляв невдоволення, не скаржився, ніхто не відступав і не відставав. Бойовий дух не лише не знижувався, а навпаки — з кожним днем зміцнювався. Бійці загартувались; іноді робили й те, що здавалося неможливим. Весь особовий склад звик до бойових дій, до руху, тож, коли доводиться зупинитись хоча б на тиждень, то перше запитання до командування таке: «Чи довго сидітимемо на місці? Коли вже рушимо на операцію?» Ми з командиром вважаємо, що особовий склад загонів готовий виконати будь-який наказ, проте слід пам'ятати, що з кожним днем завдання ускладнюються, і нам треба наполегливо працювати з людьми... Наші рейди увійдуть в історію воєнного мистецтва; такого ще не знала історія партизанських воєн, і наш обов'язок пронести бойові знамена без єдиної плями! Пам'ятайте, що по нас судитимуть про радянських партизанів, на нас рівнятимуться місцеві загони. Партизан мусить бути лицарем без страху й докору!

Ввечері відбулися урочисті збори, присвячені Дню Конституції. В переповненому клубі, де зібралися місцеві колгоспники, молодь, партизани, знову лунало палке слово комісара. Він розповів про найдемократичнішу в світі Країну Рад, про її Конституцію, про героїчну боротьбу радянського народу проти німецько-фашистських загарбників.

Люди слухали виступ Руднева, не пропускаючи жодного слова. Коли комісар виголосив здравницю героїчному радянському народові, нашій Комуністичній партії, зал притих, потім вибухнув овацією. Борис Король заспівав «Інтернаціонал», усі дружно підхопили.

Після зборів відбувся святковий самодіяльний концерт.

Повернулися з операції групи Валентина Подоляко й капітана І. І. Бережного.

4-й батальйон В. М. Кудрявського 30 листопада дістав завдання висадити в повітря мости на перегоні Страшеве — Клесів. Мости маленькі, по 40—60 метрів. Великі ж, що проходять через Случ біля станції Сарни і через Уборть в Олевську, знаходяться в районі колишніх прикордонних укріплень, тому С. А. Ковпак без детальної розвідки на їх знищення не погодився. Для диверсії з 4-го батальйону виділили 1-у роту на чолі з В. Подоляко (політрук Н. І. Ющенко). Мінерів очолив Єфрем Берсеньов.

У ніч з 4 на 5 грудня група В. Подоляко завдання виконала: знищила два мости через безіменні канали, один 65 метрів і другий — 20 метрів завдовжки. Охорона, що була там, розбіглася з першими пострілами. Тепер Валентин готує для Горкунова розвіддані.

Групі капітана І. І. Бережного було наказано вивести з ладу вузькоколіяку Дубровиця — Кухітська Воля і розвідати, як охороняється міст через Случ біля села Хлівки, на залізниці Сарни — Лунінець. Кілометрів за 20—25 од річки, на одному з хуторів, Бережний зустрівся з трьома розвідниками партизанського загону «Дядька Петра», що виконує завдання Розвідуправління Генштабу РСЧА. Іван Іванович Бережний швидко порозумівся з хлопцями й від них дізнався, що вузькоколіяка не діє, тому вирішив зірвати міст біля Хлівок.

Об'єкт вартувало сім поліцаїв. Одного, що намагався чинити опір, партизани знищили, решту обеззброїли. Мінери, якими керував політрук роти М. Гапоненко, підняли в повітря три дерев'яні опори, заклавши під кожну по 80 кілограмів толу. Обидва кінці мосту, 270 метрів завдовжки, бійці облили гасом і спалили термітними головками. Знищили й барак-казарму, майстерні, три паровози вузькоколіяної залізниці, а також зв'язок на перегоні станцій Дубровиця — Біла.

Дізнавшись від полонених поліцаїв, що в Залужжі гітлерівці відгодовують худобу перед тим, як відправити її на фронт або до Німеччини, Володя Савкін, Сергій Рябченко і командир розвідки 11-ї роти Віктор Ніколаєв подалися до Залужжя. За кілька годин вони пригнали звідти з п'ятдесят голів худоби.

Партизани рушили у зворотну путь. На світанку дісталися до великого польського села Озери й зупинились там на відпочинок. Далі дороги майже не було. Йшли через болота, лісовими стежками. Вряди-годи минали глухі лісові хутірці. На одному з них зустріли невеличкий партизанський загін, яким командував лейтенант Андреев. Там було сімнадцять чоловік (здебільшого селяни з поліських районів Ровенщини) і ще десять бійців та командирів Червоної Армії, які недавно пристали до загону. Отже, всього 27 чоловік, а гвинтівок лише двадцять. Виходить, сім чоловік без зброї. Андреев зрадів зустрічі з ковпаківцями і загін разом з групою І. І. Бережного вирушив на Глушкевичі.

Вранці перетнули шлях Березів — Глинне. Партизани з своїми «трофеями» втягнулися в ліс. До Глушкевичів лишалося кілометрів 25. Попереду їхали сани з розвідниками. За ними партизани гнали худобу й вже далі гуркотіли підводи з бійцями. Ілля Краснокутський, що сидів на перших санях, голосно наспівував пісню, бринькаючи на гітарі.

Перші сани минули хиткий місток, що трапився на шляху, й промчали з півкілометра, коли позаду загриміли постріли. Це фашисти влаштували засідку. Вони пропустили розвідку й зустріли підводу вогневим шквалом. Коні здибились і, ламаючи голоблі, сахнулися вбік. Звідусюди заторохкотіли автомати. Гримнули вибухи гранат.

На щастя, Антон Петрович Землянка заліз з кулеметом біля шляху. Кинджальним вогнем свого «дегтяря» він скопив з півдесятка есесівців, які вихопилися було з лісу на галявину. Карателі зупинилися. Тим часом група Бережного відійшла до лісу. Партизани зайняли оборону вздовж дороги.

Частина карателів кинулася туди, де залягли розвідники Віктор Ніколаєв, Ілля Краснокутський і Саша Гольцов, які їхали на передніх санях. Ворог мав значну чисельну перевагу. виправити ситуацію можна було за допомогою станкача 11-ї роти, але він стояв аж ген, на санях край дороги. І трапилося так, що майже водночас до кулемета кинулися здоровенний есесівець і тендітна сімнадцятирічна радистка Валя Рикова. Бережний щосили гукав, аби вона вернулась, але хоробра комсомолка, мабуть, не чула — де поповзом, а де короткими перебіжками, все ближче підбиралася до саней.

За нею стежила вся група. Антон Петрович щільним вогнем прикривав дівчину. Її помітив есесівець і став бити короткими чергами з автомата. Валя, просуваючись уперед, то вставала, то знову падала. Ось сани вже поруч, але фашист не дає їй підвестися. Антон Петрович цілячись у гітлерівця, дав довгу чергу на півдича, і тієї ж миті Валя схопилася за кулемет. Він був тяжкий. Хоч як сіпала його Рикова, а з саней стягнути не могла. Зрештою, вийшла з становища: підняла кришку короба, витягла замок і... впала на сніг. Завжди мовчазний Землянка вилаявся: «Ганьба! Дівчиськові дозволили йти на вірну смерть!» Та Валя була жива. Не встигла вона одповзти від саней і десяти метрів, як на тому місці вибухнула граната. Понівечений кулемет полетів у сніг.

Покинувши «трофейне стадо» і підводи, Бережний вивів людей у безпечне місце. З боку партизанів загинув командир місцевого загону лейтенант Андреев.

Хоч завдання, поставлене перед групою штабом з'єднання, партизани виконали, Бережний одержав-таки догану за необережність на марші, а 11-у роту як небоєздатну розформували. Валі Риковій оголосили подяку в наказі по з'єднанню й перевели радисткою до штабу.

9 грудня

З виходом у район Глушкевичів на розвідку дягло непосильне навантаження. На Сумщині ми спіралися на широко розгалужене підпілля. Майже в кожному селі у нас були свої випробувані люди, і партизани під час далекої розвідки мали притулок і надійне джерело інформації. Часто ті люди виконували роль зв'язкових, підпілля через них передавало командуванню зібрані відомості. Так було в районі Путивля, Глухова і Кролевеця. Так було і в Брянських лісах.

Під час рейду ми вели близьку розвідку на 20—25 кілометрів, яка забезпечувала потреби з'єднання на ближчі дні. Тепер ми зіткнулися з рядом труднощів. Вимоги до розвідки зросли. Ми повинні знати, що діється на залізницях Ковель — Коростень і Ровно — Вільнюс, у містах і на станціях. Сарни, Рокитне, Олевськ, Дубровиця, Столін, Турів.

Величезні відстані маршрутів, що сягають 80—100 кілометрів в один кінець, насиченість поліських районів Ровенщини бандами українських націоналістів, а також відсутність зв'язків з підпіллям надзвичайно утруднюють роботу. В розвідку доводиться посилати людей групами не менше як по 10—20 чоловік. Бійці майже не відпочивають, вони вибилися із сил.

Виникла в нас і проблема контррозвідки. Ворог намагається будь-що заслати до наших лав свою агентуру. Питанням безпеки займається начальник штабу Г. Я. Базима та його помічник Ф. Д. Горкунов. А втім, контррозвідка зводиться в основному до одного: Григорій Якович перед тим, як зарахувати нову людину до загону, розмовляє з нею особисто і лише після хорошого враження доповідає про неї командирові чи комісару, та й стосується це тільки 1-го батальйону. В інші новачків приймають командир, комісар і начальник штабу.

Агентуру, звичайно, ворог засилає, але ми виявляємо її лише там, де проявляємо належну пильність. Під час форсування Прип'яті до штабу 3-го батальйону з'явилися з повинною три поліцаї, жителі села Юревичі — Никифор Качановський, Костянтин Комченко та Євген Шмат. Вони каюлись і просили взяти їх до загону, щоб кров'ю змити свою вину. Їх прийняли, але досвідчений оперативний працівник, начальник штабу загону І. Я. Юркін встановив за ними повсякденний нагляд і контроль. Після бою в Лельчицях у Качановського з'явився чотирнадцятизарядний німецький «вальтер», який переважно є на озброєнні у чинів гестапо.

Через місцевий партійно-радянський актив І. Я. Юркіну вдалося з'ясувати, що до поліції ці зрадники вступили добровільно й запопадливо служили гітлерівцям. Качановський зробився начальником поліції в Юревичах, Комченко — його помічником, а дев'ятнадцятирічний Євген Шмат був у поліції катом. Усі вони зізналися, що їх заслали до загону. Запроданців розстріляли.

Цілком можливо, що кілька таких «шматів» перебуває у з'єднанні. Та й не може того бути, щоб фашисти, ці майстри шпигунства, не мали по селах своєї агентури. Ось і зараз в Глушкевичях, Милашевичах і Приболовичях, де стоять наші підрозділи, люди приходять до штабу зі скаргами на фашистських прихвоснів і просять очистити від них село. І знову ж таки займатися

цим доводиться або Ф. Д. Горкунову, або Г. Я. Базимі, хоча вони і так перевантажені. Отже, знайти якийсь вихід із ситуації, що склалася, стало необхідністю. Головне, чого боїться Сидір Артемович, це — роздуть штати. І все ж сьогодні командир з комісаром прийняли рішення, і Григорій Якович оголосив наказ про те, що при штабі з'єднання встановлюється нова посада — помічника командира по розвідці. Ним призначається підполковник Петро Петрович Вершигора. В його компетенцію входить керівництво агентурною розвідкою, слідча робота й контррозвідка. П. П. Вершигора підлягає безпосередньо командирові й комісарові.

За помічником начальника штабу по розвідці лишається військова розвідка. Про її наслідки Ф. Д. Горкунов доповідає особисто командирові й комісарові. Всю роботу Петро Петрович і Федір Данилович мусять тісно узгоджувати між собою.

Посилюється розвідрота, в котрій налічується вісімдесят бійців. З 13-ї кількох чоловік, що не відповідають новим вимогам, перевели в інші підрозділи, і вся рота влилась у розвідку. Командиром її призначено капітана І. І. Бережного, а А. О. Биваліна переведено помічником до Цветкова у 7-у роту.

10 грудня

Комбат-3 Ф. Д. Матющенко доручив підрив мосту через Руденку командирові 3-ї роти М. Ф. Лімаєву і політруку Г. П. Хоменку. Було виділено 25 чоловік з 3-ї роти, п'ять розвідників на чолі з командиром Воробйовим і старшим мінером О. Є. Лукашенком.

Шалигинці виконали завдання без пригод. Цей місток, що знаходився на захід від Немовичів, охороняло три поліцаї. Партизани захопили їх живими, двадцятиметровий місток у ніч з 4 на 5 грудня вони висадили в повітря, а уламки Лукашенко замінував мінами-сюрпризами. Група спокійно вернулася вчора до Милашевичів.

Найбільш відповідальне й важке завдання випало 2-й роті А. К. Цимбала. Трьохсотметровий міст через Горинь на перегоні Антонівка — Сарни стояв на входній магістралі з Ковеля і від нього залежала робота вузла. Висадити навіть один цей міст, означало порушити роботу не лише станції Сарни, але й залізничних

вузлів Лунінець і Здолбунів, які й так працюють з перебоями. На мосту були доти, дзоти, колючий дріт і фашистська охорона.

Разом з 2-ю ротою вирушили політрук мінерів В. М. Островський і секретар комсомольської організації 1-го батальйону Вася Олійник, які безпосередньо мали висадити міст. Вранці 4 грудня бійці непомітно дісталися до села Городець Володимирецького району. Там стояло близько 200 ворожих кіннотників. Політрук роти Є. Пшеницин, парторг М. Михайленко, Ф. Альошин, В. Олійник пішли в розвідку, завидна вивчили підходи до ворожого об'єкта, а потім розробили план операції. З маленького хутірця на узліссі було видно як на долоні дерев'яний тимчасовий міст з колючою загородою навколо. Один з місцевих жителів, колишній розвідник, який воював ще у першу світову, сказав, що там у кам'яній будці, станковий кулемет. Він же показав хлопцям, де встановлено ручні кулемети.

Опівночі партизани вийшли на узлісся. Взвод автоматників під командуванням політрука роти Є. Пшеницина блокував дот-будку. Бійці з відділення парторга М. Михайленка, одягнуті в маскувальні халати, непомітно досягли мосту, тягнучи на санчатах вибухівку. Мінери заклали під дві опори по 100 кілограмів толу. Охорона помітила їх лише тоді, коли В. М. Островський і Вася Олійник підпалили бікфордів шнур.

Ф. Альошин скосив автоматною чергою двох гітлерівців, що кинулись, було, до мосту. Решту фашистів хлопці заблокували в казармі. Група без втрат одійшла до лісу, а вартові, отямившись після вибуху, зняли безладну стрілянину з кулеметів і мінометів. Міст обрушився в Горинь.

З перемогою вернулися і глухівчани. Група П. М. Голуба, що налічувала 75 чоловік з мінерами О. Боженком і О. Казимировим, щасливо дісталася до місця диверсії — двохсотметрового мосту біля станції Горинь. Побачивши партизанів, охорона розбіглась, і мінери повністю зруйнували ворожий об'єкт. Це вже другий великий міст через Горинь на залізниці Сарни — Лунінець.

...Під час операції брат Олександра Боженка, Ваня, що підтримував зв'язок між підрозділами, заблукав у лабіринті старих річищ та озер поблизу Горині. Куди не піде — всюди річка. Світанок застав його на лузі.

Хлопець забрався в кущі, вирішив там чекати ночі й спостерігати, що діятиметься біля зруйнованого мосту.

Близько 10-ї ранку підкотило кілька автомашин — фашисти здалека глянули на партизанську роботу й забралися геть. Згодом над'їхала інша група. Солдати зблизька розглядали уламки, щось там шукали, і десь за годину рушили на станцію Горині.

Боженко намагався визначити зворотний шлях до загону, але зорієнтуватися на місцевості заважали кущі. Коли смеркло, партизан рушив у східному напрямку, і знову опинився серед лабіринту водних перешкод. Подолати їх не було можливості — молода крига тріщала під ногами, прогиналася. Несподівано боець зустрів місцевого дядька з сокирою. Розговорилися. Той розповів про себе, сказав, як здивувалися тутешні люди появі партизанів. Весь час було тихо, а тут — на тобі! В Століні заарештовано начальника охорони, поліцаїв, які стерегли міст.

Чоловік дав голодному хлопцеві краєць хліба, жменя тютюну, а ввечері вивів на околицю села Вороного. Звідси Ваня дістався до шляху, котрим верталися після операції партизани. Видно, Боженко народився «в сорочці». На першому ж хуторі натрапив на провідника, що недавно проводив групу П. М. Голуба. Старий запряг конячину, посадовив бійця на хуру й привіз до іншого дядька-провідника. Так місцеві селяни передавали хлопця з рук у руки, як естафету. Лише надвечір наступної доби І. Боженко на хуторах між Глинним і Войтковичами наздогнав своїх.

— Під'їхали до хутора, — розповідав потім Ваня, — горить вогонь. У казані готують вечерю. Стоїть вартувий. Чую голоси, але хто це — німці чи наші? Поза деревами підходжу ближче, дивлюся — на варті Настя Гамага. Вона мені гукає: «П'ять!», а я ж не знаю пароль... «Це я, Іван Боженко!» — відповідаю...

Вані пощастило. Хоча людина він тямуща, та сам, без допомоги місцевого населення, не зміг би розшукати партизанів.

...Вернулися розвідники М. Гомозов та С. Фомиченко, котрі ходили під Сарни, а також О. Журов з П. Лучинським, що розвідували Олевськ. Місто забите ешелонами, що йшли на захід. Склади з пораненими відправляють знову на Коростень. В Сарнах переполох, наїхало багато залізничного начальства, гестапівців. Прибувають

війська. Вхід і вихід з міста закрито. Ковпак нічого не казав про взаємодію з Сабуровим, але Олександр Миколайович теж включився в операцію. Гомозов зустрів Л. Є. Кицю, що тепер комісаром Середино-Будського загону. В той час, як наші підрозділи нищили мости, серединобудці взяли станції Томашгород, Остки. Там же спалили великий склад лісоматеріалів і пального.

Лука Єгорович розповідав, що на станції Томашгород було захоплено рухомий склад, який віз до Німеччини кілька вагонів українського чорнозему. Хлопці розстріляли паровоз із гармати й розбили вагони.

Ковпак радіє. Після знищення на цьому напрямку двох станцій відбудувати мости, висаджені Подоляко, не так-то просто. Сидір Артемович перекреслив станцію Сарни товстим червоним хрестом, і комісар, дивлячись на карту, назвав усю нашу операцію «Сарненський хрест».

18 грудня

Наші війська в районі Сталінграда і на Центральному фронті продовжують наступати. Видно, що наступ навальний. Радінформбюро передає про велику кількість трофеїв, полонених. Сьогодні ж увечері Радінформбюро повідомило про розгром гарнізону міста Лельчиць: «Загін українських партизанів здійснив напад на німецький гарнізон, що розмістився в одному районному центрі. Радянські патріоти знищили до 500 ворожих солдатів та офіцерів, дві бронемашини, зруйнували вузол зв'язку, електростанцію, висадили в повітря два мости і сім будинків, де містилися німецькі установи.

Партизани захопили гармату, 4 кулемети, 150 гвинтівок, 18 пістолетів, 2 мотоцикли, 50 велосипедів, 2 радіостанції, склад з продовольством та обмундируванням».

Повідомлення викликало серед бійців і командирів величезне піднесення. Та раділи ми не лише з трофеїв, захоплених у ворога. Ліквідація фашистського гарнізону в Лельчицях ковпаківцями, розгром райцентру Словечне і гарнізону в селі Скорodne сабуровцями, знищення станцій Томашгород і Остки серединобудцями, а також нашими загонами поліцейських частин у Лельчицькому районі Поліської області й Рокитнянському

Ровенської — все це призвело до того, що ворог утратив контроль над великим районом, де явно намічається виникнення нового партизанського краю.

А тепер ще блискуче проведена операція «Сарненський хрест»! Вона дошкульно вдарила по фашистських комунікаціях. Тут водночас з нами діяло з'єднання О. М. Сабурова, яке здійснило на залізницях ряд диверсій і теж внесло значний вклад у розгортання все-народної боротьби в цих районах. Тепер залізничні вузли Сарни, Коростень, Овруч та залізниці Пінськ — Гомель, Ковель — Коростень, Вільнюс — Ровно весь час будуть під постійною загрозою партизанського удару.

Слід чекати, що ворог докладе всіх сил, аби вибити нас з цього важливого району. Гарнізон у Сарнах гітлерівці збільшили в десятки разів. У місті й на залізничному вузлі стоїть до 500 «козачків», до полку хортистів; сюди переведено й новосформований полк з «гітлерюгендів», що проходять навчання. Крім того, в Сарни, Клесів, Рокитне, Олевськ прибувають есесівські частини, очевидно, для боротьби з нами. В Олевську вони розташувалися в казармах і будинках колишнього військового містечка та прикордонної комендатури. Вхід до міста і вихід з нього суворо контролюється. О. М. Сабуров сповіщає про концентрацію військ у Коростені й Овручі.

Отже, з дня на день можуть розпочатися бої. Тому командир наказав 2-й батальйон П. Л. Кульбаки перекинути у Войтковичі. В селі Копищах зайняли свої позиції застава від 3-го батальйону Ф. Д. Матющенка. Ми перебудували оборону, але з місця не рушаєм, що суперечить тактиці рейдуючого партизанського формування.

На це є свої причини і досить поважні. Перш за все, у нас зібралося багато поранених, які потребують лікування в умовах стаціонарного госпіталю. Крім того, з Великої землі сподіваємось літаків, для посадки яких на озері біля села Приболовичі 4-й батальйон обладнав аеродром. Тут, коли ударять морози, маємо одержати з радянського тилу боєприпаси та вибухівку, які ми витратили за час рейду, а в зворотному напрямку відправити поранених. А ще С. А. Ковпак дістав завдання Українського штабу партизанського руху встановити зв'язок з діючими партизанськими загонами і групами, всіляко сприяти відновленню діяльності старих та організації нових загонів і груп. Ця дуже серйозна й відпо-

відальна справа вимагає тривалого перебування в одному районі, адже під час рейду, напасти на слід загону, та ще невеликого, важко.

Кожного дня комісари батальйонів, політруки рот, партійні та комсомольські працівники виїжджають на села, влаштовують мітинги, збори, закликають населення до боротьби з окупантами. В поєднанні з нашим особистим прикладом це дає відчутні наслідки. Народ плавом пливе в наші загони, виникають нові, місцеві. В районі Симоновичі¹ — Рубіж — Шагулей створено партизанський загін, яким командує голова колгоспу Гаврило Федорович. Діє уже Липлянський загін, що цими днями обеззброїв сімнадцять поліцаїв: командир — голова колгоспу Козаченко.

Позавчора прийшли на зв'язок чотири розвідники з великого білоруського партизанського з'єднання Пінської області, яким керують працівник Пінського обкому КП(б) В. З. Комаров², комісар В. Т. Меркуль — голова Старобинського райвиконкому, й уповноважений ЦК КП(б) О. Ю. Клещов.

Старший групи розвідників Іван Химинський розповідає, що в їхньому з'єднанні, яке складається з семи загонів, налічується майже 2000 чоловік. Командир цього партизанського формування — Комаров, досвідчений комуніст-підпільник і партизан, що бився зі зброєю в руках проти білополяків, а в 1936—1937 роках воював в Іспанії. За бойові подвиги нагороджений двома іспанськими орденами. Проти гітлерівців на території Білорусії воює з липня 1941 року.

Це велике і сильне з'єднання вирросло з невеличкого загону, в якому налічувалося 60 бійців. Тепер воно контролює кілька районів Пінської області. У вересні 1942 року місцеві партизани розгромили гарнізон та орткомендатуру міста Ленін і визволили весь район від окупаційної влади. Ленінський район так і залишився основною базою з'єднання.

Напередодні 25-х роковин Жовтневої революції комаровці провели велику операцію на залізниці Пінськ — Гомель. 30 жовтня 1942 року партизани захопили станцію і містечко Синкевичі, знищили станційні будівлі та шляхове господарство, висадили в повітря залізничний

¹ На деяких картах — Симоновичі. — *Ред.*

² Комаров — підпільний псевдонім Героя Радянського Союзу генерал-майора Василя Захаровича Коржа.

міст через річку Лань, спалили на колії ворожі ешелони з боеприпасами, підірвали ще півдесятка мостів на шляхах...

Залізниця Пінськ — Гомель не працювала 21 добу. Незабаром фашисти великими силами знову захопили місто Ленін, а 5 листопада поїхали в село Хоростов грабувати населення. Забирали худобу, вовну, тютюн, одягу, взуття, знущались з радянських людей. Ночували гітлерівці в Барановій Горі, а вранці натрапили на партизанську засідку. Народні месники одібрали награбоване майно і знищили майже 70 фашистських грабіжників.

Комаровці часом рейдують по області, але, оселившись серед глухих лісів і боліт, здебільшого проводять диверсійну роботу на ворожих комунікаціях. Їхня тактика схожа на тактику брянських партизанів.

Погостювавши в нас, білоруські партизани сьогодні вирушили додому. Сидір Артемович, Семен Васильович та Іван Костьович написали Комарову, Меркулю та Клещову теплого листа і висловили надію на зустріч. Разом з гостями поїхали наш повпред парторг розвідрот І. Г. Архипов і чотири розвідники.

Кажуть, на заході в поліських районах Волині й Ровенщини є партизанські загони. С. А. Ковпак ще 10 грудня вислав під Луцьк і Ковель розвідників М. Гомозова. До складу групи, крім Г. Ковальова, І. Виноградова та І. Юдіна, включили бійців із рот — З. Хайчика, Г. Найдека та А. Трущинського, які родом із Волині, добре знають ті краї і мають у селах знайомих.

Так чи інакше, але нас поки що прив'язують до цього району десятки справ. Не виключено, що партизанські загони висилатимуть своїх зв'язкових. Погolos про нас розійшовся дуже далеко і до загону мало не щодня приходять бійці та командири Червоної Армії, що потрапили в оточення або втекли з таборів для військовополонених. У кожного з них свій характер, своя доля, своє ставлення до життя і до війни, та в усіх одна спільна риса — ненависть до фашизму й почуття патріотизму.

Війна — це велике лихо. Вона залила землю нашу кров'ю і сльозами. Скільки мільйонів людей стали каліками, вдовами, сиротами, скільки їх війна розкидала по білому світу, скільки пропало безвісти! Але війна показала й справжню вартість людини, виявила її суть. Я не кажу про ворогів Радянської влади, кримінальних

злочинців і декласовані елементи: ці одразу прийняли фашизм як можливість грабувати й пішли до поліції або до німецьких установ. На жаль, є люди слабодухі, волю яких зламало швидке посування гітлерівців і загарбання ними великих просторів нашої держави. Ця жальюгідна меншість розділилась: одні подалися на службу до окупантів і виконують найбруднішу роботу, другі осіли в селах, на хуторах і кравцюють, шиють чоботи, деякі живуть у «приймах», сподіваючись перечекати війну. Та переважна більшість не скорилась, тому зачувши, що з'явилися партизани, люди йдуть за сотні кілометрів, аби вступити до лав народних месників.

Позавчора на заставу П. М. Вислого, що в селі Войтковичі, прийшов гарно вдягнений молодик. Пристойне пальто, перешите з командирської шинелі, кубанка, білий шарф, білі військові рукавички й добротні ялові чоботи — все було дуже незвичне. До нас здебільшого з'являються виснажені, обідрані люди, тому чепурний вигляд хлопця викликав підозру, і його негайно доставили в штаб з'єднання.

Петро Петрович довго розмовляв із затриманим, тоді відвів його до командира. Як виявилось, цей хлопець родом з Київщини. У 1939-му він, Григорій Михайлович Коровченко, закінчив найстаріше в країні Військове училище імені Верховної Ради РРФСР. Воював з білофіннами. Вітчизняна війна застала його у Бресті. На Лівобережжі України потрапив у оточення. Довго шукав партизанів, тоді вирішив податися в Житковичі, де перед війною стояв його полк. Там мав знайомих і сподівався, що вони допоможуть йому зв'язатися з партизанами.

Прибувши до містечка, лейтенант влаштувався касиром в Заготзерно, а через кілька тижнів зв'язався з розвідниками партизанського загону «Баті». Григорій Михайлович став допомагати Житковицькому підпіллю, яким керував інженер Горін (Горев). На початку грудня підпілля зазнало провалу. Горєва та його сина Ігоря схопили гестапівці. Члени організації дістали наказ виходити в ліс до партизанського загону «Баті». Куди саме йти — Коровченко не знав, а тут пронеслися чутки, що в Лельчицькому районі зупинилася десантна частина Червоної Армії, і лейтенант пішов на південь до десантників.

Так Г. М. Коровченко потрапив на партизанську заставу П. М. Вислого. Тепер він сидить у штабі з'єднання і працює над схемою укріплень містечка та станції Житковичі — наносить на неї окопи, дзоти, бліндажі, кулеметні точки.

Розвідка доповіла, що в селі Юровому Олевського району гітлерівці восени заготовили й забуртували майже тридцять тонн картоплі. Наші запаси харчів, здобуті в Лельчицях та Буйновичах, вичерпуються, і, щоб не об'їдати гостинних поліщуків-білорусів, С. А. Ковпак наказав захопити картоплю у фашистів.

Командирові 10-ї роти Т. М. Курочкіну випало зайняти Юрове й забезпечити роботу наших господарників від усяких несподіванок. Десь о дванадцятій 10-а рота прибула в Юрове. Як тільки Курочкін зайняв оборону, з боку Рудні Сушанської, що по Олевському шляху, показала ворожа розвідка — з тридцять гітлерівців сунули розгорнутим цепом на село. Партизани підпустили їх ближче й ударили фланговим вогнем з кулемета. Фашисти спочатку попадали, а тоді кинулися навтікача, виючи, як каже Курочкін, по-собачому. П'ятнадцять ворожих трупів залишилося край села, одного гітлерівця хлопці взяли у полон.

Надвечір з трофейною картоплею і полоненим Т. М. Курочкін вернувся до Глушкевичів. З неприхованою цікавістю бійці та командири розглядали німця Альбрехта, що його, мабуть, силоміць погнали на фронт і тепер він проклинав фашизм та свого фюрера. Очевидно, він каже правду. За його словами, в Німеччині є майже сто концтаборів для німців, які відмовилися воювати.

Інтересне повідомлення, надто для Петра Петровича. Мене ж більше цікавить Олевськ. Полонений розповів, що до міста прибув есесівський полк, і тепер там ще чекають частин вермахту. Тож цими днями, як тільки настане льотна погода, фашисти при підтримці літаків розпочнуть велику акцію проти партизанів, яка має кодову назву «Фен» — «Вітер».

Зшиток поштий ПОЛІСНЯ У ВОГНІ

19 грудня

Вночі лив дощ. На світанні землю огорнув туман. Він злизав на полях увесь сніг, болота залила вода, і тільки в чорному лісі біліє дірчатий сніговий покрив. Така погода не сприяє бойовим діям, але схоже, що ворог готується таки до вирішальної битви. Близько десятої ранку з 2-го батальйону приїхав Федя Сидоренко, який цієї ночі був у розвідці. Він доповів, що вчора ввечері гітлерівці зайняли Березів і Глинне. Карателі палять хати й жорстоко розправляються з мешканцями, хоча в цих селах ні ми, ні наші розвідники не бували. Згодом приїхав зв'язковий 3-го батальйону від Матющенка. І знову новина: в селах Сушани і Юрове з'явилися фашисти. Вони захопили школи, клуб і, як видно, розташовуються там на більш-менш тривалий час. Порадившись з комісаром, С. А. Ковпак наказав залишити в Милашевичах заставу, а основними силами 3-го та 5-го батальйонів зайняти Копище і там звести міцну оборону.

По полудні туман розсіявся, але все було тихо, фашистські літаки не з'являлися. Напруження спадало, і ми вже гадали, що сьогодні ворог не атакуватиме, коли несподівано в напрямку Войтковичів розпочався бій. Навіть тут, в Глушкевичах, чути було глухий гуркіт артилерійської канонади. Минав час. Командир наказав підняти по тривозі черговий підрозділ — 2-у роту А. К. Цимбала, проте зв'язкового від П. Л. Кульбаки не було. І Сидір Артемович не витримав:

— Бери, Василю, кінну розвідку і скачи до Кульбаки. З'ясує, у чому річ, чому він мовчить? Якщо глухівчани залишили Войтковичі, розберися на місці й, коли треба, організуй контратаку.

Петра Леонтійовича я зустрів на шляху під Войтковичами. Глухівчани залишили село і займають оборону

на узліссі, перекриваючи шлях на Глушкевичі та Будки Войтковицькі. Під натиском переважаючих сил противника їм довелося відступити. Ще о 15.00 до батальйону есесівців повели наступ на Войтковичі. Зосередившись у лісі, на шляху до Глинного, гітлерівці ударом з заходу розрізали оборону 2-го батальйону і водночас натиснули з північного заходу...

Партизани оборонялися завзято, переходили в контратаки, але фашисти, маючи на озброєнні важкі міномети, буквально засипали оборону глухівчан мінами. Загинув командир 2-ї П. М. Голуб. В його роті міною розбило ручний кулемет. Кількох бійців поранило. Лише завдяки темряві та допомозі місцевих жителів командирові вдалося вивести батальйон з бою.

Написавши Ковпакові повідомлення з Войтковиців, я разом з П. Л. Кульбакою та начальником штабу І. Є. Лисицею поїхав уздовж оборони. В селі багряніє велетенська пожежа. Карателі палять хутори та околиці Войтковиців. Доносяться крики, зойки людей, ревіння худоби, безладна стрілянина. На підступах до села видно як удень. За таких умов атакувати гітлерівців — справжнє безумство, адже ворог змете нас мінометним вогнем...

За годину до Кульбаки надійшло підкріплення: 76-міліметрова гармата і 2-а рота А. К. Цимбала. Пізно ввечері командир глухівчан наказав перекрити дорогу на Будки Войтковицькі та Глушкевичі, виставивши біля роздоріжжя заставу, а 2-й батальйон і придані йому підрозділи одвести в Будки Войтковицькі.

20 грудня

Мрячно. Час од часу валить мокрий, лапатий сніг, який швидко розтає. Скориставшись з туману й негоди, наші розвідники цілу ніч кружляли довкола Войтковиців. У саме село дістатися не пощастило — гітлерівці виставили посилену варту. Та все ж партизани зустрічалися з місцевими жителями на околицях.

Люди розповіли, що як тільки фашисти увірвалися до Войтковиців, одразу ж стали чинити криваву розправу. Тих, які не встигли втекти, вони розстріляли або спалили живцем.

На заставу незабаром прийшов старенький дідусь з білою, як у нашого Діда Мороза, бородою. Він вискочив з хати, у чому був: без шапки, в полотняних штанах і сорочці. Бійці дали старому чоботи, свитину, налили йому чарку спирту.

— Чув я, що фашист — гірше звіра, та не вірилось, — зігрівшись трохи, зітхав дідусь. — Як можна, думаю, все ж таки людина! І в бога вірує... А воно — ні!.. Не люди, а недолюдки, вовкулаки!.. У мого сусіда Мирона — велика хата, так вони зігнали туди повно людей, облили все бензиною та й запалили з усіх кутків. Люди кричать, плачуть, волають до бога! Там і синок мій згорів, і внуки...

Кажуть утікачі, що минулої ночі у Войтковичах гітлерівці закатували більш як сто чоловік, переважно старих, жінок та дітей. Трупі забитих спалювали у вогні. Очевидці свідчать, що недолюдки кидали у полум'я малих дітей. Частина карателів вернулася до Глинного, везучи з собою чимало вбитих і поранених. У селі сталося десь з чотириста гітлерівців. В них є на озброєнні міномети.

Передсвітом фашисти стали лагодити місток через рівчак на дорозі Войтковичі — Глушкевичі, зруйнований мінерами О. Казимировим і К. Афанашенком при відступі батальйону з села. Розвідники Ф. Сидоренко і В. Громак обстріляли ворожих саперів з автоматів.

У відповідь ударили фашистські міномети. Узлісся, звідки били розвідники, вкрилося вибухами.

О 12.00 на шляху до Глушкевичів з'явилися три автомашини з піхотою. Наші хлопці відкрили по них вогонь із засідки. Розвернутися на вузькій лісовій дорозі фашисти не змогли. Зазнаючи втрат, вони зіскакували з вантажок і залягали на шляху. В цей час відмовив наш станковий кулемет 1-ї роти. Автоматичної зброї було мало, тому атакувати ворога партизани не стали.

Під вечір гітлерівці дістали підкріплення — ще п'ять автомашин з піхотою. Половина фашистів зосталася на місці, а чотири вантажки поїхали до хутора Конотопа і незабаром вернулись у Войтковичі.

Сидір Артемович наказав 2-му батальйонові з приданими йому підрозділами вийти на хутір Конотоп, перекрити дороги на Будки Войтковицькі та Глушкеви-

чі. Крім 2-ї роти А. К. Цимбала і 76-міліметрової гармати, батальйон підсилили 3-ю ротою Ф. А. Карпенка й 7-ю П. І. Цветкова.

22 грудня

На західному фронті без змін—партизани П. Л. Кульбаки стоять у хуторі Конопті, гітлерівці укріплюються у Войтковичах.

Василь Громак, симпатичний хлопець із села Уздиці Глухівського району, що привіз донесення від П. Л. Кульбаки, минулої ночі ходив з розвідниками до Войтковичів. Коли бійці верталися, хтось двічі вистрелив трасуючими кулями, потім зчинився гамір у центрі села, злетіла червона ракета. Хлопці були там близько 2-ї ночі. В уцілілих будинках горіло світло.

Ворог на південному від нас боці, в Суцанах і Юровому, весь час нагромаджував сили, а вчора зайняв Хочин, вислав розвідку до Майдану і Глушкевичів. Кілька разів стикалися наші й фашистські патрулі, але гітлерівці бою не приймають і швидко відходять.

3-й батальйон Ф. Д. Матющенко разом з 5-м (Ельський партизанський загін) А. С. Мищенко лишили в Милашевичах заставу й основними силами займають село Копище та хутір Майдан, зводять укріплення і видно, що до бою готові, але сил у Матющенко малувато. Десь о десятій ранку Федот Данилович прислав донесення:

«1. Вислав зв'язкового в Селезівку (До Сабурова).

2. Землю риємо, однак зайняти (укріплення) не вистачить духу. Всього 120 чоловік з Майданом і 90 чоловік 5-го батальйону.

3. Рота, що в Майдані, має наказ: коли розпочнеться бій, доповісти мені та в Глушкевичі».

Ковпак, уже який раз схиляється над картою. Окулярі трохи застаріли, і Сидір Артемович користується великою лупою з мідною оправою та дерев'яною ручкою, що її подарував йому після Лельчиць хтось із розвідників. Командир уважно вивчає карту, радиться з комісаром і за годину викликає мене:

— Як там у статуті написано: найкращий вид оборони — це наступ. Так чи ні? — Сидір Артемович запитує цілком серйозно і лише в очах іскряться смішинки.

— Так точно, товаришу командир.

— А коли так, то це закон і для нас. Ми також не повинні сидіти й чекати бою, як віл обуха. Треба наступати самим. Войтковичі поки що відпадають, а от гітлерівців, які зупинилися в Хочині, цієї ночі розгромимо. Їх там двісті, може, двісті п'ятдесят, не більше. Село розкидане, підходи зручні, то чому б не ліквідувати гарнізон? Ось диви, — Ковпак надів окуляри й націлився олівцем на Хочин. — З півночі натисне Матющенко разом з Єльським загonom, з заходу — міцна група під командуванням Вершигори, а з півдня на Пергу і Рудню Хочинську попросимо вдарити Сабурова. Навіть хай він тільки полякає, то в Хочині й підкріплені не дістануть, і тікати їм не буде куди.

В Селезівку на зв'язок до О. М. Сабурова їздив Сашко Ленкін. Олександр Миколайович сповістив, що 7-й батальйон Л. Іванова десь за північ ударить на Пергу і Рудню Хочинську...

24 грудня

Як тільки С. А. Ковпак підписав наказ про розгром ворожого гарнізону в селі Хочин, я виїхав у Копище. Там з командиром і комісаром батальйону ми намітили план дій, з'ясували, як діятимуть підрозділи. Комбат-3 Ф. Д. Матющенко зібрав командний склад і поставив завдання кожному командирові.

Підрозділи ударної групи мали вийти з Копища 22 грудня о дев'ятій вечора, та, беручи до уваги, що Уборть долатимемо вбрід і може трапитись затримка, ми вирушили на півгодини раніше. Дорога погана — саме така пора, що ні возом, ні саньми. Однак шлях партизани верстали дружно і злагоджено. Лише на переправі сталася пригода. В 1-й роті І. В. Манжоса, що була в голові колони, перекинувся віз, у воду полетіли ящики з боеприпасами. Хоча річка тут неглибока, довелося бійцям роздягатись і витягувати з крижаної води патрони. Це трохи затримало просування і все-таки ми йшли з випередженням графіка.

О 1-й ночі неподалік Хочина нас зупинив розвідник В. Лазун;

— Товаришу командир! За півкілометра звідси — дорога Хочин — Глушкевичі. Нею вночі убік Глушкевичів пройшла ворожа колона.

Якось не вірилося, що ворог настільки знахабнів. Адже не траплялося, щоб гітлерівці виходили із села вночі. Мерщій з Матюшенком ідемо на дорогу. Так, сумніву нема: зовсім недавно, годин три-чотири тому, пройшли автомашини, підводи, піхотинці. Весь шлях стоптаний кованими чобітьми.

Швидко пишу повідомлення в штаб, який залишився у Глушкевичах, і зв'язковий Ваня Приходько скаче на КП Ковпака. Федот Данилович наказує роті Лімаєва стати заслоном на дорозі, а І. В. Манжосу — вислати в Хочин розвідку. В. Лазун, А. Таран, П. Шкурат, М. Шуда рушають до села й одразу щезають у темряві ночі.

Безкінечно довго тягнеться час. Десь на хуторах, за рікою, проспівали півні, а в Хочині тихо й темно. Нарешті, десь після другої години ночі вернувся зі штабу Ковпака Приходько. Накрившись з Федотом Даниловичем плащ-наметом, читаємо при світлі ліхтарика:

«Група підполковника Вершигори у лісі, за 2 кілометри на південь од Селища, натрапила біля розбитого мосту на засідку ворога. Наслідки (бою невідомі. Йдїть на Хочин. Зважте, що гітлерівці відкочуватимуться в напрямку Селище — Хочин. Влаштуйте на дорозі міцну засаду. Якщо в Хочині фашистів мало, то розгроміть їх і негайно збудуйте оборону для знищення частин, які виходитимуть із Глушкевичів».

За годину вернулися розвідники й повідомили, що в Хочині ворога немає, та, власне, немає і Хочина. На місці великого, красивого села дотліває згарище. Там хлопці знайшли старого діда. З великої родини він врятувався один. Два сини — на фронті, онуків побрала фашистські людолови, а невістку застрелив гітлерівець, якому вона не давала палити хату. Старий розповів партизанам про вчорашню трагедію лише в загальних рисах:

По полудні до Хочина прибули з Олевська фашисти й поліцаї. Вони зробили облаву на молодь. Хто тікав, розстрілювали на місці. Юнаків і дівчат карателі погнали до Олевська. Старших людей почали знищувати.

Декому вдалося втекти. Спаливши село, гітлерівці пізно ввечері вирушили на Глушкевичі. Дід бачив п'ятнадцять автомашин з піхотою, багато підвід, якими везли міномети й кулемети: Як він гадає, німців було чоловік сімсот, а може, й тисяча.

Про все це ми повідомили Ковпака і, тим часом, діставши наказ «Рухатися на Глушкевичі та у взаємодії з П. П. Вершигорою знищити вороже угруповання», о 6.00 виступили на зближення з карателями. Підводи тяглись позаду, щоб не виказав нас перестук коліс. Упав світанковий туман. Остерігаючись ворожого заслону, партизани прочісували ліс уздовж дороги. Весь час їхали слідами фашистської колони. Кілометрів за три до Селища ми розгорнули роти в бойові порядки. З лівого флангу була 1-а І. В. Манжоса, з правого — М. Лімаєва і в центрі йшли підрозділи 5-го батальйону А. С. Мищенко.

У тумані наблизились до хутора. Зоставалося якихось 15 метрів, коли партизани побачили гітлерівців і відкрили шквальний вогонь... Але це не був удар по тилах угруповання — фашисти розгорнулися фронтом у наш бік. Розгорівся шалений бій. Роти І. В. Манжоса та М. Ф. Лімаєва кинулися в атаку, зім'яли ворожі фланги і стали тіснити гітлерівців, обходячи їхній цеп.

Але в центрі наших бойових порядків сталося несподіване. Потрапивши під нищівний вогонь кулеметів і мінометів, малообстріляні, недостатньо оснащені автоматичною зброєю підрозділи 5-го батальйону похитнулись. Один із взводів біля самої дороги зачав відходити. Виникла реальна небезпека, що німці розріжуть групу навпіл.

Ф. Д. Матющенко перекинув до центру станковий кулемет з роти М. Ф. Лімаєва. Політрук 1-ї роти 5-го батальйону О. Д. Лебьодкін і комбат цього ж батальйону А. С. Мищенко підняли в атаку комуністів. Позиції було відновлено. Та просунутися вперед не вдалося.

Ми з Федотом Даниловичем сподівалися, що з хвилини на хвилину П. П. Вершигора вдарить по ворогу від Глушкевичів. А гітлерівці тим часом кидали у бій усе нові й нові сили. Спочатку вони хотіли забезпечити собі шлях для відступу на Олевськ, далі спробували оточити й знищити нас.

Нашим ротам, які тримали бій з ворогом, доводилося по-різному. Якщо бійці М. Ф. Лімаєва, котрі впиралися

своїм правим флангом у болото і, маючи ліктьовий зв'язок з підрозділами 5-го батальйону, не боялися, що їм вдарять у спину, то на роту В. В. Манжоса, що стояла на лівому фланзі, ліг основний тягар бою. Її командир весь час мусив загинати бойові порядки, прикриваючи свій лівий фланг, де бився взвод лейтенанта Олександра Лукашенка.

Близько десятої ранку туман розсіявся і зовсім розвідалося. Вдень гітлерівці осмілилися, стали буквально засипати наші бойові порядки мінами.

Ще коли розпочався бій, при тьмяному світлі ракет наші розвідники помітили край дороги кілька звалених вітром дерев. У ямі, за корінням сосни, ми з Ф. Д. Матющенком влаштували свій КП. Вночі мали там принаймні якийсь захисток од куль, за спалахами пострілів орієнтувалися в перебігу бою і мали змогу керувати діями, не чекаючи повідомлень. Але на світанку підрозділи 5-го батальйону трохи подалися назад, і наші КП опинився всього в ста метрах од бойових порядків ворожої піхоти — треба було переводити його далі, аби не наражати на зайву небезпеку ні себе, ні зв'язкових. Однак зробити це — означало дати санкцію на відступ, і ми zostалися на старому місці.

Вдень од Манжоса прийшов зв'язковий Микола Шуда. Яма була невелика, я посунувся, пропускаючи Миколу в середину між собою і Федотом Даниловичем. Партизан тільки встиг сказати, що Манжос просить патронів, як нас накрили мінометним вогнем. Десь зовсім близько вибухнула міна. Чимсь важким ударило по руці. Голова пішла обертом, в очах потемніло, стало млюсно... Звідкись здалеку долинув голос Федота Даниловича:

— Василю, ти живий?

Ворухнув рукою — пальці згинаються. Страшенно болить голова; вона важка, наче чавунна. Федот Данилович цілий і неушкоджений. У Шуди з сонної артерії б'є фонтаном яскраво-червоний струмінь крові, а на обличчі розливається смертельна блідість. Під зливою куль до КП підповзає медсестра Ріта Зражевська і починає перев'язувати Миколу. Але вдіяти нічого не може. Хлопець помирає в неї на руках.

— Ріто! — гукнув Федот Данилович. — Мерщій перев'язуй помначштабу...

Забинтувавши мені руку, Зражевська дала понюхати нашатирного спирту. В голові трохи прояснилося. Стало легше.

...Полудень. Після тригодинного запеклого бою партизани витратили увесь боезапас; ми зазнавали тяжких втрат од мінометного вогню. В роті І. В. Манжоса, крім Миколи Шуди, загинули П. Шкурат, І. Рижов, смертельно поранило Андрія Тарана — всі молоді хлопці. Є вбиті й поранені в роті М. Ф. Лімаєва. Великі втрати в 5-му батальйоні А. С. Мищенко.

Наші дії в тилу ворожого угруповання мали сенс лише за умови, що наступ вестиметься одночасно і з півночі, і з півдня. Боротьба лише нашої групи проти переважаючих сил ворога не мала успіху. Ми сповістили Сидорові Артемовичу свої міркування й просили вдарити з Глушкевичів, бо ж опинились, як каже Ковпак, у ролі того хлопця, що зловив ведмедя.

Минав час, а зв'язковий не повертався. Ми продовжували вести нерівний бій. Наближалася розв'язка. Витративши боеприпаси, М. Ф. Лімаєв під натиском ворога мусив відійти на болото вбік Майдана. Щоб марно не втратити людей, потрібно було виводити підрозділи з бою. Ми стали відходити. Однак фашисти були од нас на кидок гранати і негайно перейшли в атаку.

Удар ворога прийняла на себе рота І. В. Манжоса; вона стримувала натиск фашистів. 13 поранених і 10 вбитих винесли на руках. Люба Таран і Марфуша Скопенко поклали на носі Андрія Тарана. Хтось із дівчат вів під руку Петра Кашпирка. Останнім відходив взвод Олександра Лукашенка. Хлопці зробили, здавалося, неможливе. А мінометна обслуга Настусі Старченко! Ота її сміливість, надзвичайно влучна стрільба!..

Опівдні усі підрозділи вийшли з бою, і ми лісом, навпростець рушили до хутора Майдан. Запеклий лісовий бій, у якому гітлерівці втратили щонайменше 80 чоловік, скінчився.

...22 грудня о 21.00 група підполковника П. П. Вершигори виступила з Глушкевичів. На околиці села Петро Петрович зустрів розвідників 6-ї роти Ф. Боговарова, М. і П. Старожилівих, які патрулювали дорогу Глушкевичі — Селище. Хлопці зайшли далеко в ліс, за хутір, і верталися додому. На дорозі було спокійно.

Група партизанів рушила далі. Попереду, розмовляючи між собою, їхали П. П. Вершигора та А. К. Цим-

бал, за ними — підводи і бійці 2-ї роти. Минули хутір Селище, заглибились у ліс і біля розбитого мосту потрапили в засідку. Петра Петровича і Цимбала, що вирвалися вперед, гітлерівці пропустили, а по колоні різонули з кулеметів.

Першими ж кулями скосило коней, запряжених у передні вози, на яких була важка зброя, протитанкові рушійні, міномет, ручні кулемети. Упав прошитий кулями верховий кінь П. П. Вершигори. Поранило розвідника Мішу Дьоміна і Ніну Созіну. Опам'ятавшись, рота зайняла оборону. Гітлерівці не наступали, видно, чекали підмоги.

Кілька разів партизани намагалися відкинути ворога й відбити зброю, що лежала на возах серед галявини, та спроби були марними.

Вранці 23 грудня група П. П. Вершигори відійшла на околиці Глушкевичів, залишивши на хуторах заслон — посилений взвод на чолі з помкомандира 5-ї роти І. Т. Сердюком.

Подув холодний вітер з півночі. Чорні снігові хмари громадилися над лісом. Настав передчасний вечір. Стемніло. Часом зривався лапятий мокрий сніг, який, ледь торкнувшись землі, розтавав.

З'єднання Ковпака готувалося до оборони в Глушкевичих. Південну околицю села прикривали 6-а, 5-а, 2-а і 8-а роти 1-го батальйону. Північно-західну на шляху до Войтковичів — 10-а, підсилена 7-ю ротою П. І. Цветкова, 3-ю Ф. А. Карпенка і сорокап'яткою М. Москаленка.

За три тижні, поки ми стояли в селі, бійці Т. М. Курочкіна збудували дзоти, викопали окопи й створили міцну оборону, надійну тим, що попереду був широкий і глибокий канал, яким раніше сплавляли ліс. По той бік каналу на хутірці, покинутому жителями, завжди чергував дозор.

23 грудня вартували там молоді партизани Митя Бакаєв, Ваня Новиков і Коля Мұраєв. О 17.00 вони помітили на шляху три постаті. Незнайомі не крилися, один з них навіть зупинився, запалюючи цигарку. Митя Бакаєв гукнув пароль, та непрохані гості відповіді не знали. Боець ударив по них з карабіна. Цей постріл і став сигналом до бою. В небо злетіли ракети, затріс-

котіли автомати. Бійці щасливо перебралися через канал до своїх.

Гітлерівці скупчувалися на узліссі. Звідти було чути галас, команди...

— Schnell! Vorwärts!¹— пролунало на правому фланзі й карателі, розгорнувшись цепом, безладно стріляючи з автоматів та кулеметів, посунули до села.

Чи то в нестримній жадобі руйнування, чи випадково десь у стріху влучила запалювальна куля,— фашисти запалили хутір. Багряна заграва освітила весь луг від канави до лісу — цепи гітлерівців було видно, як удень. До перших будівель лишалося метрів сто п'ятдесят, село мовчало, і фашисти йшли в ногу, немовби на параді. Вони дійшли до канави, і лише тоді з відстані 60—100 метрів партизани дружно вдарили з автоматів і кулеметів.

Гітлерівці хитнулися, позадкували до лісу. Навздогін їм гухнула гармата, посипалися міни. Луг заряснів трупами. Настала тиша. Було чути, як на дорозі надсадно ревли мотори перевантажених автомашин. Було схоже на те, що гітлерівці відходять, але вийшло на інакше. Діставши підкріплення, вони кинули, на нашу оборону зливу мін та снарядів і після артпідготовки знову пішли у наступ. Фашисти, раз у раз залягаючи, наближалися короткими перебіжками. Та й цього разу їхня атака захлинулася. Загарбники відкотилися до лісу.

Міцні укріплення, вдала розстановка сил, добра підготовка особового складу зробили своє. Партизани трималися міцно і впевнено. Дзот, де була кулеметна обслуга Володі Мірошника, займав ключову позицію в нашій обороні. Надійно замаскований у хліві, він тримав під вогнем велику ділянку. Влучний вогонь комсомольців притиснув окупантів до землі, не даючи їм змоги звести голови. Німці засипали дзот мінами, били по ньому з сорокап'ятки, але як тільки підводились на лузі, Мірошник знову косив їх чергами.

І навіть коли гітлерівцям вдалося запалити хлів, комсомольці вогню не припиняли. Зрештою Т. М. Курочкін наказав перенести кулемет на запасну позицію, і тут поранило другого номера кулемета Митю Бакаєва. Буває ж у людини щастя! Коли Миті робили перев'язку,

¹ — Швидко! Вперед! (нім.).

виявилось, що куля пробила біцепс лівої руки й застрягла в ребрі якраз проти серця.

Німці підтягли 75-міліметрову гармату, зосередили сильний мінометний вогонь. У підрозділах з'явилися вбиті й поранені. Загинув помічник Ф. А. Карпенка двадцятирічний лейтенант-артилерист Яша Самохін із Краснодарського краю, Сергій Фадеєв з Вольська, поранило медсестру 3-ї роти Наташу Ільєнко. В 7-й смертельно поранило сержанта Бориса Біловицького з Полоцька. Після четвертої атаки Столінське угруповання припинило бій, тільки з узлісся гітлерівці обстрілювали мінами село та били по хатах запалювальними кулями.

...Олевське фашистське угруповання, вийшовши з бою, окопалося в лісі південніше Селища. Там по шляху Олевськ довго снували ворожі автомашини, вивозячи убитих та поранених і підкидаючи свіжі сили.

І. Т. Сердюк зайняв оборону на хуторах Шилки та Голуба, що простяглися над болотом, поміж дорогою та каналом, і вів посилену розвідку. Зачувши грім канонади, люди тікали до лісових схованок з дітьми, худобою, вбогими пожитками. Хоч яка напружена була обстановка, селяни турбувалися не лише про себе, вони чим могли, допомагали партизанам. Вранці принесли нашим бійцям хліб, молоко, кілька десятків курей. Дівчата заходилися готувати сніданок, але перекусити не довелось,— на узліссі з'явилось близько роти гітлерівців. Навмання стріляючи, вони посунули до хутора.

Кулеметник, запальний грузин Ваню Рехвіашвілі, що був зі своїми побратимами росіянином Павлом Корніловим і українцем Павлом Приходьком на лівій ділянці оборони, підпустив ворожий цеп і майже впритул ударив із станкача у фланг фашистам. Ті відступили. Після артпідготовки гітлерівці знову і знову переходили у наступ, і кожного разу нищівний вогонь партизанської застави змушував їх одійти на вихідні рубежі.

Надвечір фашисти дістали з Олевська підкріплення. До смерку перегрупувавшись, вони кинулися в наступ одночасно з підрозділами, що сунули з північного заходу.

На південь від Глушкевичів карателі діяли обережніше. Під заслоною мінометного та кулеметного вогню вони короткими перебіжками йшли на зближення, зосереджувались у лощинах і, обравши нове місце, групками перебігали далі. Все поле край села заповнили німці.

За найскромнішими підрахунками в першому ешелоні їх наступало близько 600 проти 200 партизанів, які обороняли село з півдня.

Однак і цього разу зашкодила ворогові хижачка звичка руйнувати, нищити все, що трапляється на шляху. Здичавілі од крові й розбою карателі запалили кілька хуторів у своєму тилу й освітлили поле. Коли ж вони кинулися в атаку, партизани розстрілювали їх із дзотів, як на стрільбищі. Довершила розгром наша артилерія. С. В. Анисимов ударив шрапнеллю, і ворог, кидаючи забитих та поранених, метнувся до лісу.

Велике значення в обороні південної околиці села мало й те, що застава І. Т. Сердюка, опинившись у ворожому тилу, відтягнула на себе значні сили противника. В розпалі бою гітлерівці стали оточувати заставу з півдня, сходу й заходу. Більш як годину блоковані партизани вели бій, і вже надвечір, коли спалахнули будівлі, запалені фашистами, й кінчалися патрони, Сердюк без втрат, якщо не рахувати кількох поранених, пробився до своїх у Глушкевичі.

...Відірвавшись од ворога, ми довго петляли лісовими стежками, поки натрапили на просіку, що веде до Майдана. Далі виїхали на глухий лісовий путівець з пеньками і вибоями. Щоб менше трусило поранених, просувався поволі; вже зовсім смеркло, коли дісталися до Копища. В центрі села з почестями поховали у братській могилі вбитих товаришів і стали чекати зв'язкового, котрий недавно вирушив у штаб з'єднання з донесенням і мав повернутися з розпорядженням командира.

Почував я себе кепсько. Мене ще нудило, гуділо в голові. Лікар батальйону І. М. Савченко радив хоч трохи полежати. Та довго відпочивати не довелося — в Глушкевичах розгорівся бій, а о 18.50 зв'язковий привіз наказ відходити на Приболовичі — Букчу — Тоніж.

Коли я вернувся до Глушкевичів, село вже горіло. По шляху на Войтковичі оборонялися 3-я і 10-а роти. На південній околиці було чути рідкі кулеметні черги та поодинокі вибухи мін.

Риссю мчимо безлюдними, охопленими пожежею вулицями. Ніде ні душі. Тільки в центрі зустрічаю Г. Я. Базиму та М. Л. Підгорного, рота якого прикриває відхід.

За містком через канал, де починається шлях на Приболовичі, — гурт людей. Між ними — С. А. Ковпак.

Сидір Артемович поставив завдання Віктору Бабичеву з 7-ї роти: зі своїм відділенням влаштувати ворогові засідку на перехресті просік. Потім, побачивши мене, командир махнув рукою:

— Добре, що приїхав. Доповіси потім, а зараз наздоганяй Горкунова. Форсованим маршем виводьте колону на Приболовичі, Букчу, Тоніж.

Усі господарчі обози ще вчора вирушили в Приболовичі. Тепер ідуть піхотинці, кулеметні тачанки, підводи з боєприпасами і пораненими. На шляху зустрічаємо біженців. Люди підганяють коней, що ледве тягнуть накладені з верхом вози. Плачуть перелякані діти, реве худоба. В метушні якась жінка загубила дітей. Вона посадила їх на чужого воза і тепер не може знайти. Бідолашну заспокоюють, а вона з горя й розпачу не знаходить собі місця.

Враження жахливе. Щось подібне нам доводилося бачити на курних дорогах Білорусії, хоча в тих біженців попереду було літо і надія дістатись до своїх, а на цих чекає зимівля на болотах з малими дітьми.

Близько 23.00 наші підрозділи зібралися в Приболовичах. В. М. Кудрявський доповів, що дорога на північ вільна — годину тому прибули розвідники з Букчі.

Комісар хвилювався за бійців 4-го батальйону, що на чолі зі своїм начштабу П. О. Брайком залишилися в Будках Войтковицьких. Там були і три роти 2-го з П. Л. Кульбакою та І. Є. Лисицею і 4-та рота 1-го батальйону П. С. П'ятишкіна. Найгірше те, що в розпорядженні про відхід їм дано маршрут на Глушкевичі, куди вони, звичайно, пробитися не могли.

— Не хвилюйся, Семене Васильовичу,— заспокоював комісара Ковпак,— не маленькі, та це їм не першина. Ось зараз вийснимо... Василю Мусійовичу,— гукає до Кудрявського.— Брайко як ішов на заставу: через Глушкевичі? Може є інша дорога?

Комбат-4 показав на карті стежку, що в'ється лісом на хутори Ямники, Куявці, Сухрин:

— Ну ось цією дорогою вони і вийдуть.

Десь опівночі прибув Ю. Берсеньов: усі підрозділи без втрат вийшли з бою і рухаються на Приболовичі. Одразу ж партизанська колона виступила на Букчу. Мене командир залишив у Приболовичах, щоб з підходом решти підрозділів організувати окрему колону і йти нагірці за основними силами.

Вночі прибула решта наших підрозділів і втомлені бійці, що другу добу не мали відпочинку, вийшли за маршрутом. Про те, щоб під'їхати на возі й перепочити, не могло бути й мови — вони перевантажені пораненими. «Старики» — бували партизани сплять ідучи. «Новачки» так ще не вміють.

До Букчі лишалося кілометрів чотири, як там спалахнув бій. Зібравши останні сили, збільшуємо темп маршу. Вдвох з Мишком Федоренком вириваємось уперед. Крізь світанковий туман видно підводи, об'їжджаємо їх, шукаючи тачанку командира. Минаємо обози 1-го батальйону, що зупинилися в лісі перед Букчею. Іздові куняють. Ніхто не знає, що там діється.

Ковпак з комісаром стояли на узбіччі. Трохи осторонь юрмилися зв'язкові, готові будь-якої миті мчати у свої підрозділи. Сидір Артемович, мерзлякувато загортаючись в довгу, широку мадярську шубу, палив цигарку, прислухаючись до гуркоту бою.

Ми дізналися, що буквально за півгодини після того, як Букчу покинули розвідники 4-го батальйону, до села зайшли гітлерівці. 313-й батальйон імперської поліції розмістився в казармах колишньої прикордонної комендатури та в школі. Фашисти виставили пости безпосередньої охорони й полягали спати.

На в'їзді до села люди попередили Ф. Д. Горкунова, який їхав у голові колони, що з'явилися карателі. Можна було минути Букчу, але досвідчений, тактично грамотний командир відразу збагнув, яка це загроза для цілого з'єднання. Лишивши на околиці роти ГПЗ, Горкунов зупинив авангард на підступах до Букчі й помчав до Ковпака.

Сидір Артемович і Семен Васильович зважили: обстановка в Тонежі, куди прямують партизани, теж могла змінитися. Не виключено, що й там фашисти і доведеться вступити у бій. Якщо не знищимо ворожого гарнізону в Букчі, то, в разі зіткнення з гітлерівцями в Тонежі, карателі вдарять у спину, і з'єднання буде вимушене битися на «два фронти». Щоб цього не трапилось, вирішили розгромити карателів. Одразу ж виділили ударну групу на чолі з Ф. Д. Горкуновим.

О 5.00 почався штурм будинків, де зупинилися на ніч фашисти. Помічник командира розвідроты Дмитро Черьомушкін зі взводом Федора Мичка вирвався вперед. Розвідники зблизька косили гітлерівців, що вибіга-

ли з казарми й штабу колишньої прикордонної комендатури. У вікна полетіли гранати. Проте жменька сміливців могла лише блокувати ворога, для штурму не вистачало сил, а основні роти відстали. Група старшого лейтенанта Підгорного в цей час була на узліссі, а 6-а, потрапивши під вогонь станкових кулеметів, які били з горища школи, залягла метрів за п'ятсот від укріплень.

Будівлі прикордонної комендатури були дерев'яні, проте, маючи на озброєнні кулемети й міномети, фашисти могли оборонятися тривалий час. Та ось в небо шугнули ракети, осяваючи підступи до ворожих укріплень. У мерехтливому світлі мінометники шостої Федя Боговаров та Кузьма Панферов побачили скупчення підвід у дворі комендатури й лупонули по ворожому обозу. На подвір'ї вибухнула підвода з мінами, загорілася повітка. Оськаженілі з переляку коні вирвалися з палаючої повітки й відразу зчинилася паніка. Партизани спробували скористатися нею, щоб трохи посунутись уперед, але вдарили встановлені у школі кулемети.

О восьмій ранку заговорила партизанська артилерія. Прямою наводкою гармаші розбили й запалили приміщення. Гітлерівці вискакували через проломи в стінах та вікна й одразу ж падали від партизанських куль.

Ворог зосередився в приміщенні комендатури, що займало пануючу висоту, і вперто чинив опір. Фашистська міна вибухнула на КП Горкунова. Разом з Федею поранило Мишка Федоренка, Івана Мізерного, Костю Рибінського і всю гарматну обслугу Леоніда Мамасуєва. В командування вступив П. П. Вершигора.

З хвилини на хвилину гітлерівці могли дістати підмогу з Турова через Тоніж або з Войтковичів через Держинськ. Крім того, не було певності, що ворог не вдарить по наших тилах з боку Приболовичів. Біля тачанки командира — Семен Васильович, Іван Костьович, Григорій Якович. Ковпак приймає рішення продовжувати операцію. Всі дороги на Букчу перекриваються міцними засідками-заслонами, щоб не пустити до фашистів підкріплення. Здалеку чути, як у селі гулає гармата. Вона б'є зблизька, бо постріл і вибух зливаються.

Партизани деякий час лежали на вогневих позиціях. Та ось Кудрявський, лишивши І. І. Токаря з бійцями С. М. Микулинського, вирішив рогатами Подоляко й

Шпакова завдати удару по ворогові з заходу на дорозі Букча — Колки.

Зім'явши пости бойової охорони, крoлевчани стали громити фашистські укріплення в центрі села, та в цей час там, де zostалися партизани Сивопляса, зататакали кулемети й застрочили автомати. Кудрявський зі своїми підрозділами кинувся на виручку. Тим часом близько 500 гітлерівців наблизилися до засідки Сивопляса. Вони тіснили партизанів, і лише поява І. І. Токаря з ротою Микулинського дала змогу нашим бійцям відбити атаку противника. Після короткої паузи гітлерівці, прикриваючись вогнем з важких кулеметів і мінометів, знову кинулись у наступ. Водночас близько роти карателів рушило лісом в обхід, пробуючи напасти на заставу з тилу. Противник уже вийшов на дорогу, коли від Букчі наспів Кудрявський з ротами Подоляко й Шпакова. Спалахнув жорстокий бій. Дорога кілька разів переходила з рук у руки, й військовоє щастя вже схилилося на бік фашистів — ворожий кулеметник зайняв старий окоп на узбіччі й притиснув партизанів до землі. Під заслоном кулемета гітлерівці тіснили народних месників усе далі до лісу. В цей критичний момент, гукнувши «Вперед, за Батьківщину!», звівся на повен зріст комбат-4 В. М. Кудрявський і підняв бійців у контрнаступ. Ворожий цеп схитнувся, та тієї ж миті впав тяжко поранений Василь Мусійович, і атака захлинулася.

Командир 2-ї роти, комуніст, лейтенант Федір Григорович Шпаков під ураганим вогнем підповз на кидок гранати до ворожого кулеметника. Якийсь час вичікував. Тоді, влучивши момент, схопився на ноги, метнув протитанкову в окоп і впав прошитий автоматною чергою. Вперед вихопився Віктор Журов; він різонував зі свого кулемета по гітлерівцях. Це, по суті, й вирішило успіх бою. Скориставшись розгубленістю, що виникла серед карателів, В. Подоляко підняв людей, і німці, не витримавши навального партизанського штурму, стали розбігатися лісом. Женя Кудрявська і Юля Устенко витягли з-під вогню пораненого в живіт комбата-4 Кудрявського.

Під командуванням В. Подоляко партизани зайняли оборону цілим батальйоном, і фашисти, потрапивши під час чергової атаки під нищівний вогонь партизанських автоматів та кулеметів, одразу ж відкотилися на вихідні рубежі.

На підступах до Букчі, крім Шпакова, загинули комсомольці Антон Лукашевич і Олександр Колесний, кулеметник Іван Чиргинець та Федір Бензик. Вісім чоловік поранені, серед них медсестра Юля Устенко.

По небу поповзли сиві хмари, запали надвечірні сутінки та не замовкали вибухи гранат, лунала кулеметна й автоматна стрілянина. Виснажені боями в Глушкевичах і Войтковичах партизани продовжують атакувати ворожі укріплення. Втома робить своє. По дводобовій напрузі притупляються відчуття, сповільнюється реакція, і в підрозділах дедалі більше вбитих і поранених. Ковпак наказав мені вести колону через хутір Синьково та Тоніж, Іванову Слободу, а Григорію Яковичу та Вершигорі доручив виводити підрозділи з бою.

Коли вже партизани відходили, од Дзержинська з'явилися ворожі цепи. Та в карателів не вистачило духу переслідувати нас. Вони були раді, що врятували рештки батальйону, який зупинився в Букчі.

Партизани добре-таки поколошматили гітлерівців. Противник не долічився більш як триста солдатів. Та й у нас чималі втрати — чотирнадцять товаришів убито і сорок чотири поранено. В шостій роті полягли три бійці, поранено політрука Ф. Маркова, помічника командира О. Деркача, командира відділення Павлушу, Реп'єва, Яшка Котка, Петю Каваценка... В дев'ятій загинули помкомроти Тихін Купченко, його дружина Поля Чайка і комсомолец Мишко Гаврилук, який днів десять тому прийшов до загону. Поранило Макара Савинкіна, Тимофія Михальова, Якова Висоцького, Івана Ісаєва і трьох молодих бійців, яких саме — я ще не знаю. В третій поранило командира взводу Івана Акименкова та Павлушу Вахоніна.

...Колона ледь-ледь тягнеться лісом. Підводи вигоцкують на вибоїнах та мерзлому грудді малоїждженої дороги. Для поранених це муки, та ще й які, однак стогнуть вони лише тоді, коли з болю непритомніють. Разом з ними їде комісар. Він підходить то до однієї, то до другої підводи. Розбивши поодинці карателів у Глушкевичах, Войтковичах і Букчі, ми, вже можна з певністю сказати, виграли цю операцію. Хтозна, як би обернулася справа, коли б гітлерівці навалилися на з'єднання одночасно з півдня, заходу й півночі?!

Партизани відпочили, почистили зброю, і наче не було важких, кривавих боїв та нелюдського напруження останнього тижня. М. І. Павловський уже встиг обладнати лазню. Бійці миються, голяться. Комісар ретельно стежить за чистотою та зовнішнім виглядом народних месників. По-перше, як він каже, ми — повпреди Радянської влади, по-друге, на окупованій території лютує епідемія плямистого тифу, а Ковпак з Рудневим добре знають, яке велике значення має чистота в боротьбі з цим підступним захворюванням.

Хоча на дворі сіється по-осінньому колюча мжичка, хлопці з 3-ї роти розчинили навстіж вікна будинку, в якому оселилися, поставили на підвіконня патефон і на всю вулицю лунають знайомі й такі рідні мелодії. «Москву майську» змінює «Полюшко-поле». Дітвора табунцем збилася під хатою, слухає пісні. До дітей підходять старші — починається «концерт на замовлення». Деякі пісні, як от: «Каховка», «Катюша», «Будьте здорові, живите багато» повторюються по кілька разів.

Відпочивають не всі. Обстановка складається для нас таки несприятлива. Ворог нагромаджує великі сили. П. П. Вершигора, який після поранення Ф. Д. Горкунова працює за двох, сидить за столом перед стосами солдатських книжок, узятих в забитих гітлерівців. Документи, щоденники, солдатські листи — усе свідчить, що після операції «Сарненський хрест» на боротьбу з партизанами кинуто імперську поліцію. Деякі з ворожих батальйонів раніше стояли на околицях Берліна і навіть у самому місті. В блокноті Вершигори рябують цифри: 417, 231, 232, 233, 105, 303 — нумерація батальйонів.

Належність до поліції пояснює і виключну жорстокість гітлерівців та їх незвичну для нас тактику: пізно ввечері, коли люди знаходяться в домівках, фашисти оточують село і здійснюють криваві розправи. Це ніяк не бойові дії, а просто каральні операції. Треновані на розправах з мирним населенням фашисти зазнають великих втрат під час боїв з партизанами.

Ці шість поліцейських батальйонів оточують нас півколом з заходу, південного заходу і з півдня. На сході по лінії Овруч — Мозир зосереджені словацькі під-

розділи, що налічують близько 2500 чоловік. На півночі від нас — Прип'ять, залізниця Гомель — Пінськ і ворожі гарнізони, про які ми майже нічого не знаємо.

Найкращий для нас вихід — пробиватися на північ, через Прип'ять і залізницю, в райони, що їх контролюють партизани Комарова. Там, обладнавши посадочний майданчик, відправити на Велику землю поранених, узяти боеприпаси й рушити далі згідно з поставленим перед нами завданням. Однак поранені зв'язують нас. Після останніх боїв за Глушкевичі, Войтковичі та Букчу їх у нас уже близько ста. Медперсонал збився з ніг, і Діна Маєвська наполягає на кількадемній зупинці, щоб тяжкопоранені трохи зміцніли й змогли витримати багатокілометровий перехід. Сьогодні вмерли од ран Ф. І. Богданов, Таня Чернякова — кулеметниця з 10-ї роти, політрук 8-ї П. І. Войціцький. Комісар підтримав пропозицію Діни Казимирівни.

Зваживши всі «за» і «проти», командир наказав взяти під контроль дорогу на село Рубринь, посилити розвідку й створити оборону.

...В штабі тиша й робоче напруження. Григорій Якович зажадав од командирів підрозділів відомостей про бої за Букчу та Глушкевичі. За його даними в Глушкевичах було вбито 504 гітлерівці, а в Букчі — 319. За відомостями, що є в Петра Петровича, втрати ворога значно більші.

Сьогодні чоловік десять, в основному місцеві комсомольці, наздогнали загін і просяться в партизани. Серед них — русявий, сіроокий Михайло Кухновець із Войтковичів та його односелець — уже немолодий, років 45-ти комуніст Борис Якович Гаврилук.

Наше з'єднання поповнюється новими людьми і водночас виникають нові партизанські загони. Вчора боець Василь Холодович, що прикривав підхід 4-го батальйону, опинився відрізаний од своїх. Хлопець блукав околицями, поки фашисти не забралися геть. Він розповів нам, що скрізь на полі бою гітлерівці кинули багато зброї та боеприпасів. Начальник штабу 4-го батальйону П. О. Брайко просив у Ковпака дозволу вислати до Букчі групу бійців по трофеї, але, як виявилось, букчанці зібрали всю зброю для самооборони. З цього приводу Сидір Артемович радіє, адже зароджується ще один партизанський загін.

Після Глушкевичів та Букчі С. А. Ковпак чекав, що ворог використовуючи перевагу в силах, переслідуватиме нас і нав'яже важкі оборонні бої. Це було б украй небезпечно: в нас уже тепер більш як сто підвід з пораненими, крім того кінчаються боеприпаси, які ми привезли з Брянських лісів. Але гітлерівці, відчувши на власній шкурі нищівність партизанського контрудару, обрали інший, значно безпечніший для себе шлях: вони нещадно розправляються з населенням тих сіл, де зупинялись партизани, щоб залякати поліщуків і посварити їх з нами.

Молоденькі дівчатка Марія Зубрій та Галя Філоновець, які втекли з Глушкевичів і довго блукали лісом, розповідають, що діється в Будках Войтковицьких, Глушкевичах, Милашевичах. Розбійницький «почерк» один: фашисти зганяли людей до школи, чи якоїсь великої будівлі й спалювали живцем. Скрізь у лісах ховаються втікачі, котрим пощастило вирватися з фашистських пазурів.

До речі, населення Іванової Слободи знає, чим загрожує йому наше перебування, проте люди сердечно раді партизанам, кожен мешканець намагається допомогти нам, чим тільки може. П. П. Вершигора погладжуючи пишну бороду, розпитує Марусю Зубрій, записує до блокноту її оповідь і вголос обурюється з тупої жорстокості фашистських людоморів.

Денисівч, чоловік років за шістьдесят, у хаті якого спинився Петро Петрович, з сніжно-білими вусами щіточкою, що різко виділяється на чисто поголеному, зморшкуватому обличчі. Старий уважно прислухався до розмови, а коли Петро Петрович направив дівчат до комісара і ми zostалися самі, не витримав:

— Дикий звір, коли не голодний, то нікого не чіпає, навіть вовк. Є, правда, в наших лісах величезний дикий кіт, ну, такий, як добра собака завбільшки, рись називається. Так от, ця клята рись, що живе побачить — неодмінно вб'є. Так і німецький окупант. Однак, між ними є різниця. Рись полює одна, а фашистські тевтони усе в гурті... Ще минулої війни я в Німеччині у полоні був. Тож знаю: клятий шваб тільки й дивиться, щоб тебе вдарити чи принизити. Русіше швайн — руська свиня, це в нього замість доброго ранку, або як спасибі!.. Тоді наша цариця і німецький цар Вільгельм свояками були, а тепер... — і старий махнув рукою. — Утік я з бра-

ну. Дістався до своїх, а в грудях у мене від «гарного» життя в Німеччині весь час неначе кіт мурчить. Лікарів не лишень у нас в Слободі, а й у Букчі й Тонежі не було. Тільки в Турові. Кинулася моя стара на хутір до одного діда. Той, спасибі йому, на ноги мене поставив...

Старий набив люльку самосадам, затягнувся димом і одразу закашлявся. В легенях у нього хрипіло, свистіло, як у драному, ковальському міху. Перекашлявши, Денисович вів далі:

— В цю війну я пересвідчився: ворог природи не змінив. Що гітлерівці тут робили?! Скільки людей понижили?! І все ради «порядку», згідно з «законом». Зженуть людей і розправляються за списком. То вже наші христоводавці «січовики» завчасу їм списки склали і тут принародно шмагали шомполами. Били старих дідів, жінок, хлоп'яків. І знову ж таки все записували: кому скільки дали і хто саме бив. Станок до биття з собою возили. Відлупцюють, а тоді вже битих вішають, стріляють!.. Пограбують, спалять село і їдуть далі. Отже, нам від німця добра ждати ніяк не можна. Я завжди про це односельцям товкмачу. Забавка Денис, клятий «бобик»,— у нас так поліцаїв звуть — до мене приходив. Ти, каже, діду, язика прикуси, а то чекає тебе царство небесне. Ну, а люди слухають мене, ладнають у потаємних місцях схованки... Знаеш, папашо,— звернувся він до Петра Петровича,— дай мені гвинтівку! Ну, не гвинтівку, принаймні обріз, що в «бобика» вчора забрали. Не дивися так на мене, я ще не старий, мені всього шістдесят шостий... Якщо вже ти воюєш, то мені й бог велів... Я з вами пішов би, та бачиш, який кашель?! А вдома ще повоюю!

Комбат-3 Ф. Д. Матющенко доповів, що в селах Борове, Рубіж, Шагулей, Симоновичі, Злодин і на хуторах Дубницьких ворога немає. Там уже діє партизанський загін Гаврила Федорівича, що виник в останні тижні. Селяни на зборах ухвалили: зробити дороги, якими користуються гітлерівці, непроїжджими. Тепер там усюди завали, спалено дванадцять мостів.

Надійшли розвіддані також з інших батальйонів. Є відомості, що карателі, розправившись з мирним населенням у Глушкевичах, Войтковичах і Будках Войковицьких, посунули на схід до Лельчиць.

...Вечоріє. Після багатоденної сльоти ледь підморозило. Якщо така погода утримається днів три-чотири,

то можна буде рушати на північ, за Прип'ять. Петро Петрович уже кінчає переглядати ворожі документи, я, допомагаючи йому, працюю над розвідзведенням. Раптом до штабу вбігає черговий по гарнізону лейтенант І. Т. Сердюк.

— Вбік Рудні видно велику пожежу. Схоже, горить село.

Григорій Якович був у командира, туди ми й направили Сердюка. Самі вискочили на подвір'я. В півнеба палахкотить заграва. Для Рудні, маленького села, вогню таки забагато. На вулицю вийшли І. К. Сиромолотний, С. А. Ковпак. Сидір Артемович глянув на пожежу, а потім аж сплеснув руками:

— От чорти! Це ж Мищенко якийсь там склад палить. Перше питав мого дозволу. Я був заклопотаний і нікому про це не сказав, а воно, бач, яке діло?! Ще й ми згоримо!— і, трохи помовчавши, додав:— А в Турові, де стоять фашисти, добряче видать!

Під'їхав начальник штабу Єльського загону Байбурина. Він розповів, що розвідники 5-го батальйону ще вчора натрапили біля Рудні на величезний склад лісоматеріалів. Гітлерівці заготовили 75 000 залізничних шпал і 5000 кубометрів дров. Населення навколишніх сіл ціле літо працювало на заготівлях, а взимку мало вивозити деревину до сплаву. Тепер іде з димом людська праця й народне добро, а населення Іванової Слободи висипало на вулицю, радіє, що з їхньої кривавиці не скористався ворог.

Сидір Артемович довго дивився на заграву, тоді спитав Байбурина:

— Що за біс, чого воно так здорово горить?

— Ми, Сидоре Артемовичу, взяли на заводі пару бочок скипидару і перед тим, як запалити, облили деревину.

— А тут що, скипидарний завод є?

— Єсть, Сидоре Артемовичу, і тут, і в Тонежі, і в Букчі. А що ж про них доповідати? Звичайна собі смолокурка.

— Так чоґо ж ти мовчав!? Це не смолокурка, а стратегічний завод. На скипидарі, братику, машини й танки ходять. Завтра ж знищити. І щоб на нашій путі не сталося жодної смолокурки.

Нині вернулась розвідгрупа лейтенанта Володимира Осіпчика. Разом з Володею Богдановим, Сашком Гольцовим, Костею Стрілюком та Володею Савкіним він ще 19 грудня вийшов із Глушкевичів у дальню розвідку до Єльська та Мозиря.

Крім словацьких частин, у Мозирі знаходиться близько 1500 есесівців, спеціально виділених для боротьби з партизанами. В Єльськ із Хойників прибув словацький полк, підсилений артилерією. В Лельчицях стоїть гарнізоном батальйон імперської поліції. Скрізь по селах лютують қарателі.

Хлопці за вісім діб подолали зверх 400 кілометрів. Білоруси проводили розвідників глухими стежками, обминаючи ворожі гарнізони. Де можна, везли на підводах, годували й охороняли. Люди вважають своїм обов'язком допомагати партизанам. Про бойові діла народних месників поліщуки складають легенди. Особливо багато їх про нашого Ковпака. Ось цю, наприклад, переказав нам Володя Осіпчик:

«В одному білоруському селі (оповідач з місцевих людей неодмінно називає конкретне, дальнє село) жив мудрий дід, який бачив пророчі сни. Отож, люди стали просити його, аби пояснив, що буде далі в цій страшній війні, що їм робити. Дід пообіцяв відповісти після того, як побачить віщий сон. З нетерплячкою чекали односельці, що скаже старий. Нарешті, настав день, коли мудрець повів свою мову: «Ві сні я бачив ліс. Там, на роздоріжжі, край узлісся росте древній, велетенський дуб. Під-тим дубом закопано шість каменів незвичайної величини і в них зберігається таємниця. Ходімо, відкопаєм каміння і розгадуватимемо загадку».

Відкопали шість каменів. На кожному з них була літера. Люди заходилися складати слово, яке розкрило б таємницю. Довго їм не щастило. Нарешті, прочитали — «Ковпак». Люди спитали: «Що воно значить?» — Старий відповів: «Це наш народний герой. Він бореться за нашу волю, і нам треба усяк помагати йому».

Петро Петрович, вислухавши розповідь Осіпчика, вигукнув захоплено:

— Це народження легенди! Люди вже ототожнюють партизанський рух з іменем Ковпака!..— і повів Володю до командира, щоб той послухав легенду.

Нарешті настала справжня зима. Снігу, щоправда, немає, але погода встановилася ясна, морозна. Іваново-слобідські жінки щоранку приносять пораненим то курку, то рідкісне в цю пору яечко, не кажучи вже про молоко. Ми стоїмо у цьому гостинному селі тиждень. Поранені зміцніли, набралися сил.

Штаб використав стоянку, щоб підвищити боєздатність підрозділів. Насамперед було проведено заміну командирів та політпрацівників, що вибули з строю. Командиром 4-го батальйону призначений Валентин Подоляко. Кінну розвідку очолив Саша Ленкін. Політрука 8-ї роти Павла Івановича Войцицького, який помер від ран, замінив Олексій Якович Сироїд. Пішов зі штабу помічник комісара по комсомолу Б. А. Король. Тепер він — політрук 6-ї роти, яка в останніх боях зазнала тяжких втрат і поповнилася новачками з місцевого населення. Помічником по комсомолу став комсорг 8-ї роти Михайло Андросов, колишній завідувач відділом Запорізького обкому ЛКСМУ, що прибув з Великої землі разом з Борисом Королем.

В усіх підрозділах відбулися партійні та комсомольські збори. Кращі бійці та командири вступали до лав ВКП(б) та комсомолу.

Петро Петрович запевняв, що ворог загубив наш слід, і Сидір Артемович мав намір продовжити перебування з'єднання в Івановій Слободі та Тонежі, поки морози остаточно скують болота й затвердне крига на Прип'яті. Та вчора трапилася подія, яка круто змінила плани командира.

День 28 грудня минув спокійно. Вечірне розвідзведення свідчило, що поблизу ворога немає. Однак зв'язковий 4-го батальйону Дмитро Новак, вертаючись до штабу, бачив на шляху Тоніж — Турів валку підвід. Іздові палили, розмовляли. Уже темніло, до возів через болото було далеченько і хлопець не міг побачити, хто їде, гадав: якийсь підрозділ вертається до Тонежа з операції. Інший, може й не надав би цьому значення, але Дмитро виріс біля державного кордону і звик до всього придивлятися, все примічати.

Повідомлення Дмитра Новака для нас було несподіваним. Операцій вчора жодних не проводилось, і обоз міг бути лише ворожий. С. А. Ковпак наказав підняти

чергові підрозділи — 9-у й 10-у роти, вислати розвідку на турівський шлях.

О 17.45 в небо злетіли сигнальні ракети і в Тонежі спалахнув бій. Туди за наказом Ковпака вирушив Т. М. Курочкін, щоб ударом по дорозі Тоніж — Іванова Слобода розрізати бойові порядки гітлерівців і атакувати їх фланги. 9-у роту Сидір Артемович теж підпорядкував Курочкіну. Тим часом бій розгорявся. Командир послав 3-ю роту Ф. А. Карпенка до перехрестя доріг Турів — Тоніж — Іванова Слобода — Рудня, а 7-у П. І. Цветкова поставив у засідку на шляху, ближче до Турова.

Як з'ясувалося пізніше, події під Тонежем розвивалися так. Близько 17.00 наші спостережні пости помітили на шляху підводи та ворожу піхоту, що на дальніх підступах до села розгорнулась у бойові порядки й оточувала партизанів з північного заходу, півночі та сходу. Десь через півгодини застава 4-го батальйону обстріляла кінний роз'їзд, що рухався дорогою на Тоніж. Скошений кулеметною чергою, разом з конем упав гітлерівець, який їхав попереду. Решта завершила коней і посакала назад. Хлопці зняли сідло, забрали у фашиста автомат і «зольдатенбух». З документів, які бійці негайно відправили до штабу з'єднання, стало відомо, що наступає 314-й батальйон імперської поліції. Незабаром у небо злетіли десятки сигнальних ракет, і фашисти по всьому фронту перейшли в наступ.

За півкілометра від наших бойових порядків гітлерівці, намагаючись психічно подавити партизанів, ударили з усіх видів зброї: гатили міномети, гармати, захлинаючись, строчили кулемети. Карателі стріляли по селу, наче змагалися, хто більше витратить патронів або випустить мін чи снарядів.

Наші бійці не відповідали. Командир 2-ї роти 3-го батальйону І. М. Скопенко на своїй ділянці підпустив ворога на 50 метрів і лише тоді обрушив на нього шквальний вогонь.

Проте на напрямку головного удару по шляху Тоніж — Турів виникла складна ситуація. В 2-й роті 4-го батальйону С. М. Микулинського відмовив станковий кулемет, і партизани ледве стримували навальну атаку карателів. Фашисти ввели у дію резерви. Саме в цей критичний момент наспіли 9-а і 10-а роти 1-го батальйону. В тилу ворога пролунало партизанське «У-р-р-а!».

Наші бійці розсікли бойові порядки і вдарили по флангах, змітаючи гітлерівців.

Противник уже використав свої резерви і не міг чинити опору. Кидаючи вбитих і поранених, гітлерівці в паніці розбігалися лісом. Від повного знищення їх врятувала темрява та відсутність у нас надійних засобів зв'язку.

Поки Т. М. Курочкін зв'язався з начальником гарнізону села Тоніж комбатом-3 Ф. Д. Матюшенком, поки партизани з'єднали розкидані по обороні підрозділи і влаштували переслідування, минуло години дві. За цей час командир 314-го батальйону імперської поліції майор Штіффель встиг зібрати частину своїх вояків і рушив у зворотну путь на Турів.

Народні месники наздогнали фашистів кілометрів за чотири до греблі через болото Дереза. Карателі знову в паніці розбіглися по лісах. Тільки вранці партизани закінчили збирати численні трофеї. До наших рук потрапив великий обоз з боєприпасами і награваним майном, 45-міліметрова гармата, два станкові й чотири ручні кулемети, міномети, дві радіостанції й підвода з штабними документами. В польовій сумці командира батальйону було кілька цікавих документів. В одному з них майор Штіффель доповідав якомусь Гумішбауму, що в Вукчі, Копищі та Глушкевичах повно бандитів, що він оглянув ліси Қолки, Дроздин. В Березові розстріляно двох жителів за зв'язок з партизанами. В другому міститься наказ розгромити партизанів у Букчі й прочесати ліси навколо Тонежа. Майора Штіффеля було попереджено, що партизанів з півдня, заходу і сходу оточують імперські батальйони поліції. Крім відомих нам, додається ще й 314-й батальйон.

Петра Петровича закидали трофейними документами, і Сидір Артемович наказав виділити у розпорядження штабу постійного перекладача. П. П. Вершигорі досі помагав лейтенант Мануїл Тартаковський з батареї. Сьогодні його офіційно призначено перекладачем розвідвідділу.

314-й ворожий батальйон розбито. Незважаючи на всі огріхи нічної операції, Қовпак задоволений. М. Тартаковський читає йому найцікавіші фашистські документи. Сидір Артемович жваво їх коментує. Особливо розвеселив його наказ «прочесати ліси навколо Тонежа». Командир весело, від щирої душі розсміявся:

— Оце так прочесав! Щоб я вмер — прочесав!

Проте лишатися в Тонежі та в Івановій Слободі С. А. Ковпак вважає недоцільним. Ворог точно знає, де ми перебуваємо, і за день-два може вдарити, як не піхоту, то авіацією. Сьогодні о 22.00 ми вирушаємо на Рубринь і Мерлинські хутори.

1 січня 1943 року

Знову Пінські болота, підступні, непрохідні багнища... Знайомство з ними відбулося перед селом Рубринь. Щоб подолати два кілометри болотистої дороги, довелось змарнувати цілих десять годин! І це дорогою, що позначена на всіх картах!

Аж уночі 30 грудня ми дісталися до Рубрині: вранці вийшли і лише ввечері 1 січня 1943 року підрозділи стали на відпочинок у лісових селах, уже за Прип'яттю і залізницею Пінськ — Гомель. Штаб з'єднання й підрозділи 1-го батальйону займають сільце Юркевичі.

Здавалося, цей перехід ніколи не скінчиться. Лише подолавши по льоду річку Ствигу, ми на три години зупинилися в селах Мачула, Тербличі та Оздамичі, щоб підготувати коней і дати віддихатися людям. Однак спочивали не всі — обози так розтяглися на бездоріжжі, що, коли до Тербличів наблизились роти ар'єргарду, колона вже рушала далі. Затримуватися не мали права. Попереду лежав шлях Давид-Городок — Турів, були ріки Прип'ять і Случ, залізниця Пінськ — Лунінець — Гомель, і на кожному з цих рубежів ворог міг нав'язати нам важкий бій, а то й відкинути з'єднання назад у болота. Єдиний правильний вихід — це швидко, поки фашисти не розгадали наших планів, посуватися вперед.

За Ствигою дорога була ще гірша. Груддя, вибоїни, вкриті тонкою кригою баюри, на узбіччі — замерзле куп'я. Почалася мряка, ожеледь. Зброя не трималася на обмерзлих голоблях. Потрапивши колесами у глибоку вибоїну, підводи раз у раз розпрягалися. На бездоріжжі псувалися вози, мучилися коні, їздові, а надто поранені, яких немилосердно кидало з боку на бік. Найтерпеливіші й ті стогнали з нестерпного болю і часто непритомніли.

Новий рік зустріли на марші між селами Оздамиче й Ольгомель. Комісар і командир поїхали вздовж колони, вітаючи зі святом бійців та командирів. Люди пожва-

вішали, підтяглись, але скоро втома взяла своє — підрозділи й обози знову розтягнулися. За Великим Малишовим колону наздогнав Вася Мошкін, який зостався, було, в Теребличах з відділенням кінної розвідки, щоб прийняти останнє повідомлення Радінформбюро. Видно, зведення небуденне. Вася скочив з підводи і, взявши у когось з розвідників коня, рясю мчить, шукаючи Руднева.

Комісар був саме на шляху і щось говорив Петрові Петровичу, котрий сьогодні командує заслонами, коли до нього прискакав Мошкін:

— Товаришу комісар! Важливе повідомлення!

Тут же в кюветі, накрившись плащ-наметом, Вася читає повідомлення Радінформбюро про шеститижневий наступ наших військ біля Сталінграда.

Ми знали про успішний наступ Червоної Армії в районі Сталінграда і на Середньому Дону, але весь розмах цієї грандіозної операції видно лише з сьогоднішнього повідомлення. Майстри створювали «котли» й самі потрапили в котел. Наші війська оточили під Сталінградом 6-у армію Паулюса і 4-у танкову. Радінформбюро передало наслідки боїв за шість тижнів. Ворог уже зазнав величезних втрат.

Руднев наказує сповістити про новину комісарів батальйонів та політруків рот. Михайло Андросов, Валя Зінухова, Юля Павліна, Вася Олійник, Галя Кваша, Ліда Мачихіна та інші комсомольські активісти, що були на переїзді, рушають у підрозділи. За півгодини радісну новину знали всі. Душевне піднесення відновило сили. Прийшло, як кажуть спортсмени, «друге дихання».

На ньому ми перетнули Прип'ять, залізницю і ріку Случ. Салютуючи успіхам Червоної Армії, наші мінери висадили в повітря місток на схід од станції Микашевичі...

Це своєрідний рекорд у нашій партизанській практиці — за 34 години ми подолали 90 кілометрів болотами, бездоріжжям, форсували три річки, перейшли залізницю!

Вже близько мета. Командир ще в Івановій Слободі намітив вийти у цей район і на одному з численних озер влаштувати аеродром. Зостається лише вибрати придатну для посадки й зльоту літаків місцевість. Завтра вранці я з кінною розвідкою вирушаю на озеро Біле.

Так минув перший день Нового 1943 року.

На світанку пішов довгожданий сніг. Пухкий і лапатий, він пластівцями кружляє в повітрі, вкриває мерзлу землю, груддя на дорозі, дахи осель, осідає на зелених соснах. О 7 годині під'їхав Саша Ленкін зі своїми розвідниками, і ми рушили до озера Білого. Від Гулевичів до Борової, де стоїть 4-й батальйон, їхали широким шляхом, що веде з міста Леніна на Житковичі. Обабіч дороги — дрімучий ліс. Вікові дуби й велетенські сосни підступають до самої дороги і лише біля закруту на Борову росте осика та білокора береза. Далі до озера Білого тягнеться путівець, спершу полем до рибгоспу, а там знову петляє в лісових нетрях.

Коні за ніч відпочили і, форкаючи, весело бігли за сніженим лісом. Світало, коли ми виїхали на узлісся. Серед піщаних горбів, на березі озера простяглося дворів на 25—30 село Біле. Мишко Фомін, невисокий, жвавий двадцятирічний хлопчина з Путивля, подався шукати старосту. Сашко Годзенко з розвідниками лишився у селі пильнувати дорогу на Житковичі, а ми з Ленкіним та Олегом Фірсовим пішли на озеро, що простяглося з південного сходу на північний захід кілометрів на три.

Навіть узимку, сковане кригою і засипане снігом, воно казково гарне. До самого берега підступають піщані пагорби, стрімкі урвисті кручі поросли старим лісом, засніжені зелені сосни збігають аж до води. Озеро проточне і, мабуть, у ньому багато риби.

Ми пробили кілька ополонків — лід ще тонкий, сантиметрів 25—30, але морози лише починаються і, поки ми розчистимо аеродром, товщина криги буде достатня. Гірше з підходами. Піщані горби та високий ліс дозволяють сідати і злітати літакам тільки вздовж озера.

Невдовзі ми вирушили до села. Тамтешній староста злякався нас, думав, — «козачки». В селі німці бувають рідко — по рибу їздять у рибгосп. Інколи наскакують поліцаї з Житковичів.

Я придивлявся до старости — невисокого, худорлявого дідка, років шістдесят, з сивою борідкою та ясними очима, що іскряться під кущистими бровами. На ньому — рудуватий кобеняк з домашнього сукна, підперезаний старовинним поясом, на ногах — личаки з біленькими онучами. Старий раз-у-раз зриває з голови шапку,

шанобливо прислухаючись. Він схожий на «російського мужичка» з дореволюційної хрестоматії і грає свою роль незрівнянно. Його вислови гранично обтічні. Жодного разу не назвав мене ні паном, ані товаришем, і я ніяк не второпаю, що він за чоловік. Деякий час мовчки слухаю, а потім у вічі:

— Діду, а партизани до вас заїжджають?

— А що їм тут робити? Кажуть, десь там, за Леніним, бувають, а тут ми не бачили.

Ну й важка в старого посада! Видно, що людина він порядна, і я не став його далі випробовувати своїми питаннями. Ми зайшли до кількох осель. Хатки, хоч і серед лісу, однак маленькі, бідні. На що тут люди багаті, так на дітей. У кожній сім'ї повно замурзаних дітлахів. І ще ми дізналися, що в Білому лютує плямистий тиф. Отже, розміщувати тут поранених і підрозділ для охорони аеродрому небезпечно.

Кілометрів за 15—20 на північний схід лежить величезне Червоне або, як кажуть, Князь-озеро. На його березі — великі села Ляховичі та Пуховичі. С. А. Ковпак не хотів би там спинятися — добрий-таки орієнтир для ворожого авіації. Є ще широка галявина під хутором Вороніним. Так чи інакше, а треба перевірити і той хутір, і село Ляховичі, і саме Князь-озеро.

Сашко Ленкін залишив на колгоспній стайні натомлених коней, нам же запрягли півдесятка саней. Попросивши старосту зготувати надвечір щось попоїсти, ми рушили на Ляховичі. Везуть нас якимись таємними стежками, навпростець через лісові хащі й болота. Ситі коненята хутко біжать по незайманій біліні першого снігу. За кілька годин показалися Ляховичі — велике, гарно сплановане село, забудоване просторими хатами. Звідси за три кілометри — Пуховичі.

Під'їхали до озера. Куди не глянь — сніжна сліпуча рівнина. Лише на півночі, в морозному серпанку, не видніється, а лише вгадується, темна риска протилежного берега. Село нам усім сподобалося. Тифу ні в Ляховичах, ні в Пуховичах немає. Довго тут затримуватися не було чого, і ми вернулися до Білого.

Староста села приготував розкішну, як на теперішні часи, вечерю. Поки ми роздягалися, мили руки, господиня поставила на стіл велику миску печеної картоплі. Що стосується страв; то переважала риба: в'ялена, печена, смажена. Були традиційна яешня, журавлина

і навіть самогон. Бракувало солі, а також посуду. Замість тарілок — липові дощечки, а глиняні горнятка, в які збирають із сосен живицю, замінювали склянки.

Староста, мабуть, уже провів свою розвідку і знав, з ким має справу. Він зробився щиріший, виявляв менше заппадливості, проте обережності не втрачав.

Ми сердечно подякували гостинним господарям за турботу. Олег Фірсов хотів, було, заплатити за вечерю, але господиня ображено відмовилась, і Олег подарував їй якусь хитромудру запальничку. Розсталися ми друзями.

До Юркевичів дісталися вже присмерком. Сидір Артемович нетерпляче ждав нас. Я доповів йому про все, що бачив, і командир одразу відкинув озеро Біле, віддавши перевагу Червоному. Він хотів завтра вранці вирушити в Ляховичі, але вирішив зачекати, доки вернуться розвідники: П. П. Вершигора поїхав на зв'язок у партизанський загін Баті, а Ваня Архипов у Яськовичі до Комарова.

Зшиток сьомий

КНЯЗЬ-ОЗЕРО

8 січня

Запізніла зима таки вступила в свої права і тепер надолжує прогаяне. Ударили тріскучі морози, яких давно не знало Полісся. Пухкий сніг товстою периною вкрив землю, замело дороги. С. А. Ковпак щодня виїжджає на озеро, сам міряє товщину криги та снігового покриву.

Розташувалися ми дуже зручно. Штаб і підрозділи 1-го батальйону стоять у Ляховичах, 3-й, 4-й, 5-й батальйони — в Пуховичах, а 2-й розмістився на хуторах колгоспу «Комсомолец», перекриваючи дорогу на Житковичі.

На другий день після того, як ми прибули до Князь-озера, Сидір Артемович зібрав працівників штабу:

— От що, хлопці. Скільки тут доведеться простояти — невідомо, може, й місяць. Боєприпасів і вибухівки у нас обмаль, так що великі операції проводити не можемо, але й байдкувати не будемо. Ти, Григорію Яковичу, терміново з'ясуй, скільки ж у нас боєприпасів та вибухівки, щоб ми все як слід розрахували. Зважте, що до Житковичів і залізниці менше двадцяти кілометрів, тому розвідка має працювати безперебійно, оборона має надійно перекривати всі шляхи на дальніх підступах до озера. В підрозділах влаштуємо навчання. Річ ось у чому: в Тонежі наші молодці захопили гранатомети, а хоч убий не знають, як ними орудувати.

Петрові Петровичу Ковпак доручив встановити зв'язок з нашими сусідами — білоруськими партизанами і домовитися про зустріч з командирами загонів.

При допомозі Володі Антонівича, командира загону імені П. К. Пономаренка, Вершигора успішно справився з цим дорученням, і вчора до нас, у Ляховичі, з'їхалися гості: командир Пінського з'єднання Комаров (В. З. Корж), секретар Пінського підпільного обкому

КП Білорусії О. Ю. Клешов, уповноважений ЦК КП(б)Б Роман Мачульський, Батя — М. Т. Линьков зі своїм заступником по розвідці капітаном І. Н. Чорним, В. Н. Антонович, начальник розвідки пінських партизанів Г. Стешиць, представник з'єднання П. П. Капусти, що діє в Копильському і Любанському районах, А. І. Далідович, командир загону Володя Яковенко та інші партизанські ватажки.

Це не була офіційна нарада. Зібралися друзі, бойові побратими, щоб поділитись досвідом боротьби, домовитися про взаємодію на час нашого перебування в районі озера Червоного. Зав'язалася щира й невимушена товариська бесіда. Наш командир оповів про зустріч у Кремлі з керівниками партії та уряду, про нові завдання, що стоять перед партизанським рухом у ворожому тилу. Потім мова зайшла про те, щоб спільно здійснити кілька бойових операцій.

Як сіль в оці, був для місцевих партизанів фашистський гарнізон у колишньому радгоспі «Сосни» Любанського району. Там, на лісистому острові, окопалося майже 200 гітлерівців та поліцаїв. Вони, правда, поки що сидять тихо: лагодять трактори, сільгоспмашини та відбудовують коноплетіпальний завод. Ще перед війною на осушених болотах у радгоспі вирощували високі врожаї конопель, розводили корів, коней, свиней. Тож фашисти збираються під охороною гарнізону освоїти радгоспні землі в «Соснах» і в сусідній «Богуславці». Вони перевезли туди всю техніку, що лишилась у районі: трактори, сільгоспмашини, верстати.

Надвечір гості роз'їхалися. Командир викликав Петра Петровича й мене з матеріалами щодо радгоспу «Сосни». Наша розвідка туди ще не ходила. П. П. Вершигору цікавили насамперед залізниця Пінськ—Луїнець—Гомель і гарнізони на станціях, тому всі наші відомості ґрунтувалися на даних розвідки загону імені П. К. Пономаренка. В Антоновича у «Соснах» є своя агентура серед робітників і навіть поліцаїв. Тамтешній постійний гарнізон налічує близько 80 поліцаїв та німців-господарників, але, крім того, в «Соснах» є ще санаторій, де відпочиває 120—150 гітлерівців-фронтників, вивезених з-під Сталінограда. Поліцаї розкошують у селищі, на центральній садибі радгоспу, а німці займають чудовий двоповерховий будинок колишньої лікарні, що стоїть осторонь селища в урочищі Вольниця. Фашисти

обнесли споруду колючим дротом, звели високий паркан, дзоти і на цю територію нікого не пускають. На озброєнні гітлерівців та їх прислужників є станкові та ручні кулемети, міномети і 45-міліметрова гармата. Оце, власне, все, що ми могли доповісти командирові про «Сосни».

— Не густо! — зауважив Сидір Артемович. — Однак, діяти треба... Тут діло таке, що зволікати не можна. Ти кажеш, — звернувся Сидір Артемович до Вершигори, — в Антоновича є агентура в радгоспі. Не бійся, братику, німці свою агентуру в загонах також мають! Та додаткової розвідки не робитимемо, допомоги нам теж не потрібно, а операцію здійснимо завтра вночі.

Завдання виявилось досить складним. Трофейна кілометрівка, знайдена в польовій сумці майора Штіффеля, застаріла. Вона передрукована із старих польських карт; на ній опущено багато вкрай необхідних у труднодоступній місцевості подробиць. Підступи до радгоспу порізані густою сіткою осушної мережі, канали якої часто не замерзають навіть під час великих морозів. Прокладено нові дороги, і, головне, ніхто з наших розвідників в тому районі не бував. Деталізувати операцію було неможливо, тому зупинилися на такому варіанті.

Перекривши дороги від радгоспу на північ, південь і схід сильними засідками-заставами, частина партизанських сил блокує «санаторій», де розмістилися гітлерівці, а друга група займає центральну садибу радгоспу, де знаходяться поліцейський гарнізон, коноплетіпальний завод, склади зерна і тваринницькі приміщення. Основний удар нанести з заходу. Діяти навально і рішуче. Всім партизанам, що візьмуть участь в операції, мати при собі ручні гранати, термітні головки та шашки.

Заслони-засідки повинні затримати підкріплення в «Сосни», а коли гарнізон відступатиме, перекрити шлях гітлерівцям.

Уточнивши окремі деталі, Сидір Артемович схвалив план операції.

10 січня

Вчорашній день збіг у тривожному чеканні. Всі розуміли: «Сосни» зі своїми укріпленнями таки міцний горішок — інакше вони б не вистояли серед партизанського моря. Семен Васильович хвилювався. Його тривога

передалася й нам, тільки Ковпак був спокійний, чи, може, лише так виглядало.

На схилі дня подув різкий вітер з півночі, знялася хуртовина. Вечеряли мовчки, навіть жарти й анекдоти Діда Мороза не послабили напруження. Десь о 9-й вечора Олег Фірсов і Вася Чусовітін привезли повідомлення від М. І. Павловського, що керував операцією.

Народні месники вибили гітлерівців із центральної садиби радгоспу, спалили коноплетіпальний завод, автотракторну майстерню з усім обладнанням — двадцять два трактори СТЗ, чималі запаси прядива, конопель, сіна. Та знищити гітлерівський гарнізон партизанам не вдалося. При штурмі укріплень і особливо будинку лікарні, оточеного дзотами, колючим дротом і мінними полями, роти 1-го батальйону, що входили до групи під командуванням П. І. Цветкова, зазнали тяжких втрат: десять бійців загинуло і двадцять поранені. Михайло Іванович вивів підрозділи з бою. Немає серед живих командира 8-ї роти М. А. Підгорного, поранило командира 7-ї П. І. Цветкова, його помічника А. О. Биваліна, політрука Ю. Т. Федосова, політрука 3-ї О. О. Руденка. Особливо великі втрати в 7-й і 3-й ротах. Загинув і Мишко Макарин — Сапер-Водичка.

Події тієї буремної ночі 8 січня відбувалися так. О 20 годині підрозділи, що брали участь в операції, прибули в радгосп «Богуславку». До «Сосен» залишалося кілометрів вісім. Урочище Вольниця, в котрому стоять гітлерівці і де знаходяться їхні основні укріплення, це — старий парк на південній стороні селища. З «Богуславки» туди веде зимова доріжка, що петляє в лабіринті осушувальних каналів.

Михайло Іванович негайно вислав бійців, аби до подобиць розвідали підходи до укріплень та їх розташування. Поки вернулися партизани, М. І. Павловський розшукав людей, які бували в «Соснах», бачили ті укріплення або чули про них, і разом з Цветковим, Карпенком та Підгорним уточнив деталі операції.

Будинок лікарні, де розмістилися фашисти, був двоповерховий; перший — мурований, другий — рублений із сосен. На кожному розі — по дзоту. Вся ділянка обнесена високим парканом, далі — глибока канава, за нею — колючий дріт. А підступи, як запевняли місцеві жителі, — міновані. Казали люди, що влітку там підривалися собаки та дикі звірі.

Десь через дві години вернулися розвідники. Й підрозділи вирушили на «Сосни». Погода була «партизанська». Бешкетував рвучкий вітер, жбурляв у вічі колючим снігом; отже, натягуй, брате, на вуха шапку й тісніше підперізуй шинелю чи козушину.

Група Ф. Д. Матюшенка, що складалася з двох рот 3-го батальйону, двох рот 4-го і взводу 5-ї роти з 45-міліметровою гарматою вийшла дорогою на вихідні рубежі в лісі, метрів за 40 чи 50 від будівель радгоспу і коноплетіпального заводу. Комбат одразу послав зв'язкових в роти 1-го батальйону, що під командуванням П. І. Цветкова мали вступити у бій з північного заходу. Та поблизу Вольниці партизанів не було.

Група П. І. Цветкова спочатку йшла стежкою, що тяглася узліссям. Під захистом дерев там збереглися сліди розвідників, і партизани швидко верстали шлях. Аж ось на болоті стежка обірвалася. Колючий вітер замів сліди, дув просто в лице, пронизував блаженську одяжину, і бійці мимоволі відвертали обличчя. Тут, на болоті, в безпросвітній темряві, провідники збилися з дороги. Лише перед світанком підрозділи підійшли до лікарні й залягли під високим парканом.

Бійці, що мали різати колючий дріт,— Віктор Бабичев, Петро Шевченко, Микола Ласкавенко і Михайло Денисенко,— взявши тільки гранати, по пістолетові й ножиці, поповзли в білих маскувальних халатах до загорожі. Під скрип дерев, обережно відірвавши дошку за дошкою, хлопці стали різати дріт. Ті лічені хвилини тягнуться довго, як задушливий літній день. Нарешті, проходи готові; бійці по-пластунськи повзуть до будинку.

Фашист змерз. Обходячи будинок, він тримається в затишку. І не чує за шумом лісу, що смерть поруч. Віктор Бабичев, тримаючи наган наготові, підповз до стежки, що її протоптав гітлерівець. Усе ближче підповзають до будинку партизани. Нічого не підозрюючи, вартовий майже впритул ступив до Бабичева і звалився від його меткої кулі. В доти полетіли в'язки гранат. Гранатометники 3-ї на чолі з помкомандира роти комуністом К. Є. Дудником подолали канаву і через проходи в дротяній загорожі кинулися на штурм. Решта бійців 3-ї роти зламала паркан і теж зайняла свої місця.

У вікна будинку хлопці жбурнули гранати. Ф. Карпенко хотів увірватися до приміщення колишньої лікар-

ні, орієнтовний план якого він роздобув ще в «Богуславці», але гітлерівці підготувалися до оборони ґрунтовно: вікна напівпідвалу заклали цеглою, а ті, що zostалися, заслонили зсередини грубими, дубовими щитами, і гранати вибухали надворі.

Так, були це не поліцаї, а фронтовики, вивезені із Сталінграда. Фашисти швидко оговталися й відкрили ураганний вогонь за кулеметів та мінометів. Гранатометники 7-ї і 8-ї рот затримались, і командир взводу Сергій Горланов, з групою своїх бійців, обігнавши їх, ударив по вікнах. Однак людей було мало, і гітлерівці притиснули до землі 7-у та 8-у роти. В перші хвилини бою загинув командир 8-ї М. Л. Підгорний, що кинувся на виручку Горланову.

Тепер увесь вогонь окупанти зосередили на 3-й роті Ф. А. Карпенка. Прямо-таки у халепу потрапив гурт сміливців, що опинився під стінами будинку. Кулі їх не вражали — бійці були в мертвому просторі, проте і вийти не могли. Ф. А. Карпенко скомандував виводити роту з бою. Щільним вогнем по вікнах він прикрив відхід групи К. Дудника.

Підібравши вбитих і поранених, партизани відійшли. Тільки тіло М. Л. Підгорного витягнути не вдалося.

...Взвод 5-ї роти з гарматою М. Москаленка стояв у резерві на північній околиці радгоспу. Бій на центральній садибі затихав, оддаляючись на південь, до урочища Вольниця. На південному сході палахкотіла пожежа — горів коноплетіпальний завод із скиртами конопель та прядива. До І. Т. Сердюка підійшов уже немолодий, бідно зодягнений чоловік:

— Товаришу командир! Тут недалеко, трохи осторонь дороги, — майстерні. Німці в них ремонтують автомашини, трактори, навіть танки. Бій прокотився осторонь, і кепсько, що майстерні та склад з пальним лишилися цілі. Ходімо, я покажу...

Взявши з собою кулеметників Павлушу Корнілова і Ваню Афанашенка, Сердюк пішов за дядьком, який квапливо розповідав:

— Колись, ще до революції, це був панський маєток. Після Жовтня добродії повтікали за кордон, а це ось вернувся з гітлерівцями панич. Він при них ходить у начальстві — есесівський офіцер. Вернули запроданцеві «Сосни» і «Богуславку». В майстерні верстатів, машин, тракторів — геть з усього району. Все тягне, все йому

мало... Лютує покидьок, навісніє гнида, мститься за те, що вигнали їхнє кодро. Живцем людей би їв, та ба, партизанів боїться! Тремтить, а все одно тримається маєтку, як воша кожуха. Щоб не так було страшно, будинок відпочинку для німецьких солдатів у колишньому панському домі своїм коштом утримує...

За розмовою не помітили, як дісталися до майстерні. Збивши замок, хлопці зайшли всередину. Світло електричного ліхтарика губилося в темряві, не досягаючи стін приміщення, набитого технікою. Тут громадилися трактори, здебільшого СТЗ, автомашини, тягачі, навіть було кілька легких танків. Партизани викотили бочки з паливом та мастилом, пустили з баків автомашин і тракторів пальне, і майстерні спалахнули, як велетенський смолоскип. По тому дядько повів Сердюка до складу пального. Здалеку показав на мурований вхід з окованою залізною брамою:

— Ось вам і склад. Тепер будьте здорові. Не хочу, щоб мене тут бачили.

Подякувавши місцевого патріотові за добру пораду, приступили до діла. Постріл у висячий, здоровенний замок — і Сердюк у величезному підземному бензосховищі. Попід стінами повно цистерн з бензином, соляркою та гасом, бочок з мастилом. Іван Трохимович оглянув склад з паливом і йшов до виходу, коли почув голос ротного старшини:

— Це ви, товаришу командир?

— Я. А що тобі?..

Блимнув вогник, і в бензосховище полетіла запальничка. Вибуховою хвилею Сердюка викинуло надвір. Оглушений, він лежав на снігу, весь охоплений полум'ям. На щастя, підбіг Ваня Афанашенко. Зірвавши з себе шинелю, збив полум'я з одягу командира. Старшину наче лизень злизав. У приміщенні вибухали цистерни, вирувало скажене полум'я, і Афанашенко та Корнілов повели Сердюка далі від небезпечного місця.

...Блокувавши гітлерівців, які лишилися живими в лікарні і дзотах, М. І. Павловський наказав узяти зерно, вигнати із стаєнь худобу. Робота тривала до пізньої ночі. Партизани вивезли 150 центнерів збіжжя, 250 голів великої рогатої худоби, 300 овець, 50 годованих свиней і стільки ж коней.

Повністю знищити фашистський гарнізон не було змоги, але з маєтком новоявленого поміщика справились

повністю: його вже не існує: партизани спалили всі господарчі будівлі. Знищено і 83 гітлерівці. Врятувавшись під Сталінградом, вони знайшли свою могилу тут, у «саторії».

Командиром 8-ї роти призначено двадцятидворічного лейтенанта, горьківчанина Сергія Горланова, що відзначився в бою за «Сосни». Його помічником став командир взводу старший сержант Микола Ісацков.

Обезкровлену 7-у роту вирішили розформувати. Командування визнало її небоєздатною. Хлопці дуже переживають, але це рішення таки правильне, адже в роті після того, як були поранені командир, його помічник і політрук, не знайшлося бійця, котрий узяв би на себе командування. Сидір Артемович ще вагався, а Семен Васильович наполягав на розформуванні, щоб цей випадок не був виправданням у майбутньому.

14 січня

Зима розгулялася не на жарт. На озері насипало сантиметрів 30—35 снігу. Сидір Артемович усе чекає, доки вщухне хуртовина, щоб розчистити злітну смугу.

Нарешті випогодилося — стоять ясні морозні дні, і вже на озері кипить робота: розчищаєм аеродром. Тут за головного П. П. Вершигора, але Сидір Артемович знай їздить на озеро, власноручно заміряє товщину криги і дивиться, як посувається діло; йому нетерпеливиться. А тут ще Радінформбюро передало зведення про операцію «Сарненський хрест».

«Українські партизани завдають ударів по залізничних комунікаціях німецько-фашистських загарбників. Цими днями внаслідок активних дій партизанів повністю паралізована робота великого залізничного вузла. Під час операцій висаджено в повітря два сталеві мости, один довжиною 290 метрів і другий довжиною 235 метрів. Розгромлено ряд залізничних станцій, зруйновано колії та багато малих мостів. Крім того, партизани пустили під укіс 5 паровозів, кілька десятків вагонів, спалили склад пального і ряд інших складів. Радянські патріоти захопили у ворога трофеї».

Прослухавши повідомлення, Сидір Артемович замислився, потім спохмурнів:

— Скільки тут можна мостів висадити в повітря, та чортма вибухівки!..

У штабі з'єднання кипить робота: готуємо документи для відправки поранених на Велику землю, пишемо нагородні листи на бійців та командирів, що відзначилися в боях, складаємо різні звіти. Крім того, за наказом командира Григорій Якович складає зведення про хід заготівлі риби. Щодня о 24.00 він доповідає Сидорові Артемовичу, скільки її насушено й засолено.

З сусідами — білоруськими партизанами у нас давно склалися дружні взаємини. Батя — Линьков теж чекає літака. Він перевіз у Ляховичі поранених, сюди перебрався й сам. Та найбільше ми здружилися з командиром загону імені П. К. Пономаренка — Володимиром Мусійовичем Антоновичем. В зону діяльності його загону входять Ляховичі і Пуховичі.

В. М. Антоновичу трохи більше тридцяти років. Середній на зріст, русявий, круглолидий, з веселими сірими очима, привітний і товариський, він має багато друзів у наших загонах. Павловському Володимир Мусійович з бійцями допомагає виловлювати рибу в озері Червоному і молоти зерно, Вершигорі — розчищати аеродром.

Ми теж у боргу не лишаємось. Проблема з проблем для білоруських партизанів сьогодні — це зброя. І до В. Антоновича, або просто Володі, як його здебільшого називають наші командири, перекочувало багато трофейної зброї, котру без відома штабу возили про всяк випадок у кожному підрозділі. Це крім того, що було офіційно передано за розпорядженням командира.

Сидір Артемович про все здогадувався, хоч і вдавав, буцім нічого не знає. І лише раз, перестрівши Антоновича, попередив:

— Це добре, що ви один одному помагаєте, тільки дивись, хлопче, щоб не возив ти сюди самогону. Тоді нашій дружбі край.

Кілька слів про командира загону імені П. К. Пономаренка. Володимир Мусійович Антонович перед війною працював начальником вокзалу станції Київ. Танкіст, лейтенант запасу, він з перших днів війни був призначений спочатку начальником пункту по мобілізації автотранспорту Залізничного району Києва, а потім — заступником голови Залізничного райвиконкому по обороні міста. При відступі наших військ був у складі Комуністичного батальйону. Під селом Вишеньки, на південь від Києва, потрапив в оточення й опинився на

окупованій ворогом території. Воював у партизанському загоні під Коростенем. Глибокої осені 1941 року карателі розігнали цей нечисленний і слабоозброєний загін, і В. Антонович вирушив на північ до білоруських лісів. Там, у Старобинському районі, жили його рідні, там він учився і мав друзів.

На початку 1942 року Володимир Мусійович створив у Старобині підпілля, зв'язався з Комаровим. Улітку підпільна група при допомозі пінських партизанів розгромила гарнізон містечка і влилася до загону Комарова. Володя спочатку був командиром розвідротти, далі 7-ї роти і ось уже три місяці командує загonom імені П. К. Пономаренка. Володя багато й тепло розповідає про свого командира В. З. Коржа (Комарова), про майора П. П. Капусту, який пораненим опинився у ворожому тилу, заснував загін, що вже переріс у з'єднання, і б'є гітлерівців у Копильському районі.

Однак не всі бійці, що виходили з оточення, лишилися партизанити. Багато командирів проходили цими місцями, гоїли тут рани і йшли далі. Іноді їм доводилося деякий час партизанити, вести бої досить успішно, однак вони вважали, що їхнє місце на фронті. Взяти, приміром, генерала М. П. Константинова. Його кавалерійське з'єднання з важкими боями пробивалося від західного кордону СРСР на схід. У районі Глуська, прориваючи фашистське кільце, генерал був тяжко поранений і з групою бійців та командирів, що налічувала 32 чоловіка, опинився у ворожому тилу.

Радянські бійці оселились у дрімучих лісах, вели диверсійну роботу, громилі поліцейські пости, влаштовували на дорогах засідки, робили все, щоб вилікувати свого командира. Тут застала їх зима 1941—1942 року. Кінчалися медикаменти, і медсестра, що воювала в загоні, пішла до райцентру, в місто Глуськ, де не раз бувала влітку. Коли дівчина верталася до табору, її вистежили, і на ранок 68 гітлерівців у білих маскувальних халатах оточили землянки. Розгорівся жорстокий бій. Усіх до єдиного фашистів хлопці знищили. За рахунок ворога загін поповнився зброєю, боеприпасами, але лишатись на старому місці було ризиковано і М. П. Константинов того ж січневого дня вирушив у рейд по тилах ворога. Партизанам довелося витримати кілька кривавих, але переможних боїв і, зокрема, в селі Білому, неподалік однойменного озера, де вони розбили

наголову великий каральний загін. У лютому М. П. Константинов зустрівся з Комаровим, а вже влітку 1942-го, коли на партизанському аеродромі приземлилися літаки, Михайло Павлович відправився за лінію фронту.

Тільки В. Антонович закінчив розповідати нам про генерала Константинова, як до штабу буквально вбіг Вася Мошкін, тримаючи в руках нове зведення Радінформбюро. Наслідуючи голос Левітана, Вася урочисто й голосно зачитав:

«Загін українських партизанів у запеклому бою з німецьким підрозділом знищив 100 гітлерівців. Радянські патріоти захопили гармату, 79 снарядів до неї, два великокаліберні і два станкові кулемети, 19 000 патронів, дві радіостанції і багато різного військового спорядження. Кілька днів по тому партизани цього ж загону підірвали залізничний міст і зруйнували в кількох місцях лінію зв'язку».

— Щоб я вмер,— вигукнув Сидір Артемович.— Це ж про Тонізький бій і про міст на залізниці біля станції Микашевичі!

Приємно, коли про наші діла сповіщає Радінформбюро, тільки шкода, що це знеосібно. Як раділи б наші рідні, аби знали, що то наша робота!

20 січня

Події на фронті розвиваються бурхливо. Кожен день приносить новини про звитяжний наступ Червоної Армії на Воронежському фронті, під Сталінградом і на Північному Кавказі. Не встигли натішитись з приводу того, що звільнено перші українські міста і села, як за день — нова звістка: прорвано фашистську блокаду Ленінграда!

С. А. Ковпак «бомбить» УШПР радіограмами. П. П. Вершигора щоночі чергує з 6-ю ротою на нашому аеродромі, та літаків немає. Сидір Артемович ходить нахмурений, як чорна хмара. Відчуваючи, що УШПР «не пробити», командир дав радіограму Верховному:

«Товаришу Сталіну.

Грунтові дороги замело снігом і вони непроїжджі. Ворог використовує тільки залізниці. Відсутність вибухівки, боеприпасів у нас і білоруських товари-

шів не дає можливості зруйнувати мости. Аеродром готовий».

Ковпак, Руднев, Сиромолотний».

Скрізь у підрозділах відбулися збори, мітинги. Бійці прагнуть допомогти Червоній Армії, але ми потрапили «у смугу злиднів» — патронів лишилося тільки для оборони, а вибухівки немає зовсім. Зубожіли, а голота, як кажуть, — мастак на вигадки. В 3-му батальйоні бронейник Яків Дмитрович Хричов, у минулому завідувач продовольчого магазину в Шалигині, запропонував розстрілювати паровози з протитанкової рушниці. Сидір Артемович засміявся і... дозволив. Тож учора провели експеримент.

До залізниці вийшов взвод під командуванням М. Рожкова. Партизани вибрали зручне для оборони місце на перегоні станція Старушки — роз'їзд Бриньово. Поїзди ходили часто і довго чекати не довелося. Як тільки показався ворожий ешелон, Яків Дмитрович вийшов на полотно, ліг між рейками і, старанно цілячись, кілька разів вистрілив у паробаки паровоза. Засвистіло з пробоїн, ешелон зупинився. Хричов неквапом зійшов з колії і подався до лісу.

Ошелешені гітлерівці навіть не стріляли. Через якийсь час під'їхав інший локомотив, узяв на буксир состав і повіз назад до станції. Це було вчора, а сьогодні наші розвідники доповіли, що в котлі й сухопарнику близько десяти пробоїн — протитанкова рушниця була навиліт. Пошкоджений паровоз гітлерівці відправили на ремонт у депо станції Калинковичі.

Сидір Артемович радий, так тішиться, наче власноручно підбив локомотив. 3-му та 4-му батальйонам командир наказав «полювати» на паровози.

...Останнім часом фашисти збільшили чисельність гарнізонів у Житковичах та Микашевичах, посилили охорону цих сіл. Ворог старанно перевіряє документи у всіх, хто б там не з'явився.

26 січня

Погода льотна. Морози скували озеро і після довгого «радіолистування» 24 січня на кригу Червоного сів радянський літак.

Аеродром підготовлений за всіма правилами. П. П. Вершигора мав у своєму розпорядженні 6-у роту капітана І. В. Дегтьова. Петро Петрович і збитий над Білорусією льотчик Василь Бугримович, що прийшов до нас з братом Петром під час операції на станції Демехи, швидко навчили людей, і шоста стала справжньою РАО — ротою аеродромного обслуговування.

Літак привів, як і тоді, коли ми діяли в брянських лісах, льотчик Борис Лунц. Він майстерно вирулив на старт і зупинився, заглушивши мотори. Поки бійці вивантажували подарунки з Великої землі, вносили поранених, Лунц разом з Петром Петровичем оглянув льодовий майданчик і похвалив роботу наших партизанів: — Аеродром ідеальний.

Цим рейсом прилетів депутат Верховної Ради СРСР В. А. Бегма. Василь Андрійович привіз ордени й медалі партизанам нашого з'єднання та сабуровцям і сьогодні тут, в Ляховичах, за дорученням М. І. Калініна, відбудеться урочиста церемонія вручення урядових нагород бійцям і командирам 1-го та 2-го батальйонів.

День видався напрочуд ясний, сонячний і почався він добре — під Сталінградом справа доходить кінця. Щойно передали у зведенні Радінформбюро, що наша армія в основному закінчила ліквідацію німецько-фашистського угруповання під Сталінградом. Радянські війська здобули колосальні трофеї.

Радісна звістка облетіла село. Вася Мошкін і Олександр Слинченко — радисти, які приймають зведення Радінформбюро, вже обійшли всі підрозділи. Наш складач, колишній директор сумторгу в Глухові Ф. Ф. Галагудін, і начальник друкарні, колишній кореспондент РАТАУ по Сумській області Й. М. Мудрик, уже готують до випуску листівку, а ввечері цю новину знатимуть у довколишніх селах і містечках.

Вдень зібрався мітинг. Біля шкільного ганку — великий стіл, накритий червоною скатертиною. На столі розкладені посвідчення й коробочки з орденами. По другий бік ганку — бойовий прапор нашого з'єднання під охороною автоматників: стрункими рядами вишикувались партизани. На майдані зібралися місцеві селяни. Дітвора зграйкою обсіла дерева, паркани, щоб усе бачити й нічого не пропустити.

На ганок школи виходять С. А. Ковпак, С. В. Руднев, В. А. Бегма, І. К. Сиромолотний. Лунає команда

«струнко!», черговий по гарнізону С. Єфремов віддає рапорт командирові. У відповідь на привітання С. А. Ковпака на майдані лунає могутнє «Ура!» Кричать усі, навіть жінки. Семен Васильович відкриває мітинг:

— Товариші партизани! Товариші колгоспники й колгоспниці! Слово для доповіді надається депутатіві Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік товаришеві Бегмі Василю Андрійовичу.

По майдану пронісся вихор оплесків. Василь Андрійович вийшов наперед. Він був у чорному цивільного крою піджаку, смушевій кубанці, тільки маузер у дерев'яній коробці свідчить: ця людина причетна до військової справи. Хоча надворі морозець, люди стоять нерухомо, слухають депутата, загамувавши подих.

Василь Андрійович вітає нас з початком визволення України від фашистських загарбників. Розповідає про становище на фронтах, ліквідацію ворожих військ під Сталінградом. Поздоровляючи з урядовими нагородами, В. А. Бегма закликає ширше роздувати полум'я всенародного партизанського руху.

Зі словом-відповіддю виступив Семен Васильович. Він просив В. А. Бегму передати ЦК КП(б)У і Радянському Урядові, що у відповідь на високу нагороду ми докладемо всіх сил і виконаємо наказ партії.

Далі відбулася церемонія вручення нагород. Першим у списку значився Сидір Артемович Ковпак.

— Дорогий товаришу Ковпак! Дозвольте мені од імені Радянського уряду і за дорученням М. І. Калініна вручити вам високу заслужену нагороду — орден Червоного Прапора. Бажаю вам особисто і вашим хоробрим бійцям міцного здоров'я і великих удач у боях з німецько-фашистськими загарбниками.

Другим одержує орден Червоного Прапора та «Знак Пошани» Семен Васильович. Орденом Червоної Зірки удостоєно і його сина Радика. Ордені Леніна отримують Митя Черьомушкін, Вася Чусовітін, Федя Мичко. Викликають нагородженого орденом Леніна Йосипа Васильєва. Замість нього крок уперед ступає командир мінерної роти Сергій Абрамов і доповідає:

— Загинув у боях з німецько-фашистськими загарбниками за незалежність Батьківщини!

Ордені Червоного Прапора одержують Саша Ленкін, Петро Брайко, Степан Фомиченко. Викликають Миколу

Бардакова, Олексія Чечоткіна. І знову на майдані лунає: «Загинув у боях за Батьківщину!»

Петру Васильєву, Івану Миновичу Мазуренку, Сергію Абрамову, Феді Горкунову, Олегу Фірсову, Вану Рехвіашвілі вручено орден Червоної Зірки. Я теж одержав за бій у селі Веселому 29 лютого 1942 року медаль «За відвагу». Медалями нагороджені комісар 4-го батальйону І. Г. Токар, Валя Подоляко, Коля «Мудрий», Костянтин Руднев. Усього в з'єднанні 260 нагороджених.

Завтра В. А. Бегма вручатиме нагороди в Пуховичах. Відзначаючи цю подію, командування 3-го і 4-го батальйонів вирішило посилити «полювання за паровозами».

Колишній завмаг Я. Д. Хричов, який запропонував підбивати паровози з протитанкової рушниці, 21 січня розстріляв ще один ворожий локомотив. Сьогодні ж операцію очолювали командир 4-ї роти І. Є. Хмара і політрук П. А. Черток. 33 бійці, маючи на озброєнні дві протитанкові рушниці, два ручні кулемети, автомати і гвинтівки, на перегоні Старушки — Бриньово із засідки розстріляли два паровози. З ешелоном, який ішов другим, їхало 50 солдатів охорони. Вони, взаємодіючи з гарнізоном Старушок, повели наступ на партизанську засідку. Знищивши 19 гітлерівців, Хмара відійшов. Обидва паровози підбив Я. Д. Хричов. Сидір Артемович, отримавши донесення, наказав оголосити Я. Д. Хричову подяку.

«Полювали» і кролевчани. Розвідники під командуванням Ю. Барсеньова на перегоні Бриньово — Копцевичі так само підбили паровоз.

28 січня

Минає січень, а ми ще стоїмо біля Князь-озера. Щоночі на льодовий аеродром сідають важкі «Дугласи» з боєприпасами, вибухівкою та медикаментами. Зворотним рейсом відправляємо поранених та хворих бійців, ворожі документи, партизанські листи.

В час прийому літаків на Князь-озері стає людно і жваво, як на справжньому аеродромі. По льоду снують підводи, забираючи з літаків великі парашутні мішки, везучи поранених. Хоч аеродром — це «господарство» Вершигори, Ковпак і Руднев кожної ночі зустрічають і проводжають літаки. Сидір Артемович ретельно стежить

за тим, що саме прибуває з Великої землі. Вантажі, підготовлені для викидання на парашутах, знаходяться у великих брезентових мішках. Командир записує, скільки і яких мішків привіз той чи інший літак, щоб потім, з'ясувавши їхній вміст, повідомити УШПР. Ковпак завжди наполягає на тому, щоб «подарунки» надходили комплектно. Бо хтозна, що може трапитись завтра. Ану ж зіпсується погода, чи змушені будемо рушати з Князь-озера.

Комісар піклується пораненими, розмовляє з пілотами, як там життя в радянському тилу, розпитує про Москву. Замовляє літературу та газети.

Наше перебування в Ляховичах і Пуховичах відпочинком не назвеш. Розгром гарнізону в «Соснах», диверсії на залізниці, підготовка й обслуговування аеродрому, нарешті, щоденна розвідка і посилене навчання — все це забирає чимало сил і часу, проте стоянка на одному місці робить більш сталим наш побут, регламентує життя, дає змогу повніше використати всі засоби для підвищення бойової майстерності командирів та особового складу. В підрозділах проводяться бесіди, політінформації, мітинги. Командири, політпрацівники, партійні й комсомольські ватажки, пропагандисти й агітатори мобілізують партизанів на бойові подвиги.

За почином комсомолії зібрано кошти для створення ескадрильї «Народний месник». На Велику землю відправили 405 570 карбованців готівкою, на 28 365 карбованців облігацій, 4 кілограми 100 грамів срібла і 400 грамів золота.

І все ж Ковпак занепокоєний, він явно нервує — наша стоянка в Ляховичах затягнулась, а поповнення боеприпасами й евакуація поранених відбуваються повільно. Понад тридцять чоловік чекають своєї черги, зокрема, командир 7-ї роти П. Цветков, у якого прострелена печінка, політруки Ю. Федосов та Г. Лисенко, К. Ласкавенко, поранений у ноги. Сьогодні відправляємо й начальника медсанслужби Діну Маєвську, котра, лікуючи місцевих жителів, захворіла на плямистий тиф. Усі вони мали вилетіти минулої ночі, але у нас на аеродромі трапилась надзвичайна подія — літак Володимира Олексійовича Тишка при посадці взяв трохи вбік від злітної смуги, проламав лід і пошкодив гвинти. За кільканадцять хвилин у небі з'являється другий літак. Незважаючи на аварію і розгубленість аеродромної команди,

Ковпак наказав прийняти його. Наш, партизанський льотчик Борис Лунц майстерно посадив літак, розвернувся і підрулив на розвантаження. Лунц підтвердив, що аеродром чудовий, пообіцяв прилетіти й наступної ночі. Щодо цього, то командир може бути спокійний, хвилюється Ковпак з іншого приводу. Бракує нам вибухівки та патронів до автоматів, а поповнити запаси може, і не встигнемо. Що коли гітлерівці розбомблять наш аеродром? В такому разі доведеться шукати новий посадочний майданчик. А втім, пощастило б відправити усіх поранених, а боеприпаси нам викинуть у будь-якій місцевості на марші.

Так чи інакше, а причина для кепського настрою у командира є. Яка саме — не знаємо, бо не відомо, які в нього наміри. Певне, що рушаємо на Україну, та котрим шляхом? Сидір Артемович однаково вимагає даних і про Калинковичі, і про Ковель, Пінськ та Сарни. Цікавить його, що діється в Бобруйську та Осиповичах. Переважає все ж таки інтерес до обстановки в поліських районах Ровенської та Волинської областей, які прилягають до магістралі Ковель — Сарни — Київ та залізниці Ковель — Луцьк — Здолбунів.

Ще в грудні минулого року бійці Андреева розповідали, що в лісах Ровенщини й Волині є партизанські групи і навіть невеликі загони з військовослужбовців Червоної Армії та місцевого населення. Діють там і банди націоналістів, які під виглядом партизанів никають лісами, виловлюючи бідолах, котрим пощастило втекти з гетто чи табору військовополонених. Ці відомості були дуже загальними, неконкретними, і Ковпак наказав вислати в район Луцьк — Ковель дальню розвідку. Федя Горкунов укомплектував групу, що під командуванням одного з найдосвідченіших розвідників з'єднання Миколи Гомозова 10 грудня 1942 року вирушила з Глушкевичів, і з того часу про розвідників не було ні слуху ні духу. Ми уже вважали, що хлопці загинули, зіткнувшись з карателями, коли в неділю, 24 січня, Микола Гомозов, Іван Юдін і Зусь Хайчик прийшли в Ляховичі. За півтора місяця вони подолали майже тисячу кілометрів. Вели бої з карателями й поліцією. Зустрічалися і з націоналістами. В боях загинув Ігор Виноградов, Гриць Ковальов і Герш Найдек. Авеля Трущинського, що захворів на плямистий тиф, їм довелося лишити в глухому лісовому хутірці Під'ясенець Рокит-

нянського району Ровенської області, що між селами Глине та Купіль.

У боях розвідники розстріляли боеприпаси — лишалось по диску патронів на автомат та по гранаті на кожного. Мусили на зворотному шляху обминати села. Прийшли обідрані, застуджені, виснажені. Їх відправили в санчастину, хлопці відпочили, і другого дня Ковпак довго сидів у Вершигори, розпитуючи Гомозова, який приніс винятково цінні розвіддані.

...До Житковичів та Микашевичів днів десять тому прибуло підкріплення. Фашисти настільки посилили караульну службу і так обмежили пересування населення, що дізнатися про зміни в гарнізонах ми нічого не могли. Глухівські розвідники здійснили відчайдушну операцію — викрали з гарнізону Житковичів двох «козачих» офіцерів.

Передусім розвідники встановили цілодобове спостереження за містом, виявили місця, де стоять фашистські пости, секрети. Досконало вивчили, як і коли міняються вартові, й у ніч з 27 на 28 січня п'ять сміливців Гриша Цигикало, Василь Громак, Федя Сидоренко і Андрій Чорний на чолі з заступником командира розвідки 2-го батальйону Опанасом Казимировим вирушили в Житковичі по «язика». В лісі хлопці лишили підводу й городами рушили до центру — планувалося захопити вартового. Розвідники були вдягнені у маскувальні халати, тому непомітно вийшли до вулиці й залягли під парканом. Минула година, а на дорозі, крім патрулів, що снували групами по 8—10 чоловік, не було нікого. Гітлерівці поодиноці не ходили.

В цей час із хати вискочив хлопчина років дванадцяти. Побачивши незнайомих, він не закричав, не злякався, а тільки спитав: «Дядю, ви партизани?!» Піонер розповів бійцям, що в будинку через дорогу живуть дівчата. До них ходять залицятися два козачі офіцери.

Партизани обережно перетнули вулицю й одразу ж потрапили у двір. В хаті світилося, вікна були позапінані. Казимиров обережно відчинив синешні двері й, узявши напереваги автомат, вскочив до хати. На різкий вигук: «Хенде хох!» офіцер у німецькій шинелі, з чударнацькими погонями, що сидів у кімнаті, задер догори руки. Другого в якійсь ерзац-черкесці з шинельного сукна, в кубанці з газирями й яскраво-червоним баш-

ликом узяли за фіранкою. А втім, офіцери, захоплені так жненацька, не чинили опору. Вони йшли мовчки, коли ж наближались до лісу, один з них запитав:

— Як ви пробралися? Там, на дорозі,— засідка.

— Пароль знаєш?

— Знаю.

— Ну, тоді поїхали.

Засідки не було. Чи то її перенесли в інше місце, чи зовсім відмінили.

На ранок язиків привезли в Ляховичі. І той, що в шинелі,— Володимир Курсик, і той, що в черкесці — Анатолій Дяченко, потрапивши у фашистський полон, скуштували табірної баланди, смаку власної крові у гітлерівських катівнях, зазнали наруги та знущань. У їхній юнацькій біографії є і страшний табір «Шепетівка». В перспективі був ще страшніший «Грослазарет Славу-та»—справжня фабрика смерті, про яку навіть у такому пеклі, як Шепетівський табір, полонені думають з жахом.

Коли бранців стали вербувати в охоронні «козачі» полки, обіцяючи «райське» життя, в Курсика й Дяченка на думці було одне — вирватися на волю, а там — у ліс, до партизанів!.. Так вони опинилися в 4-му «кубанському» козацькому полку. Курсик командував 6-ю сотнею, а Дяченко був у нього хорунжим, тобто командиром взводу. Та все виявилось значно складнішим, ніж уявлялося хлопцям у таборі. Перейти на бік партизанів було не просто. Гестапівські нишпирки стежили за кожним їхнім кроком. У Житковичах Курсик і Дяченко шукали знайомства з місцевими людьми, сподіваючись через них зв'язатися з партизанами...

Хлопці говорили щиро, не крилися і не виправдовувалися. Розповіли багато цікавих фактів, назвали прізвища організаторів «козачих» частин. Звичайно, оперативних планів чи таємниць вони не знали, але їхня інформація стала ключем для розв'язання не однієї задачі з багатьма невідомими, умови яких складались у ворожому таборі.

Після допиту «козаків» відвели до командира, де вони дали слово ціною крові змити з себе плями зради, і по довгій розмові, в якій брали участь комісар, Іван Костьович, Григорій Якович і Дід Мороз, їх зарахували до загону: Володимира Курсика — до Ф. А. Карпенка, а Анатолія Дяченка — в 2-у роту Андрія Цимбала.

Вчора решту дня і майже цілу ніч працювали з Петром Петровичем над розвідоглядом. Усе Полісся від Луцька на півдні до Бобруйська на півночі та від Ковеля до Коростеня на сході, в тій чи іншій мірі охоплене партизанським рухом. Лише в з'єднаннях Ковпака, Сабурова, Маликова на Україні та Комарова, Капусти і Баті (Линькова) в Білорусії, які діють на Поліссі, воює чи не 15 000 озброєних партизанів.

Уже тепер гітлерівське командування змушене утримувати в цьому величезному районі майже стотисячну окупаційну армію. Але щоб контролювати Полісся, цього замало. Розпорошені по залізничних станціях гарнізони не в силі навіть забезпечити охорону залізниць, де партизани систематично висаджують у повітря мости, де кожної ночі летять під укіс ешелони.

Гітлерівці дещо перебудовують систему оборони. Передусім на залізничній магістралі Брест — Пінськ — Гомель ненадійні словацькі частини замінено німецькими. Скрізь на вузлових станціях і у великих містах зосереджено сильні гарнізони з бронепоездами, танками та артилерією, які могли б надати термінову допомогу у випадку нападу партизанів на міст або залізничну станцію. У Бресті такий гарнізон становить понад 4000 багнетів, у Ковелі — 3000, в Сарнах — 2500, Коростені — 4000, Луцьку і Ровно — по 3000. Значно збільшено гарнізони на станціях. Лише на перегін Лунінець — Калинковичі додатково перекинуто 4-й «кубанський» козачий полк, штаб якого міститься на станції Калинковичі. Крім того, на перегоні з'явилися нові есесівські частини. До Житковичів, де стояло 200 гітлерівців та 114 поліцейських, надійшли 6-а, 7-а й 8-а сотні 4-го полку «кубанців» і ще мають прибути фашистські солдати. В Микашевичі, де було 300 гітлерівців, підкинули додатково 200 «кубанців»... Поза магістраллю ворог утримує лише райцентри, де також збільшено гарнізони. Правда, часом окупанти, коли поблизу немає партизанів, вилазять зі своїх кубел і «втихомирюють» те чи інше село, або якщо судити з позицій людської моралі, виїзять чинити насильство і розбої, грабувати населення.

Узагальнюючи величезний потік інформації, що стікається з різних джерел, Петро Петрович робить висновок: тріщина, котра з'явилась у військовій машині рейху

після подій під Сталінградом, дедалі поглиблюється. Вона є початком кінця «тисячолітньої імперії». Правильність своєї думки він підтверджує фактами, простими й незаперечними.

Німеччина на другому році війни з Радянським Союзом уже вичерпує свої ресурси у живій силі. Взяти, наприклад, те, що на станції Осиповичі в жовтні 1942 року «перетасували» гарнізон. Військову частину, яка до цього там стояла, кинули на фронт, її замінили підлітками, майже дітьми. У Сарнах навчається півтори, а в Ковелі дві тисячі німецьких хлопчаків-новобранців. У Бобруйську теж проходили вишкіл дві тисячі юнаків-рекрутів, проте наприкінці грудня минулого року дійшла черга і до них — їх направили на Жлобин і далі на Великі Луки, де точаться жорстокі бої.

Петро Петрович ознайомився з десятками листів, у яких солдати пишуть про марність війни на Сході, про свою неминучу загибель. Що ж, деталь небезінтересна. Навіть генералітет не вірить у те, що вермахтові пощастить утриматись на досягнутих рубежах. Тому навколо Бобруйська і Жлобина гітлерівці притьма будують укріплення вздовж Дніпра та Березини, хоча звідти до лінії фронту не менше, як півтисячі кілометрів. Якщо перемога німецької зброї викликає сумнів навіть у генералів, то в солдатів і погонів: чимало швабів, прусаків, баварців розкумекало, що «Гітлер капут». Захрумтіли таки в'язи у фашистського дракона! Та бонзи гітлерівської Німеччини од своїх планів не відступляться, навіть, якщо це коштуватиме життя усім їхнім співвітчизникам. Узяти коча б такий ось факт: у середині грудня 1942 року через Ковель на захід пройшло три ешелони закованих у кайдани німців, які відмовилися воювати...

Петро Петрович захопився, це вплинуло і на мене. Розвідогляд вийшов небуденний, оптимістичний, як поема, і ми просиділи за роботою до ранку.

31 січня

По всьому видно, що стоянка на Князь-озері наближається до кінця. Останні поранені вчора вилетіли на Велику землю. Морози скували болота, хурделиці замили дороги. Настала санна пора. Ідь, куди хочеш! І ми вже готові до нових походів. Ворог, правда, теж не дрі-

мав, і хоча ми перекривали всі стежки, здається, птах не вилетить з нашого розташування непомітно, та ворожа агентура активізувалася, й гітлерівці дістають інформацію з Ляховичів.

Вчора ми з Петром Петровичем саме обговорювали питання про вплив інформації, коли налетіли два фашистських бомбардувальники Ю-88. Партизани зустріли їх дружним вогнем з кулеметів, гвинтівок та протитанкових рушниць. Повітряні пірати тільки розвернулись на захід, як кулеметник 4-ї роти Петро Якимович Шведов влучною чергою прошив літака, що пікірував на село. Машину охопило полум'я, однак вона вирівнялась, і, тягнучи за собою довжелезний хвіст чорного диму, полетіла на південний схід. За кілька кілометрів бомбардувальник вибухнув у повітрі.

Гітлерівці скинули двадцять авіабомб і десятки запалок, але великої шкоди не заподіяли: знищили одну з хат, повітку, поранили трьох місцевих жителів і старшину 6-ї роти Данила Донського. В деяких оселях вилетіли з вікон шибки.

Того ж дня перед заходом сонця знову пролунав сигнал «Повітря!» Цього разу з'явився один літак. Бомбити село фашист не відважився: скинувши смертоносний вантаж на озеро, він зробив коло над аеродромом і полетів геть. Чи то не знав про «Дуглас», який стояв на льоду, вкритий парашутами, чи просто з висоти не міг зорієнтуватися, де саме знаходиться червонозоряний птах. Бомби впали далеко від злітної смуги.

Цілу ніч кипіла напружена робота. Партизани і місцеві жителі під керівництвом М. І. Павловського витягли наш багатотонний літак на кригу і одбуксували його на півкілометра від місця аварії. Інженер В. П. Вікентьев та його помічник, технік по приладах Д. Ляховський, які вночі з 29 на 30 січня прибули до нас з Москви, замінили пошкоджені гвинти. До ранку машину полагодили й замаскували парашутами. Вночі літак мав вернутися на Велику землю.

Вчора через повітряний наліт ми з Петром Петровичем так і не закінчили розмови про вплив інформації, а сьогодні ще раз пересвідчилися, що ворог має в Ляховичах свою агентуру. В одну і ту ж годину, якраз о 12.30, на південному сході зачувся характерний гул літака Ю-88. Тієї ж миті спалахнула дерев'яна, крига очеретом, хатка, що стояла на березі озера. Хлопці

з аеродромної команди лишали там на день каністри з пальним, ломи та лопати. Безперечно хату хтось підпалив з відповідною метою — пасма чорного диму вказували ворожому льотчикові силу і напрям вітру. Літак розвернувся і, пікіруючи, пішов на аеродром. Перша бомба впала осторонь, друга влучила просто в «дуглас», а ще дві вибухнули на злітній смузі. Фотографуючи свою роботу, Ю-88 зробив коло над аеродромом, де палав наш літак, і зник.

Як тільки зайнялася хатка, хлопці з комендантського взводу кинулися туди. Випереджаючи всіх, попереду мчав Радик Руднев, за ним — Петро Соколовський, комендант Михайло Кокін. Біля хатки нікого не застали. Але там знайшли згорілі дві автомобільні покрішки, від яких і здіймалася чорна кіптява.

Ковпак узяв близько до серця втрату літака, правда, він дещо заспокоївся після рапорту командира взводу 2-ї роти Михайла Ізбекова, що минулої ночі з мінерами Федором Альошиним, Іваном Рябовим та партизанами-добровольцями Яковом Соболевим, Іваном Пачиним, Олександром Комаристовим та Миколою Черниковим пустив під укїс ворожий ешелон, який ішов до фронту. Паровоз, вісім платформ з автомашинами, три з мастилом і стільки ж вагонів з невідомим вантажем повністю знищені. Під час катастрофи загинуло тридцять гітлерівців з охорони рухомого складу.

Вислухавши рапорт Ізбекова, Сидір Артемович навіть усміхнувся від задоволення. Що стосується екіпажу спаленого літака, до складу якого входять командир — капітан Володимир Олексійович Тишко, бортмеханік — старший технік-лейтенант Кирило Порфірович Кольга, штурман — старшина Микола Федорович Аврамов, бортрадист — сержант Микола Олексійович Богачов, повітряний стрілець — старшина Олексій Петрович Заруднев, то цей екіпаж тимчасово зараховано до складу з'єднання, а також товаришів, які прибули з новими гвинтами для пошкодженого літака: інженера авіазаводу Віктора Петровича Вікентьева і техника по приладах авіаполку Валентини Гризодубової — Дмитра Ларіоновича Ляховського. Нових партизанів розподілили по підрозділах.

Та найглибше засмучений пригодою з «дугласом» військовий кореспондент «Правды» Л. О. Коробов. Леонід Олексійович прибув до нас разом зі своїм ад'ютан-

том 29 січня 1943 року. За ці дні він сам був свідком багатьох подій. Часто розмовляв з розвідниками, диверсантами. При ньому допитували колишніх «козаків» Курсика й Дяченка. Коробов уже не раз бував у ворожому тилу, відвідав десятки партизанських загонів, але наші хлопці його причарували. Коли ворожі літаки бомбили аеродром, він саме закінчував свою першу кореспонденцію, яка поки що не відправлена.

УШПР надає наступному рейдові виняткового значення. Крім кореспондента «Правды», позавчора останнім літаком прибули досвідчені радіозв'язківці. В з'єднанні створено радіовузол. Начальником його УШПР направив радистку штабу Галину Бабій, заступником призначили Дмитра Молчанова. Штаб прислав також радіотехніка Бориса Давидовича Карасьова, що перед цим обслуговував радіовузол УШПР, і електромеханіка Толю Ромашина. Вони привезли з собою нову апаратуру та обладнання.

Ввечері Сидір Артемович звелів зібрати командирів. Нарада була коротка, ділова. Ковпак повідомив про закінчення підготовчого періоду, наказав посилити ближню розвідку і готуватися до виходу в рейд. Петрові Петровичу командир доручив повідомити Комарова й капітана Чорного, що ми цими днями рушаємо на Україну.

Зшиток восьмий

ЗНОВУ В ДОРОГУ

6 лютого

Наші рейди завжди починаються навальним кидком. Лише відірвавшись од ворога, командир уповільнює темп, і переходи скорочуються до 45—35 кілометрів. За кілька днів до походу Ковпак дає штабникам напрямок руху на чотири-п'ять переходів, а вже після розвідки й уточнень ми пропонуємо командирові маршрут наступного переходу. Це вже стало правилом, яке порушується тільки в надзвичайних випадках.

Цього разу Ковпак мовчить. Ми поволі посуваємося вглиб Пінських боліт. 3 і 4 лютого стояли в Милевичах, з 5-го — у Чолонці, а всього за два переходи не подолали, мабуть, і п'ятдесяти кілометрів... Куди рушимо далі? Чого тут чекаємо? На це питання навіть ми, безпосередні виконавці задумів Ковпака, не маємо відповіді. Може, Григорій Якович і знає, але мовчить, розпитувати ж у ковпаківському штабі не заведено.

...Починаючи з 31 січня ми стояли в Ляховичах, готові будь-якої хвилини рушити в похід. Звістку про ліквідацію фашистського угруповання на захід від Сталінграда й полонення генерал-фельдмаршала Паулюса з його штабом партизани зустріли, як свято, і рвалися до бою. Проте надходять не лише радісні вісті. Вранці 2 лютого Радінформбюро передало:

«Німецько-фашистські негідники заливають кров'ю тимчасово захоплені міста і села України. Наприкінці грудня в місті Глухові Сумської області і в навколишніх селах німці провели масові арешти мирних жителів. До гестапівських катівень потрапило близько тисячі чоловік. Гітлерівські кати взяли заарештованих на страшні муки, їм викручували й ламали руки, палили волосся, припікали тіло розпеченим залізом. Після багатоденних мордувань та знущань фашистські недолюдки вивезли заарештованих за місто й розстріляли».

Глухівчани в усіх підрозділах провели мітинги, на яких бійці та командири закликали до помсти. Кров за кров і смерть за смерть!

Того ж дня Радінформбюро спеціальною передачею «В останній час» сповістило про повну ліквідацію німецько-фашистських військ, оточених під Сталінградом.

За сніданком панувало святкове піднесення. Всі були веселі, збуджені. Руднев, Сиромолотний і Бегма жваво коментували повідомлення про велику перемогу в Сталінграді. Ковпак у розмову не встрявав, думаючи про щось своє. Після сніданку проводжали в дорогу В. А. Бегму. По Василя Андрійовича ще 31 січня прибула від Сабурова група автоматників на чолі з молодшим лейтенантом Євгеном Вережниковим. Наші «першодрукарі» Мудрик і Галагудін встигли набрати повідомлення про ліквідацію ворожого угруповання під Сталінградом, і комісар вручив супутникам Бегми Олександрові Повторенку та Степану Качурі чималу пачку листівок, які ще пахли друкарською фарбою. По дорозі партизани мали роздати їх населенню.

Після від'їзду Бегми Сидір Артемович працював у штабі. Разом з Григорієм Яковичем комплектував радіовузол, розподіляв по загонах радистів, підписував накази про нові призначення та переміщення. Лише в кінці дня, 2 лютого, коли вже сутеніло, Ковпак дав команду лаштуватися в дорогу.

Перший перехід був невеликий, якихось 25—30 кілометрів. 1-й і 2-й батальйони зупинилися у Милевичах, 3-й і 4-й у Залютичах.

Милевичі — велике село Ленінського району Пінської області БРСР. За панської Польщі тут, «на кресах», панувала разюча бідність, яку за роки Радянської влади повністю подолати не вдалося. Тутешня економіка не виходила за рівень натурального господарства. Купували лише сіль, залізо та хіба що гас, а втім, це вважалося за розкіш. В хатах світили лучиною. В стелі пробивали дірку, звідти спускали широку трубу з мішковиною, обмазану глиною. До неї підвішували металічну решітку, на якій горіли скіпки осмолу. Цим дотопливим винаходом користуються і тепер. Чорний дим виходить в трубу, а кімната освітлюється мерехтливим світлом. Під решіткою ночви з водою, куди падають, просіюючись, жаринки. Наші дотепники назвали цей пристрій «парашутом».

За нового ладу люди зітхнули вільніше, але він протримався тут лише неповних два роки, тому лихоліття фашистської окупації білоруські поліщуки порівнюють більше з панським часом. Коли я зайшов до хати, де зупинилися Коренев та Анисимов, Дід Мороз разом з господарем, дочасу постарілим чолов'ягою, обідали. Олексій Ілліч вшанував дядька спиртом, і той, мабуть, від міцного частунку, поринув у спогади:

— Ех, пане! Яким чудовим було життя! Підеш до містечка Ленін, тоді Сосновиче називалося, ну, чого там тільки не було!..

Олексій Ілліч засміявся:

— Та воно видно, дядьку Андрію. Бач, як ви багато накупили!

— Що я міг купити, добродію?! Щоб купувати — потрібні гроші. А які вони є, ті гроші, я, бігме, до пуття й не знаю. Коли щастило якого злого заробити чи торгувати, то було не до розглядин — мерщій у гміну на податок неслося. Часом така скрута, нендза, що на сіль бракувало. Жили ошадно, в одній воді картоплю по кілька разів варили.

— Життя у вас, дядьку, було прямо-таки «райське».

— Гай-гай! Злидарювали, а все ж із теперішнім рівняти не можна.

Ми з Дідом Морозом розсміялися з дядькової логіки.

...День у Милевичах минув, як звичайно. Ввечері Радінформбюро передало, що визволено місто і залізничний вузол Красний Лиман, Куп'янськ вузловий, Рубіжне, Пролетарське, Кремінне. Це лише на Україні! Ми ще були під враженням почутого, коли до штабу прибігли Сашко Слинченко і Вася Мошкін.

— Екстренне повідомлення! Дозвольте, Григорію Яковичу?

— Давай, Васю, давай!

— «Головна квартира фюрера. З лютого 1943 року. За наказом фюрера по всіх територіях рейху оголошено триденний траур. Заборонено видовища і кіно... Всім жінкам носити чорні жалобні стрічки або сукні...»

До штабу заглянули Семен Васильович і Ковпак, Комісар, веселий і збуджений, ще з порога гукнув:

— Чули?! От настало свято і на нашій вулиці!

...На третій день нашої стоянки в Милевичах до штабу приїхали прощатися білоруські товариші. Майже

щодня навідувався Антонович. Ковпак офіційно попередив білорусів, що ми лишаємо цей район.

От-от виступимо, лише дочекаємось поки зберуться диверсійні групи, які вийшли до залізниці Пінськ — Гомель. Нарешті 4 лютого прийшли підричники, а на залізницю рушив 4-й батальйон у повному складі. Схоже, що з виступом Ковпак не квапиться.

Диверсанти, котрі з операції повернулися позавчора, мають чим похвалитися, надто глухівчани. Група в складі Михайла Лубенця, Михайла Єресь та новачка — білоруса Володимира Майстровича вночі з 2 на 3 лютого на перегоні Дедовка — Житковичі висадила в повітря фашистський ешелон з військом. Паровоз та 18 вагонів полетіли під укіс. Під час катастрофи загинуло більше 150 гітлерівців.

Наступної ночі диверсійна група 2-ї роти 1-го батальйону Івана Пачина з мінерами Федором Альошиним, Іваном Рябовим та Миколою Черниковим на перегоні Житковичі — Старушки пустила під укіс ешелон, який віз худобу на схід. Паровоз і сім вагонів полетіло з насипу. Частина худоби загинула, а решта — розбіглася.

Партизани зазнали втрат. Серед бійців 3-го батальйону немає вже 25-річної комсомолки Надії Дем'яновської родом із Смолічів Красно-Слободського району Мінської області. До війни Надія Павлівна працювала шофером Слуцького РК КП(б)Б. Влітку сорок першого, залишивши в матері маленьку доньку, вона пішла на фронт. Брала участь в обороні Києва. Потрапила в полон. Два місяці мучилась в Дарницьких таборах. Потім втекла, а під Мозирем її затримали поліцаї. І знову втеча...

Н. П. Дем'яновська партизанка лише півмісяця, але відзначилась як смілива й удачлива розвідниця. Її представлено до урядової нагороди. 2 лютого партизанка пішла в Житковичі. Там доніс на неї місцевий фашистський прихвостень. У пристанційному селищі жінку схопила ворожа застава. Надя кинулась на жандарма й задушила його, але другий її застрелив. Дізнавшись про обставини загибелі Наді, розвідники спіймали зрадника й за наказом командування розстріляли.

В ніч з 5 на 6 лютого вернувся з диверсії і 4-й батальйон. Завдання, що ставив Ковпак перед крoлевчанами, як на мою думку, полягало насамперед у тому,

аби привернути увагу гітлерівців до станції Синкевичі, ну, й, звичайно, порушити рух на залізниці. Сидір Артемович надавав цій операції великого значення. Він сам інструкував В. Подоляко і командирів рот.

Операція пройшла саме так, як її задумав Сидір Артемович. В. Подоляко раптовим ударом розгромив фашистський гарнізон і висадив у повітря залізничний міст через безіменну річку біля села Ситниця, на перегоні Микашевичі — Синкевичі.

За годину після того, як на мості спалахнув бій, зі станції Лахва вийшов контрольний паровоз, тягнучи дві навантажені піском платформи. За ними їхав ешелон з підкріпленням. Знищивши за допомогою мін контрольний паровоз, партизани зустріли підкріплення залпами протитанкових рушниць і шквальним вогнем трьох станкачів. Гітлерівці невдовзі дістали підмогу — від Лунінця підкотив ще один паровоз, який і витяг карателів з-під обстрілу. Ворог, як згодом встановила наша розвідка, недоличився близько півсотні солдатів і кількох офіцерів. Партизани втрат не зазнали. Поранило тільки комсомолку-медсестру Олександрю Певневу.

...На завтра намічено новий перехід. Рушаєм з села Чолонець о 14.00 і знову на північний захід, у глиб боліт, до села Великі Чучевичі.

9 лютого

Не лише березень, а й лютий славиться своєю непостійністю: він іде, й не вгадаєш, що веде за собою, — чи хугу, чи розталь, чи міцний, аж сизий мороз. Ось і тепер холоднеча, як кажуть, пересілася, повернуло на відлигу. Цілу ніч сипав мокрий, лапатий сніг. Холодний, вологий вітер пробирав до кісток, і партизани раз у раз бігли за саннями, щоб трохи зігрітися. До Великих Чучевичів ми дісталися вже перед світом.

Поки я розквартирував підрозділи, виставив застави, Петро Петрович розшукав партизанського коменданта¹ й уточнює в штабі обстановку. Новин немає. Вся місцевість аж до залізниці Барановичі — Лунінець контролюється загонами пінських партизанів Комарова. Фашисти обсіли залізницю гарнізонами, побудували дзоти.

¹ В Чучевичах, як і скрізь у цьому краю, на чолі партизанської застави був комендант.

Що робиться на захід від неї, комендант не знає. Тож, уточнивши стан доріг, які ведуть на північ, південь та захід, Петро Петрович відпустив його, і ми стали гадати, куди ляже наш маршрут. Найвірогіднішим здавався шлях на Малковичі, але хтозна, чи є гітлерівці в тому селі та як охороняються переїзди.

Ми саме міркували про те, щоб розвідати Малковичі, коли до штабу прийшов Ковпак. Сидір Артемович був веселий, жвавий, шапка хвацько збита набакир, кожух наопашки, в лівій руці кашук, у правій — здорова цигарка. Від удаваної байдужості не лишилося й сліду. Неквапом він зачинив за собою двері:

— Ну, як, братики, думаєте?

— Думаємо, Сидоре Артемовичу.

— Це добре. Думати треба завжди. Навіть коли горілку в гостях п'єш, і то мусиш мізкувати, як потім додому дістатися. Ну, от що, хлопці, годі думати, треба діло робити!

Ковпак ступив до столу, де лежала розгорнута карта, надів окуляри. В карих очах спалахнули, заіскрилися бісики. Кинувши погляд на двокілометровку, командир задоволено усміхнувся.

— Навіть ви заблукали! Чи міркуєте: куди це чорти Ковпака несуть?! Ану, давай, Петре, твою стратегічну!

Петро Петрович розгорнув десятикілометровку, і Ковпак, знайшовши Чучевичі, вже серйозно мовив:

— А тепер час міняти напрямок руху.— Прокуреним пальцем повів по карті між Пінськом і Лунінцем, через Прип'ять, Стир на Луцьк, міняючи курс майже на 300 градусів.— От так-то, хлопці! Партизанська тактика — складна річ. У військових статутах раз і назавжди записано, коли, що і як саме робити. Ось ми, починаючи рейд, посувалися на північний захід у напрямку Барановичів. Ворожа агентура засікла наш рух, і я певно знаю — гітлерівці стягують до Барановичів війська, готуються до зустрічі. Поки вони там чухаються, ми форсованим маршем рушимо в напрямку Луцька, і фашистам доведеться робити усе спочатку. Отак, різко міняючи напрямок, не дамо їм змоги розгадати, яка в нас кінцева мета. Ну, а тепер готуй, Василю, наказ. На день зупинимося перед залізницею в селі Богданівці. Єльський загін лишається в Чучевичах.

Ковпак звертає нашу увагу на посилену розвідку по маршруту, на підвищення дисципліни; дізнаємося, що удаваним нападом на Пінськ треба відвернути увагу ворога від нашої колони, коли вона долатиме залізницю й перетинатиме ріки Прип'ять і Стир. Для Ковпака не існує дрібниць. Усе обдумується і чітко зважується. Він терпляче нагадує нам, що командири підрозділів на марші мають їхати попереду, а політруки рот замикати свою колону. Шум і куріння на відкритих місцях неприпустимі. Кожен боєць мусить знати своє місце на випадок бою. У нас зараз великий обоз, усі партизани йдуть на санях, і комроти мають закріпити за кожними трьома підводами одного їздового, який на випадок бою лишається з кіньми, а решта знаходиться в строю.

За пару годин командири підрозділів одержали наказ, а о 15.00, розпрощавшись з ельськими партизанами, що майже три місяці воювали пліч-о-пліч з нами, загони рушили в дорогу.

До Богданівки дісталися 9 лютого о шостій ранку. Перед нами лежала активно діюча залізниця Брест — Пінськ — Гомель. Від села до Лунінця — 25 кілометрів, стільки ж до Пінська. День був переповнений всілякими невідкладними справами. Партизани готувалися до 80-кілометрового маршу, під час якого з'єднання мало форсувати залізницю Пінськ — Гомель, ріки Прип'ять і Стир та шлях Пінськ — Столін. І все це неподалік обласного центру, де гітлерівці зосередили багатотисячний гарнізон з артилерією, танками та бронемашинами. Ковпак наказав йти з шумом, змітаючи все на шляху. Коли долатимемо залізницю, Матющенко висадить у повітря міст через Бобринь на перегоні Парохонськ — Ловча, взвод розвідників Федора Мичка обстріляє з кулеметів та ротних мінометів Пінськ.

11 лютого

Позаду — залізниця з її дзотами та бункерами, підступні ріки й гостинна Білорусь. Правда, поки що стоїмо в білоруських селах Колодно, Нечатів та Хведори, проте душа вже на Україні, до якої — рукою подати.

Перехід, який ми зробили вночі з 10 на 11 лютого був не з легких. Дались взнаки місячна стоянка біля Князь-озера і повільні переходи до Чучевичів. Люди й коні, як кажуть спортсмени, втратили «форму», а вісім-

десятикілометровий марш по бездоріжжю вимагав відповідної підготовки, повного напруження сил. А до цього ще й виявилася деяка неорганізованість.

...Удень 10 лютого вітер затих, притиснув морозець. Час од часу зривався лапятий сніг, обсипаючи верховіття дерев сліпучобілим конфетті. Надвечір знову повів вітер із заходу. Ліс потемнів, швидко засутеніло. До Пінська рушив помічник командира розвідротти Дмитро Черьомушкін зі взводом бійців Федора Мичка, підсиленням ручними кулеметами й ротним мінометом. Черьомушкін мав об 11-й ночі обстріляти північно-східну околицю міста, імітуючи напад на Пінськ, а далі, переправившись по льоду через Піну і Прип'ять, зустріти десь під селом Вуйвиче партизанську колону.

Коли вчора о сьомій вечора рушали з Богданівки, вже було темно. В ГПЗ йшов 3-й батальйон Ф. Д. Матющенко, підсилений 5-ю і 8-ю ротами, взводом протитанкових рушниць М. А. Зезюліна й мінерами 1-го батальйону. При переїзді залізниці командир ГПЗ Ф. Д. Матющенко мав виставити заслони: від станції Ловча 8-у роту С. Горланова, а від станції Парохонськ— 1-у І. Манжоса та 2-у І. Хмари. Роти Хмари й Манжоса під час переходу колони через переїзд мали захопити і висадити в повітря міст на річці Бобринь.

Непорозуміння виникли одразу. Коли о десятій вечора колона наближалася до Дубновичів, розвідка повідомила П. П. Вершигору, що на те ж село від станції Парохонськ наступають німці. Петро Петрович, який їхав у голові колони, наказав Ф. Д. Матющенку прочесати Дубновичі й, коли необхідно, зайняти на околиці оборону. Федот Данилович замість підрозділів резерву кинув туди роти, виділені для заслонів на залізниці й знищення мосту на Бобрині. Аж за годину розвідка доповіла, що в селі були лише ворожі розвідники. Двох фашистів спіймано, решта розбіглася.

Горланов, рухаючись на призначену для прочісування ділянку, ворога не зустрів. Його 8-а рота пройшла села і на залізниці стала заслоном від станції Ловча. Оскільки командир роти не знав, чи сусіди — Манжос і Хмара — теж зайняли свої місця, то вислав одне відділення з ручним кулеметом управо від переїзду для перекриття його від станції Парохонськ. Розвідники І. І. Бережного, що стояли на чолі ГПЗ з'єднання, рушили за ротою Горланова і, минувши переїзд, поїхали

далі за маршрутом. Тим часом у Дубновичах, розкиданих на площі близько десяти квадратних кілометрів, спинилася колона, і Матющенко чекав з обозами повідомлень від командирів рот, котрі, як на його думку, мали прочищати село, а насправді вже виставили на намічених рубежах заслони.

О 23.40 від залізниці долинули звуки бою. Били протитанкові рушниці, кулемети, автомати. В голову колони виїхали Ковпак, Руднев, Базима. Лише тоді стало відомо, що Горланов зайняв призначене для заслону місце. Не ждучи повідомлень з рот, що йшли до мосту через Бобринь, колона рушила на переїзд.

Там Сидір Артемович, Семен Васильович і Григорій Якович зупинилися. Зв'язковий 8-ї роти Володя Шишов доповів, що бійці обстріляли ворожий состав, який ішов з Ловчі. Ешелон, видно, був з відпускниками, вагони класні. Знищено паровоз. Повністю зіпсувати ешелон не пощастило, бо другий локомотив, що був у хвості поїзда, витяг його з-під обстрілу назад на станцію Ловча...

Колона, що зібралася в Дубновичах, ішла кучно. Їздові рисю долали переїзд, зникаючи у нічний п'ятьмі. Вже проходили останні підводи авангарду, коли від Парохонська стало чути кулеметну стрілянину, вибухи мін та гранат. Звідти до переїзду підійшов з погашеними вогнями ешелон. Важко чмихаючи, мимо нас прокотилося два паровози, а в п'ятьмі губилася довга низка вагонів-вуглярок. Ще не встигли опам'ятатись, як різко ударила сорокоп'ятка 8-ї роти, що стояла біля переїзду — ешелон окутала пара. Перекриваючи стукіт коліс, голосно закричав комісар:

— Не стріляй! Пропускайте ешелон далі!

Гармата стояла під прямим кутом до колії, наводчик, не почувши попередження Руднева, ще раз вистрелив, і снаряд влучив у паровий котел другого паровоза. Состав, уповільнюючи рух, якийсь час ще сунувся вперед і, звільнивши дорогу, став недалеко від переїзду. Забакали протитанкові рушниці, та незабаром стихли — передній паровоз одчепився від ешелону і, відсапуючи іскрами, окутаний паром і полум'ям, весь побитий, таки втік на станцію Ловча.

Щоб остаточно знищити рухомий склад, кинули на підмогу восьмій 3-ю роту Ф. А. Карпенка. Всі п'ятдесят п'ять вагонів були з сілезьким вугіллям.

Поки партизани громили цей другий ешелон, роти 3-го батальйону вели затяжний бій з охороною мосту на річці Бобринь. Трапилось так, що шалигинці ще раніше зустрілися з вугільним маршрутом ворога. «Знайомство» відбулося саме тоді, коли ми почули з боку Парохонська кулеметну стрілянину. Щоб не пустити состав до переїзду, бійці вдарили по локомотиву з протитанкових рушниць та кулеметів, однак ешелона не зупинили, а гітлерівці, попереджені стріляниною, зайняли біля мосту оборону. Втративши партизанів Антона Тимошевського і Григорія Гавриловця, шалигинці одійшли.

На цьому лихі пригоди скінчилися. За переїздом я з квартир'єрами виїхав уперед. Неподалік Прип'яті, в Малодельчицях нас зустріли Вася Мошкін та Сашко Сліпченко, що виїхали вперед, аби прийняти зведення Радінформбюро. Наші війська визволили Белгород, Шебекино, місто і залізничну станцію Понирі. Ми взяли у Васі примірник зведення для розвідників і подалися далі.

Тільки минули лісок за Калауровичами і виїхали на болото, як на заході помітили заграву. Пожежа розгорялася все дужче й дужче. В небо злітали снопи вогню, і скоро заграва охопила край неба. Провідник, молодий ще дядько, якого ми взяли в Калауровичах, впевнено визначив:

— Горить маєток у Біжеровичах.

Капітана Бережного ми наздогнали у Вуйвичах. Біля сільради — величезний гурт худоби, валка саней з мішками. В приміщенні зібралися розвідники. Тут же й Черьомушкін з хлопцями, що їздили під Пінськ. Пожежа в Біжеровичах — то їхніх рук справа. Вони вигнали близько двохсот голів худоби, навантажили 5 тонн зерна, підготовленого фашистами до сівби, запалили скирти немолоченого хліба і всі будівлі маєтку. В Біжеровичах Федір Мичко захопив 28 поліцаїв, що приїхали з Пінська для організації лісозаготівель. Чотири з них намагалися вчинити опір і були знищені на місці. Решту обеззброїли і, поговоривши з ними, відпустили додому.

В селі Плотниця, що на шляху до Століна, кінна розвідка захопила великий фашистський заготівельний пункт. Хлопці роздали населенню майже 30 центнерів зерна, півтонни масла, літрів п'ятсот вершків і більш як три тонни солі.

Коли ми приїхали у Вуйвичі, розвідники саме возили солому до мосту через Стир. Незабаром запалили його. За пару годин 200-метровий міст на шляху Пінськ — Столін згорів дотла.

В Колодно партизани прибули ще до світанку, а роти 4-го батальйону, який був у ар'єргарді, пройшли через це село на Нечатів, де мають спинитись на відпочинок, лише опівдні. Ковпак трохи охолов за дорогу, проте ще гнівався. В Колодно одразу наказав зібрати штаб і командирів, тоді вчинив нам розгон, що затрималася колона в Дубновичах та на переїзді й за невиконане завдання по висадженню мосту на річці Бобринь. Особливо дісталосся Матющенкові. Командир оголосив, що в Колодно ми ночуватимемо.

Наша наступна стоянка в Степан-городі, за п'ятдесят кілометрів від Колодно. Сидір Артемович з маршрутом погодився, але наказу не підписав:

— Треба вчити командирів загонів ходити самостійно. Ось хай Матюшенко разом з Подоляко іде окремою колоною через Ласицьк — Серники на Гуту Степанську.

14 лютого

Третій день стоїмо у великому поліському селі Степан-город. За останні переходи ми втяглися в темп рейду, знайшли втрачену під час стоянки на Князь-озері партизанську «форму». В Колодному усунули деякі огріхи і тепер можемо щонаочі робити 50—60 кілометрів. З військової точки зору було б найдоцільніше йти вперед до мети, поки ворог не розгадав наших намірів і не кинув проти нас нові сили. Треба було поспішати ще й тому, що перед з'єднанням лежала діюча залізниця Ковель — Сарни — Коростень.

Однак командир і комісар розважили інакше. Коли я поніс на погодження наказ на марш і маршрут на два наступні переходи, Сидір Артемович з маршрутом погодився, а наказу знову не підписав:

— Пробудемо в Степан-городі ще кілька днів, розберемося що й до чого. Нехай люди нас побачать, та й нам придивитися до людей не завадить. Чув я, що сюди така нечисть, як бандерівці, навідуються. Рейд, Василю, не самоціль, а засіб для досягнення мети. А у нас мета, братику, — боротися з фашизмом і піднімати на бороть-

бу народ. Тут ми, звичайно, багато зробити не встигнемо, але початок покладемо; після нас діятиме Василь Андрійович, він і закінчить.

Ковпак зняв окуляри, обережно вклав у футляр. Потім дістав кисет і запалив здоровенну цигарку. Кілька разів затягнувшись і випустивши хмару густого диму, командир вів далі:

— Та й для нас тут поки що роботи вдосталь. Кажли розвідники, що залізниці Кухітська Воля — Дубровиця та Хиночі — Антонівка не діють. У грудні, може й не працювали, а тепер фашисти заготовляють ліс у Володимирці та Хиночах, і залізниця аж гуде, так робить. І все те йде на війну! Не годиться ж так лишати!

На невизначений час з'єднання лишилося в Степангороді. Крім розвідки по маршруту, Петро Петрович розіслав на всі боки десятки розвідувальних груп. Кожну з них проінструктував комісар: бійці взяли з собою листівки, починаючи від останніх зведень Радінформбюро і кінчаючи зверненням до віруючих керівників православної церкви — митрополита Московського Сергія, Київського і Галицького — Миколая, старообрядницького архієпископа Ірнарха, керівників баптистів. Ці звернення були оголошені в річницю Великої Вітчизняної війни і закликали віруючих до активної боротьби проти фашизму. Наші розвідники йшли на села як представники Радянської влади, пропагандисти й агітатори.

Особливу увагу комісар звертає на те, щоб люди знали про перемоги Червоної Армії на фронтах. В Степангороді, Сварицевичах, Дубровську, Гуті Степанській — скрізь побували наші політбійці.

Семен Васильович наказав Сліпченкові влаштувати колективне прослухання останніх вістей, і селяни задовго до початку передачі збираються, щоб почути правдиве слово Москви. Ковпак провадить роботу з... духовенством. Кореспондент «Правды» Л. О. Коробов привіз Сидорові Артемовичу й Семенові Васильовичу по примірнику книги «Правда о религии в России», виданої патріаршою канцелярією в Загорську. Наш командир запросив до себе на розмову все навколишнє духовенство, дав священикам по кілька примірників звернення митрополита Московського Сергія та Київського і Галицького — Миколая й ознайомив присутніх з книгою. Видана вона на високому рівні — крейдований папір, гарні фотографії, багато документів. Це все справ-

ляє велике враження. Після розмови Сидір Артемович почаствував служителів церкви смачними стравами, і вони роз'їхалися, хто зрадуваний вельми, а хто й спантеличений. Справа в тому, що теперішній «душпастир» архієпископ Полікарп приїхав у гітлерівському обози й веде зрадницьку політику, тож ця розмова змусила святих отців замислитися. Про події під Сталінградом вони знали. Дізнались і про наступ Червоної Армії, і коли хто має намір і далі священникувати, то не може не зважити на думку офіційних керівників православної церкви.

Так минуло два дні. Нарешті вернулися перші розвідники, й, узагальнивши їхні дані, ми змогли сьогодні з Петром Петровичем викласти командирові обстановку в районі стоянки.

Фашисти чекали партизанів зі сходу. По Горині — в Сарнах, Дубровиці, Століні стоять ворожі гарнізони — гітлерівці, «козачки» та поліція. На захід від Горині невеликі гарнізони є лише в райцентрах Володимирці, Кухітській Волі, Любешові, Рафалівці та по залізничних станціях.

На станції Володимирець у дві зміни працює лісозавод, який охороняють «козачки». В селі Перекале діє спиртозавод. Скрізь по селах є поліція, майже вся вона перебуває під впливом націоналістів. Їхніх банд поблизу немає. Нема й партизанських загонів, лише навідуються розвідники «дядька Петра» — Бринського та десь неподалік Маневичів б'ється з фашистами польський партизанський загін, яким командує капітан Макс. Розвідники кажуть, що це псевдонім колишнього директора Ковельської МТС Собесяка. Партизани тримають тісні зв'язки з населенням, яке їх підтримує. Взагалі, партизанський край лежить на схід від Горині.

Ковпак вислухав повідомлення Петра Петровича й, порадившись з комісаром, наказав Григорію Яковичу сьогодні вислати в район Володимирця роту Карпенка з мінерами Яшою Рахліним та Василем Прокоф'євим. Бійці дістали завдання зруйнувати шляхове господарство й лісозавод на станції Володимирець і в Хиночах підірвати залізничні мости.

О 15.00 переходимо на нове місце. Перший батальйон зупиняється в Мульчиці, 2-й — в селі Млинок, 3-й — у Телковичах і 4-й — у Бишляку. 2-й роті Цимбала доручено знищити спиртозавод у Перекалому.

Вчора ввечері Радінформбюро повідомило про визволення Харкова, сьогодні вранці — про успішний розвиток наступальних операцій. На захід від Харкова наші війська переслідують ворога, який відступає. На південний захід од Ворошиловграда гітлерівці чинять шалений опір, але під ударами Червоної Армії відкочуються і зазнають втрат у живій силі та техніці. Триває наступ у районі Курська й Червоноармійського. Навіть брехунці з відомства «доктора» Геббельса розгубилися і брешуть не в лад. Вчора фашисти передали: «В ході планомирного пересування для скорочення лінії фронту евакуйовано місто Краснодар». Щоб якимось позолотити підлюлю, пан Геббельс вирішив порадувати німців повідомленням про оточення наших військ під Ворошиловградом: «В районі Ворошиловграда повністю завершено почате напередодні оточення більшовицького угруповання. Німецькі танкові сили, замкнувши кільце, почали його знищення».

Ковпак, вислухавши повідомлення, розсміявся:

— Чисто так, як той хлопець, що ведмедя піймав! І ведмедя не веде і сам не йде, бо клишоногий не пускає! Оточив, як майор Штіффель нас під Тонежем!

Звістку про визволення Харкова Червоною Армією партизани сприйняли з величезним ентузіазмом. Як не є, Харків — колишня столиця України, та й від Сумщини це зовсім недалеко! Ніби створюючи святковий настрій, по-весняному світить сонце, капає зі стріх вода, а в яскраво-блакитному небі плывуть білі, розмаїні хмарки.

Непогані справи і в нас. Володимирецький і частково Рафалівський райони очищені від поліції. Фашистські прихвосні або обеззброєні, або повтікали в райцентри. Всі діючі промислові підприємства знищено. Телефонний зв'язок порушено. Карпенко і Цимбал вернулися без втрат і з трофеями.

...Карпенко вирушив з Степан-города 14 лютого і попрямував на станцію Володимирець, де діяв великий лісозавод. Зупинився в лісі. Розвідники Олександр Ловягін та Сергійко Гамзин від хуторян, які жили неподалік, дізналися, що станцію і лісозавод охороняють «козачки», народ здебільшого статечний, в літах. Воювати вони не хочуть. Хлопці зважились і пішли просто на

станцію. Вернулися з представником від «козачків» — літнім кубанцем Мусієм Бусовим. Охорона заводу (де в'ятнадцять «козачків» Сарненського козачого дивізіону) просила взяти їх в загін.

Партизани й «охоронці» порядкували разом. Знищивши все шляхове господарство на станції, запалили станційні будівлі, висадили в повітря металевий міст через Бережанку і вирушили на Хиночі.

Щасливо обійшлося і в А. К. Цимбала. Завод у Перекалому ще не працював. Захопивши господарство заводу, Цимбал роздав населенню більше 200 тонн картоплі, 2 тонни гречки, близько тонни насіння конопель та льону і вернувся, забравши з собою гурт худоби на 54 голови і більш як 40 коней.

Найбільше відзначилися в ці дні розвідники. Вчора надвечір шість партизанів на чолі з Володимиром Осипчиком, ідучи з розвідки до Мульчиць, завернули на Суховольські хутори, щоб уточнити деякі деталі щодо охорони станції Рафалівка, і там віч-на-віч зіткнулися з ворожою колоною, що налічувала п'ятдесят саней. Осипчик вмить дав команду, і хлопці вдарили з автоматів уздовж колони, хвіст якої губився у вечірніх сутінках. Удар був несподіваний. Фашисти розгубилися. Тих, хто намагався чинити опір, у перші хвилини бою скосили партизанські кулі. В обоз полетіли гранати. Коні, ламаючи голоблі, рвонулись геть. Зчинилася паніка. Військо противника дало дропака. На полі бою зосталося вісім трупів, зброя, поламани сани. Під час сутички хлопці захопили полоненого, котрий, як виявилось, був «козачком» з охорони станції.

Він аж очі витріщив, побачивши, що колону розігнали шість бійців. Із слів полоненого партизани дізналися, що ці 150 гітлерівців, 28 «козачків» і 10 поліцаїв їхали із станції на підсилення гарнізону в Рафалівці. Очоловав колону сам комендант міста.

Вислухавши повідомлення Осипчика і розповідь «козачка», Сидір Артемович вніс зміну в уже підписаний наказ:

— Перехід великий — шістдесят кілометрів, отож, із Мульчиць виїдемо об одинадцятій годині. В Костюхнівці дамо коням відпочити і, як стемніє, рушимо на переїзд. Щоб я вмер, рафалівському комендантові тепер ніколи — підштаники пере!

...Ми стоїмо в Костюхнівці, чекаючи вечора. Лютий жартує — надворі по-весняному тепло, дорога катастрофічно пропадає. Цієї ночі ми ще маємо подолати залізницю Ковель — Сарни, до якої всього 8 кілометрів, річку Стир і шлях Колки — Чарторийськ, де зосереджені ворожі гарнізони. На день зупинимося в селі Нічогівці Колківського району. Щоб розчистити шлях, для ГПЗ виділені розвідка і 3-я рота. Командиром призначено Ф. А. Карпенка. Через годину ГПЗ, 5-а і 8-а роти, що триматимуть заслон на залізниці, рушать уперед, аби захопити переїзд.

18 лютого

Вчора о восьмій вечора колона рушила з Костюхнівки. У Вовчицьку ми наздогнали партизанів, які гнали худобу. Курочкін виявив у селі забуртовану для відправки до Німеччини картоплю, а також заготівельний пункт, на якому фашисти викачували з населення тютюн, хліб, молоко, масло, яйця і картоплю. Тютюн та сірники Курочкін передав у госпчастину, а картоплю, хліб і сіль вернув населенню.

За годину після виходу колони відділення розвідників А. П. Землянки зайняло переїзд через залізницю на шляху Вовчицьк — Лісове. Антон Петрович тільки встиг відправити Карпенкові повідомлення, що дорога вільна, як від Маневичів показалися фашисти — посилений патруль перевіряв колію. Землянка пропустив двох окупантів, що йшли попереду, сторожко прислухаючись до лісового шерхоту, і вдарив по гітлерівцях з автоматів. Четверо впало на рейки, почувися крики, зойки... Не прийнявши бою, фашисти кинулися до лісу, в бік роз'їзду Польська Гура.

Восьма вийшла на призначене місце. С. О. Горланов зі своїм помічником М. В. Ісацковим саме розставляв людей, коли від Маневичів підкотила автодрезина з платформою. Вона сунула тихо, з погашеними вогнями, і партизани помітили її, коли вона була вже поряд. При мінливому місячному світлі, що пробивалося крізь хмари, на платформі було видно триногу «універсала» й гітлерівців у сталевих касках, які сиділи, вдивляючись у гущавину лісу. Ось дрезина зрівнялась з партизанами. Нічну тишу розтяли автоматні й кулеметні черги. Різко вдарила протитанкова рушниця.

Бронебійник влучив у мотор, і дрезина, охоплена полум'ям, зупинилася. Гітлерівців наче вітром здуло. Вони скотилися з платформи й кинулися в густі зарості молодого сосняку. Лише кулеметник прикривав утечу, але граната рознесла на шматки і кулемет, і стрільця. Горланов дав команду резервному взводові прочесати сосняк, і партизани розгорнулися цепом. Обганяючи хлопців, уперед вирвалася Валя Павліна, весела кароока дівчина, секретар Запорізького міськкому комсомолу. Перед ліском намело кучугури снігу, Валя затрималась і впала, підтята ворожою кулею. На поміч кинулась Валя подруга, комсорг 8-ї роти Юля Зінухова, і теж завалилася тяжко поранена. Охоплені жадою помсти партизани хвилин за десять прочесали сосняк. На колії і в ліску знайшли 28 фашистських трупів. Водій автодрезини, який потрапив у полон, розповів, що на платформі було тридцять гітлерівців і десять «козаків»,— вони їхали на виручку патруля, обстріляного Землянкою на переїзді.

Отже, гітлерівці бояться за мости через Стир. На станціях і мостах вздовж усього перегону Маневичі — Сарни збільшено гарнізони. Навіть такий не дуже важливий полустанок, як Польська Гура, охороняє близько сотні гітлерівців з важкими кулеметами та мінометами. 5-й роті С. Єфремова випало блокувати роз'їзд і забезпечити перехід з'єднання через залізницю.

Ковпак не випадково наказав від Польської Гури поставити п'яту. Це одна з найобстріляніших рот. Її командир Степан Єфремов, його помічник Саша Тютєрев, взводні Іван Сердюк і Микола Гульков — відомі в з'єднанні як ініціативні, хоробрі й мужні партизани, а особовий склад славиться відмінною виучкою, наполегливістю в наступі та стійкістю в обороні. Досить згадати таких майстрів військової справи, як командир гармати Микола Москаленко, наводчик Рис Ібрагімов або молодий взводний, кулеметник Вано Рехвіашвілі. Не було випадку, щоб п'ята не виконала бойового завдання.

Як тільки колона вирушила через залізницю, гітлерівці з дзотів та площадок паровоза, що зупинився на роз'їзді, вдарили уздовж колії з важких кулеметів та мінометів. У 2-му батальйоні, що рухався вслід ГПЗ, загинуло два бійці, двох поранило, вбило четверо коней. Єфремов обрушив на полустанок вогонь мінометів та сорокоп'ятки і прийняв удар на себе. Зав'язався жор-

стокий вогневий бій, що точився дві години, аж поки вся колона не перебралася за переїзд. У п'ятій загинув Олексій Смирнов, поранило Сашка Велеса. Вогонь уздовж колії послабшав. Правда, в комендантському взводі, коли штабі підводи перетинали залізницю, поранило Петра Соколовського і двох бійців 4-го батальйону.

За переїздом лежало чисте поле, і кулі свистіли над головою. Лише перед селом Лісове колона вийшла з-під обстрілу. Далі вже рухалися без перешкод, коли не рахувати, що дорога на полях зовсім пропала, і те, що довелося долати п'ять річок — Чорнявку, Оконку, Стир, Став і Кормин. Особливо тяжко було підрозділам ар'єргарду. 4-й батальйон В. Подоляка дістався Нічогівки, в якій ми зупинилися на перепочинок, деь ополудні.

В штабі перепочинку не знали. Ховаючи свої справжні наміри, Ковпак спрямував сильний удар в напрямку Луцька. Він наказав знищити величезний лісокомбінат в Цумані, «держгосп» у Софіївці і вислати на перегін Рожище—Клевань (на залізниці Ковель—Ровно) п'ять диверсійних груп. На Цумань, як «фахівець» по лісозаводах, рушає Карпенко, в Софіївку—9-а рота. Диверсійні групи висилають розвідрота з'єднання, 2-а рота 1-го батальйону, 2-й, 3-й та 4-й батальйони. Перед ними стоїть завдання вночі з 19 на 20 лютого вийти до залізниці на призначені перегони, кожній групі пустити під укіс не менше ешелона.

О 8-й вечора рушаємо далі, тепер уже на схід, і на кілька днів зупинимось в містечку Великий Стидин, куди мають вернутися диверсійні групи. Ідемо тим же порядком, тільки в ар'єргарді 3-й батальйон Ф. Д. Матюценка.

21 лютого

Великий Стидин — старовинне містечко, розділене навпіл річкою Мельницею. На центральній вулиці — бруківка, тротуари викладені плитами. Гарні будинки. Пошта. На південній околиці, край шляху на Малий Стидин, — церква. В містечку — маслозавод і радгосп, який фашисти називають «держгоспом».

...За наказом ми повинні були дістатися до Стидина другої години ночі, та дорога зовсім пропала, і останні кілометри від села Козьє обози ледь сунулися по піску. В Стидинських хуторах, прихопивши з собою квартир'є-

рїв, ми з Петром Петровичем і Л. Коробовим випередили колону. Ще не доїжджаючи до містечка, зачули тріскотняву автоматів — кінна розвідка Саші Ленкіна, прочісуючи вулиці, ганяла нагородах поліцаїв.

Ми зайшли в будинок колишньої селищної ради, в якому містилась управа бургомистра. В кабінеті — портрети Гітлера, Коновальця¹ і Бандери. Великий стіл, накритий зеленим сукном, зручне, м'яке крісло. Невдовзі Костя Руднев та Віктор Бабичев привели й господаря кабінету. Огрядний панок у пальті з шалевим коміром, дорога шапка, випещене обличчя. На вигляд, пристойна людина і тільки очі злодійкувато бігають туди й сюди. Петро Петрович допитує його, а я поспішаю виставити застави й розмістити підрозділи.

Коли я вернувся до управи, де на той час розмістився штаб, бургомистра в кабінеті не застав. З буцегарні, як тут називають тюрму, визволили заарештованих дядьків і посадили туди «пана бургомистра». В кабінеті сидів лише Леонід Коробов, щось черкаючи в своєму блокноті.

— Ну, що то за один?

— Нічого цікавого. Звичайнісінький кримінальний злочинець, хапуга, користолюбець. За радянської влади був бухгалтером радгоспу. Вкрав чималу суму грошей і втік. Через вісім місяців, коли він, Кашинський, купував у ювелірному магазині золоті речі, його піймали. Це сталося в Ровно. Кашинського посадили в тюрму, та видно, йшлося не лише про крадені гроші. Слідство затягнулося. Вибухла війна, і гітлерівці, захопивши Ровно, випустили злодія на волю. Разом з «визволителями» Кашинський заходився грабувати своїх односельців. За його наказом спалено сім хат і відправлено до Німеччини лише з Сидина вісімдесят шість дівчат! Взагалі, це страшний чоловік без жалю й совісті, за його наклепами розстріляно десятки людей.

¹ Є. Ковалець був офіцером австрійської армії, одним з найближчих поплічників Петлюри, командував «Осадним корпусом січових стрільців». Кат українського народу в січні 1918 року потопив у крові героїчне повстання робітників Київського заводу «Арсенал». Пізніше, будучи агентом німецької розвідки, він організував УВО («Українська військова організація») — диверсійно-шпигунсько-терористичну організацію українських буржуазних націоналістів, яка в 1929 році була перейменована на ОУН. Влітку 1938 року Є. Ковалець ліквідувала гітлерівська таємна служба, як агента, що забагато знав.

— Леоніде Олексійовичу! І він усе це вам розповів?!

Коробов розсміявся:

— Звичайно, ні! Засвідчили люди.

— Коли?!

— Ну, знаєш, Васю, я — газетяр! Журналіст! Для газети багато важать хвилини, а ти відлучився більш, як на годину... Знаєш, цей тип каже, що в Стидині, чи то райцентр, чи то райуправа, я так і не второпав.

До штабу зайшли Ковпак, Руднев, Сиромолотний і Базима. Сидір Артемович задоволено оглянув приміщення штабу.

— Ось у тебе, Григорію Яковичу, хоч раз за війну буде пристойний кабінет.— І звернув увагу на портрет.— Хм!— Показуючи на Гітлера канчуком, Ковпак мовив:— Цього знаю. А цю нечисть, здається, ще в громадянську бачив. А то що за пика?

— Степан Бандера, Сидоре Артемовичу.

— Чому й досі не позривали?!

— Хотів показати вам зворушливу співдружність таких «великих» людей, як Гітлер, Бандера й Коновалець.

— А ну їх до бісової матері! Гаврилов, у пічку цю погань!

Комісар розсміявся.

— Не гарячкуй, Сидоре Артемовичу. В піч їх зараз кинемо, це дуже інтересно. Ми йдемо по західних областях України вже більше тижня, а портретів Бандери не бачили. Зверни увагу, тут щось на зразок району, і немає жодного гітлерівця. Виходить, окупанти в цьому лісовому краю віддали владу націоналістам. Ось чому Бандера й Коновалець — поруч з Гітлером.

Розмову перебив Політуха. Наша кухарка, тітка Феня, запрошувала до ідальні переснідати, бо хтозна, що буде вранці...

До світанку в штабі не зачинялися двері — приїздили зв'язкові з батальйонів. Рано-вранці зв'язковий 2-го батальйону Ваня Боженко привіз од Кульбаки донесення — партизани затримали й обеззброїли чималу групу націоналістів. Ні Ковпака, ні комісара турбувати не стали. Григорій Якович наказав, щоб з'явився хтось із командування глухівчан і доповів особисто.

Не встигли ми з Петром Петровичем прилягти після безсонної ночі, як із Тростянця приїхав І. Є. Лисиця. Іван Єрофейович зайшов до штабу веселий, бадьорий. За ним до кімнати занесли здоровенний чемодан.

— Приймайте трофеї, товаришу підполковник!

— Що це в тебе, Іване Єрофейовичу?

Лисиця розкрив чемодан і висипав на стіл цілу гору листівок, брошур, бюлетенів.

— Такого добра у мене й машиною не забереш!

Це була пропагандистська література українських націоналістів. Чого тут тільки нема! Беру листівку, надруковану на такому ж червоному папері, як і німецькі, що розкидають з літаків. Пробігаю очима, щоб ознайомитися із змістом і читаю вдруге, уже уважніше. Початок нібито закликає до боротьби з німецькими «наїзниками». Я кажу, «нібито», адже у величезній, надрукованій дрібним шрифтом листівці, про боротьбу з німецькими окупантами сказано лише: «...І дійсно те, що роблять з народом німецькі наїзники, кричить за помстою, кличе до чину!» Далі в листівці паплюжиться радянська влада, більшовицька партія. Але найголовніше полягає в тому, що, закликаючи до боротьби з «німецьким і московським імперіалізмом», ОУН застерігає: «Не витрачайте сил, борючись малими гуртками. Боріться з наїзником, але не одинцем, не відірваними гуртками, боріться в рядах масових, національно-революційних організацій...»

Що це справа рук годованців доктора Геббельса — немає жодного сумніву. Щоб запобігти вибуху народного гніву на Україні, вони граються у «партизанів». Але німецька педантичність підвела запроданців, бо центральний орган ОУН — «Вісник ОУН» — видруковано на чудовому папері і, як свідчить гриф, у друкарні Академії наук в Берліні. А втім, у програмному зверненні ОУН до «партизанів» сказано все.

Борода взяв по кілька примірників різних матеріалів і разом з Лисицею пішов до комісара. Серед трофейного мотлоху я виявив конспект «Політичного вишколу» якогось оунівця. Насилу розбираю малограмотні каракулі. Апетити в добродіїв з ОУН величезні. Не більше і не менше, як самостійна, соборна Українська держава на площі 1 000 000 квадратних кілометрів! Ця «супердержава» починається від гирла Дунаю. Далі її кордон тягнеться на Галац, потім Прутом, займаючи

Бесарабію, Буковину, Закарпатську Україну, частину Словаччини. Від Пряшева кордони «України» йдуть до річки Дунайця, на Сан, до міста Лежайська, на ріку Вепр. Вепром до Західного Бугу і Бугом до Дрогичина. Від Дрогичина на північ до Нарви, потім на Турів, Гомель, Стародуб, Курськ, Воронеж, Борисоглібськ. Між Доном і Хопром до річки Сал. Салом — од її Верхів'я. Потім на Терек до міста Грозного і далі під Кавказом на захід до Азовського і Чорного морів.

На розрізнених клаптях паперу запрограмовано і політичний устрій «Соборної України» як диктатура ОУН.

З цим ідеологічним мотлохом перегукуються листівки, видані офіційною німецькою владою, що їх підписали «представники українських організацій і громадянства Костопільщини». Шостим поставив своє прізвище під цим зверненням стидинський бургомістр, злодюга Кишинський!

От і розберись! ОУН «бореться з німецькими наїзниками», а портрет її «фюрера» Степана Бандери висить у кабінеті офіційної особи, голови райуправи поруч з Гітлером!.. Отже, «боротьба» для непосвячених, а насправді союз з людожером.

П. Л. Кульбака повідомляє, що вночі на Тростянецьких хуторах обеззброєно групу націоналістів: У, бандерівців вилучено три ручні кулемети, дев'ятнадцять гвинтівок, чотири пістолети, гранати й багато патронів. Знайдено більш як дві тонни літератури. Вернувшись од комісара, Іван Єрофейович Лисиця розповів подробиці:

— П'ятій роті нашого батальйону виділили для розквартирування Тростянецькі хутори. Командир роти Г. М. Коровченко взяв з собою взводних та зв'язкових і, обігнавши обози, виїхав розподілити хати між підрозділами. Розподіл уже кінчався, коли Коровченко помітив хлопця у червоноармійській шинелі з гвинтівкою і сумкою з-під протигаза через плече. Гадаючи, що то партизан, який відбився від своїх і заблукав на хутори, Коровченко спитав, якої він роти.

— Я не з роти.

— Як так, не з роти? Ти партизан?

— Так, партизан. Тільки я з української армії.

— Це що за українська армія?— Коровченко скочив з коня, вихопив у незнайомого з рук гвинтівку.

— Як ти сюди потрапив? Що тут робиш?

— А ми місцеві. Українські партизани. Я ходжу в патрулях.— І, щоб налякати Коровченка:— Нас тут багато.

Г. М. Коровченко негайно послав зв'язкового в Тростянець до Кульбаки, а сам привів затриманого в хату. Що до чого, той таки не знав, а де розміщуються бандерівці, вказав охоче. Командир роти допитував «патруля», я з Шумейком і взводом розвідників уже був на хуторі. В хатах, на які вказав «патруль», не було нікого. Що впадало в очі, так це великі родини, в яких було повно «братів» та «синів» одного віку. Під'їхав Кульбака і наказав обшукати будинки й подвір'я. От тут-то й пішло! Заходимо в хату — спить «молоде подружжя», у кімнатах нічого підозрілого, а в постелі — автомат, три гранати Ф-1 і пістолети. Знайшли також кулемети, патрони, гвинтівки. Кажуть, воюють проти німців. Люди мовчать, і тільки дід, у хаті якого розташувався штаб батальйону глухівчан, процідив крізь зуби:

— Яка там у біса війна! Кажуть, що колись воюватимуть, а ниньки грабують людей та дудлять самогона! Лисиця не встиг договорити, як вартовий закричав: «Повітря!». Ми вискочили на ганок. Низько, майже над самими оселями летів Ю-52. Затріщали автомати, кулемети, але літак спокійно віддалився своїм курсом.

...День минув у повсякденних турботах. Уранці розвідники доповіли, що поблизу Холоневичів зробив вимушену посадку транспортний літак Ю-52. Командир наказав літак знищити. Виділено 18 бійців 2-ї роти і шість розвідників під командуванням Євгена Пшеницина. З групою відправляється й кореспондент «Правды» Л. Коробов. Ковпак спочатку не погоджувався та, зрештою, здався, наказавши Віктору Бабічеву не спускати з Коробова очей.

По-весняному припікає сонце. Дзюркотять струмочки, і навіть у лісі санна дорога пропала. Ковпак ходив по містечку, балакав з дідами, які, повиходивши з хат, гріли старечі кості, і палив цигарку за цигаркою, щось обмірковуючи. В кожусі йому стало душно, він зайшов до штабу, викликав Павловського:

— От що, Михайле Івановичу, до ранку замість сани маємо бути на возах.

Павловський став твердити, що зима ще вернеться і знову доведеться міняти вози на сани, але Ковпак сказав, як зав'язав:

— От чоловік! Ти з людьми балакав? Ні. А я вже десяток дідів розпитав, усі як один кажуть, що це — весна. Якщо й випаде сніг, то хіба на пару днів.

Ковпак шаснув до кишені по кисет. Раптом, угледівши щось на вулиці, гукнув Павловському:

— Ось глянь, твій Кадурін уже на возах. Ану, Дмитре,— гукнув він Гаврилову,— поклич Кадурина.

І вже розпитує Семена Семеновича, який везе з радгоспу овес.

— Чого це ти, Семене, на возах?

— Так дороги ж немає, товаришу командир!

— А як сніг випаде, тоді що?

— Ну, сани дістати легше. Сніг випаде — заміняємо на сани.

— В радгоспі возів багато?

— Та ще є, може, десятків два, а може, й більше.

— Ну, йди роби своє діло.

Більше Ковпак до цього питання не вертався. Мовчав і Павловський. Сидір Артемович лише поцікавився:

— Що за радгосп? Великий?

— Та ні. Взяли півсотні центнерів жита, стільки ж вівса, сімнадцять голів худоби, одинадцяттеро коней, п'ятдесят овець та знищили трактор СТЗ.

Знову над селом пролетів літак і знову зчирилася стрілянина. Ковпак спочатку заборонив марнувати патрони, але, коли з'явився у небі четвертий літак, здогадався:

— Щоб я вмер, ми стоїмо на трасі! Григорію Яковичу, пиши розпорядження, щоб обладнали кулемети на колесах, як у Ляховичах, і били по літаках. Тільки не всі, а кулемети й протитанкові рушниці.

Ввечері Вася Мошкін зачитав зведення Радінформбюро. В них йшлося про те, що визволено міста і залізничні станції Люботин і Мерефу, а в районі Курська — місто Обоянь, очищено від ворога залізницю й шосе Курськ—Харків. Погомонівши про радісні новини, ми сіли завершувати незроблені за день справи. Григорій Якович записував до наказу події останніх днів, Петро Петрович вивчав «зольдатенбухи» і готував розвідзведення, я ж опрацьовував маршрут наступних переходів, коли до штабу під'їхало кілька підвід і до кімнати ввалився Володя Зеболов. За ним ступили три поліцаї із зв'язаними назад руками, з десять місцевих селян, а замикав «процесію» Саша Гольцов з автоматом.

...Відділення Володі Лапіна вирушило розвідати, що діється в місцях, де ми проходили вчора. Хлопці їхали неквапом, а що до Стидина було якихось сім-вісім кілометрів, то і без належних заходів перестороги. Поволі втяглися в село Козьє і врзалися у ворожу колону, що сунула із Степані на Липне. Володя не розгубився і вдарив з автоматів. На передні сани противника, де був кулемет, полетіла граната. Вороги дременули на Степань, кинувши трьох убитих гітлерівців, а трьох поліцаїв узяли партизани. Полонених й підводи з мобілізованими селянами — іздовими Лапін направив до Стидина в супроводі Володі Зеболова та Саші Гольцова, а сам рушив далі виконувати завдання.

Поліцаї твердять, що вони йшли до Холоневичів, аби посилити охорону літака, бо в Колківському, Цуманському й Рафалівському районах з'явилися партизани і своїх сил там не вистачає. В їхній групі було сорок гітлерівців і тридцять поліцаїв...

Вершигора і Григорій Якович допитували поліцаїв, а я заглянув у передню кімнату, де в бургомістра була приймальня. Там затримані селяни ділилися своїми враженнями з черговими комендантського взводу та зв'язковими. Худорлявий дідок з прокуреними, аж коричневыми «фельдфебельськими» вусами і давно неголеною бородою, захоплено розповідав Радикові Рудневу:

— Боже милосердний, що там було! Ти не дивися, синку, що я старий та німечний дід. Війну теж бачив! Був і в японську і в германську розвідником. Маю хреста і дві медалі. Хреста сам цар Микола під Ровно мені почепив! Усього надивився, а такого не бачив! Коли почалася стрілянина, то я з саней викотився. Лежу під плотом, читаю молитви. Ну, думаю, пропав Охрім, переб'ють нас... Гадав, напало на німців не менш, як сотня. А вже коли бій закінчився і німці втекли, я побачив, що партизанів усього шестеро! А той, що нас сюди вів, так зовсім безрукий! — дід замовк, замислився. — Коли б я був царем чи президентом, їй богу, всі ордени, які не є в державі, на цих хлопців почіпляв би!

...Поліцаїв одправили в караульне приміщення, фурманів улаштували на квартиру. В штабі настала тиша, та працювати цієї ночі не довелося. Ні працювати, ні відпочивати. За годину вернулася з-під Цумані 9-а рота. Операція в Софіївці вдалась. Охорона радгоспу — 19 «козаків» 6-го козачого полку, що теж формувався в

Шепетівці — перекинулася на бік партизанів. Народні месники розгромили «держгосп», роздали населенню ху-добу, коней, зерно. Спалили великого десятивальнового млина з локомотивом на 46 кінських сил. Під час операції та на марші розгромлено дві комендатури і знищено шість поліцаїв та лісників, які чинили опір. Дев'ята захопила трофеї: ручний кулемет, 25 гвинтівок, наган, 3 радіоприймачі, 1500 патронів.

На глухому, лісовому хуторі до наших бійців при-йшов майор-прикордонник Михайло Архипович Шолін. При виході з оточення його тяжко поранило, і медсестра Аня Березнюк вивела майора в цей лісовий край. Шолін ще слабкий, але просив узяти його та медсестру з собою. Поки що їх зарахували в 9-у роту.

Незабаром з операції вернулася група Пшеницина.

Політрук доповів стисло:

— Завдання виконано. Літак згорів. Убито двох нім-ців, у Холоневичах розгромлено поліцію. Трофеї: три гвинтівки і дев'яносто патронів. У групі втрат немає.

На другий день кореспондент Коробов, який брав участь в операції, за сніданком доводив Сидорові Арте-мовичу:

— Ось ви мене вчора не пускали. А чули доповідь політрука? Я його розумію, він — людина військова, до-повідає ясно й стисло. Так і поза службою у ваших партизанів слова не вирвеш. Я це знаю з власного дос-віду, адже спілкуюся з розвідниками. У Ільфа й Петро-ва «людожерка» Елочка обходила тридцятьма слова-ми. Розвідники ж у розмові з кореспондентом обходять-ся одним, універсальним — «нормально».

Леонід Олексійович з мальовничими подробицями розповідає про дорогу до Холоневичів. Про те, як радо зустрічали партизанів радянські люди, незалежно від того, якої вони національності.

Коли до місця вимушеної посадки ворожого літака зоставалося півтора кілометра, партизани звернули на хутирець, щоб уточнити розташування постів фашист-ської охорони. Господиня заварила каву і засмутилася, коли хлопці відмовилися пити. Усміхнулася зрештою: «Як же так? Воювати разом, а каву пити нарізно?» Її син Владек, що втік з фашистського полону, добре знає, де стоять пости і будинок, в якому розміщувалась охо-рона. Далі все було, як по маслу. Пшеницин розділив

людей на дві групи: одну послав до літака, другу кинув проти охорони.

Знявши вартових, хлопці обшукали літак. Нічого суттєвого не знайшли, затим побили бензобаки й підпалили. Яскраве полум'я бурхнуло високо вгору. Деморалізована охорона геть розбіглася. За годину від Ю-52 лишилася тільки купа горілого брухту.

...Розвідка доповіла, що за Горинню, в Яновій долині, гітлерівці добувають каміння й там є вибухівка. Ковпак наказав каменоломні зруйнувати, а вибухівку захопити. 19 лютого, о 22.00 2-а рота І. Є. Хмари, а також два взводи з роти Манжоса на чолі з комісаром 3-го батальйону Ф. С. Фесенком вирушили на Янову долину.

О другій ночі Фесенко, вийшовши на вихідні рубежі, дізнався, що дорога до складів з вибухівкою перетинає робітниче селище кар'єра. Там же, в селищі, й казарми охорони. Залишивши підрозділи 1-ї роти біля мосту через Горинь, Фесенко з 2-ю ротою попрямував у селище. Десять «козаків», що несли зовнішню охорону, перейшли на бік партизанів, і о 3.00 Фесенко повів наступ на казарми, де містилася охорона каменоломень. Один будинок, де було 30 поліцейських і 18 голландців, партизани спалили; блокувавши казарму, в якій знаходились фашисти, комісар вислав Хмару з рештою бійців до складів. Пішли туди, тепер так би мовити, колишні «козаки».

На шляху партизани зіткнулися з гітлерівцями, котрі поспішали з села Головин на допомогу охороні. В 4-й роті загинув командир взводу Олексій Чаповський, другого взводного Михайла Рожкова поранило. Бій затягувався, почало світати, й Фесенко відійшов. Партизани спалили заводоуправління, електростанцію, автогараж, в якому було п'ять машин, а також майстерні, телефонну станцію, хлібопекарню й три склади при ній. Каменоломні надовго виведені з ладу, але вибухівку взяти не вдалося. Із «козачків» зосталося тільки п'ять, решта розбіглася під час бою.

Слухаючи доповідь Фесенка, Ковпак хмурився. Видно, з вибухівкою з Янової долини у нього були пов'язані якісь плани. Він промовчав і лише тоді, коли Фесенко вийшов, сказав Базимі:

— Треба, щоб командири загонів частіше виконували самостійні завдання без опіки штабу. Людей треба вчити.

Погода стояла весняна, і Ковпак раз у раз кидав тривожний погляд на карту. Бентежили командира сині змійки річок. Їх тут чимало: Горинь, Зульня, Случ, Бобер, Уборть і десятки малих потоків, які от-от вийдуть з берегів, одрізавши шлях з'єднання. В дорогу ми рушили б одразу, та на той час ще не вернувся Карпенко, і головне — виконували завдання близько десяти дрібних диверсійних і розвідувальних груп. Мусили, як кажуть, «підстрахувати» їх. Останнім часом розперезалися бандерівці. Вони нападають на окремих партизанів. Сьогодні вранці у самій білизні прибіг Льоня Толстоногов, шофер з Умані. Він із товаришем ходив у розвідку. В одній з хат їх посадовили за стіл, стали частувати і раптом вчинили напад. Під час сутички товариш загинув, а Толстоногова схопили, роздягли й босого вивели на розстріл. Вирок здійснювали молоді, ще не вишколені «січовики», тож йому пощастило втекти.

Аби марно не втрачати людей, Сидір Артемович наказав чекати ще добу.

...Була друга година пополудні. Ми вийшли на вулицю, збиралися саме до їдальні, коли знову, укотре вже, пролунав сигнал «повітря!». Над Стидином низько летів транспортний «Юнкерс». Забахкали наші протитанкові рушниці, залящали кулемети, Ковпак сказав: «Григорію Яковичу, треба припинити цю стрілянину, тільки боеприпаси марнуємо...», та раптом літак охопило полум'я. Тягнучи за собою чорний шлейф диму, він різко знизився, вибираючи для посадки поля західніше містечка. Вершигора кинувся до конов'язу, схопив за вуздечки чийогось осідланого коня й помчав туди, де приземлився ворожий літак, за підполковником поскакали розвідники, а тоді й ми з Коробовим.

Коли під'їхали, «Юнкерс» горів. Ще було видно його номер «3371», чорний павук свастики. На землі лежало сім трупів, усі з погонами старших офіцерів. Полковник вермахту міцно тримав обгорілою рукою чималу валізу, опечатану сургучем. Вершигора, угледівши ті печатки, аж сплотнів од хвилювання. У планшеті пілота знайшли бортжурнал. Тримоторний літак усього три тижні, як із заводу. 19 лютого він курсував за маршрутом Перекоп—Дніпропетровськ—Полтава—Запоріжжя—Вінниця. Сьогодні вилетів з Вінниці¹.

¹ На Вінничині, неподалік Стрижавки і Коло-Михайлівки, була ставка Гітлера на Східному фронті — «Вервольф».

В чемодані виявилися надзвичайно цікаві документи. Наскільки ми могли розібратись, до нас потрапив архів оперативних зведень армійського угруповання фон Клейста, з картою за 1942 рік. Зашифровані радіограми, журнал роботи 1-го відділу «С» 3-го танкового корпусу з 29 січня по 30 червня 1942 року. Але про це ми дізналися згодом, уже в штабі.

Коли ми під'їхали туди, Сидір Артемович саме з'ясував хто збив літака. Командир взводу бронебійників М. Зезюлін доводив, що це відзначився молодий білорус старшина Микола Жогло, а Курочкін запевняв: влучний постріл зробив кулеметник Володя Мірошник. Ковпак терпляче вислухав обох, а потім промимрив:

— Ото напад! Гатили ви добре, та свідків немає. Однак це не біда. Не має значення хто збив, головне те, що збили.

Пізно вночі прибула 3-я рота Карпенка. Ще раніше наші розвідники, які ходили з Степан-города під Луцьк, доповіли, що в Цумані недавно змінився гарнізон, і «козачки» шукають зв'язків з партизанами. Ковпак, ставлячи завдання знищити лісокомбінат, наказував Карпенку мати на увазі цю обставину, зв'язатися з «козаками» і, якщо вони й справді мають намір допомогти партизанам або перейти на наш бік, то дати їм змогу спокутувати свою провину.

Під Цуманню Карпенко зустрівся з командиром сотні Семеном Танцюрою. Відбулася відверта розмова, під час якої з'ясувалося, що в гарнізоні, крім гітлерівців, є шістдесят два «козаки» 6-го козачого полку. П'ятдесят дев'ять з них прагнуть перейти на бік партизанів, а три — запроданці, агенти гестапо. Карпенко запропонував козакому командирові ліквідувати ворожу агентуру, перебити німців-інструкторів, спільними силами знищити гітлерівську команду й захопити завод. Вони умовилися з Танцюрою про пароль та початок операції.

На світанку 20 лютого партизани разом з «козаками» перебили фашистів. Діяти треба було швидко. Від Цумані до залізничної станції Рудечка зовсім близько. Хоча бійці задалегідь пообрізали всі проводи зв'язку, не виключалося, що хтось з фашистів міг утекти. Танцюра показав склад пального. Віктор Зайцев або, як його звали в роті, Вітька-москвич завів машину й бочками розвозив пальне. У велетенському вогні згорів лісозавод з усіма спорудами, пилорамами, з локо-

мобілями, запасами деревини і п'ятьма тисячами кубометрів авіаційної фанери. Не стало й електростанції; паровозного депо з майстернями, продовольчого складу...

Карпенко захопив багаті трофеї: два ручні кулемети, шістдесят сім гвинтівок, два пістолети, 10 000 патронів, сорок комплектів обмундирування, 200 метрів добротного сукна тощо. Ковпакові він подарував тарантас і пару рисаків із стаєнь князя Радзивіла, якими їздив шеф лісокомбінату.

В бою загинув кулеметник Костя Калашников, поранило естонця Едуарда Августовича Гирва.

Сьогодні вернулися й наші диверсійні групи. Першими з'явилися розвідники. Цього разу Володі Осипчику не поталанило.

...Ранок 19 лютого застав бійців недалеко від села Яромель Ківерцівського району Волинської області. До залізниці лишалося ще кілометрів двадцять, а коні вже зовсім пристали. Осипчик зупинився в хутірці на узліссі, знаючи, що в чотирьох кілометрах від Яромля цієї ночі «господарювала» 9-а рота. Шукаючи партизанів, які розгромили «держгосп» Софіївку, карателі напали на слід Осипчика й оточили хутірець. Близько двох годин точився нерівний бій. Розвідники відійшли, везучи з собою поранених Степана Вожика й Кизилова.

Бійці диверсійної групи 2-го батальйону Опанаса Казимиrowa мали замінувати колію й пустити під укіс ешелон на перегоні Ківерці—Звірів. Пізно ввечері 19 лютого вони вибралися на узлісся. Ледь приморозило, небо було чисте, ясно світив повний місяць. За річкою Конопелькою аж до залізниці — чисте поле, хутори й велике село, що тягнеться вздовж колії. Лише під Ківерцями ця колія проходить лісом, але там вона посилено охороняється. Вирішили ставити міну ближче до станції Звірів. Метрів за вісімсот, на пагорбі, лишили з ручним кулеметом розвідників Федю Сидоренка, Василя Громака, Івана Чорного та Ваню Боженка, а Казимиров разом з мінерами Торгашовим і Сашком Боженком, перебігаючи від однієї проталини до іншої, рушили в напрямку залізниці.

Кожних 10—15 хвилин на великій швидкості проносились ешелони. Майже на очах в охорони замінували колію і як тільки одійшли метрів на двісті, землю струсонув вибух. Паровоз здивився і полетів під укіс, тягнучи за собою вагони. Зчинилася шалена стрілянина.

Скільки знищено вагонів і який був вантаж, Казимиров не знає, але, виходячи з того, що охорона мала на озброєнні кілька кулеметів і автоматів, можна зробити висновок: окупанти везли не похоронні вінки на могили своїх вояків.

Майже одночасно з вибухом неподалік станції Звірів пролунав сильний вибух на сході, під станцією Олика.

Диверсійна група 4-го батальйону Івана Хоминича й мінерів Володі Осипова та Василя Холодовича діяла на перегоні Звірів — Олика. Щоб дістатись до залізниці, треба було подолати шосе Ровно — Луцьк, яке безперервно патрулювали ворожі мотоциклісти. Маскуючись за густими посадками, партизани таки прошмигнули на той бік дороги, непомітно підійшли до колії й встановили там восьмикілограмову міну. Тільки хлопці встигли знову перебігти через шосе, як пролунав вибух, і ешелон, що мчав на великій швидкості, полетів під укіс. Бійці нарахували 21 платформу з танками, решта — криті вагони, хтосна з чим.

Успішно виконала завдання ще одна диверсійна група — помічника командира 2-ї роти Олексія Мазеїна. Вона діяла на перегоні Рудечка — Клевань. До її складу, крім мінерів Ф. Альошина та В. Рябова, входило надійне прикриття — відділення автоматників Миколи Михайленка. З групою пішов і комсорг роти Леонід Прутковський.

Перегін Рудечка — Клевань пролягає мішаним лісом. Як не охороняли фашисти колію, паровоз і сорок вагонів з військовою технікою полетіли під укіс. Повертаючись у загін, партизани на вузькоколіїцці біля Богуславки зіткнулися з охороною. П'ять «козачків» здали зброю. В партизани не просились, і їх просто лишили на станції.

У Великому Стидині нас уже ніщо не тримає. Сидір Артемович наказав сьогодні о сьомій вечора рушати в путь. 1-й батальйон, штаб і штабні підрозділи зупиняються в Князь-селі за Случем. 2-й, 3-й і 4-й батальйони зостаються на лівому, західному березі Случа, займаючи села Богуші, Тищицю й Забару, щоб мати під своїм контролем обидва береги річки доти, доки ми більш детально не ознайомимося з обстановкою.

Зшиток дев'ятий

ПО СТЕПОВІЙ ЖИТОМИРЩИНІ

22 лютого

Учора на схилі дня занегодило. Сиві хмари затягли небо. На землю впав туман. Почав сіятися дрібний дощик. Ще не встигли минути Малий Стидин, як зовсім стемніло, хоч сонце тільки-но сховалося.

В Яполоті нас уже чекав 2-й батальйон Кульбаки. Колона вишикувалась, і ми посунули до села Збуж, де мали перейти річку Горинь. Пропустивши через переправу підрозділи авангарду й дочекавшись Григорія Яковича, ми разом з Л. О. Коробовим кинулися нагінці за ротами ГПЗ. Колона важко тяглася піщаною дорогою через дрімучий сосновий бір, однак, як ми не поспішали, а підрозділів ГПЗ не наздогнали. Без обозів вони далеко вирвалися вперед. У Космачеві перестріли командира роти 2-го батальйону Г. М. (Коровченка, який сьогодні виставляє по маршруту «маяків». Угледівши нас, Григорій Михайлович під'їхав ближче, сказав трохи сумним голосом:

— Що тільки робиться, помначштабу! Я щойно з весілля...

— Хіба це так уже й кепсько?! — перебив його Леонід Олексійович. — Значить, життя не зупиняється, а народ вічний!

— Та ні, зовсім не те. Розумієте, в Космачеві сказали, що на кутку гуляють весілля. Мене навіть зло взяло. Така страшна війна, треба боронити Батьківщину, а дядько замість того, щоб бити ворога, надумав женитися. Ну, я й заїхав. Заходжу в хату і очам не вірю: на почесному місці сидять молоді — двоє дітей, років по шістнадцять. Питаю їхніх батьків: для чого це ви робите, вони ж іще діти?! Виявилось, женять, аби не забрали до Німеччини. Були в мене гроші, я дав молодим на щастя, випив чарку. Виходжу, а мені вказують на дядька, що сидить на покуті, — як кабан годований,

пика червона, ось-ось лусне. То пан староста, котрий записав до Німеччини їх, а потім за великі гроші дозволив обвінчати. Я наказав взводному Івашину затримати старосту й здати комендантові Кокіну.

Далі їдемо мовчки під враженням розповіді, кожен думає про своє...

Залізниця Сарни — Ровно працює лише вдень. Уночі поїзди не ходять. Гітлерівці тримають гарнізони тільки на станціях, і ми без пострілу подолали цю перешкоду. За переїздом дорога гірша. Сосновий ліс чергувався з вільшняками, а шлях часто перерізали рівчаки з водою. Доводилося мостити кладки, але в темряві бійці раз у раз зривались у холодну воду. Ми вибилися з графіку і, коли переходили крихким льодом Случ, Коробов уже міг фотографувати нашу переправу. 2-й, 3-й і 4-й батальйони zostалися за Случем, займаючи Богуші, Тищиці та Забару.

Ковпак до кінця переправи стояв на березі річки. Він загадував Політусі прорубувати ополонки. Зайшовши до штабу, ще від порога сказав Базимі:

— Знаєш, Григорію Яковичу, лід на Случі слабенький. Нехай люди відпочинуть, а завтра перекидай їх сюди на правобережжя.

Тут же намічаємо села для стоянки, 2-й і 3-й батальйони переходять у Ленчин, а 4-й — у Рудню Князь-Сільську.

25 лютого

Позавчора урочисто відзначили 25-ту річницю Червоної Армії. Параду, як минулого року в Дубовичах, не було. Наші радисти Вася Мошкін та Сашко Сліпченко за вказівкою Семена Васильовича виставили на вулицю потужний гучномовець. Партизани й місцеві жителі прослухали наказ Верховного Головнокомандуючого з нагоди ювілею Робітничо-Селянської Червоної Армії, в якому перед радянськими партизанами ставилося завдання ширше роздувати полум'я партизанської боротьби у ворожому тилу, руйнувати комунікації ворога, висаджувати в повітря залізничні мости, допомагати всіма засобами Червоній Армії, що наступає.

В підрозділах провели урочисті збори, зачитали святковий наказ. Представники командування і члени партбюро привітали бійців зі славним ювілеєм, підбили

підсумки рейду і визначили нові завдання. Затим святковий обід, концерт художньої самодіяльності. Обстановка була спокійна, і Ковпак запросив командирів та політпрацівників на святкову вечерю.

Перед вечерею до Князь-Села приїхав командир загону полковник Д. М. Медведєв з комісаром Сергієм Трохимовичем Стеховим і начальником розвідки Наполеоном Саргсяном.

Загін полковника Медведєва займається виключно розвідкою і має спеціальне завдання тримати під своїм контролем Ровно, проголошене гітлерівцями «столицею» України, де звив собі гніздо рейхскомісар України, генерал СА Еріх Кох. У місті Медведєв має добре поінформовану агентуру. Є свої люди і в Сарнах, Луцьку, Ковелі та Здолбунові.

Дмитро Миколайович — досвідчений чекіст, розумна, проста й приваблива людина. Він розповів нам чимало цікавого...

...Після боїв у Глушкевичах і в Тонежі, коли ми пішли до Князь-озера, гітлерівці провели велику каральну операцію проти загонів Сабурова. Давши бій у Селезівці, Олександр Миколайович прорвав вороже кільце і форсованим маршем вийшов на Мерлинські хутори. Втративши під Селезівкою майже двісті чоловік, карателі спалили багато сіл, побили людей і, склавши переможні реляції, подалися назад. Замість того, щоб втихомирити радянських людей, фашисти сколихнули бурю ненависті, і тепер на північ од залізниці Сарни — Коростень виник партизанський край. У січні сорок третього по цих місцях пройшли загони Л. Іванова та І. І. Шитова. Партизани розгромили гарнізони в Березно, Людвиполі та Городниці і знову рушили на північ.

Тут, у лісах понад Случем, активізують свою діяльність банди українських націоналістів. Капітан гітлерівської армії Тарас Боровець, помітивши, що престиж «поліської січі» катастрофічно падає, що люди не бачать жодної різниці між фашистами і «січовиками», таки ухопився за пропозицію Коха остаточно стати на шлях боротьби проти радянських партизанів, хоча тут і було над чим задуматися. Піти на цей крок означало — скинути з себе останнє лахміття національного камуфляжу, повністю розкрити зрадницьку роль ОУН, і Боровець дав свою згоду лише за умови, що з «теренів», де

діятиме «січ», будуть виведені німецькі війська. На це Кох, звичайно, не зважився.

Тепер «Бульба» в «підпіллі» збиває свої банди під гаслом боротьби з окупантами. Його «сфера впливу» — до Горині. Там, за Горинню, вже діють націоналісти іншого штибу — бандерівці.

Медведев свого часу вів з «Бульбою» переговори і в нього навіть є там своя агентура.

Вечір минув чудесно. Були теплі, сердечні тости, побажання. Присутні вже стали розходитися, коли зайшов Вася Мошкін, звістивши про визволення Сум, Охтирки, Лебедина, Краснопілля. Ще раз виголосили тост за ювіляра — Червону Армію.

...Нарешті вчора Ковпак ледь відхилив завісу таємниці своїх намірів. Викликавши нас з Петром Петровичем до себе, він добув з планшета аркуш десятикілометровки.

— А тепер, хлопці, пора нам міняти напрямок руху. Вертаємо на схід. Ось сюди. — Сидір Артемович повів олівцем між шосейною дорогою Ровно — Житомир — Київ і залізницею Сарни — Коростень — Київ. Олівець зупинився під самим Києвом. Глянувши на нас, Ковпак усміхнувся: — Через Житомирщину маємо пролетіти, як буревій, з шумом, громом! Щоб аж луна пішла скрізь по області... А там уточнимо, куди вирушати далі.

Весь день я просидів, вивчаючи карти, наносячи за допомогою Петра Петровича обстановку, яка у нього є за агентурними даними. Ввечері Саргсян привіз списки «активістів січі». Вони живуть у селах понад Случем і, хоч нам зовсім не по дорозі, Сидір Артемович наказав провести операцію.

Вирішили рухатися чотирма колонами. 1-й батальйон з штабними підрозділами й обозами 2-го, 3-го і 4-го батальйонів через Ленчин, Рудню Боровську вийде до Красної Волі. Батальйони без обозів долатимуть шлях у напрямку, визначених наказом сіл; після операції 2-й батальйон виходить у Сивки, 3-й — у Кленове, 4-й — у Нову Гуту. Всі підрозділи виступають завтра о 16.00.

28 лютого

Операція нічого не дала. Лише батальйон Матющенка в селі Морозівці затримав вісім націоналістів. Звичайнісінькі дядьки, темні й малограмотні середняки, об-

дурені «бульбівцями» — нібито вони виступають проти німців. Сидір Артемович, Семен Васильович, Іван Костювич години дві розмовляли з ними. Потім командир звелів їх нагодувати, дати їм листівки, газети й, коли рушатимемо, відпустити додому.

Ввечері перед виходом на марш Ковпак наказав зібрати командирів, комісарів та політруків підрозділів. Відкриваючи нараду, комісар говорив:

— Сьогодні ми виходимо на простори степової Житомирщини, густо порізані залізницями й добрими шляхами. Там не буде ні рятівного лісу, ні навіть великих сіл. Скрізь хутори, багато німецьких колоній. Треба сказати відверто, ми можемо дорого поплатитися за свою сміливість, але ми повинні йти, щоб показати людям, що живі Радянська влада і Червона Армія, розповісти народові правду про становище на фронтах Вітчизняної війни. Це — наш обов'язок, і ми підемо вперед, яка б небезпека нас не чекала! Звертаю увагу комісарів загонів і політруків рот на необхідність посилення виховної роботи серед бійців і населення. За даними розвідки там багато сектантів-баптистів. Це треба врахувати, проводячи роботу серед населення.

Ковпак, як завжди, був небагатослівний:

— Ми повинні не тільки пройти степовою Житомирщиною, а й лишити по собі глибокий слід і добру згадку. Йтимемо так, щоб слава про радянських партизанів летіла по всій окрузі. На своєму шляху не минаймо жодного діючого підприємства, не лишаймо цілим жодного моста. В колгоспах, радгоспах весь хліб і худобу роздаватимемо населенню. Зрозуміло, що затримуватися довго не можемо. Йтимемо без зупинок.

Рівно опівночі вирушили з Червоної Волі на схід: 1-й батальйон до села Велика Цвіля Ємільчинського району, 2-й до Осови і 3-й та 4-й до Тайок.

...Видно, що чутки про появу партизанів-ковпаківців розлетілися далеко. Чутка про святкування дня Червоної Армії в Князь-Селі дійшла до шосе Київ — Ровно, що на межі лісового краю. Почули про свято і в «держгоспі» Пищів, неподалік містечка Корця. В охороні «держгоспу» були лейтенант Олександр Мешков із Смоленщини та комсомолец з села Уварівка Ємільчинського району Йосип Корбут. Вони вночі забрали у поліцейських гвинтівки, запрягли підводи й подалися на північ шукати ковпаківців. Сьогодні вранці Мешков і Корбут

приїхали на заставу 8-ї роти. Мешков розповідає, що з 10 лютого по шосе на захід їдуть штаби, цивільна влада, обози з евакуйованими зрадниками із визволених областей України. Вночі на схід тягнуться війська. В ніч на 26 лютого через Пищів на Київ пройшли танки — близько бригади. Коли хлопці виїздили з Пищева, йшов обоз на Київ, по всьому видно — сапери. Мешков і Корбут привезли з собою десять гвинтівок, патрони, гранати і попросилися до загону. Обоє зарахували у 8-у роту.

Близько полудня від Кульбаки прибув посильний. Він повідомив, що 5-а рота Г. М. Коровченка знищила склозавод у Курчицькій Гуті, де виготовляли аптечну тару для німецької армії. Партизани зруйнували заводські будівлі, понівечили все обладнання, електростанцію, газову камеру, а також готову продукцію, роздали робітникам близько 100 000 карбованців з каси заводу і все продовольство зі складів.

Ще не встиг від'їхати посильний, як від Кульбаки примчав зв'язковий: з Городниці на Осову наступало десь так із сто піхотинців в супроводі двох великих чотириосних бронемашин. Ковпак направив в Осову Вершигору. Разом з ним поїхав і Л. О. Коробов. За годину обоє вернулися до штабу. Леонід Олексійович був розчарований і засмучений. Вони спізналися. Коли доїхали, то край села догоряла підбита бронебійником Медведим бронемашина. Друга була вже, мабуть, у Городниці. Піхоту хлопці провели до Геральдівки, але догнати не могли. Коробов сфотографував палаючу машину та відірвав на згадку мідну табличку в кабіні водія: «Даймлер-Бенц — 12 тонн».

Розвідники 4-го батальйону Петро Кашицький, Дмитро Новак, Василь Холодович та командир розвідки Юхим Берсенєв виїхали на розвідку під Ємільчине. Повертаючись назад, вони під селом Серби зустріли панка, який поспішав до райцентру. З ним їхала молода бідно вдягнена дівчина. Партизани спинили підводу. Панок здійняв галас: «Та ви знаєте, хто я? Я — Грицак!». Виявилось, що це директор Ємільчинського кінотеатру, веде картини, а разом з тим шкіряні мішки з поштою. Дівчина працює в Ємільчиному в аптеці, вона їздила до Новограда-Волинського в надії дістати ліки.

Не встигли Вершигора й Коробов зайти до штабу, як підкотила підвода з паном Грицаком, і розвідники за-

несли в кімнату коробки з кінострічкою та мішки з листами. Петро Петрович кинувся до кіноплівки. Картини були німецькі: «Ангел з маленькими вадами» і «Жадалий концерт». В мішках листи вивезених до Німеччини в 1942 році дівчат-невільниць.

Білі, сині, рожеві конверти. Але більше листівок. На кожній — червона печатка цензора з хижим орлом і свастикою. На поштових марках тільки пика Гітлера в профіль. На багатьох листівках смуги чорної фарби — цензор викреслив нарікання на погане життя. І листи, і картки мають сліди від прогрівання праскою, на них виявляли тайнопис. Страшні листи з жорстокої фашистської Німеччини, документи горя, страждань і... ганьби німецького народу, який допустив до влади фашизм. Але цензура не може перешкодити дівчатам, вони швидко засвоїли езопівську мову, і хто як може, примудряються написати правду. Ось уривки з кількох листівок:

«...Ви пишете і дуже інтересуетесь знати, як ми живемо, і скільки нам платять. Ми живемо дуже добре, ми не ходимо ані голі, ані босі, ані голодні. Нам господарі купили дерев'яні черевики і нам тепло ходити в них. А грошей нам не платять, бо вони нам не потрібні.

Ваші діти Віра і Маруся Федчук
з села Анастасівки».

«Дорога сестриця Оля!

Напишу тобі, як я тут і що роблю. Встанеш о 5 годині, то не вмнешся, ідеш до корів, даєш їсти одинадцятьом, а ще трьом бикам і волам. Потім доїш п'ять корів. Зараз молока багато не дають, але теж чимало. Тоді напій ще телят, ссати одв'яжи, потім викидай гній з-під усіх, підстели, винеси свиням і біжи до другої роботи. Цілий грудень гребли лист на підстилку, а зараз, як січки наріжеш, то дрова вози з лісу. І рубай... Я вже, моя Олю, роблю за мужчину.

Валя Тищинська з села Серби».

«...На фабриці робота легка з 7 годин ранку до 7 вечора. Харчі описувать не буду, коли б я одежі менше брала, а взяла крупів, то лучче було б.

Катя Захарченко з Сербо-Слобідки».

Маруся Овсійчук із Цицилівки написала віршами:

З неба зіронька упала
Та й розбилась на льоду;
Я в Германію попала
В сорок другому году.

Білая косиночка в морі полоскалася,
Бідная дівчинонька, що сюди попалася!

Шию, шию на машину,
Машина не шие;
Як згадаю Україну,—
То серденько мліє.

Вийди, вийди, подружечко, та послухай до зорі,
Чи не твоя подружечка плаче в чужій стороні:

Хай не журиться матуся, як хмарочка з неба,
Я горюю на чужині, так десь мені треба!

Лише Казимир Криловський з Крилінська написав прямо:

«Мені дуже трудно. Роблю на заводі вантажником. Працюю по дванадцять годин, а одержую хліба 325 грамів, столову ложку цукру і дві літри баланди з брукви...»

Ковпак наказав розібрати листи й, запакувавши, відправити в ближні села.

— А там люди самі передадуть від села до села. Листи мусять знайти адресатів. Батьки сумують і турбуються за дітей, а це вістка з неволі.

Дівчина, яка їхала з директором кінотеатру, виявилась армійською медсестрою Сонею Бендюк із міста Фрунзе, її зарахували в загін і призначили медсестрою в артбатарею, панка ж відпустили.

Хоча Ковпак і комісар не думали зупинитись, а довелось стати на ночівлю: надто вже впевнено почували тут себе окупанти. В навколишні села й хутори розіхалися політбійці з листівками, газетами, а на шосе Новоград-Волинський — Ємільчине командир наказав вислати зведену групу в складі 4-ї і 10-ї рот під командою П. С. П'ятишкіна. Павло Степанович організував у ліску біля радгоспу «Рихальський» засідку. Партизани підбили дві автомашини, знищили вісімнадцять гітлерівців, п'ять взяли у полон і захопили трофеї: ручний кулемет, шістьнадцять гвинтівок, шість пістолетів і ракетницю. Вночі вони розгромили «держгосп». Населенню роздали більше 100 тонн зерна, 200 голів худоби, 90 коней. П'ятишкін пригнав з собою ще 150 го-

лів худоби, 12 коней, і привіз 25 тонн хліба та фуражу. Будівлі «держгоспу», сирди сіна, немолочений хліб партизани спалили.

Ми гадали, що бою не уникнути, але все було тихо. О 18.00 рушаємо в дорогу. Перехід невеликий — 42 кілометри. 1-й батальйон і штаб зупиняються в селі Бобриця, 2-й у Киянці, 3-й і 4-й — в Усолусах. У наказі також зазначено, що 1-й і 2-й батальйони розвідують шосе та залізницю Коростень—Новоград-Волинський, а 3-й і 4-й — Коростень — Житомир.

Ми вже погодили всі питання, і в цей час до штабу навідався С. С. Кадурын:

— Товаришу командир! Що робити з худобою? У нас її скоро назбирається ціла тисяча голів. Я хотів роздати людям, так не беруть.

— От народ! Ну, хто в тебе вдень візьме? Щоб завтра німці всипали. Гони, Семене, худобу так, щоб половина по хуторах розбіглася. А вже, як дядько вночі піймає корівчину чи бичка, то до німця не поведе! Зрозуміло?

7 березня

Ураганом промчали через хутірську Житомирщину ковпаківці. Ще один перехід, і ми вже в Кодриїнських лісах, що неширокою смугою тягнуться вздовж річки Тетерів од асфальту Київ — Житомир до самого Дніпра і далі гайками сполучаються з дрімучими борами Полісся.

І все ж затримуватися на стоянках довелося. В районах, через які ми проходили, було колись повністю здійснено столипінську реформу. Села малесенькі. В кращому разі складаються з кількох будинків — школи, сільради, колгоспного двору — і кільканадцяти хатин. Щодо хуторів, то їх — море, здебільшого, дрібних. Підписуючи в Бобриці наказ, Сидір Артемович, дивлячись на карту, не витримав:

— Наче маку насипано!

На противагу селянам, які в ці тривожні часи війни гуртувалися, ставали ближчі й рідніші один одному, хуторяни жили розрізнено, замикаючись кожен у своїй шкаралупці. А тут ще дощі та весняне бездоріжжя! Щоб охопити своїм впливом людей, треба було навідатись до кожної хати. А зробити це не так уже й просто. Чудовий

вихід із становища знайшов Ковпак. Стоянки продовжили до 2—3 днів. Скрізь по окрузі роз'їхались чималі оперативні групи, які вишукували фашистські заготівельні пункти, продовольчі бази, склади, «держгоспи» і роздавали населенню худобу, звезені на склади зерно, картоплю. За цей тиждень партизани передали людям більш як тисячу тонн хліба, близько трьохсот тонн картоплі, 153 корови, 350 овець, багато свиней, коней, волів.

Чутка, що партизани роздають збіжжя, овочі, худобу, блискавично рознеслась по окрузі. Пограбовані гітлерівцями, голодні селяни приїздили по хліб навіть з далеких хуторів.

Що не було змоги роздати — палили. Горіли «держгоспи», скирди немолоченого хліба. На шосе Коростень-Новоград-Волинський злетіли в повітря дві автомашини з німцями. На перегоні Турчинка — Ушомир на мінах, поставлених В. Островським і В. Олійником уранці 5 березня полетів під укіс ешелон з автомашинами, що йшов на Коростень. Коли ж іще згадати, що в ніч з 4 на 5 березня 10-а рота Т. М. Курочкіна висадила в повітря і спалила на пень великий міст через річку Уж на шосе Коростень — Житомир, що телефонний і телеграфний зв'язок у районі Городниця — Олевськ — Малин — Житомир не працював, бо партизани знищили його на 24 напрямках, то стане ясно — поява ковпаківців сколихнула хутірське море і налякала окупантів.

Районних центрів, таких, як Ємільчине, Бараші або Володарськ, Ковпак не чіпав — німці побудували там дзоти й сиділи за колючим дротом, наче щурі в норах.

— Значення вони не мають, — казав Сидір Артемович, — а втрати у нас будуть. Задля того, щоб розгромити якийсь там маслозавод у Барабашах чи Володарську, шкода витрачати боеприпаси. Нам вони згодяться.

Проте, коли Ковпак, почув, що під селом Писарівкою Володарського району, фашисти намагалися відновити видобуток кварцу, негайно наказав Базимі:

— Зроби мені, Григорію Яковичу, так, щоб німці наш кварц не крали.

І того ж дня до Писарівки вирушила 8-а рота. В ніч з 4 на 5 березня Горланов розігнав охорону, висадив у повітря двигун і компресор, за допомогою яких розробляли каменоломні. Звітуючи, Горланов ніби виклав цілу їх історію:

— До війни там працювало близько 70 робітників,

які добували дванадцять тонн кварцу на рік. Коли німці, захопивши Житомирщину, дізналися про каменоломні, то зразу налетіли спеціалісти з Берліна. До видобутку приступила фірма «Дебор». Спочатку підбирала кварц із старих виробок, а минулого місяця привезли двигун і компресор. Хоча фірма «Дебор» мала тут двох представників: власника ювелірного магазину Кліншпорна, який завжди ходив з автоматом і двома пістолетами, та якогось Ляйндекера, справи її посувалися кепсько. Представники фірми боялися партизанів і жили у Володарську. З серпня 1942 року до 15 лютого каменоломні дали всього 70 кілограмів продукції.

...Так дісталися ми до Гути Потіївської. Весна повністю вступила в свої права, дороги розвезло. Розвідка, яка була тут напередодні, доповіла, що на річці Ірша стоїть міцна ще крига, яка витримає наші обози й гармати, але коли ми ступили на берег, то довелося будувати міст. До Гути Потіївської дісталися лише опівдні. 2-й батальйон зупинився в Замірах, 3-й і 4-й — в Будилівці. Як повідомляє розвідка, ворог зосереджує війська, і оборону доводиться будувати особливо пильно. Власне, Гуту ми обрали й тому, що звідси починаються переліски, і ми, так би мовити, чіпляємося за кромку лісів.

Коли, виставивши застави, я вернувся до штабу, там уже була група комсомольців-підпільників, які просилися до загону. Поки що їх четверо: Степан Бокарев, середній на зріст, чорнявий сержант-артилерист, Адам Лотоцький, високий, русявий старший ветфельдшер. Обое з села Буки, що неподалік Гути. Старший фельдшер Олексій Даниленко із Казахстану і молода, кароока дівчина з села Барвінки Чоповицького району — Ольга Батюк.

...В Потіївському і Чоповицькому районах діяла розгалужена підпільна організація, керував нею Іван Чорний¹. Готуючись до виходу в партизанський загін, підпільники обеззброювали поліцію, роздавали хліб колгоспникам. Вони вивели з ладу маслозавод у Замірах, нищили активних поліцаїв та старост. У підпільників були вже склади зі зброєю та харчами в селах Будилівці, Дитинці і в самій Потіївці.

¹ Партизанський псевдонім секретаря Тернопільського обкому ЛКСМУ І. Ф. Бугайченка.

В грудні 1942 року провокатор видав Потіївську групу. Тоді комітет вирішив напасти на Потіївку, розгромити жандармерію і визволити товаришів, але операція провалилася, гітлерівці заарештували ще багатьох підпільників. Серед них був і керівник організації Іван Чорний. Після двотижневих катувань 14 січня 1943 року фашисти закопали славного патріота живцем на подвір'ї Потіївської жандармерії.

Комісар та Іван Костьович довго розмовляли з комсомольцями. Їх і ще кількох підпільників узяли до загону.

Вечері на заставу П'ятишкіна з села Шершні прийшло четверо полтавчанок — Надія Ічанська, Ганна Сальник, Євдокія Кучерявенко та Надія Угоденко. Дівчаткам років по сімнадцять-вісімнадцять, усі вони з одного села і йдуть додому в рідну свою Григорівку Гребінківського району. 5 лютого їх загнали у вагони на станції Гребінка й повезли до Німеччини. Аж за Бугом, у Польщі, їм удалося втекти. Буг перейшли по кризі, допомогли поляки. Йшли помалу, обережно, минаючи міста, станції і села, де стояли поліцаї...

Вислухавши дівчат, Сидір Артемович запропонував:

— А що, дівчата, поки нам з вами по дорозі, підемо разом, а там я скажу, куди подітися.

Надя Ічанська, яка, видно, серед подруг за отамана, почервоніла від хвилювання:

— Ви вже нас лишайте в себе! Все одно прийдеш додому і потрапиш в реєстри фашистських людоловів.

Надю підтримав Павловський, і дівчат зарахували до загону.

Україна 1943 року нагадує порохову бочку, яка може вибухнути будь-якої миті. Партизанська війна охоплює все нові й нові райони. Ростає рух опору, і лише брак зброї чи, вірніше, її недостатня кількість стримує організацію нових загонів. Гітлерівці це відчувають. Уздовж дороги Київ — Житомир — Ровно українців переганяють у Ємільчинський та Овруцький райони, натомість поселяють фольксдойчів. Усі німецькі колоністи, навіть жінки, озброєні гвинтівками. Деякі розвідгрупи не змогли пробитися до асфальту, наткнувшись на такі поселення. Боротьба загострюється. Опір окупантам зростає, набираючи у край різноманітних форм.

...День 5 березня видався напружений. Ворожі гарнізони Житомира, Коростеня, Коростишева й Малина

поповнювались військами. Гітлерівців стримувало лише бездоріжжя; вони не могли кинути проти нас свою техніку. Хай тільки притисне бодай легкий мороз, і карателі посунуть до лісу з танками й бронемашинами. Затримує бездоріжжя й нас, а ще на шляху в Кодринські ліси перешкоджає річка Тетерів. Отже, стоятимемо, поки не розвідаємо переправу біля Межирічки і запасний шлях на північ через Іршу.

Надвечір до штабу зайшов черговий по гарнізону Саша Тютєрев:

— На заставі 4-ї роти затримали якогось дідуса, що нібито їде до Ковпака. Павло Степанович направив його до штабу.

Я заглянув у передпокій. На лаві сидів невисокий дідусь років семидесяти, з руським довгим чубом і рудуватою борідкою. Привітавшись, я запитав, що йому потрібно.

— Я — священик села Шершні, Андрій Іванов. Привітаю вас за вас, командира.

— У вас яка справа? Може, я її вирішу?

— Ні. Я до командира особисто. А справа? Скажіть, що шершнівський піп привіз йому своє благословення.

Я пішов до Ковпака. Сидір Артемович розсміявся й наказав кликати старого до себе. Невдовзі Політуха заніс у кімнату і «благословення» — баклажку перваку-самогону, відра на півтора.

Отець Андрій виявився чоловіком щирим і компанійським. Коли Політуха приніс баклажку, він сказав:

— Аби не думав, що отрута, дай сюди склянку та чогось заїсти. Без закуски я не можу.

Піп вихилив майже повну склянку, закусив шинкою та холодним м'ясом. Мабуть, це було неввічливо, але я дивився на нього, не приховуючи своєї цікавості, — такого попа я ще не бачив.

— Ти чого так на мене дивишся? Думаєш — піп, нероба, п'яниця! А я, хлопче, потомственный робітник! Учасник двох революцій! Фрезерувальник — золоті руки! Отець Андрій поклав на стіл великі натруджені долоні, які більш за все свідчили, що він каже правду.

— Тільки на «Арсеналі» працював без перерви тридцять шість років! — Заспокоївшись, Андрій Іванович розповів нам свою незвичайну історію.

В 1890 році один із керівників Києво-Печерської лаври поїхав на свою батьківщину, в Смоленську губернію,

і взяв звідти круглого сироту, п'ятнадцятирічного Андрійка Іванова. До чернечого життя нахилу в хлопця не виявилось, і його влаштували учнем слюсаря в монастирських майстернях, гадаючи виховати для лаври покірного робітника. Але хлопець невдовзі перекинувся на «Арсенал». З «Арсеналом» пов'язане все життя Андрія Івановича. Там він одружився, виростив з дружиною синів і дочок. З «Арсеналу» пішов на пенсію. Дружина померла. Він мешкав разом з донькою Марфою — бухгалтером житлово-комунального відділу заводу. Коли вибухнула війна, старший син Олександр був у Червоній Армії, він і тепер воює з фашистами, всі діти на сході з «Арсеналом», тільки Марфа з сином Віктором не встигла виїхати з Києва. Зостався в місті й Андрій Іванович.

З того, що випало йому зазнати в Києві, голод не був найстрашнішим випробуванням. Родина жила на платню доньки, яка влаштувалась прибиральницею, — за її гроші на базарі можна було купити хіба що буханець хліба чи десять склянок пшона!

Страшніший за голод був фашистський терор. Шодня — облави, арешти, розстріли. Скрізь таблички «Нур фюр дойче!» — «Тільки для німців». Об'їдати доньку й онука Андрій Іванович не хотів. Лишалось одне — шукати роботу. Як на свої шістдесят шість, він почував себе добре і міг би працювати, але щоб він не робив, усе йшло б на користь ворогові, допомагало б німцям воювати проти його дітей. Якось уночі у Андрія Івановича майнула думка про священство. З часом та думка міцніла, набирала виразних форм. Ще в 1905 році й під час Жовтневої революції Андрій Іванович мав зв'язки з підпіллям. Надійніше за все було зустрічатися в соборі Києво-Печерської лаври. Отак і тепер — піп-підпільник для кожної організації знахідка. Користі від його служби гітлерівцям жодної, якщо ж удасться зв'язатися з партизанами!.. І Андрій Іванович пішов на курси попів, які відкрилися в Покровському монастирі. Навчання велось прискороною метою, кадрів не вистачало. Одного разу його викликали до єпископа. Запитали «Скільки книг Мойсея?» — «П'ять». — «Скільки соборів?» — «Сім». Проекзаменували, як вінчати, ховати, хрестити. Наступної неділі висвятили в попи й послали до Шершнів.

— Що я можу сказати? Минулої осені я зв'язався

з партизанами. Виконую завдання загону по дальній розвідці в Житомирі, Коростені. Раз їздив навіть до Києва. В церкві читаю не тільки євангеліє, буває що й зведення Радінформбюро. В проповідях навчаю людей, як жити, боротись і не коритися. Жодного поліція в моєму приході нема. Коли й пришлють якогось чужого, то бог його забирає до себе.

На розмову завітав до нас і Семен Васильович, запросили Коробова, Вершигору. Як живуть люди на селах, ми бачили, тому просили Андрія Івановича розповісти про місто.

В містах людям ще важче. Середній заробіток робітника або службовця 300—350 карбованців. У Києві по карточках дають на місяць 8 кілограмів просяного хліба, два кілограми пшона чи проса і 800 грамів «м'ясних виробів» (звичайно це ліверна ковбаса, здебільшого зіпсована). Решту треба докупити на базарі, а там, хоч торгівля продуктами й заборонена, спекулянти деруть шалені гроші. В Києві та й у Житомирі кілограм хліба коштує 160—200 карбованців, склянка пшона — 15—20, фунт м'яса — 300, літр молока — 100, яйце — 17—20. Сало й масло ціняться майже на вагу золота — за кілограм платять 1500—2000 карбованців. Тисячі горожан ходять міняти останню одежину на хліб та картоплю.

Що дешево, так це людське життя. У Коростені гітлерівці влаштували продаж дітей-сиріт. Хлопчиків продавали по чотири марки, а дівчаток по дві!

Промисловість занепала. На Житомирщині, крім кількох спирто- і маслозаводів та млинів, жодне підприємство не діє. В містах безробіття і от, начебто підсобляючи населенню, людей вивозять у рабство до Німеччини. Грошей заробити немає де, а податки страшні. Андрій Іванович перелічує: подушний, поземельний, на розвиток земгромади, одноразовий, районований, «за звільнення», страховка, податок на собак тощо.

...Семен Васильович спитав:

— Андрію Івановичу, пробачте мені. Ви вірите в бога?

Підпільник усміхнувся:

— Я вас розумію. Знаєте, виховуючись у Лаврі, я до самої війни вірив. Діти в мене комуністи. Я їм не заважав, вони ж хотіли перевиховати мене, але я уникав тих розмов. Тепер, коли я ближче ознайомився з князями церкви, моя віра похитнулася. Знаєте, і Полікарп,

глава церкви на окупованій німцями Україні, і наш Іларіон Житомирський, це — справжні бандити, гестапівці в рясах, які продають і бога, і Батьківщину дешевше, ніж Іуда Христа. Вони похитнули мою віру. Коли я порівняв звірства «боголюбців» і гуманізм атеїстів, то порівняння виходить не на користь святої церкви. А от у наш народ, у нашу перемогу над ворогами я вірю!

Лише перед світанком поїхав Андрій Іванович у Шершні, захопивши пакунок листівок, газет і журналів.

Пізно уночі 6 березня повернулися розвідники лейтенанта М. Гапоненка, що ходили до Межирічки. Переправа через Тетерів учора вранці здавалася справою надійною. Великих гарнізонів поблизу не спостерігалось. Але це було вчора, а що буде завтра — ніхто не знає!..

На зворотному шляху в селі Нянівка Гапоненко зіткнувся з фашистською розвідкою. Гітлерівці їхали з Малина. Ворог промацує зі сходу.

...Вночі підморозило. Сьогодні вранці, коли сонце піднялося над обрієм, до цвинтаря на краю села, де стояла застава від роти П'ятишкіна, підійшла автомашина з піхотою. Кулеметник Шведов ударив не по машині, а по гітлерівцях, які сиділи в кузові. Ті попадали, ховаючись за бортами, а шофер, не гаючи часу, розвернувся й вивів машину з-під обстрілу.

За годину на цій же дорозі від села Добринь показали карателі. Мало не двісті фашистів розвернулося цепом і рушили до села, безладно стріляючи з автоматів кулями «дум-дум». Солдатів двадцять переправилося через річку Тростяницю. Партизани мовчали. Коли гітлерівці наблизилися метрів на 150—200, четверта відкрила вогонь. З правого флангу, обтікаючи ворожі бойові порядки, пішла дев'ята рота Д. І. Бакрадзе. Як тільки на флангах затріщали партизанські автомати, карателі в паніці почали втікати. На полі бою лишилося десять трупів, ручний кулемет, диски, гвинтівки, патрони. Партизани захопили двох полонених. Командир, було, наказав підняти по тривозі 3-ю роту Карпенка й артилерію, але гітлерівці більше не наступали.

На допиті полонені посвідчили, що це були підрозділи коростенського гарнізону. Резервів у них немає, хіба що під'їдуть частини з Житомира.

Чекати повторного нападу не було сенсу. Ковпак наказав викликати Матющенка, Абрамова. 3-й батальйон виходить о 16.00 з Будилівки на Межирічку, з тим щоб,

прикривши Межирічку від Радомишля і станції Ірша, влаштувати до приходу з'єднання переправу через Терів.

За дві години виходить усе з'єднання. Кінцева мета — Кодринські ліси, села Кримок і Хомівка.

9 березня

Лише нині ополудні закінчився перехід Гута Потіївська — Кримок. Зустрічаючи Новий 1943 рік, ковпаківці встановили своєрідний рекорд витривалості: за одним разом, бездоріжжям, Пінськими болотами, перейшли з Іванової Слободи до Юрковичів, покривши за 34 години 90 кілометрів! Тоді здавалося, що це вже межа! Перехід Гута Потіївська — Кримок показав: ніхто не знає, де межа людських сил! Сорок дві години тривав цей безприкладний марш. Сорок дві години — сорок шість кілометрів! Дорогу, що вчора дзвеніла од морозу під копитами коней, розвезло. Балочки, низини залило водою. За кілька годин маршу коні пристали, й бійцям доводилося з багнюки витягувати і їх, і вози. Валянки вбирали воду, як губка, проте й тим, хто в чоботях, не було легше. Партизани забрюхалися, змокли. На ранок і коні, і люди ледь волочили ноги. Добре, коли край шляху траплявся переліг чи конюшина — по траві легше ступати.

Вчора між Ходорами й Межирічкою нас застало сонце. Під його ласкавим промінням парувала земля. Йшла пара і від зморених коней та бійців. Коли сонце вже підбилося височенько, колону наздогнали розвідники — відділення Володі Лапіна ходило на шосе Житомир — Коростень. Весь день 7 березня по ньому гітлерівці перекидали на автомашинах у Коростень частини житомирського гарнізону. Коли Петро Петрович доповів про це командирові, Ковпак сказав:

— Не страшне нам жодне угруповання. Пішки не здоженуть, а машинами не проїдуть. Бачиш, що робиться,— Ковпак показав на колону.— А літаків, по правді сказати, я й сам боюся. Погода саме льотна.

По колоні йде команда стежити за повітрям і, в разі нападу, бити по літаках з кулеметів і протитанкових рушниць.

О 10-й ранку підрозділи авангарду прибули в Межи-річку. Лід на Тетереві здувся, під берегом з'явилися за-крайки і вода вже розливалася лугом. До переправи під'їхав Ковпак. На допомогу батальйонові Матюценка, який наводив переправу, кинули роти авангарду. Партизани розібрали в «громадському дворі» кілька сараїв, знайшли запаси деревини, дошок. Через річку, по льоду, навели міст, і о 17.00 почалася переправа.

Вода прибувала, затоплюючи заплаву. Лише надвечір останні підрозділи перебралися за Тетерів, зруйнувавши за собою мости. Обози Матюценка вже підходили до узлісся, коли з Межирічки вдарили ворожі кулемети. В батальйоні поранило кількох бійців, убило пару коней. Прикриваючи колону від нападу з Межирічки, Сидір Артемович лишив на узліссі батарею, і Григорій Якович, який zostався на переправі доти, поки не переїхала остання підвода, наказав Анисимову подавити ворожі кулемети. Від пострілів наших гармат фашисти розбіглися. Тільки вранці 9 березня останні партизанські підрозділи розмістилися на відпочинок. 1-й, 2-й, 4-й батальйони в селі Кримок, а батальйон Ф. Д. Матюценка в Хомівці Радомишльського району.

В Кримку на нас чекав В. А. Ташланов. Розвідуючи район Радомишль — Кодра — Тетерів, він повертався назад і біля лісозаводу зустрів гітлерівців, що їхали автомашиною. Зав'язався бій. Фашисти розбіглися лісом, кинувши на дорозі автомашину і двох забитих. В бою поранило Ташланова, і розвідники привезли його на автомашині в Кримок. Ташланов доповів, що в Радомишлі діє підпільна організація. Тамтешні товариші під загрозою провалу й шукають партизанів, щоб приєднатися до загону.

Семен Васильович наказав у Берізцях поставити заставу — роту П. С. П'ятишкіна, якому й доручив вивести підпільників з Радомишля.

Петро Петрович виряджав розвідників, а ми з Григорієм Яковичем цілу ніч з 8 на 9 березня перевіряли оборону — люди перевтомилися так, що й найвитриваліший міг звалитися й заснути.

Сьогодні вранці розвідники повідомили, що ворог з'явився на лівому березі Тетерева. Мичко, який ходив на шосе, каже, що в Ставищах і Кочерові повно вантажок з піхотою, але Ковпак над усе боїться авіації. Всі

обози замаскували під повітками. Всякий рух по вулицях обмежений.

О 10.30 над Кримком залопотів «костиль». Облетів село й подався на Радомишль. Невдовзі все уляглося, і за годину Єфремов повідомляв, що по шляху на Радомишль чути гудіння автомашин. Зв'язковий 5-ї роти Ваня Афанашенко зауважив: «Схоже, що буксує в лощині». Попереду в Берізцях стояла застава П'ятишкіна, і Григорій Якович попередив Єфремова, щоб діяв обережно і не відкрив чого доброго вогню по своїх. Не встиг Афанашенко доїхати в роту, як біля штабу зупинилась автомашина. В кабіні сидів Федя Старов, а Яша Беляєв та Ваня Полевой пильнували в кузові полонених — гітлерівця й шофера українця.

...Об 11.00 на заставу П'ятишкіна в Берізцях під'їхала автомашина. Вася Алексеев, відділення якого стояло край села, ще здалеку помітив, що в кузові сидять лише троє, і наказав пропустити машину до Берізців. Коли її спинили, гітлерівець, який сидів поруч з шофером, прийняв наших хлопців за поліцаїв і виліз із кабіни. Поліцаї в кузові одразу ж збагнули що й до чого. Один схопився за гвинтівку, але кулеметник Вася Максимущкін короткою чергою зрізав двох, третій підняв руки.

Петро Петрович за допомогою Тартаковського взявся допитувати фашиста, котрий лише сьогодні виїхав з Радомишля, але, насмерть переляканий, той знай твердив: «Іх бін бухгалтер!» Шофер сказав, що в Радомишль прибули вантажки з піхотою, але в місті поки що тихо. Про нас не знають... Однак виявилось, що таки знають! О 13.00 над селом загув транспортний літак Ю-52, і на Кримок посипалися бомби та міни. Видно, що бомбометання було льотчикові в новину, а тут ще небо довкола крають пасма трасуючих куль, і літак, набравши висоту, зник.

І все-таки, як не дивно, а в Радомишлі нічого не знали. Не встиг літак відлетіти від Кримка, як на заставу П'ятишкіна знову під'їхала вантажка. Алексеев захопив і її, знищивши двох гітлерівців і поліцаєв. Фашисти заплатилися за свою безпечність.

Вивести підпільників не пощастило. До Радомишля після полудня стали прибувати війська. Частина піхоти зосталася в місті, а решта пішла через Лутівку, Чудин на Межирічку. З'явилися фашисти й на станції Ірша і

Тетерів. Лише на сході, в напрямку Києва, до якого було вже 75—80 кілометрів, усе спокійно.

Не розкриваючи своїх намірів, командир і Семен Васильович працювали над картою, вивчаючи по кілометрові район дій. Сидір Артемович витяг з кишені свою лупу й уважно розглядав щось. Далі попросив десятикілометровку, але й вона його не задовольнила.

— А принеси мені, Василю, карту з адміністративним поділом!

І завжди стриманий Ковпак аж скрикнув від задоволення:

— Щоб я вмер! Семене Васильовичу, адже ми й досі в Житомирській області і це житомирські карателі, а в Києві про нас ще нічого не знають!

Ковпак з комісаром довго обмірковують становище. Один за одним відпадають різні варіанти. Спочатку виник план зробити марш-кидок на північ від залізниці, на територію Київщини з тим розрахунком, що житомирські карателі тоді від нас одстануть, але для цього треба подолати щонайменше півсотні кілометрів. А втім, немає певності, що київські та житомирські карателі не змовляться, і тоді нам доведеться ще важче. Зупинилися на тому, що штаб розробить маршрут до села Мирчі Радомишльського району, однак, хоч розвідники доповідають, що дорога в лісі ще тримається, було видно: план — не реальний. Ковпак вирішив зробити так: зайняти оборону в селах Кодра, Соболівка, Макарівська Буда і повторити веселівський варіант, тобто виснажити ворога в оборонному бою і в слухну мить ударами з флангів розбити наголову. Дарма, що сонце заходить о 7-й вечора, вихід призначили на 6-у годину — дорога весь час тягнеться лісом.

Але й ці турботи не завадили Ковпакові послати в навколишні села оперативні групи, роздати колгоспникам заготовлений фашистами хліб, худобу, картоплю та сіно. За вчора й сьогодні роздано ще 120 тонн зерна, 170 тонн картоплі, 410 голів овець й майже 600 тонн сіна,

Зшиток десятий НА КИЇВЩИНІ

14 березня

П'ятий день ми на Київщині. Час пролетів у такій напрузі, в такому шаленому темпі, що зрозуміти, чого добивається Ковпак, навіть нам, штабникам, було важко, а втім, на роздуми не лишалося й хвилини. Іли й то на ходу, а відпочивали уривками. Лише за останніх кілька днів дещо прояснилося, сьогодні ж навіть трапилася вільна година, і я хоч коротко занотую події.

...До заходу сонця лишалося більше години, коли господарники заходилися виганяти худобу. 9 березня вона мала особливе значення — надійшли відомості, що залізничний переїзд заміновано, і наша худоба — це вже не тільки харчі, а й сапери, які знешкоджують мінні поля. Худоба під прикриттям роти Ф. А. Сивопляса вийшла з села і, розсипавшись по дорозі, саме минала лужок перед лісом, коли з'явився «костиль». Побачивши череду, льотчик ударив з кулеметів. На нещасних тварин посипалися кулі, гранати. Великої шкоди обстріл не заподіяв, і, крім двох-трьох забитих корів, утрат не було, однак ми затрималися в Кримку на кілька годин, щоб дочекатися сутінків. Ковпак побоювався, щоб за розвідником не прилетіли штурмовики або пікіруючі бомбардувальники Ю-88.

Нарешті стемніло. Колона лаштувалася в дорогу. Саме в цей час із Берізців під'їхала вантажка з бійцями 4-ї роти. Вася Алексеев доповів, що рота іде слідом, але вони бачили, як від річки Тетерів на Кримок сунули ворожі цепи. Створилася загроза: гітлерівці можуть ударити нам «по хвосту» і одрізати 4-у роту.

Ковпак наказав залишити 6-у роту, яка замикала колону, і взвод 9-ї, щоб прикрити відхід П'ятишкіна. Важко сказати, які наміри в карателів. Зустрівши опір,

фашисти обстріляли село з кулеметів і, густо кидаючи ракети, подалися назад за річку.

Напад авіації, перестрілка з карателями — це все затримало колону на добрих три години, і в Кодру, замість 21.30 за графіком, ми прибули о 2-й ночі. Далі йти вже не було сенсу — ранок застав би нас на переїзді через залізницю. Тому Ковпак наказав зупинитися в Кодрі. Комісар тут же уточнив: у Кодрі — 1-й та 2-й батальйони, 3-й — у Макарівській Буді і 4-й — у Соболівці.

Розмістивши підрозділи, я вернувся до штабу. Ковпак, Руднев, Базима і Вершигора сиділи за картою. Видно, що командир з комісаром ще вдень обдумали план бою в Кодрі. Уточнивши ще раз дані розвідки, Ковпак виклав нам схему бою. Як і все, що він робив, план був вивершений і гранично простий:

— У нас «на хвості» житомирські каратели, які женуться за нами ще від Коростеня. Там є й наші «хрещеники» по Гуті Потіївській та Нянівці. Основні сили карателів — у Радомишлі та десять автомашин — у Ставищах. Радомишлянські подадуться від Кримка тією дорогою, що прийшли ми, а ставищанські будуть нас «переймати» десь у районі Гутища та Буяна. З півночі од залізниці мало ймовірно, щоб німці наступали; вони будуть нас зустрічати на залізниці, але, про всяк випадок, 3-й батальйон у Макарівській Буді та 4-й у Соболівці прикриватимуть наш тил. Вони ж і резерв.

Ковпак, піднявши окуляри на чоло, додав:

— Нам треба зустріти «гостей» як годиться. За кілометр од села, ще в лісі, займуть оборону 2-й батальйон Кульбаки і 5-а рота Єфремова. У них буде десь близько тридцяти кулеметів, лише станкачів дванадцять! Не кажу вже про кулеметників, таких, як Ванно Рехвіашвілі та Бондаренко!.. Кілометрів за два-три від оборони виставити сильні застави, які б змусили ворога розгорнутися в бойові порядки і з боєм наступати по лісу. Снігу в лісі лежить чимало, і, поки німці доберуться до основної оборони, запал весь вийде. А тут в лоб ударять станкачі, міномети, а на фланги кинемо Карпенкових і Цимбалових автоматників.

Наша «військова рада» доповнила цей план. Отож, 2-й батальйон виставляв ще одну заставу на хуторі Гутище. На випадок нападу заставка мала з боєм відхо-

дити на Кодру, а по флангах і в тил повинні були вдарити 8-а та 9-а роти, а згодом і 6-а, яка перекриватиме в лісі дорогу на Буян.

...10 березня ще до схід сонця я перевірів оборону в 2-му батальйоні і 5-й роті, побував на заставах. Від 2-го батальйону в заставі 2-а рота. Г. М. Коровченко разом зі своїм політруком П. М. Вислим розставив людей в обороні, розвідав проміжні рубежі. В 5-й на заставі взвод Дем'яна Биваліна. Коли я під'їхав туди, політрук Василь Минаєв саме вів розмову з комуністами й комсомольцями взводу.

Ковпак, дізнавшись, що в Кодрі забуртовано близько 100 тонн картоплі й заготовлено 15 тонн зерна, викликав М. І. Павловського і звелів усе це роздати населенню. Біля станції Буян, кажуть, працює лісозавод, туди послали 10-у роту Т. М. Курочкина. Охорона станції і лісозаводу — шістнадцять чоловік, але вже не «козачки», а «легіонери» з так званого «туркестанського легіону», сформованого теж у таборах для військовополонених з уродженців середньоазіатських республік, — перейшла на бік партизанів. «Легіонери» були вдягнені у німецьку форму, мали на озброєнні гвинтівки й один ручний кулемет.

Минаючи великі калюжі, «легіонери» — хлопці років по 20—25 — строем підійшли до штабу. Майже всі вони потрапили в полон улітку 1942 року. Коробов кілька разів фотографує групу, обличчя задоволені, усміхнені. Видно, радіють, потрапивши до своїх.

До обіду ще було так-сяк, а далі час неначе зупинився. Всі сторожко прислухаються, коли почнеться бій. Григорій Якович одягнув свою ватянку, підперезався поясом з дисками і сидить готовий будь-коли податися на КП Кульбаки. Семен Васильович нервово палить цигарку за цигаркою:

— Слово честі, краще вести бій, ніж його чекати!

Ковпак, у високій шапці, довгому кожусі, з великою патерицею, неквапом походжає вулицею. Слідом кроків за п'ять — Гаврилов і Матвеев. Коробов, зробивши кілька знімків, довго дивиться на командира:

— Дивіться, чисто Іван Грозний!..

...Хоч як довго чекали бою, а він грянув несподівано. О 15.00 в бік застави Коровченка застояну тишу розкраяли кулеметні черги і гвинтівочні постріли. І ось примчав звідти Ваня Боженко: на заставу наступає з

півтораєста гітлерівців. Коровченко веде бій, сподіваючись, що в дію вступлять головні сили. Григорій Якович поїхав на КП Кульбаки. Ковпак спочатку його не відпустив, а потім, наказавши комендантові штабу Кокіну, білобровому здорованю, супроводити начальника штабу — відпустив. Я залишився на КП командира. Бій розгорявся. В лісі гриміли вибухи мін, гранат, тріскотіли кулемети і автомати. Ковпак стояв на ганку. Спокійний і незворушний, він прислухався до пекельної симфонії бою. Видно, все йшло за його задумом, бо Сидір Артемович, іноді всміхаючись, попихував самокруткою. Відчувши якусь затримку на правому фланзі, він тут же кинув на допомогу Цимбалові 4-у роту П. С. П'ятишкіна.

Не минуло й години. Ще чути автоматні черги, але бій, можна вважати, закінчився. Один за одним приїждять зв'язкові з підрозділів — ворог розбитий наголову! Рештки карателів, кидаючи кожухи, шинелі, навіть каски, розбігаються по лісу, тікаючи на Радомишль. Партизани ганяють у лісі гітлерівців, які з переляку заблукали і не знаходять дороги на Кримок.

Стрілянина влягалася. З лісу вже прибули зранені партизани. Ковпак хотів, було, піти до санчастини, коли прискакав зв'язковий з Гутища. Командир роти В. І. Тимченко доповідав, що 300—350 гітлерівців наступають на хутір. Під прикриттям взводу Степана Єресья Тимченко вийшов з хутора, зайняв оборону по узліссяю й веде бій.

Спочатку командир гадав ввести в дію 8-у та 9-у роти, згідно з планом, однак ворог був сильніший, ніж ми гадали. Тут саме вивільнилися підрозділи з радомишльського напрямку, і Ковпак наказав кинути на допомогу Тимченкові 2-у, 6-у і 10-у роти 1-го батальйону, а також дві роти глухівчан. Навальною атакою з флангів партизани зім'яли карателів. Розгром був повний. Житомирського угруповання вже не існувало...

Настав вечір. Ковпак слухав доповіді Карпенка й Єфремова, підрозділи яких вийшли з бою, коли до штабу ввійшов Вершигора, тримаючи пачку солдатських книжок вбитих гітлерівців. Сидір Артемович зупинив Карпенка.

— Що там у тебе, підполковнику!

— Знаєте, хто сьогодні воював проти нас у Кодрі?

— Фашисти, гітлерівці.

— Воно то так, але ці фашисти наші, доморослі. То

був батальйон СС «Майн Дойчланд» — «Моя Німеччина», сформований у травні минулого року з молодих німців-колоністів на Житомирщині! Наші радянські громадяни, більшість яких народилася після Жовтня! Скільки ж треба часу, щоб виховати справжню людину?!

— Ех, братику! Не так ти ставиш питання! Ось що скажи: скільки треба часу, щоб засобами фашистської пропаганди перетворити обмеженого куркуленка в запеклого ворога Радянської влади? У кожної нації є чи були свої багаті і свої бідняки. Німецькі колоністи — це здебільшого куркульня, якій Радянська влада обрізала крила. От вони й воюють проти неї, як будь-який класовий ворог!

...А донесення все надходять і надходять. У бою під Кодрою Макарівського району, загинув Микола Махлін, або, як його звали в роті, Колька Мудрий, комендант штабу Михайло Кокін, зв'язковий з 8-ї роти комсомолец Володя Шишов, командир взводу з 2-ї роти глухівчан Василь Кисельов, Настуся Стасенко і ще тринадцять бійців. Сорок одного партизана поранило. У 5-й роті поранило командира кулеметного взводу Ваню Рехвіашвілі, політрука В. Минаєва, взводного Дем'яна Биваліна. В 3-й — комсорга Миколу Ігнат'єва, командира взводу Ваню Демченка. В 9-й — помічника командира роти Олексія Деркача. В 10-й пропав безвісти молодий партизан учитель Адам Гусак, який тиждень тому прийшов до загону.

Ми лише о дев'ятій вечора рушили з Кодри. Маршрут проти вчорашнього змінили, і Ковпак призначив стоянку в селі Блідча Іванківського району.

Десь у лісі за Соболівкою до Вершигори привели вже немолоду жінку, яка назвалася Марією Стукало, зв'язковою місцевого партизанського загону. Почувши гуркіт бою в Кодрі, їхній командир послав Марію на зв'язок. Петро Петрович доповів про це командирові й комісару. Сидір Артемович звелів разом з жінкою посплати Ваню Архипова і п'ятьох розвідників, аби зв'язатися з командуванням того загону.

Уже сходило сонце, коли ми 11 березня дійшли до залізниці Коростень — Київ. Комісар хвилювався, що тут фашисти переріжуть нам шлях, і тоді доведеться пробиватися до Блідчі з боем. Як не дивно, переїзд охороняв лише рій гітлерівців з ручним кулеметом. Розвідрота, що йшла в ГПЗ, знищила охорону, захопила

кулемет і трьох полонених. На станції Тетерів зчинилася тривога. В небо злетіли ракети. Гітлерівці навіть обстрілювали нашу колону, що протягом двох годин рухалася через переїзд, та до нас від станції було кілометрів чотири, і нам та стрілянина шкоди не завдала.

Ще в дорозі Ковпак наказав вислати наперед кінну розвідку Саші Ленкіна і квартир'єрів, захопити Блідчу, поставити вартового біля телефону, перекрити всі виходи і з села нікого не випускати.

Село Блідча широко розкинулось на піщаних горбах уздовж річки Тетерів. Добротні просторі будинки, гостинні люди. Місця вистачить всім, і я посилаю Віктора Бабичева з донесенням до Ковпака. Командир наказав розміщувати всі батальйони в Блідчі. 3-й батальйон Ф. Д. Матющенка розміщується на хуторі, по дорозі на Коленці — Іванків. Поряд з ним — 4-й батальйон В. Подоляки. 1-й і 2-й перекривають дорогу на південь і схід.

Вертаючись до штабу, я заїхав у старостат, де розмістилися зв'язкові. Там були командир, комісар, Іван Костьович, Григорій Якович і Петро Петрович. Біля телефону сидів Мишко Тартаковський і щось писав у зошиті. Ось він сказав: «Поки все!» — і повісив трубку.

Виявилось, що на одному проводі тут кілька телефонів. Іванків намагався викликати Блідчу, яка, звісно, мовчала; далі почав розмову з Коленцями і Руднею-Тальською, аби через них дізнатися, що діється в Блідчі. Мишко встиг коротко занотувати цю розмову:

І в а н к і в: — Блідча, Блідча! Що за чорт!

Блідча мовчить. Після короткої паузи знову кличуть Блідчу. В розмову втручається поліцай села Коленці: — Слухайте, Іванків, хто це говорить?

І в а н к і в: — Це начальник поліції. А ви хто?

К о л е н ц і: Це з Коленців поліцай, хіба ти мене не впізнав? А в Блідчі, знать, старшина запив, ну, і в старостаті нікого немає.

І в а н к і в: Якшо так, то це добре, та мені здається, що там щось не те. Мабуть, хлопці прибули. Ти підожди, я подзвоню в Рудню Тальську.

І в а н к і в: Рудня, Рудня Тальська!

Р у д н я: Рудня Тальська слухає.

І в а н к і в: Хто це?

Р у д н я: Старший поліцай.

І в а н к і в: Що там у вас нового?

Рудня: Були хлопці.

Іванків: У чому вдягнені.

Рудня: У різному, є в цивільному, є і в німецькому.

Іванків: Так це ж наші, як ти не впізнав?

Рудня: Ні, це не наші, бо забрали у старшини кабана, і всі вони з совіцькими автоматами.

Іванків: А ви спитали б у них, хто вони такі.

Рудня: Та спитали б. Поліцаї всі розбіглися, зостався я сам. От зараз і думаю, куди сховатися.

Іванків: Треба зібратися й оборонятись.

Рудня: Нема кому оборонятися, і патронів кіт наплавав.

Іванків: Так патрони лежать у засіку в коморі. Я там у вівсі минулого разу цілий ящик лишив.

Ковпак наказує негайно послати вершників, і невдовзі вони привозять овес і патрони.

Іванків ще кілька разів намагається викликати Блідчу, потім Рудню Тальську. Блідча, як і раніше, мовчить. Мовчить і Рудня Тальська, де партизани обірвали телефон. Видно, що тривога в Іванкові наростає. Знову дзвонять з Іванкова.

Іванків: Коленці, Коленці!

Коленці: Коленці слухають. Біля телефону писар управи.

Іванків: Слухай, треба дізнатися, що там у Блідчі. Ти пошли якого-небудь дядька з вірьовкою та сокирою, нібито в ліс по дрова, і нехай він з'ясує, що там у Блідчі.

І знову наші секрети затримали дядька з сокирою та вірьовкою. Спочатку розвідник не признавався, потім вирішив за краще розповісти правду. А з Іванкова знову дзвінки:

Іванків: Коленці, Коленці! Ну, як там з розвідкою?

Коленці: Послали, та щось досі не вернувся.

Іванків: Пошли ще на коняці. Знаєш, що зроби, пошли кривого Микиту, дай йому мішок картоплі, а в нього в Блідчі, здається, родичі, так нібито він до них їде. Зрозумів?

Коленці: Та це я зроблю. А що там у вас робиться?

Іванків: У нас чогось усі мотаються. По всьому видно, щось не в порядку. Он прибули машини з німцями, привезли гармату й міномети.

Підслухавши телефонні розмови, партизани до вечора перестріли й схопили чотирьох розвідників з батальйону імперської поліції. Вони на допиті розповіли, що рота їхнього батальйону рухається на Блідчу, щоб знищити партизанів.

За двадцять хвилин з'явилися гітлерівці. Попереду розгорнутим цепом йшло 20 піхотинців. Перша й друга лінії нашої оборони пропустили розвідку до самого хутора і там з десяти метрів розстріляли їх. В тилу ворожої сотні вибухнув шквал вогню і, кидаючи зброю, карателі розбіглися. Партизани підбрали на полі бою станковий і ручний кулемети, гвинтівки, пістолети, гранати.

Так закінчився день 11 березня — наш перший день у Блідчі. Ввечері прибув Ваня Архипов з Іваном Олександровичем Хитриченком, одним з керівників підпілля, колишнім начальником міліції Сталінського району міста Києва.

Ніч минула спокійно. Ранок видався по-весняному теплий, сонячний. Річка мала не сьогодні-завтра очиститися, лід здувся, відколовся од берегів і був ніздрюватий, як мокрий цукор. Ковпак поїхав у батальйон Матющенка, обійшов оборону і, видно, лишився задоволений. Потім довго сидів у штабі за картою, зиркаючи на годинник. Нарешті, не витримав:

— Чого вони там ждуть?! Щоб я вмер, вечір застане!

— Кого ви так чекаєте, Сидоре Артемовичу?

— Та німців же! Мають сьогодні бути, а чогось не видно.

Нарешті о 15.40 з'явилися фашисти, цього разу добірні есесівці, що набили руку в розправах над мирним населенням. Було їх з 200 — 250. Без розвідки гітлерівці навалилися на оборону 3-го батальйону. Збивши застави Лімаєва, вони потіснили 2-у роту І. М. Скопенка, вибили її з першої лінії оборони. Тоді у тил ворога кинулись роти Микулинського й Сивопляса з 4-го батальйону на чолі з начальником штабу батальйону П. О. Брайком. У фланг зі сходу вдарили роти шалигинців І. В. Манжоса та І. Є. Хмари.

Потрапивши у пастку, німці було рвонулися назад, до Іванкова, але звідусіль гатили наші кулемети. Бій розгорявся жорстокий і кривавий. Вогняне кільце змикалося, партизани тіснили ворога до річки.

Гітлерівці під прикриттям свого станкача кинулися

в контратаку, але у вирішальну мить ротний міномет Олексія Палажченка, накрив фашистського кулеметника. Контратака зірвалася. Німці обрушили на Олексія шквал вогню. Відважного бійця поранило, але він не покидав поля бою. В умілих руках юнака ротний міномет став грізною зброєю. Від його влучних пострілів замовк ворожий кулемет, і рота кинулася в атаку. Упав пронизаний кулями, комсомолец Василь Боклаг. Убило командира роти, одного з організаторів Шалигинського партизанського загону І. Є. Хмару. Загинули мінер Євген Гребенюк, Іван Потапов, Сашко Качура. Падали вбиті й поранені товариші, але партизани в єдиному пориві рвалися вперед.

Фашисти не витримали. Для них зостався лише один шлях для відступу: через річку Тетерів. Видно, що це була добірна частина із залізною дисципліною. Насамперед ворог дбав, аби зброя не потрапила до рук партизанів. Кидаючи кожухи, шинелі, каски, навіть чоботи, гітлерівці тягли до річки зброю, топили кулеметні замки, гвинтівочні затвори, патрони.

Рештки батальйону кинулися по крихкій кризі через Тетерів, але мало кому з них пощастило врятуватися. Багатьох поглинула розбурхана ріка. На полі бою зосталося сто одинадцять трупів, гори одягу і чобіт, але тільки три кулемети, два автомати, двадцять гвинтівок та з десяток пістолетів. Вся зброя, крім пістолетів, виведена з ладу: батальйонний міномет без труби, кулемети без замків, гвинтівки без затворів.

...Під час бою Ковпак був на диво спокійний, так, наче все відбувалося на його замовлення. Ще вранці командир звелів розробити операцію по знищенню мостів на дорогах Київ — Іванків і Київ — Бородянка. В ніч з 12 на 13 березня в повітря мали злетіти мости через річки Ірпінь біля Демидова, Здвиж біля Катюжанки і Рудні Шибенської, а також великий міст через Тетерів під Іванковим.

За наказом роти вже мали виходити з Блідчі на ці операції, а в Матющенка все сильніше розгорявся бій. Що робити? Команди, яка б відміняла наказ, не було, і ми потрапили у безвихідь. Довелося питати в Ковпака, і мені ж дісталося на горіхи:

— Хіба хтось відміняв мій наказ? — здивувався Сидір Артемович. — Коровченко і П'ятишкін уже півгодини, як мали вийти! Неподобство!

— А як же бути з Матющенком? За годину він має виходити на Іванківський міст...

— От народ! Так він уже приступив до виконання наказу. Все одно з цією братією довелось б воювати на мосту!

Відчитавши мене, Ковпак сів на колодку, витяг кiset і зачав крутити цигарку. Гуркіт бою все наростає. Сидір Артемович на якусь мить прислухався і, розкуривши цигарку, хитро примружив очі, глянув на Коробова:

— Складна операція, як ти гадаєш, хлопче?

— Так,— відповів Коробов,— завдали ви німцям жару!

— Тобі все німці сняться. Я не про те. Скрутити таку цигарку,— ось вона, складна операція!

Він зятагнувся, випустив хмару диму, глянув на село, на річку. В дію вступили роти 4-го батальйону, оточуючи німців. Ковпак подивився на Коробова й засміявся:

— Складна операція, як ти гадаєш?

— Так. Цигарка на славу.

— Тобі все цигарки сняться. Я не про те. Зараз хлопці карателів беруть в кільце. Знищити ворога — це складна операція!

...Матющенко таки затримався з виходом на операцію по знищенню мосту через Тетерів біля Іванкова. Після жаркого бою партизани приводили себе в порядок, а Федот Данилович приїхав у штаб. Завдання перед ним стояло складне. Міст щойно закінчили будувати. Дерево було ще сире й запалити його не так-то просто. Бракувало вибухівки, і тих сто кілограмів толу, виділених Федотові Даниловичу, розійдеться на те, щоб знищити будівельні механізми, які ще стоять біля мосту. Крім термітних головок Петро Петрович віддав Матющенкові свого «Ангела» і «Жаданий концерт» — гітлерівські кінокартини, захоплені під Ємільчиним. Абрамов знайшов у себе запалювальні бомби, якими нас бомбили в Ляховичах та Пуховичах. Упавши в сніг, бомби не загорілися. Ще тоді він повизбирував усі «запалки» і возив їх з собою. Були такі «запалки» і в Федота Даниловича.

До групи Матющенка ввійшло 217 чоловік — роти І. В. Манжоса, М. Лімаєва і розвідка 3-го батальйону; роти Ф. А. Сивопляса, С. М. Микулинського та розвідка 4-го батальйону на чолі з комбатом В. Подоляком і 3-я рота Ф. А. Карпенка. О першій ночі група вийшла з

Блідчі. О четвертій партизани дісталися до мосту, а коли зійшло сонце, то там, де вчора стояв величезний, майже шістсотметровий міст, вирувала пожежа.

...Подоляко з розвідниками Петром Кашицьким, Дмитром Новаком, Василем Лаврінцем і ротой Сивопляса першим вирвався на міст і знищив охорону. Від Іванкова стала заслоном розвідка 3-го батальйону. Рота Микулинського перекрила дорогу від Києва. Решта партизанів почала «господарювати». Мінер Сашко Горін в кількох місцях підірвав міст. Федя Карпенко, комсорг 3-ї роти М. Ігнат'єв, Яша Мірошніченко, командир взводу шалигинців Никифор Машин, Іван Швайка, Микола Мурашко влаштували підпал мосту. Розвідники 4-го батальйону Петро Кашицький і Дмитро Новак знайшли десь бочки з смолою; хлопці розбивали бочки з палиним, розливали смолу, звозили солому й сіно. І ось міст запалав. Партизани знищили електростанцію, і все її господарство вкупі зі складом лісоматеріалів.

Матющенко був на мосту аж до ранку, поки не впевнився, що гасити там уже нічого.

Вночі, коли партизани палили міст, по Тетереву пішла крига, і розвідники 3-го батальйону лишилися на тому березі. Переправитись біля Іванкова було неможливо. Швайка повів хлопців західним берегом до Блідчі, щоб там, під прикриттям нашої артилерії, подолати річку. Зійшло сонце, гітлерівці побачили на лузі партизанів, і навздогін розвідникам кинулася рота імперської поліції, яка першою, ще ввечері 11 березня скоштувала партизанського «частунку». Швайка переплив на човні річку, і, коли партизани були вже в Блідчі, на березі з'явилися гітлерівці. Першою їх помітила Іра Драпалюк, що патрулювала місцевість. Коли вона доповіла про ворога, Ковпак здивувався:

— Ану, ходімо!

Поблизу Блідчі Тетерів робить велике коліно, повертаючи на Унін. Річка тут не широка, але тепер у повін розлилася, мабуть, на сто метрів. Бистра течія тягне крижини до Дніпра. За річкою — безмежний луг, а генген, на обрії, темніє ліс. Низький луговий берег увесь, як на долоні. Блідча стоїть на високому правому березі, і наступати на село, маючи перед собою розбурхану від повені, бистру річку — марна справа, однак...

Сидір Артемович наказав Цимбалові (це була його ділянка оборони) підпустити карателів якнайближче і

лише тоді відкрити вогонь. Фашистські солдати метрів за чотиреста до берега почали розгортатись у цеп. Наш кулеметник дав чергу. Було видно, як кулі здійсмають фонтанчики болота поблизу гітлерівців. Окупанти попадали. Якийсь час панувала тиша, а потім, коли фашисти короткими перебіжками стали тікати од річки, знову заговорили партизанські кулемети і частина солдатів навіки зосталася на мокрому лузі, а ті, що лишилися живими, сховались в улоговині. Поки лежали, їх не було видно, але, як тільки вони бралися відступати, кулеметна черга змушувала гітлерівців лягати в болото. Ковпак спочатку з інтересом стежив за «полюванням». Потім йому це набридло:

— Ти, Андрію Калиновичу, стрілянину з кулеметів припини. Візьми кількох хлопців з гвинтівками. Вони цю братію триматимуть на мушці. Я прийду пополудні. Тут возні буде аж до вечора.

Ковпак був правий. Сонце хилилося до заходу, а на лузі нічого не змінилось. Останню годину фашисти лежали тихо, навіть не пробуючи звестися. Командир відділення кінної розвідки Костя Руднев, а також добровольці Радик Руднев, Ваня Юдін, Мишко Семенистий, Валентин Ніколаєв, Валентин Косіченко переправилися на човні, стали обходити гітлерівців лугом. Видно, солдати помітили партизанів, бо заворушилися. Ковпак, що саме вийшов на берег, звелів ударити по улоговині з міномета. Після цього карателі заспокоїлися.

Невдовзі Костя Руднев привів двадцять полонених. На всяк випадок Радик здогадався обрізати у них гудзики. Костя зібрав на лузі зброю і, витягнувши затвори, почіпляв на полонених, і вони йшли обвішані гвинтівками, тримаючи в руках штани. Партизани принесли ще й два кулемети.

...Вчора штаб розробив операцію по знищенню залізничного мосту через річку Тетерів на перегоні Тетерів — Ірша. Створено міцну зведену групу з рот 1-го, 2-го і 4-го батальйонів. Всього майже шістьсот чоловік. Групі передано 76-міліметрову гармату. Провести операцію доручили М. І. Павловському, комісаром зведеної групи призначено Я. Г. Паніна. Розважівський загін теж поступив у розпорядження Михайла Івановича. Він мав розробити план операції на місці, тому вчора ж разом з Я. Г. Паніним та І. О. Хитриченком виїхав у супроводі

зводу розвідників Федора Мичка в розташування Розважівського загону до села Радча.

...Ввечері вернувся Коровченко. Через річку Здвиж по шосе Київ—Бородянка стояли два мости: один 125, другий 25 метрів завдовжки. Рота підійшла до Рудні Шибенської о другій годині ночі. Розвідка доповіла, що два дні тому поліцію, яка охороняла міст, замінили гітлерівцями. На обох берегах є бронекорпусики — закопані в землю башти підбитих танків.

Було холодно, і вартові, щоб зігрітися, ходили мостом, кутаючись у шинелі. Розвідники Гриша Цигикало, Василь Громак і Федя Сидоренко безшумно зняли вартових. Глухівчани вдерлися до караульного приміщення й перебили фашистів. Підричники висадили мости в повітря, а потім спалили їх. Рота вернулася без втрат з багатими трофеями.

...Минулої ночі Ковпак не лягав спати. УШПР обіцяв викинути на підготовлений неподалік Блідчі майданчик патрони, тол, медикаменти і живлення для рації. Відпустивши Коровченка, Сидір Артемович ходив по вулиці, дослухаючись чи не гуде літак. Потім, коли він з'явився і командиріві доповіли, що вантаж підібрано, Ковпак став чекати вибухів на Тетерівському мосту, Вони донеслися близько шостої ранку, а вже передсвітом з каланчі стало видно червону заграву пожежі. Лише тоді Ковпак пішов відпочивати. По полудні з'явився М. І. Павловський з підрозділами. Не було тільки глухівчан.

...Прибувши до Радчі, Михайло Іванович дізнався, що охорону мосту посилено. Крім батальйону ельзасців, які досі охороняли міст і станцію, прибуло ще два батальйони гітлерівців та «козачків». Німці кинули роту «козачків» у село Рудню Пісківську, прикриваючи підступи до мосту з півдня. Оцінивши обстановку, Павловський розподілив сили і поставив завдання кожному підрозділові. У резерві Михайло Іванович лишив 5-у роту Єфремова і Розважівський загін.

Незважаючи на те, що розвіддані були, м'яко кажучи, не зовсім достовірні, операцію здійснили блискуче. 2-а рота А. Цимбала та 8-а С. Горланова, що мали вибити фашистів з гаража, де були казарми, знищити охорону на мості й прикрити наших мінерів, непомітно дісталися до об'єкта. Восьма блокувала караульне приміщення й, розгромивши окупантів, повела наступ на

станцію Тетерів. Друга збила охорону й погнала ворога на західний берег. Наперед вирвалися відділення Миколи Михайленка і дівчата-комсомолки Галя Боженко, Іра Драпалюк та Галя Кваша. Закидавши гранатами окол, Микола з Кузьмою Коровіним перебили обслугу, захопили станковий кулемет. За ними на західний берег перебралися весь взвод М. Ізбекова, комсорг Л. Прутковський, політрук роти Євген Пшеницин.

Восьма тим часом вела бій на станції. Гітлерівці, добре знаючи, що міст уже в руках партизанів, обрушили на нього шквал вогню. І все ж В. Островський, В. Терехов, В. Олійник, О. Горін, В. Прокоф'єв робили своє діло. Будь-якої миті мінер міг вибухнути разом зі своїм смертоносним вантажем. Щоб цього не сталося, Абрамов наказав брати запали окремо, заборонив тим, хто носив вибухівку, мати при собі гранати. Добрих півтори години тривала напружена робота. В другій поранило Василя Паротіна, Олексія Баришнікова, Коротька, Абдуліна.

Нарешті міст заміновано. Пролунав вибух! Прогін падає у воду. Цимбал кинув роту на допомогу Горланову. Провідник з Розважівського загону доповів, що від Тетерева йде вітка залізниці, й мінери спалили ще один міст на дільниці Тетерів — Лісна.

Спалахнув бій на станції. Партизани прорвалися на сінопункт, де було майже 1600 тонн сіна, підготовленого фашистами для відправки на фронт. Микола Черніков знайшов на сінопункті кілька бочок пального, і полум'я охопило велетенські скирти. Хлопці знищили паровоз, 26 платформ, 82 цистерни...

У розпал бою гітлерівці намагалися кинути підкріплення із станції Спартак, але 4-й батальйон Подоляки відбив наступ.

Коли почало світати М. І. Павловський дав сигнал відходити.

...Важко довелося групі 2-го батальйону. Як і було наказано, глухівчани перейшли залізницю. Бій розгорівся виключно жорстокий і кривавий. У Рудні Пісківській виявилось не 120 «козаків», а цілий батальйон гітлерівців — основна ударна сила гарнізону. Лисиця з Шульгою здогадалися про це з сили опору, що чинили його фашисти. Глухівчанам загрожувало повне знищення, та партизани правильно розрахували: їхні бойові дії, що сковують сили ворога, вирішують успіх операції. Лише

тоді, коли пролунав вибух, Лисиця й Шульга стали виводити людей з бою. Була вже восьма година ранку, коли вони одірвалися від гітлерівців і вийшли до переїзду. Застава 4-го батальйону Подоляки була знята, натомість на переїзді стояла міцна фашистська застава, крім того, на підході до станції Тетерів був фашистський ешелон з підкріпленням. Глухівчани розгорнулися в цеп і, прикриваючись вогнем кулеметів на флангах, перебігли колію. Перенесли й поранених. Під час переходу ворожа куля влучила у ногу колишній уздицькій підпільниці Марусі Зінченко. На щастя поруч був Лисиця. Іван Єрофейович підхопив її і виніс з-під обстрілу.

Так було знищено тетерівський міст, котрий охоронявся майже цілим полком гітлерівців, припинено рух на залізниці Київ — Коростень.

...Усе відбувалося за планом. Операція пройшла вдало, ми не знали лише, як склалася доля 4-ї роти — від П'ятишкіна не було жодної звістки. Якщо четверта не вернеться до ранку, на пошуки мала піти розвідка. Однак о 10-й вечора бійці прибули. Хоча Павло Степанович і перевтомлений, він, як завжди, чисто поголений і підтягнутий. Ось як відбувалися події на його ділянці.

Вранці 13 березня 4-а рота зупинилася на узліссі між селами Гаврилівка й Литвинівка. По шосе сунули фашистські автомашини з військом. У Демидове ворог підкинув ще, мабуть, з роту піхоти з важкими кулеметами й мінометами. Зваживши свої сили, П'ятишкін вирішив: коли стемніє, рухатися до Катюжанки, щоб висадити міст через річку Здвиж біля Гути Катюжанської. Ніч видалася темна. Лише о шостій ранку партизани вийшли до мосту. Лісник, який проводив бійців, сказав, що охороняють його місцеві поліцаї, але ввечері було чути гуркіт машин, котрі зупинялися біля мосту.

Павло Степанович вислав уперед відділення Васи́ Алексеєва. Нічний морок перед світанком неначе погустішав. Од річки потягло вогкістю, здійнявся туманець. Хлопці вийшли на шосе. Попереду — Вася Алексеєв, взводний Гриша Юник, за ними кулеметник Вася Максимушкін. Бійці йдуть, не криючись, на весь зріст. Від мосту лунає: «Стій! Хто йде?» Не сповільнюючи кроку, партизани наблизились. Вася гукнув: «Свої!». «Пароль!» — почулось у стані ворога. Крикнувши навмання: «Тринадцять», Алексеєв скосив поліцаєв автоматною чергою. З правого боку від дороги стояла будка і штабель

лісоматеріалу для ремонту моста. Звідти вигулькнули постаті фашистів. Гітлерівці кинулися мостом на той берег. Юник гукнув: «Уперед!» — і партизани, стріляючи на ходу, помчали за гітлерівцями. Відразу за мостом помітили два важкі кулемети на триногах. Один з фашистів, що був там, розгубився, він не міг стріляти, бо вдарив би по своїх.

Перебивши охорону, партизани знищили 120-метрової довжини міст. Захоплено два станкові кулемети, 10 000 патронів, два автомати, гвинтівки, пістолети, ракетницю.

Нарешті, все з'єднання у зборі. Тепер затримуватись у Блідчі недоцільно.

16 березня

Те, що народні месники розгромили житомирських карателів, висадили в повітря залізничний міст через річку Тетерів, підірвали й спалили мости в Іванкові, Катюжанці та Рудні Шибенській, не на жарт стривожило окупаційну владу.

Ковпак знав, де тепер найвразливіше місце ворога, і бив по ньому без промаху. Розвідники повідомляли, що шляхами на захід тягнуться юрми хортистів — рештки розгромлених на Дону дивізій. Угорці деморалізовані, напівроздягнені, голодні. Ходять чутки, наче солдати міняють на хліб зброю і патрони. Гітлерівці збирають ці юрби в Овручі, щоб тут, на порозі партизанського краю, лякаючи гонведів партизанами, відновити дисципліну й сформувати нові полки та дивізії.

Після проведених нами операцій шляхи на Овруч перерізані. Юрби деморалізованих гонведів скупчуються в Києві. Вони вже не кричаться лають фашистів та Гітлера, що втягнув Угорщину в цю страшну війну. Іноді між німцями й угорцями спадають збройні сутички. Щоб навести порядок в місті, гітлерівці хочуть розчистити приміські ліси і дороги від партизанів, тому стягують війська. Розвідка повідомила про концентрацію ворога в Бородянці, Мирчі, Катюжанці та Димері.

В останніх боях ми витратили запас патронів і всю вибухівку. Тепер у нас шлях один — за Тетерів, у великі Мухойдівські ліси, щоб там прийняти літаки, відправити на Велику землю поранених, поповнитися боеприпасами і знову приступати до діла. Петро Петрович

розвідує переправи. Через Тетерів є два мости — в Радомишлі та Коростишеві.

...Перша година ночі. Ми з Петром Петровичем сидимо в штабі, прикидаючи різні варіанти переправи. Раптом до кімнати заходить Ковпак. Хитро мружачи очі, він усміхається, дивиться то на розстелену карту, то на нас.

— Не ламайте, хлопці, голови! Переправлятимемося в Блідчі, — Сидір Артемович глянув на годинник. — Сьогодні!

Вершигора перебив:

— Небезпечно, товаришу командир. Поромна переправа займе не менше доби. Погода льотна, засіче авіація і доведеться воювати на обох берегах!

— А хто тобі сказав, що будемо переправлятися поромом? Сьогодні збудуємо міст. Готуй, Василю, маршрут!

Прокурений палець командира повів з Блідчі на Жереву і між Розважевим та Іванковим у дрімучі ліси над річкою Уж. Неначе читаючи наші думки, Сидір Артемович промовив:

— Може, вони не такі вже й дрімучі, бо наша «триверстка» складена ще за часів царя Гороха, та нічого, довго не стоятимемо, відпочинемо й далі, за Уж.

...Надворі ще було темно, а блідчанські плотарі вийшли на берег ріки. В зимові місяці під поліцейським канчуком люди заготовили й вивезли на берег 13 000 кубометрів добротної деревини. Весною її мали зв'язати в плоти і сплавити до Києва. Тепер дядьки з радістю в'язали наплавний міст. Коробов раз у раз фотографував їхню роботу. Над усе Леоніда Олексійовича захоплювала спритність плотарів і те, що вони обходяться без скоб і цвяхів, самими розпареними «віцями» — лозинами.

Працювали блідчани справді майстерно. Вздовж берега хутко виростав довгий пліт. О 16.00 сплавний майстер Микола Романович Яковенко, що керував «будівництвом», доповів: міст готовий і можна наводити переправу. Прийшли комісар, Іван Костьович, Базима, Павловський. Ковпак дав команду починати. Нижній кінець плоту закріпили біля берега, а верхній, на тросах, почали відпускати. Течія поволі розвернула велетенський пліт і поставила впоперек річки. На середину мосту вийшло чоловік п'ятнадцять плотарів — міст просів, його трохи поїняла вода, але тримався чудово. Ковпак

розцілував Яковенка і наказав, не чекаючи поки стемніє, переправлятися. На узлісся викинули артбатарею, щоб прикрити переправу ар'єргарду.

Блідчани з сльозами на очах проводжали партизанів. Разом з нами пішло багато їхніх земляків, зокрема, молоді лейтенанти Гриша Савченко, Адам Яковенко і плотар М. Р. Яковенко. Ось уже останні підводи проходять мостом. Партизани обливають скипидаром деревину, що лежить штабелями вздовж берега, і чорний густий дим знімається над рікою. Сапери під прикриттям кінної розвідки руйнують переправу. Біля берега зостається кільканадцять метрів плоту. Костя Руднев споруджує на невеличкій ланці плоту щось на зразок дощок для об'яв і, прикріпивши до неї листівки, пускає за водою. За першою ланкою пливе друга, третя...

За п'ятиденку, що з'єднання стояло в Блідчі, дорога протряхла, і ми без пригод дісталися до стоянки. Виявилось, що серед лісу, там, де ми збиралися перепочити, лежать хутори. Партизани зупинилися в невеликому селі Стещина Хабенського району. 2-й батальйон — на хуторі Петровського, 3-й — в Городещині і 4-й — на хуторі Дубовому.

Боеприпасів у нас катастрофічно мало, і Ковпак попросив Велику землю, аби викинули нам хоча б патронів й вибухівку. Москва пообіцяла, і 16 березня о 23.00 два літаки скинули на Стещину сімнадцять мішків з патронами, толом, медикаментами і взуттям для розвідників.

Разом з нами рушають розважівські партизани, які входять у з'єднання, як окрема рота. Народ там прекрасний, багато командирів Червоної Армії.

20 березня

Дні стоять весняні, сонячні й теплі. Ми вже досягли великих лісів і стоїмо в селі Річиця Новошепелицького району. Батальйони займають села Рудки та Нову Красницю. В околицях Річиці розвідники знайшли непоганий майданчик, де можна посадити навіть «дугласа». Вершигора і Ковпак перевірили місцинку, і нині обіцяють нам літак з посадкою.

...Рейдуємо вдало. Ріку Уж перейшли по мосту, зведеному нашими саперами. Правда, міст цей вийшов гір-

ший, ніж у Блідчі, його кілька разів лагодили й переправилися тільки ввечері 18 березня. Зупинялись у селах Замошня та Глинки Хабенського району. Вночі, коли ми форсували Уж, знову прилетів літак з Великої землі, з нього скинули боеприпаси, тридцять автоматів і живлення для рації. Поява радянських літаків у Стещині та Замошні дуже підносить наш авторитет. Люди зустрічають нас як представників Червоної Армії.

Із Замошні у село Рудню Сахан, де, як розповідають люди, фашисти зосередили великі запаси зерна, вислали зведену групу в складі 6-ї, 10-ї та окремої роти (Розважівський загін). На шляху до Рудні Дегтьов дізнався, що окупаційне начальство й поліція з Новошепеличів повтікали, і вирішив звернути на Новошепеличі. Там партизани розгромили радіовузол та вузол зв'язку, знищили паровий млин, моторний човен на Прип'яті, телефони в жандармерії та райуправі. Фашисти так тікали, що кинули два ручні кулемети, п'ятнадцять гвинтівок, 54 міни батальйонного міномету, патрони. Наші бійці роздали населенню 15 тонн зерна, 8 — солі, 3 — квашених та солоних овочів, а також гас, крупи, сірники. З собою Дегтьов привіз 7 тонн зерна, 2 — солі, 3 — меду, пригнав півсотні голів худоби. Як виявилось, основні запаси зерна містяться на станції Янір, куди 19 березня вислали 4-у, 5-у і 9-у роти під командуванням П. С. П'ятишкіна. Взагалі, за чотири дні, що ми йдемо від Блідчі, партизани роздали людям понад 250 тонн хліба й чимало худоби.

...Ковпак весь час уважно придивляється до Розважівського загону. Він розмовляє з бійцями, командирами. Багато часу проводить з І. О. Хитриченком. Сьогодні оголошено в наказі, що Хитриченко призначається уповноваженим штабу партизанського руху Київської області. Лише тепер я дізнався, що Сидір Артемович очолює цей штаб, членами якого є С. В. Руднев і бригадний комісар І. К. Сиромолотний.

Сидір Артемович не хоче забиратися вглиб лісу, але, здається, нам цього не уникнути. Стоїмо якраз між залізницею Овруч — Чернігів і шосе Овруч — Хойники. Ні залізниця, ні шосе не функціонують. Рейки заіржавіли, на шосе — бур'яни. Мости через Прип'ять і Дніпро було висаджено ще в 1941 році при відступі наших частин. Однак і залізниця, і шосе охороняються.

О другій дня Подоляко доповів про посилений рух на шосе Нова Радча — станція Янів. До Луб'янки та Старої Красниці прибувають автомашини з піхотою. Згодом це підтвердив і Матющенко, повідомивши, що в Діброві, Луб'янці та Старій Красниці зосереджено близько батальйону піхоти.

За годину Петро Петрович доповів, що в селах по шосе Овруч — Довляди — Хойники окрізь стоять великі гарнізони з гітлерівців та хортистів. У Новій Радчі, приміром, де сходяться обидві шосейні дороги, за 35 кілометрів на захід від нашої стоянки є угорський гарнізон чисельністю до тисячі багнетів. До Старого Становища, Денисовичів, які на шосе Овруч — Хойники, прибуває поповнення з німців.

Обстановка складна, і все ж Ковпак не змінив наміру прийняти літак. Він тільки наказав Матющенкові й Подоляці зайняти оборону вздовж насипу залізниці від Товстого Лісу до Буряківки й посилити застави на дорогах від Денисовичів.

22 березня

Позавчора прилетів Борис Лунц. Він майстерно посадив літак, оглянув майданчик і, забравши з собою екіпаж капітана Тищенка, Вікентьева, Ляховського та важкопоранених партизанів, узяв курс на Москву, пообіцявши обов'язково прилетіти другої ночі. Мав відправитись разом з Лунцом і кореспондент «Правды» Л. О. Коробов, якого вже давно чекають з матеріалом в редакції, але відмовився, наполягаючи, щоб замість нього і Матвеева взяли Олега Фірсова, Дем'яна Биваліна чи Вано Рехвіашвілі, які потребують негайного лікування в стаціонарних умовах.

...До намірів командування не входило довго затримуватися в Річиці. Ще вдень було підписано наказ про наступний перехід. Після прийому літака о 6-й ранку 21 березня з'єднання мало рушати на Мухоїди. Та, зваживши на тверду обіцянку Лунця прилетіти наступної ночі, вирішили пробути в Річиці ще добу.

О 6-й ранку майже всі підрозділи з'єднання вийшли в ліс, західніше села Рудка.

Незабаром після того до залізничного переїзду від Старої Красниці підїхали чотири ворожі автомашини з піхотою і мотоцикліст. Передові пости Манжоса об-

стріляли гітлерівців з кулеметів та міномета і з боєм відійшли на Нову Красницю. Та діставши підкріплення, ворог продовжив наступ, намагаючись оточити Манжоса. Тоді рота з боєм відійшла на Річицю і зайняла оборону разом з ротою Т. М. Курочкіна.

До фашистів прибували нові підкріплення. Невдовзі близько 500 гітлерівців, прикриваючись сильним мінометним вогнем, повели наступ на Річицю. Партизани підпустили ворога і кулеметними чергами та мінами притиснули їх до землі.

В Річицю прийшли роти 4-го батальйону С. Микулинського та Ф. Сивопляса і окрема рота (Розважівський загін). Бійців Манжоса, котрі більш як добу оборонялися, перекинули в Рудку, де було порівняно спокійніше. 3-й батальйон зайняв оборону вздовж узлісся від Товстого Лісу на Стару Буду.

Рота 2-го батальйону Г. М. Коровченка і 9-а Д. І. Бакрадце перекривали дорогу від Денисовичів, Довлядів та Білосорок. Рухаючись до місця застави, на хутір Хатки, Коровченко зустрів на шляху Денисовичі — Рудка майже сто гітлерівців. Партизанські дозори першими побачили ворога і, підпустивши його якнайближче, майже повністю розстріляли взвод фашистів, який рухався в авангарді. Карателі втекли на Денисовичі. Більше з північного боку гітлерівці не наступали і лише ввечері до Рудки вислали розвідку. Скопенко хотів переловити фашистів, але вони в темноті розбіглися лісом.

Мабуть, основним було угруповання, що наступало на Річицю. По дорозі на Нову Красницю надсадно ревли мотори — ворог весь час одержував підкріплення. Не добившись успіху при штурмі Річиці в лоб, німці почали скупчуватися для атаки в лісі на схід від неї. Курочкін розгадав наміри противника. Висадивши в повітря місток на дорозі на Старі Шепеличі, він одкинув гітлерівців на заболочену місцевість. Партизани накрили противника вогнем артилерії та мінометів і зірвали його черговий наступ.

Карателі обстріляли Річицю з мінометів. У 4-му батальйоні загинув командир взводу Григорій Лубенський, поранило двох бійців. У селі запалали будинки. На боротьбу з вогнем кинули резервну роту Журавля, і партизанам вдалося врятувати будинки колгоспників.

Настав вечір. Сонце сховалося за лісом, і карателі поквапом одійшли на Стару Красницю. Аеродром був

у повній безпеці. З лісу до Річиці рушили підводи з пораненими. 6-а рота почала готуватися до прийому літаків. Десь близько одинадцятої ночі в небі зачулося гудіння моторів. Жаркіше запалало багаття, в повітря злетіли сигнальні ракети. Борис Лунц свого слова дотримав — він знову сів на нашому «аеродромі». Другий літак зробив коло над місцем приземлення і скинув вантаж на парашутах. До літака Лунца потяглися підводи з пораненими. Ковпак підійшов до льотчика:

— Дякую, Борисе! Молодець, що сів. Ми, аби прийняти твого літака, цілий день вели бій! Шкода, що товариш не приземлився. У нас є чимало тяжкопоранених.

— Так ви ж, Сидоре Артемовичу, таку ілюмінацію влаштували, що, якби я тут учора не був та вас не знав, то теж побоявся б сідати. В Річиці пожежа, далі теж догоряє, а навкруги — скрізь ракети. Аж від Дніпра вас видно! А що не сів, то не біда. Підбирайте майданчик, усіх вивезу!

З Лунцом полетіли також Коробов і Матвеев. Ми всі сердечно розпрощалися з Леонідом Олексійовичем Коробовим. За п'ятдесят днів, що ми рейдували, всі партизани встигли полюбити цю чудову, товариську й душевну людину. Леонід Олексійович узяв з собою сотні домашніх адрес, за якими він побуває, писатиме або пересилатиме рідним фотографії. Рідко буває, щоб за короткий час людина стала всім така близька й необхідна.

Перевантажений літак важко відривається од землі й бере курс на Москву. В Денисовичах крають небо пасма трасуючих куль, але Лунц впевнено набирає висоту і скоро гудіння моторів затихає над Прип'яттю.

Провівши літак, ми вертаємось до лісового табору. З нами йдуть і посланці Великої землі — останнім рейсом прибув у з'єднання майор Коротков із розвідвідділу УШПР та синоптик Яша Кох. До табору везуть мішки з вантажами — цього разу літаки доставили протитанкові рушниці та патрони до них, листівки, свіжі газети.

О 3-й ночі 22 березня ми рушили на Мухойди, хоч ракет над ними було багато. Це гітлерівці намагалися залякати нас. Сьогодні вже в Мухойдах Григорій Якович зробив підсумки вчорашнього бою — карателі втратили лише забитими понад сімдесят солдатів і офіцерів. Ми здобули три кулемети, автомашину.

Останні два дні хмариться, тягне холодом. Олексій Ілліч каже, що, за його прикметами, така погода триватиме цілий тиждень.

Шостий день стоїмо в Мухоїдах — великому поліському селі, яке загубилося в лісовому морі. В кінці 20-х років до Мухоїдів підходила залізниця, якою вивозили ліс. Одна вітка тягнулася до станції Вільча, друга до села Кошарівки, на Прип'яті, де була велика пристань. Від тих часів зостався розмитий насип і на місці вікових борів забілили березняки.

В Мухоїдах розмістився штаб із своїми підрозділами і 1-й батальйон. 2-й стоїть у Нечипорівці, 3-й — в Буді Красновській і 4-й — у Хоменках.

По всьому видно, що командування вважає наш рейд закінченим. Скрізь у підрозділах відбуваються партійні та комсомольські збори, на яких підсумовується наш 50-денний похід з Князь-озера до Мухоїдів. За ці дні Семен Васильович побував на зборах у більшості підрозділів. Знайшов він час ближче познайомитися з новими партизанами, які прийшли до нас під час рейду.

Ми в штабі теж готуємося до того, щоб скласти підсумки рейду. Це і нагородні листи, і атестація командного складу, списки, грошові атестати, похоронні. Весь час забирає поточна робота. Григорій Якович оформляє нових партизанів, упорядковує накази. Багато командирів вибуло з строю — хто поранений, хто загинув у боях. Їм треба підібрати гідну заміну. На командну посаду призначено майора М. А. Шоліна. Строкач підтвердив, що знає його особисто по спільній роботі, і Михайла Архиповича перевели в 3-й батальйон. До Матюшенка направили старшого лейтенанта М. І. Сарапупова. Віктора Ніколаєва призначили помічником командира розвідроты 4-го батальйону. Володя Курсик обійняв командну посаду в 2-му... Ковпак зміцнює командні кадри в батальйонах.

Я допомагаю і Григорію Яковичу, і Петрові Петровичу. Ковпак і Руднев поставили перед штабом завдання створити резерв командно-політичного складу і задалегідь готувати заміну на випадок поранення або загибелі когось із командирів.

А ще не забуваємо про диверсії на шосе Денисовичі — Олександрівка — Овруч і Нова Радча — Коростень.

Гітлерівці там відбудували міст і шляхові споруди, охороняють і лагодять, утримуючи їх у проїжджому стані. Найцікавіше те, що вся оця робота ведеться лише до Прип'яті. На схід од ріки шосейки покинуті... Дізнавшись про це, Сидір Артемович усміхнувся:

— Значить, не думають довго затримуватись за Дніпром і готують дорогу для фронтових дій на лінії Прип'яті! Отож, треба «погосподарювати»!

Це «господарювання» ускладнюється тим, що вибухівки у нас знову обмаль. Ковпак узяв її під свій особистий контроль.

Дорогу Нова Радча — Хабне — станція Янів ми вивели з ладу, знищивши п'ять мостів, загальною довжиною 217 метрів. Операцію проводили роти І. В. Манжоса та І. М. Скопенка. Мости, що ближче до гарнізонів, спершу висадили в повітря, а потім спалили. Решту просто спалили. На п'ять мостів витратили лише 135 кілограмів вибухівки!.. І все-таки Ковпак докоряв Матющенкові за марнотратство.

Німецьке командування намагається будь-що розвідати наші сили. 25 березня до застави 5-ї роти, що стояла в лісі за Мухоїдами, наблизилася ворожа розвідка. Там були учні Рехвіашвілі; вони погарячкували і вдарили по німцях метрів за двісті. Двох убили, а решта (їх було до взводу) розбіглися лісом, тікаючи на Олександрівку. Більше піша розвідка в лісі не з'являється, зате щодня над Мухоїдами і навколишніми селами літає «костіль».

...Учора нам пообіцяли вислати літак, що викине вибухівку, а трохи згодом запитали, чому немає повідомлення синоптика про погоду в районі Мухоїдів. Ковпак наказав викликати Коха. І Яша хвацько відкозиряв командирові:

— За вашим викликом синоптик Кох з'явився!

— От і добре. Давай, хлопче, повідомлення.

Хвацький вигляд «синоптика» побляк.

— Яке повідомлення, товаришу командир?

— Як яке?! — Ковпак здивовано глянув на хлопця і передав йому запит УШПР.— На читай!

Яша тремтячими руками взяв бланк радіограми й беззвучно заворушив губами. Він буквально мінівся на очах. Ще по-дитячому пухлі губи тремтіли, і, здавалось, він от-от заплаче. Ковпак, безперечно, збагнув у чому річ. Він органічно не зносить брехні. Однак відразу роз-

цінив на користь хлопця те, що спонукало його вдатися до обману — прагнення потрапити до партизанського загону. А ще юнак не шукав особистої вигоди, що для Ковпака — головне. Він дивився на самозваного синоптика серйозно, навіть суворо, проте очі всміхалися. Яша не пробував викручуватися. Понуривши голову, сказав:

— Товаришу командир, я не знаю, що передавати.

— Як не знаю?! А чого ж ти летів?!

— Я тоді знав...

На Яшині щастя, в сільськогосподарському технікумі, де я колись вчився, викладав метеорологію Г. М. Куп'євахський, закохана в свій предмет людина. Всі кепкували із старого, але метеорологію знали. Яшин код, яким він мав сповіщати УШПР про погоду був найпростішим, і ми швидко дали на підпис командирові радіоповідомлення. Сидір Артемович уже серйозно сказав:

— Синоптика з тебе, хлопче, не вийшло. Передай помначштабу своє приладдя. А тепер скажи, що ти вмієш робити? Тільки чесно.

— Я вчив мінно-підривну справу в партизанській школі.

— Так само, як метеорологію?

— Ні, товаришу командир. У нас був дуже вимогливий викладач, старший лейтенант Платон Микитович Воронько, і він ставив мені п'ятірки.

— Дивися. Міна це — не барометр. Помилився і — вже на тім світі. Ну, та нічого, Абрамов навчить. Григорію Яковичу, запиши «синоптика» Коха в мінери.

Так у нас з'явився новий мінер сімнадцятирічний Яків Кох з села Нижнє Станіславської¹ області, а на мене лягло ще одне навантаження — «синоптика».

31 березня

Чотири дні тому літак скинув нам пошту, патрони, міни і триста кілограмів толу. Цього, звичайно, мало, проте Ковпак націлився на залізницю і шосе Овруч — Мозир, де останнім часом рух посилюється. Він «облюбував» мости через сплавний канал Желонь, на перегоні станція Словечно — роз'їзд Виступовичі, й одразу, як тільки у нас з'явилася вибухівка, наказав вести деталь-

¹ Тепер Івано-Франківська область.— *Ред.*

ну розвідку. Сьогодні вночі 2-й і 4-й батальйони під командуванням П. Л. Кульбаки мають захопити мости на шосе та залізниці й висадили їх у повітря.

...Здається Дід Мороз вгадав — погода й досі похмура, холодна. Ми стоїмо в Мухойдах, бо Ковпак чекає на розвідгрупу В. О. Кашицького, яка рушила за Прип'ять.

Розвідгрупи вертаються щодня. Сьогодні прийшла з Овруча місцева вчителька Олександра Карпівна Демидчик. Овручем давно цікавиться Розвідуправління Генштабу, але всі намагання Петра Петровича захопити «язика» з самого міста чи послати туди свого розвідника зазнали невдачі. Агентурні дані вимагали перевірки, тому Вершигора з радістю прийняв пропозицію Олександри Карпівни сходити до міста. Відважної патріотки не було чотири дні... І ось вона сидить у штабі, розповідає...

До Овруча приїхав генерал Сомбатхен і ще якийсь генерал з Будапешта. Почалося термінове переформування й озброєння угорців для відправки на фронт. Постачання гонведів погане. Живуть вони більше грабіжницьким промыслом. Крім розвідданих, Карпівна принесла з Овруча свіжий примірник «Українського слова», в якому вміщено відкритий лист генерала Власова. Ще 24 березня берлінське радіо повідомило, що восени 1942 року в Берліні створено «Російський комітет» під головуванням генерал-лейтенанта Власова. Разом з Власовим кільканадцять «учених», «професорів» та «генералів» виявили бажання взяти участь у боротьбі проти більшовизму, за «побудову нової Росії». Секретарем цього збіговиська зрадників зголосився генерал-майор Малишкін. Там же повідомлялося, що «Російський комітет» формує частини «Російської визвольної армії», що її частини вже воюють на фронтах пліч-о-пліч з німцями. Водночас було створено «українське визвольне військо» і «кавказький визвольний легіон». «Український комітет» знаходиться нібито в Харкові. Схоже, що німці хочуть нав'язати «громадянську війну». Але в них нічого не вийде! Семен Васильович надає цьому питанню великого значення. Тепер увесь політсклад і партійні працівники ведуть серед партизанів і населення роз'яснювальну роботу.

Петро Петрович дуже задоволений Олександрю Карпівною, її зараховано до розвідки.

Крім розвідки, підрозділи по черзі ходять влаштову-

вати засідки на шосе. Усі ми посилено навчаємося. Життя настало «веселе». Ворожих патрулів менше роти не буває, і в засідки теж ходимо поротно. Німці знають, що їх обов'язково чекатимуть партизани, і йдуть обережно, промацуючи кожен крок розвідкою. Як розгортаються події під час засідок, видно по тому, що сталося сьогодні.

О 6-й ранку на дільницю Денисовичі — Олександрівка рушила в повному складі 2-а рота А. К. Цимбала. О 7-й з хутора Грязлів на Олександрівку вийшло шість фашистських розвідників. За годину з Олександрівки виїхало кілька підвід і до сотні піхоти, а їм назустріч з хутора Грязлів рушило ще чоловік шістдесят гітлерівців. Цимбал пропустив розвідку, а коли гітлерівці наблизились до засідки, 2-а рота обрушила на них нищівний вогонь автоматів та кулеметів. Гітлерівці спершу оборонялися, потім, кинувши на шосе зо два десятки вбитих, стали втікати. В роті втрат не було, тільки на початку бою важко поранило Андрія Калиновича Цимбала. Переслідувати ворога, що відступав у двох напрямках, було ризиковано, і політрук Є. Пшеницин та помічник командира роти О. Мазейн одійшли на Мухоїди.

...Що не день, то приходять до нас усе нові й нові люди. Якби була зброя, то можна формувати цілі з'єднання. Сидір Артемович поки що обмежив прийом. У нього стало законом — новачків не більше 5 — 6 процентів усього особового складу. Тобто, враховуючи поповнення під час рейду, приймаються одиниці, здебільшого підпільники або люди, котрі виявили себе ще до вступу в загін, як Олександра Карпівна. А трапляється і так. Якось наші пости затримали хлопчика з села Товстий Ліс. Був пізній вечір. Черговий запідозрив, що Сашу послали в розвідку поліцейські, тому до ранку затримав його в караульному приміщенні. Вершигори не було, — виїхав кудись у батальйон, і лише під час здачі чергування стало відомо про «розвідника». Комісар не терпів, коли в караульному затримували дітей, і я наказав привести Сашу до штабу. Хлопчина невеличкий, кругловидий, рум'яний, з великими сірими очима, які спочатку дивилися на мене спідлоба. Угледівши медаль «За відвагу», Сашко зрадів:

— Ви справді партизани?

— Так, партизани. А тобі чого?

— Я і йшов оце, щоб у партизани мене прийняли.

— Як тебе звуть?

— Олександр Федорович.

— А прізвище?

— Петрович.

— А скільки тобі років, Олександрє Федоровичу?

Сашко задумався, як би його краще сказати. Проте брехати не зважився.

— Скоро буде дванадцять.

З вигляду хлопцеві не більше десяти.

— Знаєш, Олександрє Федоровичу, це ж якби в тебе була зброя...

Сашко перебив:

— А у мене є зброя. Два автомати, пістолет, наган, карабін, чотири ящики патронів. Є й гранати, та я їх ще не вмію кидати. Я вже давно б навчився, тільки у нас одного хлопця розірвало, так боюся...— Сашко одразу ж виправився.— Не думайте, що боюся, тільки для чого це мені треба, щоб розірвало?

— Чого ж ти, Сашо, так мало назбирав зброї? Треба було збирати більше.

— І не кажіть, дядю.— І Сашко запустив рученя в потилицю.

Нагодувавши хлопця, я викликав Ленкіна й наказав дати двох вершників одвезти хлопця до батьків і забрати зброю. Віктор Бабичев, якому Ленкін доручив цю «операцію», взяв хлопця на сідло й помчав разом з Л. Уткіним до Товстого Лісу. Ще здалеку бійці побачили пожежу. В Товстому Лісі «господарювали» гітлерівці. Довелося вертатися назад. У Буді Красновській Віктор зустрів Петра Петровича, і той направив хлопця в розвідку 3-го батальйону до Ф. Д. Матющенка.

2 квітня

Життя ще раз показало — тисячу разів правий Ковпак, який сповідує раптові удари. Цього разу раптовості не було, і операція по захопленню мостів через Желонь не вдалася.

...За обумовленим сигналом автоматники 4-го батальйону на чолі з командиром розвідки Ю. Берсенювним та його заступником В. Ніколаєвим кинулися на доти й сильно укріплене караульне приміщення. Розвід-

ники гранатами вибили гітлерівців з дотів на шосе, південніше мосту, і захопили караулку.

Фашисти зайняли кам'яні будівлі й доти поблизу станції Словечне і відкрили шквальний вогонь по наших підрозділах. У батальйонах з'явилися вбиті й поранені. В 4-му загинув командир роти Сергій Михайлович Микулинський, взводний Павло Акулич.

Бій затягнувся. Почало світати, і Кульбака вивів підрозділи з бою. Маємо сімох убитих і п'ять поранених. У наказі проаналізовано допущені помилки, найбільша з них — це запізнення. Надто довго стояли за 20 кілометрів од мостів. За цей час фашисти укріпили оборону. Візьмімо хоча б Блідчу. Там ми простояли лише два дні, і то в Тетерів на охорону мосту гітлерівці стягли цілий полк. Коли б ми спізналися принаймні на день, то важко сказати, як би закінчилася та операція. А коли б нам і пощастило висадити міст у повітря, то якою ціною?! Так чи інакше, а подібні операції можна здійснити лише з ходу.

Нарешті вернувся В. О. Кашицький. Цього разу, крім нерозлучних побратимів Івана Юдіна, Гриші Пархоменка, Катюші Приходько, Миколи Катиді та Феді Старова, до складу групи включили «спеціаліста» по аеродромах Петра Бугримовича. Завдання Кашицький дістав складне: розвідати межиріччя Дніпра і Прип'яті до шляху Довляди — Аревичі — Брагин, налагодити зв'язок з місцевими партизанськими загонами, якщо вони є, в'яснити епідеміологічний стан району та наявність майданчиків для аеродрому.

Розвідники вернулися вже надвечір, мокрі, змерзлі. Прип'ять саме набирає силу, а човен роздобули дірвий. В нього набралось води, і він затонув. Добре, що сталося це вже під берегом. Кашицький, як був мокрий, одразу подався до Вершигори, та зустрів комісара. Семен Васильович нагримав на нього і послав перевдягтися.

— Не вистачало ще схопити запалення легенів! Марш додому! І за п'ятнадцять хвилин бути в штабі!

Відомості, що їх приніс Кашицький, дуже цікаві. Південніше Лоева на правий берег Дніпра переправилось велике партизанське з'єднання. Вся поліція та дрібні гарнізони повтікали до Брагіна та Хойників, там гарячково зводять укріплення. Є партизани і за Дніпром. У межиріччі Дніпра й Десни вся місцевість од

залізниці Овруч — Чернігів аж до самого Києва контролюється партизанами. Кашицький зустрівся з розвідниками загону імені М. Щорса, яким командує редактор районної газети, остерський учитель Юрій Збанацький. Тепер він рушив ближче до Києва, де діє загін братів Науменків.

Неподалік села Нежихов Брагинського району Кашицький зв'язався з партизанським загonom імені Г. І. Котовського. Командир цього загону, колишній землевпорядник, підтвердив ці відомості. Він каже, що за Дніпро переправилося з'єднання секретаря Чернігівського обкому КП(б)У О. Ф. Федорова, котре прямує в район Мозиря. І ще одна цікава інформація: південніше села Кожушки перед війною думали будувати польовий аеродром і навіть зробили топографічну зйомку. Це командир загону імені Г. І. Котовського знає напевно, адже як землевпорядник сам підбирав цю площу. Кашицький підтвердив повідомлення А. П. Землянка, який ходив у Димерські ліси, що гітлерівці готуються до навігації. Вздовж Дніпра і Прип'яті бакенщики перевіряють фарватер і розставляють бакени.

Ввечері Ковпак наказав готуватися до кидка за Прип'ять. В Дерновичі виїхали сапери лаштувати переправу і збирати на побережжі човни.

3 квітня

Що не кажи, а світ тісний! На Князь-озері Володя Антонівич розповідав мені про легендарного генерала Константинова. Справді, пораненого генерала з партизанського аеродрому вивезли на Велику землю, а його група воює у ворожому тилу і вже виросла в бригаду імені С. М. Кірова. З серпня минулого року бригада діє в цьому районі, виконуючи завдання Розвідуправління Генштабу та проводячи диверсії на залізницях Житомир — Коростень — Мозир і Коростень — Київ. Про цей бойовий колектив ми чули ще восени минулого року, а сьогодні до нас завітав комбриг «дядько Володя» — політрук 6-ї Чонгарської дивізії Володимир Петрович Яромов. Бригада втратила зв'язок з Москвою, і Яромов приїхав, щоб через нашу рацію викликати Велику землю. Молодий, енергійний комбриг дуже сподобався і Ковпаку, і Рудневу. Сьогодні ж повідомили Строкача

і Розвідуправління про зв'язок з «Володею» і його прохання надіслати рацію з радистом.

...Ввечері рушаємо за Прип'ять. 1-й батальйон займає Аревичі, 2-й — Красносілля, 3-й — Погонне і 4-й — Дроньки. Переправа розрахована на два дні — 4 і 5 квітня. Все так, як і завжди, лише заслони в основному перекривають ріку Прип'ять, обороняючи переправу від сторожових катерів. Розвідка доповідає, що в Чорнобилі зібралось до шестидесяти пароплавів і близько ста п'ятдесяти барж, вантажених паливом, продовольством, які чекають відкриття навігації. Там є також бронекатери, у місті стоїть чималий фашистський гарнізон.

Рушаємо за Прип'ять, а Розважівський загін вертається в район Блідча — Тетерів — Димер. Рейдуючи в складі нашого з'єднання, загін за останні тижні не стільки виріс кількісно, як зміцнів організаційно. Ковпак призначив командиром загону С. Л. Лишевського, капітана-артилериста. Комісаром залишився П. Г. Могила. Начальником штабу став Іванов. Тепер у загоні 89 чоловік, із них 22 комуністи, 22 комсомольці і 6 середніх командирів Червоної Армії. Ковпак, Семен Васильович і Сиромолотний вважають, що загін здатний виконувати бойові завдання штабу і діяти самостійно. Разом з розважівцями йде уповноважений штабу партизанського руху Київщини І. О. Хитриченко. Штаб ставить перед Хитриченком і командуванням загону такі завдання:

1. Вести безперервну систематичну розвідку від гирла ріки Прип'ять по правому берегу Дніпра аж до Києва, включаючи Фастів, Житомир, Коростень, маючи на меті: виявлення режиму району, розміщення військових частин, складів боєприпасів, пального, заводів, що діють. Встановити роботу залізниць, шосейних і ґрунтових доріг та їх охорони. Встановити охорону мостів через Дніпро, підходи до них з правого та лівого берега. Наявність і будівництво укріплень у цьому районі, особливо на правому березі Дніпра.

2. Організація і запровадження агентури, особливо в Києві, Фастові, Житомирі.

3. Організація прихованих озброєних резервних кадрів і підготовка до всенародного збройного повстання.

4. Порушення роботи зв'язку, роботи залізниць і шосейних доріг.

Для забезпечення діяльності Розважівського партизанського загону виділити станковий і ручний кулемети, протитанкову рушницю, 4 автомати ППШ, 20 гвинтівок, тол, патрони, запали та гранати.

Щоб забезпечити зв'язок із Штабом, загоніві надаються дві радіостанції РПО-2, радистами до розважівців переходять Борис Добружський і Клава Соколова. Зобов'язати командира і комісара Розважівського загону за встановленим графіком роботи рацій доповідати штабові партизанського руху Київщини. Дані військової розвідки та виконання диверсійної роботи доповідає командування загону. Про агентурну розвідку — товариш Хитриченко.

...Ніч видалася темна, похмура. О 23.00 розпрощалися з розважівцями, проводжаючи їх у далеку путь, а за дві години рушили в дорогу і ми.

Зшиток одинадцятий

РОЗГРОМ ВОРОЖОЇ ФЛОТИЛІ НА ПРИП'ЯТІ

5 квітня

Знову Прип'ять! Минулого року ми тричі долали скуту кригою свавільну і підступну ріку. Під час переprav провалювалися, купались, тягали підводи і коней, але все-таки була крига, яку можна зміцнити, поклавши на неї тини, солому, верболіз і заливши водою, як це було під Барбаровим, коли ми переходили в листопаді минулого року по льодовому мосту. Тепер крига скресла, і Прип'ять, ущерть виповнивши береги чорною каламутною водою, швидко мчить хвилі до сивого Дніпра.

В нашому розпорядженні невеликий пором на шість підвід і кільканадцять човнів. На світанку 4 квітня на той берег переправилися 4-й батальйон В. Подоляко, 5-а рота В. І. Тимченка і 8-а С. Горланова. Подоляко, зосередившись у лісі північніше Аревичів, зайняв заставами село Дроньки і хутір Хвошове на Прип'яті. Глухівчани зупинилися в лісі на південь од села. Взвод Степана Єресья став заставою в Красносіллі, а Горланов зайняв оборону на березі річки, прикриваючи переправу від Чорнобиля.

Вдень не переправлялись. Загони зупинилися в молодому лісі між селами Варівка та Михайлівка і, перекривши всі дороги на Наровлю й Денисовичі, чекали вечора. Перед заходом сонця поступово вийшли на переправу.

Ми з Петром Петровичем, Михайлом Тартаковським та квартир'ерами ще вдень прибули до Аревичів. Розмістивши підрозділи і намітивши місця застав, ми з Бородою поїхали в Дроньки, де рота Ф. А. Сивопляса контролювала шосе на Хойники. В Дроньках застали Подоляко, якого штурмувала молодь, що хотіла вступити в партизани. Петро Петрович лишився з Подоляко, а ми з Сивоплясом подалися на оборону. Вернулися до

села вже надвечір. Молодь розійшлася, а в штабі Сиво-
пляса zostалися тільки Вершигора з Подоляко та си-
ньоокий Мишко Ядченко. Видно, хлопець зацікавив Вер-
шигору. Розіклавши на весь стіл свою «стратегічну»,
Петро Петрович рвучко ходив по кімнаті, посмикуючи
бороду і слухаючи розповідь Ядченка. А вона і справді
була цікава.

...Мишко Ядченко, шістнадцятирічний хлопчина з се-
ла Дроньки, до війни працював електромотористом ме-
ханічного цеху заводу імені Ілліча в місті Маріуполі.
Хлопець тільки-тільки закінчив школу ФЗН і ще не
встиг навіть як слід попрацювати, коли вибухнула вій-
на. Завод негайно перейшов на оборонну продукцію, а
невдовзі одержали наказ демонтувати устаткування і
відправляти на схід. Згодом усе найцінніше евакуюва-
ли, але й на старому місці механічний цех працював да-
лі. Повідомлення з фронтів були невтішні, проте всі вва-
жали, що Маріуполь у глибокому тилу і сюди німці не
прийдуть. Хлопчаки трудилися нарівні з дорослими: по
12 — 16 годин на добу. Зовсім несподівано 8 жовтня
у місті залунали тривожні гудки, а за годину на станції
Сартана з'явилися німецькі танки. Вбік Маріуполя до
вечора чулися кулеметні черги, а потім усе затихло. Так
хлопці опинилися на окупованій території. Тижнів зо
два, безпорадні, тинялися по спорожнілих кімнатах гур-
тожитку. Кільканадцять хлопчаків-білорусів вирішили
йти додому. Без грошей, без харчів, вони пішки пройшли
півтори тисячі кілометрів, перетнули всю Україну з півд-
на на північ і на початку грудня 1941 року дісталися до
Полісся.

З'явився додому і Мишко. Спочатку був за гостя, пе-
реживаючи радість повернення в рідні місця, до батьків
і товариства. Тоді потяглися довгі, нічим не заповнені
дні животіння. Вдень допомагав батькам по господар-
ству, вечорами молодь збиралася докупи, співала улюб-
лені радянські пісні, згадувала таке недавнє і водночас
таке далеке, щасливе життя, школу, ФЗН, рідний завод.
Німців по селах не було. Найближчий гарнізон стояв
у Хойниках, поліцейська дільниця була в Аревичах. Час
від часу староста оголошував, що треба доставити стіль-
ки-то корів, свиней, курей до Хойників, і залякані люди
везли. Ніхто не чинив жодного опору. Не чули в окру-
зі й про партизанів.

Якось влітку 1942 року в Дроньки приїхав слідчий жандармерії. Він викликав до школи хлопців та дівчат, дав кожному аркуш паперу, ручку з пером і продиктував їм антифашистську листівку, яка кілька днів тому з'явилася в Дроньках і навколишніх селах. Після «диктанта» слідчий відпустив юнаків — почерк не сходився. В Дроньках листівку мало хто читав, бо її здерли поліцаї, і цей «диктант» був першою вісткою про розгром німців під Москвою, про весняні бої під Харковом, першою вісткою про те, що Країна Рад живе, бореться!

Війна обминула цей куток Полісся, обійшла стороною. Коли проходив фронт, у цих місцях боїв не було — війська відступали на Речицю і Чернігів. Правда, фашисти нещадно бомбили міст у Довлядах, кілька разів обстріляли з кулеметів колгоспників, які працювали в полі, але, коли фронт відкотився, стало тихо... Листівка розтривожила молодь. Хлопці марили партизанами, але де їх шукати?!

Якось до села заглянули три озброєні партизани і хутко зникли. Потім знову з'явилася листівка... Глибокої осені 1942 року пролетіла чутка, що великі з'єднання партизанів переправилися через Дніпро і рухаються сюди, на Полісся, але поки чутка дійшла до Дроньків, і хлопці почали шукати партизанів, виявилося, що ті, не затримуючись, рушили за Прип'ять, далі на захід. У цей час місцеві партизани розгромили поліцейський гарнізон в Аревичах. З'явилися карателі. Почалися репресії. В Аревичах розстріляли за зв'язок з партизанами зубного лікаря — матір двох малих дітей. В окрузі начебто затихло, але ось з'явилися ми, і хлопці зібралися в партизани.

Петро Петрович уважно вислухав Мишка, нотуючи щось у записнику. Подоляко сказав:

— Цього хлопця візьми в розвідку. Коли вже зумів з Маріуполя додому дійти і в такій веремії не втратив спостережливості, то з нього вийде справжній розвідник.

...В Аревичі ми дісталися пізно. Ніч стояла похмура, тиха і темна-темна. В кромішній пільмі було чутно скрип возів, вигуки квартир'єрів та в розташуванні господарчої частини Павловський приглушеним голосом виказував щось Калачевському. В штабі хлопці з комендантського взводу заносили до хати скрині з документами та картами. Комендант Петро Скрильников допо-

вів, що комісар і Григорій Якович на переправі, а командир уже в Аревичах, наказав, як тільки ми приїдемо, негайно з'явитися до нього з картами.

Політуха ще заносив немудре командирське господарство, а в хаті вже було сизо від тютюнового диму. Лишень ми стали на поріг, як Сидір Артемович гукнув:

— От і добре! Знайди, Петре Петровичу, бакенщика або лоцмана й одразу веди до мене.

Переглядаючи карти, командир узяв аркуш кілометрівки, решту відклав убік:

— Не те, Василю, що мені зараз необхідно. Я хочу зрозуміти, чого німці вчепилися за Прип'ять?! Чого вона їм так потрібна?

Вертаючись до штабу, я напружено думав. Уже порпаючись у трофейних картах, згадав, як, будучи перед війною в Бресті, я бачив на річці Мухавці караван дніпровських барж. І зненацька сянула думка: Дніпровсько-Бузьким каналом пливти можна з Чорного в Балтійське море! (Коли я вчився у школі, вся середня течія Прип'яті була під панською Польщею, Дніпровсько-Бузький канал був запущений і про нього згадувалося лише принагідно). Тепер, знаючи, що шукати, я швидко знайшов у трофейному мотлосі німецьку карту водних шляхів. Шлях Дніпро — Прип'ять — Піна — Дніпровсько-Бузький канал — Мухавець — Західний Буг — Вісла аж до самого Данціга позначений товстою синьою смугою. Видно, карта цікавила якогось німецького генерала, бо всі міста вздовж цього шляху акуратно підкреслені червоним олівцем. Убачивши карту, Ковпак спочатку задоволено усміхнувся, але що більше він її вивчав, то більше заклопотаним ставало обличчя:

— От чортяка куди загинає!.. Коли він освоїть цей шлях, то вважай, на літній час у німців з'явилася ще одна активно діюча залізниця! А може й дві... Дякую, Василю, за карту. З'явиться комісар, нехай знайде до мене, коли б він не приїхав.

Вранці, узявши з собою відділення кінних розвідників і командирів рот С. Горланова та С. Єфремова, Ковпак поїхав до Прип'яті на командирську рекогносцировку. Він сам намічав, де потрібно влаштувати засідки-застави, де поставити гармати, протитанкові рушниці, кулемети. Коли Сидір Артемович злазив з коня, було видно, що він накульгує, і я спитав М. М. Політуху, в чому річ. Микола Матвійович довго мовчав, а коли

ми, обминаючи Аревичі, подалися вже до Красносілля, не витримав:

— Після того, як ви з Вершигорою пішли, я до ранку тричі розтирав йому ноги якимось зіллям! Він усе ойкає — ревматизм! А як стало розвидняти — зразу до води. Чобіт взути не може, ноги чисто попухли, і зараз у валянках, гляди, ще у воду вскочить...

Уже їдучи назад до Аревичів, Ковпак наказав Горланову зняти всі бакени. Сергій відповів: «Єсть!» — і звернувся до Сидора Артемовича:

— Товаришу командир! А коли не знімати бакени, а лише переставити, спрямувавши пароплави на міліну?

Ковпак засміявся:

— Молодець, Сергію! Візьми з собою бакенщика і переставляй, але тільки на засідці. На підході все повинно бути вірно. Та попередь бакенщика, що коли пароплав на міліну не сяде, то він сидітиме там напевно!

...Вернулися в Аревичі десь близько третьої години дня. Після прогулянки над водою добре захотілось їсти, і ми попрямували до їдальні. Тільки встигли сісти за стіл, як з берега примчав зв'язковий, доповідаючи, що до переправи підійшли загони капітана Наумова, а трохи згодом приїхав і Михайло Іванович.

У січні 1943 року ЦК КП(б)У і УШПР поставило перед Сумським підпільним обкомом партії відповідальне завдання — сформувані ще одне з'єднання і направити його в рейд на південь. В кінці січня в Хінельській лісі прилетіли представники ЦК і УШПР начальник відділу кадрів УШПР підполковник Л. П. Дрожжин і начальник першого відділу УШПР підполковник Мартинов. Сумський обком виділив шість загонів — шістьсот п'ятдесят чоловік, куди ввійшов і наш Конотопський загін В. П. Кочемазова. Командиром з'єднання призначили капітана М. І. Наумова, комісаром — секретаря Сумського підпільного обкому М. Т. Лукашова і начальником штабу — працівника УШПР Г. Мельника.

В ніч на 1 лютого 1943 року з'єднання вийшло з Хінельських лісів на південь. За два місяці наші сумчани побували в Сумській, Полтавській, Кіровоградській, Одеській, Вінницькій, Житомирській та Київській областях. В Голованівському лісі, на Одещині, карателі оточили з'єднання. Зав'язався жорстокий бій. Наумов пробився на північ і рушив на Полісся, в ліси партизан-

ського краю. Десь далі на захід іде група з комісаром з'єднання М. Т. Лукашовим. З ним і рація. Наумов ще від Голованівських лісів утратив зв'язок з Великою землею і сьогодні дав по нашій рації першу радіограму. Дозволяючи передачу, Сидір Артемович похитав головою:

— Трохи різкувато у тебе виходить, Михайле Івановичу. Я б так не давав, ну, та це твоя справа.

Переправившись, Наумов зайняв село Молочки. Ковпак наказав М. І. Павловському зарахувати земляків на постачання і виділити відповідну кількість харчів.

...Увечері до тьоті Фені, нашої годувальниці, приїхала донька Галя. Ми лишили її хвору разом з пораненими у Брянських партизанів, у Сміліжі. Зосталися там і наша перша радистка Катя Коноваленко та її охоронці, розвідники Гриша Новиков і Мишко Безшапошников, які теж перехворіли на плямистий тиф. Хлопці, одужавши, пішли в загоны, бо там, у Брянських лісах, стало голодно. Пішла до конотопців і Галя, і ось, подолавши близько двох тисяч кілометрів, дівчина знову разом з матір'ю. Прибігла до Галі і її тітка та подруга Маруся Ломака, яка разом з нею прийшла до загону. Тьотя Феня нагріла води, щоб обмити доньці голову, а до Галі все йдуть і йдуть партизани, аби дізнатись про долю своїх рідних і товаришів, які зосталися в Сміліжі.

8 квітня

Останнім часом берлінське радіо аж захлинається, галасує на весь світ про неприступні твердині «Східного валу» на Дніпрі. Німецькі газети друкують знімки його укріплень і навіть видають окремі фотомонтажі. Проходячи Київщиною, ми не знайшли й сліду тих укріплень, хоч А. П. Землянко сам облазив усе узбережжя Дніпра від гирла Тетерева до Лютежа.

Розвідування і УШПР цікавляться «валом» і нам поставлено завдання обстежити Дніпро від Києва до Речиці, а також нижню течію ріки Десни до міста Чернігова і річки Сож від Лоева до Гомеля. Прип'ять від гирла до Мозиря ми так чи інакше весь час тримаємо під контролем. Поки ми були в рейді, Ковпак не дав згоди на висилку розвідгруп. Посилати треба було найкращих, перевірених розвідників, а в умовах рейду

існував великий ризик втрати людей, що відбилося б на нашій боездатності. Вчора командир дав «добро», і Петро Петрович відправляє сьогодні шість груп далекої розвідки. Під Київ іде відділення старшого лейтенанта В. І. Осипчика, в район Речиці — відділення В. О. Кашицького. Сож обстежить взвод розвідки 4-го батальйону П. А. Кашицького, в район Чернігова вирушає командир розвідки 2-го батальйону М. Г. Шумейко, а в межиріччя Дніпра і Десни командир відділення розвідки 3-го батальйону В. С. Лазун. Нарешті, в район Бахмача зібрався командир розвідки 3-го батальйону І. Я. Швайка. Бійців забезпечили картами, листівками. Я надрукував командирам посвідчення з штампом нашої військової частини.

Петро Петрович закінчив інструктаж командирів розвідгруп і ще додатково напучував Шумейка і Лазуна, які виходили в район, де згодом мали бути партизани, коли на Прип'яті, на заставі Горланова, ударила сорокап'ятка і забахкали протитанкові рушниці. Ми вискочили на вулицю. Стрільянина у Горланова скоро затихла, а в бік Красносілля над рікою здіймався чорний дим пожежі і глухо били протитанкові рушниці. Ми бігом кинулись до штабу.

...Об 11.30 застави 4-го батальйону брїя Хвоцівки обстріляла з протитанкових рушниць та кулеметів броньований двомоторний катер, який плів із Мозиря вниз на Чорнобиль. За півгодини катер на великій швидкості підійшов до застави Горланова. Гармаші встигли вистрелити кілька разів із сорокап'ятки і протитанкових рушниць. Снарядами ушкодило надпалубні будови, пробило корпус, але машину і рульове управління не зіпсувало, і катер, не стишуючи ходу і не відбиваючись, помчав униз за водою.

У цей час чи, може, на кілька хвилин раніше, до застави 2-го батальйону, що стояла на півкілометра від шосе Довляди — Хойники, підплив броньований буксир, тягнучи за собою п'ять барж. Глухівчани заздалегідь підготувалися до зустрічі. Вони, як і Горланов, переставили бакени на фарватері, спрямовуючи пароплав на міліну, і, як тільки караван барж наблизився до мілкого, партизани відкрили шквальний вогонь із станкових кулеметів і протитанкових рушниць. Буксир з ходу наскочив на міліну. Він спробував було зійти на глиб, але пострілом з протитанкової рушниці йому пошкодило ру-

льове управління. Німці сиділи в обшитому бронєю буксирі і вели вогонь по берегу, не даючи змоги наблизитися до пароплава і взяти його на бордаж. Бій затягнувся, і Кульбака попросив гармату. Коли до місця бою наблизився згори бронекатер, озброєний зенітною установкою і двома гарматами, здавалося, здобич вислизнула у глухівчач із рук, але катер, не стишуючи ходу, проскочив мимо каравану, і не подумавши надати допомоги буксирові чи взяти його команду.

З Аревичів галопом примчала сорокап'ятка Миколи Москаленка. Гармаші на руках закотили її в лозняки над рікою і відкрили вогонь. Пароплав окутало парою, та Микола стріляв і стріляв, аж поки з ілюмінатора не викинули білу сорочку.

Партизани знищили броньований буксир, п'ять барж по 150 тонн кожна, вантажених обладнанням для річкових суден і до 70 кілометрів тросу. Знищено п'ятнадцять солдатів охорони і чотирнадцять матросів команди полонено. Ковпак був задоволений, проте гримав на Москаленка за випущені, на його думку, марно снаряди. Вернувшись із Красносілля, Москаленко розповів нам про той бій. Незважаючи на добрячий прочухан, Микола Олексійович не втрачав гумору:

— Я вистрелив раз, два, три. Бачу, помімаєш ти, що снаряд, як улупить по пароплаву, аж тріски летять, а він стоїть, не тоне. Що таке, думаю, чорт його знає? Не може бути, щоб не попав! Я ще і ще стріляю, коли вони висовують в ілюмінатор білу сорочку, на багор почепили. Кричить один: «Капітулюю!» — Ну, там уже хлопці поїхали до пароплава, а я йду попід берегом. Дивлюся, під кущем лежить у воді німець, товстений, пузатий. Я крикнув: «Хенде хох!» Вилазить з води, зводить руки. «Ну, кажу я Рису Ібрагімову, своєму навіднику, — це наш»: А він стоїть мокрий, трусить: «Я, я насс». Дивлюсь, на ньому чоботи добренні, а у Риса тільки халяви. Ну, перевзув їх. Вийшов до гармати, коли Ковпак мчить. Подивився, що пароплав не потонув: «Ти скільки снарядів випустив?» — «Двадцять два». — «А чого пароплав цілий? Чому не потонув!» — «Так він же на міліні, товаришу командир». — Глянув Ковпак на німця, а в того устілки крізь діри лізуть. — «А це що таке! Чого він босий?!..» — Ну, думаю, зараз влетить. — «Так, товаришу командир. Я його з води витяг. Бачу, чоловік мокрий, так, щоб не застудився, я сказав Рисові дати йому

сухі чоботи. Він хлопець кріпкий, не застудиться, а німець, кажу, може й нежить схопити».— Мій полонений, видно, трохи по-російському кумекав, зрозумів, що про нього мовиться. Показує на мене пальцем і ствердно хитає головою: — «Я, я насс, мокрі».— Ковпак засміявся: «От чорти! Віддай німця Кульбаці, а сам поганяй додому в Аревичі».

Отак мене німець виручив. А вже, як Тартаковський його допитував, то я й узнав, що «насс» по-німецькому — «мокрій». Одне слово, зрозуміли один одного.

...Із подій 6 квітня Ковпак зробив свої висновки. На берег крім 8-ї, перекинуті 2-а, 3-я, 4-а і 5-а роти, взвод протитанкових рушниць, сорокап'ятки 5-ї і 8-ї рот, 76-міліметрова гармата Петра Халупенка. Обгорілі баржі затопили на фарватері, а крім того, виставили ще одну заставу, 2-го батальйону, біля Борщівки.

Борода привіз паспорт буксира. Капітально переплетена книжка. На ній золотом відбито: »Hoffnung» («Надія»). Пароплав збудовано в Німеччині. В судновому журналі є помітки Данціга, Бреста, Пінська.

...Ніч пливла зоряна, прохолодна. На світанку навіть ударив приморозок, зате ранок видався по-весняному ясний, веселий. Ковпак наказав тримати всі підрозділи в бойовій готовності — чекав військової флотилії з Мозиря, яка мала провести караван пароплавів з Чорнобиля на Мозир, Пінськ, Брест. Сидір Артемович навіть обрав собі КП — високий бугор за городами, звідки, як на долоні, видно дуг і блакитну смугу повноводої Прип'яті, і зразу по сніданку влаштувався там з Політухою і кількома зв'язковими, спостерігаючи в бінокль за рікою. Семен Васильович під якимось приводом забрав командира до штабу, а на КП поставив Костю Руднева і Мишка Семенистого.

Забрав він Ковпака вчасно. Тільки вони зайшли до села, як із застави прискакав верхівець з повідомленням: до нас їдуть гості — О. Ф. Федоров зі своїм комісаром В. М. Дружиніним та начальником штабу Д. І. Рвановим. Прославлені партизанські командири, легендарні герої — дід Ковпак та генерал Орленко, міцно обнялися, розцілувались. Зачулися взаємні вітання, жарти.

Перед армією я працював у Комарівському районі Чернігівської області, де В. М. Дружинін був першим секретарем РК КП(б)У, і Володимир Миколайович

мене добре знав. Був я двічі на прийомі у першого секретаря обкому О. Ф. Федорова, але відтоді минуло п'ять років, і я не був певний, що вони мене впізнають, і не ліз наперед. Олексій Федорович з того часу змінився мало, хіба що роздвся в плечах та замість цивільного костюма одягнув військову форму. Дружинін зостався таким, як був. Серед товаришів, що приїхали до нас з Олексієм Федоровичем, я побачив О. В. Суворова, з яким кілька років до армії ми працювали в Чернігівській гідромеліоконторі. Зрадив я Олександрю Васильовичу неймовірно. Ми обнялися, розцілувались. Мабуть, наша зустріч привернула увагу Олексія Федоровича. Він якийсь час уважно приглядався, а тоді гукнув:

— А ти як тут опинився? Володимире Миколайовичу, дивися, де наші чернігівські кадри!

— Та ми тут, Олексію Федоровичу, всі колишні чернігівські¹.

Як годиться, Сидір Артемович запросив гостей з дороги переснідати. Після сніданку Ковпак, Федоров, Дружинін, Руднев та Сиромолотний пішли на квартиру до нашого командира обговорити свої справи. Такий обмін думками партизанських командирів, взагалі, був традицією, але тепер він набирав особливого значення: ми тільки-но вернулися з Волині, куди прямує Федоров, а Олексій Федорович і Дружинін лише 5 березня з Москви, де обговорювали з керівниками партії та уряду і УШПР пекучі питання партизанського руху.

Поки командири радилися, ми знайомили начальника штабу Д. І. Рванова з обстановкою. З Рвановим у нас багато спільного. Він теж учився в Ленінграді, тільки в піхотному училищі імені С. М. Кірова, і по закінченні училища у вересні 1940 року був направлений у війська Західного ОВО. Ми тільки розговорились, коли з КП прибіг Костя Руднев:

— Де комісар?

— У чому справа, Костю?

— Ідуть пароплави. Шість штук.

За кільканадцять хвилин командири були на КП. Там же й фотокореспондент РАТАУ Яків Борисович Давидзон.

¹ Сумська область була створена в 1939 році. До її складу увійшла частина районів Чернігівської області.

...Події розгортались в швидкому темпі. Попереджені заставою 4-го батальйону про появу ворожої флотилії, наші бійці на засідці проти села Аревичі зайняли заздалегідь підготовлені бойові позиції. Ковпак планував, щоб уся флотилія потрапила під вогонь, і навіть підстрахував, поставивши в кілометрі нижче по течії 2-у роту О. Мазейна. Першою на правому фланзі стояла рота С. Єфремова. Він мав пропустити всі кораблі до основної групи, де були роти С. Горланова і Ф. Карпенка, підсилені 76-міліметровою гарматою П. Халупенка. Трохи нижче основної групи зупинилася 4-та рота П. С. П'ятишкіна, яка мала бити пароплави «в лоб».

До підходу флотилії замаскувалися, затаїлись. Аж ось з'явилися й кораблі. Перед вів швидкий катерок з кулеметом на турелі, за ним пливли два броньовані двомоторні катери з гарматами і кулеметами, за ними два броньовані пароплави з піхотою, замикали колону катери, трохи менші, уже без гармат, з одними кулеметами.

До бойових порядків 5-ї лишалося ще метрів п'ятсот, коли фашисти зненацька вдарили з гармат, кулеметів та мінометів по штабелях дров на березі, серед яких замаскували свої окопи партизани. Малоймовірно, щоб вони помітили партизанів, скоріше за все, стріляли «для профілактики». Єфремов пропустив караван, і лише коли останній катер минув заставу 5-ї, партизани відкрили вогонь. Майже одночасно гахнули в лоб гармати Сафонова і Халупенка, а М. Москаленко влупив по катерах, які замикали колону.

Першим загорівся одномоторний катер, що йшов позаду каравану. Полум'я спочатку рвалося через ілюмінатори, потім охопило весь катер, і він, кружляючи по річці, горів, як смолоскип, застилаючи воду чорним, густим димом. Згодом запалав і другий. Команда кинулася в каламутні хвилі Прип'яті, але ніхто не доплив до берега, надто вже щільно били партизанські кулемети.

Сорокап'ятка 8-ї роти Івана Сафонова і 76-міліметрова гармата П. Халупенка зосередили вогонь на двомоторних 150-тонних катерах. Снарядом 76-міліметрової гармати одному з них розвернуло борт, пошкодило палубні надбудови і там виникла пожежа. Проте управління катер не втратив, пробоїна була вище води, і він, набираючи швидкість, подався навтьоки. За ним помчав і катерок. Броньобійники 4-ї і 2-ї роти відкрили по ньому

вогонь і, видно, пошкодили управління,— безладно кружляючи, він плів униз до Красносілля.

Гармати перенесли вогонь на другий катер. Після кількох попадань він спалахнув і закружляв по річці. Згодом течія-прибила його до застави 2-ї роти Олексія Мазейна. Командир взводу М. Ізбяков зі своїми бійцями кинувся до палаючого судна. Команда відчайдушно оборонялась, але партизанів спинити не змогла. Першим на палубу скочив командир відділення Микола Михайленко, за ним комсорг, високий, кучерявий сибіряк Льоня Прутковський. Одна за одною в люк летять гранати... Фашисти замовкли. З палаючого катера партизани зняли гармату-сорокап'ятку, снаряди, патрони, кулемети.

Тепер лишилися тільки пароплави з піхотою. Горланов таки переставив бакени. Перший пароплав «Гамбург» якось збився з курсу і минув мілину, але другий — «Лейпціг» точно видержував задану лінію і врізався в косу, яку весною намила Прип'ять.

Партизанські кулемети змели фашистів з палуби. Надійно захищені бронею, вони вели ураганний вогонь з кулеметів, з мінометів, а втім, більше оборонялись і хотіли втекти. Ось «Гамбург» забачив, що другий пароплав у біді. Даючи задній хід, він пришвартувався до «Лейпціга», щоб стягти його з мілини. І тепер сорокап'ятка Сафонова і 76-міліметрова гармата могли бити лише по носовій частині пароплава. Снаряди ковзали по броні, а коли й пробивали її, то до машини не діставали. Аж ось снаряд 76-міліметрової гармати вибухнув у підніжжі труби. Пароплав огорнуло димом і парою. В капітана здали нерви. Він, перерубавши буксир, намагався втекти, але кілька прямих попадань 76-міліметрової гармати розбили машинне відділення, і пароплав загорівся. Палаючи, він кружляв по воді. В ньому вибухали снаряди, міни. З болю й переляку ревіли, кричали гітлерівці. Дехто кинувся у воду. Палаючий пароплав прибило до лівого берега, де стояла четверта рота П. С. П'ятишкіна. Взводний Гриша Юник зі своїми бійцями кинувся на штурм пароплава. Під прикриттям кулемета Максимушкіна Вася Алексеев і Ваня Юдаєв вискочили на палубу. На допомогу сміливцям піднявся взвод Петра Гатського. В ілюмінатори і люки пароплава полетіли гранати. Павло Степанович, незважаючи на те, що всередині вибухали боеприпаси і вирувало по-

лум'я, влаштував розвантаження пароплава. Старшина роти Юхим Дудко з господарчим відділенням витяг 165 снарядів до сорокап'ятиміліметрової гармати, багато патронів, гвинтівок. Кулемети й міномети погоріли, були непридатні.

Тепер зостався «Лейпціг», але це був міцний горішок. Кілька кулеметників, маючи необмежений запас патронів, люто били з ілюмінаторів. Наші ж снаряди ковзали по броні. Треба було перетягти гармату вище по течії. Халупенко дав команду, Іван Мулико вискочив з улоговини, підганяючи коней, але куля влучила в голову коневі і вже ослаблена вдарила їздового в стегно. Довелося давати відбій, і гармату перекотили на руках.

Поки вовтузилися з гарматою, Костя Руднев, посадивши в човен Охріма Биваліна і Максима Костелова, кинувся до пароплава. Вони вже щасливо дісталися в мертвий простір, де їх не досягали кулі. Костя встиг навіть укинути через ілюмінатор в'язку гранат і знищив найактивніший кулемет, але не вберігся сам. З ілюмінатора жбурнули міну з прив'язаною до неї гранатою. Міна упала поруч з човном на міліні. Максима Костелова убило. Охріма поранило, а Костю контузило. Маніпуляцію з човном побачив взводний 5-ї роти Іван Сердюк — відчайдушно сміливий хлопець. Разом з Юхимом Кушніром і Багратором Галстяном вони набрали гранат, перетнули ріку і підпливли за течією до пароплава. Біля носа човен пришвартувався. Кушнір став унизу, Баграч — йому на плечі, а Іван Сердюк по цій живій драбині виліз на пароплав, гукаючи партизанам, щоб не стріляли. Під ногами чулися голоси німців, скавучання собак. Іван зняв автомат, натиснув гашетку... Кулі не пробивали палубу. Німці зчинили стрілянину з трюмів, кают, і під носом у Сердюка полетіли тріски. В цю мить німець із носового ілюмінатора метнув гранату і вцілив у човен. Хлопці сиділи на кормі, граната вибухнула на носі, нікого навіть не подряпало, але човен пішов на дно, і Кушнір з Галстяном опинились у воді.

Оглядаючи палубу, Сердюк помітив біля капітанської рубки ручний кулемет «Дегтярьова», коробку з дисками. Він одразу кинувся до кулемета, але німці шалено стріляли на шум кроків. Сердюк відскочив, тоді, обдивившись, пробрався над бортом. Кулемет був справний, а в коробці чотири диски з бронебійно-запалювальними кулями. Іван пішов по палубі, прошиваючи її

кулеметними чергами. В каютах і трюмах галасували гітлерівці, вили собаки-людодіди, а він методично строчив і строчив, де тільки чув якийсь шум.

Коли Сердюк почав єдиноборство з пароплавом, стрільба вщухла: німцям вистачало мороки з Іваном, а наші припинили вогонь, боячись підстрелити Сердюка. Під час цієї передишки ми вивезли поранених. У нас, крім Костелова, загинув бронebійник 5-ї роти, колишній голова Новозибківського райвиконкому Григорій Данилович Кравець. В п'ятій поранило Ваню Афанашенка і Петра Рукавицина. У восьмій поранені Микола Мелентєв і два новачки Дмитро Мурашкін та Андрій Дем'янов. Усіх їх вивезли в Аревичі, де наш начальник санслужби І. М. Савченко розгорнув операційну.

А на пароплаві ситуація склалася драматична. У Сердюка в кулеметі кінчились патрони. Він забрав у хлопців усі, які були, гранати і час від часу кидав їх через ілюмінатори. Та ось не стало і гранат. Один з фашистів визирнув із люка на палубі, підняв гранату і впав назад, прошитий автоматною чергою. Граната вибухнула в пароплаві. На виручку Сердюкові поплив М. І. Павловський, але його човен був первантажений, і забрати з собою Сердюка, Кушніра та Голстяна, щоб відпливти на другий берег, Михайло Іванович не міг. Тоді Сердюк перейшов на ніс і гукнув, щоб Халупенко вдарив по кормі. Після трьох-чотирьох прямих попадань пароплав загорівся. Жодна жива душа з «Лейпціга» не врятувалась, крім двох гітлерівців, яких Павловський знайшов у воді і перевіз на той берег.

Бронекатер, пошкоджений гарматами та бронebійками 4-ї та 2-ї роти, «ожив». Команда нашвидку полагодила управління, і він у супроводі катерка підплив до застави 2-го батальйону, проти Красносілля. Кількома залпами протитанкових рушниць хлопці одразу потопили катерок, перенесли вогонь на катер. Ось він утратив керування, і його прибило до берега. Команду знищили. Кульбака взяв багаті трофеї: гармату сорокап'ятку, 378 снарядів до неї, зенітний, станковий, три ручні кулемети, патрони, гранати, автомати та гвинтівки, всю документацію і карту-трикілометровку від Києва аж до Балтійського моря.

В той час, як Кульбака вів бій з катерами, від Чорнобиля до застави біля Борщівки підплив цілий караван. Один із бронекатерів застава пропустила, але він

не дійшов до місця бою, вернувся назад, і пострілами з протитанкових рушниць його потопила партизанська застава біля Борщівки. Решта кораблів попливла знову на Чорнобиль. В 2-му батальйоні втрат не було, тільки під зв'язковою Ніною Лубенець убило коня, коли вона їхала з донесенням у штаб свого батальйону.

Так закінчилася операція по знищенню ворожої флотилії на Прип'яті. В цьому бою знищено два броньовані пароплави вантажністю по 200 тонн, два двомоторні бронекатери вантажністю по 150 тонн, три одномоторні по 100 тонн, малотоннажний катер з кулеметами. На пароплавах і катерах було майже 300 карателів, з яких врятувалися одиниці, багато зброї, боеприпасів. Усе це або згоріло, або лежить на дні. Партизани захопили в бою дві сорокап'ятки, 750 снарядів до них, вісім кулеметів, багато патронів, гранат, автоматів, гвинтівок.

Здавалося, бій пролетів блискавично, але, коли вщухла стрілянина, сонце вже хилилося на захід. Олексій Федорович був у нас до самого кінця бою, і лише тоді, як усе затихло, гості попрощалися й рушили додому.

9 квітня

Декому з флотилії пощастило врятуватися. Десь п'ятнадцять чи, може, й двадцять «потопельників» блукає в навколишніх лісах, пробираючись на північ до Мозиря та Хойників. Учора на заставу 10-ї роти, яка стоїть на південний схід від Аревичів, контролюючи дорогу Довляди — Хойники, набрели чотири гітлерівці. Двох скосив кулеметною чергою Мишко Подшивайлов, а два втекли на болото. Одного фашиста підстрілили розвідники 2-го батальйону. З солдатських книжок видно, що всі забиті — з флотилії. Ми запропонували прочесати навколишній ліс і лозняки над Прип'яттю, але Ковпак проти. Він за те, аби ці недобитки дісталися до своїх і розповіли про бій під Аревичами. Коли подумати, то це навіть краще, але малоймовірно, щоб «потопельникам» пощастило. На правому березі діють розвідники 27-ї бригади «Дядька Володі», навіть коли фашисти обминуть партизанські застави, їх переб'ють колгоспники.

Сьогодні вночі в село Молочки до хати шестидесятирічного Віктора Петровича Кравченка заблукало три

німці. Наставивши на діда гвинтівки, гітлерівці гукнули:

— Ти партизан?!

— Та ні, пани. Який я партизан? Просто старий, негодящий дід.

Німці попросили їсти. Віктор Петрович приніс їм молока; нарізав хліба, став пригостати, а сам послав дівчину на партизанську заставу. Зголоднілі фашисти накинулись на їжу. Набиваючи рот, один із них, який трохи володів російською, наказав:

— Ти нас доведеш до ріки Прип'ять.

І спитав, де партизани. Віктор Петрович запевнив фашистів, що близько партизанів немає, що тут цілком безпечно. Старий уже непокоївся, чому так довго не йде підмога. Ось-ось німці подадуться геть. Про те, що сталося далі, Віктор Петрович каже так:

— Я рішив поборотися за свою Батьківщину! Ми сиділи біля столу. Поруч стояли їхні гвинтівки. Я схопив одну. Двох убив, а третій устиг кинути гранату, і мене приглушило, та я німця — за плечі, звалив на землю. Не знаю, що воно було б, аби до хати не вскочили партизани. Кличуть мене, я чую, а сказати не можу.

Віктора Петровича привезли до санчастини. Ковпак звелів представити В. П. Кравченка до ордена Червоної Зірки і оформити нагородний лист.

...В штабі, як завжди на стоянці, роботи хоч відбавляй. Григорій Якович узявся складати звіт за рейд. А ще він підсумував бій за 6 та 7 квітня, комплектував обслугу на трофейні гармати. Одна лишається в 2-му батальйоні, командиром її призначено Дмитра Волинця, 22-річного комсомольця з Вінниччини. Другу гармату передали 9-й роті Д. І. Бакрадзе, командиром призначений комуніст Костянтин Омелянович Дудник. В обслугу переведені з різних підрозділів Микола Ковальов, Сергій Трикін та Євдоким Лисицький. За наших умов, коли кожен снаряд має влучити в ціль, це — відповідальна робота, і командира гармати затверджує своїм наказом Сидір Артемович.

Під час перебування у нас Олексія Федоровича командири домовилися провести разом з Я. І. Мельником спільну операцію і розгромити гарнізон у Брагині, де за даними Брагинського партизанського загону зосередилось майже 500 гітлерівців, які мають на меті контролювати межиріччя Дніпра і Прип'яті. Є відомості,

що до Брагина переїхала частина установ з Гомеля, який останнім часом сильно бомбить наша авіація. Це офіційна преамбула наказу. На мою думку, велику роль у схваленні його відіграє те, що в Брагині накопичені запаси продовольства і зброї, вкрай необхідні нам, Мельникові і Олексію Федоровичу. Операцію намічено провести в ніч з 10 на 11 квітня. План операції доручено як «господарям» розробити нашому штабові.

Дві доби я працював як проклятий, замотав командира Брагинського загону Минкевича і ледве встиг до 17.00 — призначеного Ковпаком часу. Зате вечір відпочивав. До нас приїхали від Олексія Федоровича кіномеханік з фільмами «Суворов» і «Розгром німців під Москвою» та лектори ЦК КП(б)У Лідія Кухаренко і Кузьма Дубина. Прослухав лекцію Лідії Іванівни, а ввечері дивився кінокартини.

Вечір видався по-справжньому весняний — тихий і теплий. На майдані, де кіномеханік напнув полотно екрана, зібралися всі, хто міг ходити: старенькі бабусі, діди, чоловіки, жінки, діти, партизани, вільні од служби. Дивилися з обох боків екрана. Усім сподобався «Розгром німців під Москвою». Сеанс переривали вигуками, оплесками. Проглянули раз і зажадали, щоб кіномеханік крутив її вдруге. І дивилися ще з більшим захопленням. Перед наступною операцією це чудова зарядка!

12 квітня

Ранок 10 квітня почався з новин. С. А. Ковпаку і С. В. Рудневу присвоєно звання генерал-майорів. З українських командирів генеральського звання удостоєні О. М. Сабуров, О. Ф. Федоров, В. А. Бегма і М. І. Наумов. У білорусів партизанськими генералами стали Комаров (В. З. Корж), П. П. Капуста та ще кілька командирів. Це справжня радість для всіх партизанів, епохальна подія — партія і Радянський уряд визнали наші заслуги перед Батьківщиною і відзначили наших командирів високими генеральськими званнями!

Ми щиро здоровимо Сидора Артемовича і Семена Васильовича з високою відзнакою і надсилаємо вітання Олексію Федоровичу та Михайлу Івановичу.

Оголосивши постанову уряду в підрозділах, політруків, партійні і комсомольські працівники роз'яснюють,

що присвоєння генеральського звання командирам це — наша спільна нагорода, яка накладає на всіх нас підвищені вимоги воювати ще краще.

Ми обговорювали в штабі цю подію, коли від Я. І. Мельника приїхав зв'язковий. Яків Іванович на марші між селами Ломачі та Новосілки зіткнувся з ворожою колоною і в зустрічному бою впень розбив гітлерівців, захопивши дві 110-міліметрові гармати «Шкода» із запасом снарядів. Швидко робимо зміни в наказі, включаючи до складу артилерійської підтримки трофейні гармати. Сидір Артемович, Олексій Федорович, Семен Васильович та Володимир Миколайович урочисто підписують Бойовий наказ № 1.

Схематично операція планується так: перекривши сильними заслонами з круговою обороною дороги, які йдуть від Брагина на Лоїв, Речицю та Хойники, ударом з півдня і півночі прорвати укріплення, що півколом оточують місто, штурмом оволодіти центром і знищити ворога в укріплених будинках школи, клубу і гебітско-місаріату. З півночі удар завдає зведена група Лисенка, куди входять підрозділи з'єднань О. Ф. Федорова і Я. І. Мельника. З півдня зведена група нашого з'єднання в складі 3-го батальйону і 3-ї, 8-ї, 9-ї рот 1-го батальйону під загальним командуванням підполковника П. П. Вершигори. На західній стороні міста діє сковуюча група — 5-а рота С. Єфремова, там же й артбатарея С. Анисимова під прикриттям 4-ї роти П. С. П'ятишкіна. Вона ж резерв Вершигори. Мене призначено на час операції начальником штабу зведеної групи П. П. Вершигори. Початок операції о 4.00, одночасно з вогневим нальотом артилерії на центр міста.

Велика роль відводиться Брагинському партизанському загоні імені Котовського. Котовці мають дати в кожен підрозділ по два провідники, які добре знають місцевість, знищити до другої години ночі 11 квітня телефонний зв'язок з міста Брагина по всіх напрямках і в момент артнальоту підпалити будівлі на східній частині міста, в розташуванні ворога.

Командування операцією покладено на Ковпака і Олексія Федоровича. Їхній КП в колишньому панському маєтку Ясени, за півтора кілометра на південний схід од села Глушкевичі. Зв'язок по рації та посильними. На КП Ковпака — Федорова радистка Валя Рико-

ва, у Вершигори — Молчанов, у Лисенка — радист з'єднання Федорова.

...До Жердного рухались вдень. На полі коло села Погонного потрапили під удар ворожої авіації — дві ланки винищувачів обстріляли колону з кулеметів. Швидко втяглися в ліс, прикриваючись кулеметним вогнем. Німці не переслідували, тільки було чути, як убік Аревичів гупають бомби. За Жердним пройшли ще кілометрів п'ять-шість і зупинилися в лісі над шляхом станція Посудово — Пучин — Нудичі — Брагин. Оголошили короткий привал. Зібрали командирів підрозділів, аби ще раз уточнити бойове завдання.

До Брагина — п'ятнадцять кілометрів. О 21.30 рушили далі, та в Іллічах виявили, що для того, аби вийти на вихідні рубежі, треба за кілометр од Брагина захопити міст, який охороняє поліція. Ми вислали групу розвідників лейтенанта М. Гапоненка. На мосту поліцаїв не було, але за півкілометра від нього хлопців окликнув вартовий і, не чекаючи відповіді, бахнув з гвинтівки і втік.

Виславши заслони від Брагина, підрозділи рушили на вихідні рубежі. І знову несподіванка: довкола Брагина лежать багністі болота, порізані глибокими канавами, а наші провідники знають дорогу лише вулицями. Отож, операцію почали з запізненням на півгодини.

О 4.30 п'ять гармат і десять мінометів відкрили вогонь по центру міста. Водночас партизани кинулись на штурм ворожих укріплень і, прорвавши першу лінію, навально ринули вперед. До 7-ї ранку перша лінія укріплень була взята, і всі підрозділи впритул підступили до центру, де стояли будинки жандармерії, гебітс-комісаріату і двоповерховий клуб, у якому гітлерівці влаштували свою казарму. Матющенко очистив від ворога південну частину міста, захопив тюрму, де чекало смерті п'ятнадцять чоловік.

Узявши гвинтівки, в'язні теж кинулися на штурм.

І знову несподіванка. Фашисти оточили центр міста подвійним зрубом з вікових дубів. Півтораметровий проміжок засипали піском, через кожні 10—15 метрів звели дзоти, оточили мінними полями і колючим дротом. Все, що заважало обстрілові, на сотню метрів перед дзотами знесли. Над цим вузлом оборони панувала башта на клубі, де стояв станковий кулемет.

Ми підтягли гармати в бойові порядки піхоти, на пряму наводку, і спробували взяти укріплення штурмом, але не змогли. Наші сорокап'ятки і навіть 76-міліметрові гармати укріплень не брали. Чотири прямі попадання 76-міліметрової гармати в будинок клубу великої школи не заповдіяли — фугаски вибухали в клубі, не руйнуючи капітальної кладки. Як на те неповороткі, ще з часів Першої світової війни 110-міліметрові гармати з'єднання Я. І. Мельника затримались на бездоріжжі і прибули до Брагіна лише опівдні. Одну гармату направили до Лисенка, другу передали групі Вершигори. Обслуга ще не була укомплектована. Халупенко вивів гармату, яку щойно дістав, на пряму наводку. Вже другим чи третім пострілом він розбив башту на клубі. Вгору летіли балки, перекриття, бліндажі. За 30—40 хвилин оборона гітлерівців була деморалізована, основні кулеметні точки знищені.

Під час артобстрілу ми перегрупували сили. 8-у і 9-у роти кинули на допомогу Матющенкові, 4-у роту П'ятишкіна послали на північ до Лисенка. Партизани кинулися на штурм. Шалигинці вибили гітлерівців із трьох дзотів і блокували всі укріплення. Німці запалили будинки перед своєю обороною, затруднюючи нам просування. Бій сягнув кульмінаційної точки. Партизани кидались на дзоти і, незважаючи на втрати, штурмували укріплення. У шалигинців загинув командир 3-ї роти М. Ф. Лімаєв, тяжко поранило політрука 2-ї М. І. Брехова, взводного О. І. Костіна і ще чоловік п'ятнадцять чи двадцять. Медсестра батальйону Рита Зражевська неподалік лінії вогню влаштувала перев'язочний пункт. Вона разом з комуністом Григорієм Грищенком і комсомольцем Анатолієм Штукарем у цей день винесли з-під вогню більше двадцяти поранилих, перев'язала їх і доставила на медпункт.

Хлопці показували чудеса хоробрості. Щойно призначений командир сорокап'ятки К. Дудник бив по амбразурах дзотів прямою наводкою, майже впритул. Якби навідник помилився і снаряд пішов мимо, то осколками вражало б обслугу гармати. Відважного артилериста поранило, але він не покинув поля бою.

Відзначився і командир взводу шалигинців Олексій Костін, який з бронебійником Хричовим вирвався вперед. Хричов бив з ПТР по вогневих точках, Костін прикривав. У бойовому запалі пильність бронебійника при-

тупилась, Хричов затримався на місці довше, ніж дозволяли обставини, і впав поранений. На допомогу товаришеві кинувся Костін, та місце пристріляв ворожий мінометник, і колишнього прикордонника поранило в ногу. Проте бойові побратими вели бій, аж поки автоматники взводу не знищили дзот гранатами.

Нам уже всміхалося військове щастя, аж тут налетіла авіація. Спершу з'явився коректувальник, який зв'язався з обложеними, тоді прилетіло чотири бомбардувальники Ю-88. Правда, їм у якійсь мірі плував карти Петро Петрович, який дублював ворожі сигнали, і частина бомб упала на гітлерівців. Основний удар авіація перенесла на партизанські обози, що вивозили з міста захоплені продовольчі склади.

Під час нальоту гітлерівці оправились і знову зайняли бойові порядки, але як тільки літаки повернули на Речицю, Халупенко підтягнув гармату на 200—250 метрів до ворожої оборони і знову громив дзоти, клуб і гебітскомісаріат. На жаль, добити противника не пощастило — вийшли снаряди.

Німці ще двічі пускали в дію авіацію, але великої шкоди не заподіяли. Однак і ми нічого зробити вдень не змогли. Почали чекати вечора, щоб у темряві знову штурмувати ворога, але о 21.30 з КП командування прийшов наказ відійти, і ми вивели підрозділи з бою, спаливши міст на шляху Брагин — Хойники.

Внаслідок операції ворожий гарнізон майже повністю знищений, за винятком кількох десятків, здебільшого поранених, гітлерівців, які засіли в дотах та дзотах. Ворожі укріплення, в основному, зруйновані. Знищено склад боєприпасів, де було понад 300 000 патронів, міномети, міни, гвинтівки та автомати, склад пального і обмундирування. Зруйнована вся місцева промисловість — електростанція, спиртозавод, шкірзавод, маслозавод, паровий млин, обласна друкарня.

Крім полеглого М. Лімаєва, вмерли од ран політрук роти М. Брехов, В. Міц, П. Щербинін. В батальйоні Матющенка до двадцяти поранених. Одинадцять поранених в роті 1-го батальйону. Серед них фельдшер Іван Вишневський, Декунов, Оля Воскобойникова.

Не обійшлося без курйозу. На світанку, коли роти 3-го батальйону штурмували в'язницю, командирові взводу Максиму Ницку місцеві люди показали будинок брагинського бургомістра. Максим обшукав увесь дім,

але там було пусто, лише на стільці висіли бургомістрові штани. У командира майнула думка, що один його боєць під час бою розшматував собі штани об-колючий дріт. Обшукуючи будинок, Максим побачив у комірчині величезний пустий кадіб, схопив штани і вкинув їх туди. Коли кінчився бій і підрозділи лишали Брагин, Максим забіг до будинку бургомістра, запустив руку в кадіб і витяг... самого пана Козака, тільки ще без штанів!

...До Аревичів дісталися сьогодні ополудні. 10 квітня, коли ми рушали на Брагин, сюди налетіло вісім літаків Ю-88 і нещадно бомбили село. Згоріло двадцять п'ять хат і вбито молоду жінку. У нас втрат не було, тільки на городі біля штабу залишилася величезна воронка від 200-кілограмової бомби та в будинку, де жив Ковпак, вилетіли вікна.

14 квітня

Вчора провели бойових друзів: Олексій Федорович і Яків Іванович рушили в далеку дорогу. Сьогодні на світанку останні підрозділи Я. І. Мельника переправились в Аревичах через Прип'ять.

Зранку віє ласкавим теплом. В лузі жовтіє куряча сліпота, на міліні кумкають жаби, співають пташки. Уже час покидати села і виходити в ліс, та затримують ранкові приморозки і хворі на цингу. А в нас їх немало. Кожен четвертий чи навіть третій партизан, до якоїсь міри, хворий. Тепер ми харчуємося більш-менш нормально, але навіть у штабі у всіх нас кровоточать ясна, хитаються зуби. Іван Маркович поїть партизанів настоєм з соснової глиці, але помагає мало. Поки що більший успіх дає рецепт Ковпака — «синій камінь», купорос, яким мажемо ясна. Разом з глицею підсобляє краще.

Аеродром у Кожушках вже готовий. Сьогодні УШПР обіцяє літак з посадкою, і комісар з нетерпінням чекає протицинготні засоби, які він просив надіслати, повідомивши про виникнення цинги серед партизанів.

Ковпака непокоїть те, що фашистські літаки можуть налетіти знов, і він послав мене до лісу заздалегідь обрати місце для табору. Ми саме верталися до села, коли на Аревичі налетіло три пікіруючі бомбардувальники Ю-88 і обрушили на село фугаски та град запалювальних бомб. У перший захід стокілограмова бомба

влучила в будинок, де розміщувалося відділення зв'язку артбатареї. Саме в той час туди зайшов обчислювач батареї І. І. Бірюков, у хаті зібралося вісім чоловік, і всі вони загинули від бомби. Ще одна бомба впала в розташуванні кінної розвідки — вбило Настю Парфентьеву.

Важко сказати, чим би закінчився наліт, якби не героїзм бійців і командирів 2-ї роти. Мазейн, політрук Пшеницин, парторг Яків Соболев, комсорг Леонід Прутковський, командир відділення Микола Михайленко, вихопившись із хат, вдарили по літаках з кулеметів і автоматів. Під час цього поединку вбиті Олексій Терданов і Єва Городько, поранило Соболева, Павла Ніколаєнка, Ігоря Ментікова, Івана Абдуліна, Іру Драпалюк та мінера Івана Рябова, однак фашистські пірати вже не наважилися входити в піке і, скинувши бомби з великої висоти, подалися геть.

За годину ці ж літаки налетіли на Погонне. У Матющенка загинули Микола Шалдуга і Дмитро Терещенко, який лише два дні тому прийшов до загону. Як тільки літаки зникли, всі підрозділи виїхали до лісу, в Арєвичах лишилися застави.

15 квітня

Перша ніч у лісі, м'яко кажучи, була холоднувата. Одне, що ми «не обжилися», не пристосувались, а ще на ранок узявся морозець. Прокинувся я від холоду. Вся шинеля припала інеем, і весна весною, а дрижаки бив так, що ледь уціліли зуби.

Минулої ночі прийняли літак з посадкою. Відправили важкопораненого вчора Якова Соболева, Іру Драпалюк та бійців з 3-го батальйону. Покинули нас бригадний комісар І. К. Сиромолотний і Галина Бабій, яких відкликає УШПР. Натомість прибули дещо незвичні гості. Прилетіла з Москви зубний лікар Антоніна Федорівна Власова та інженер-капітан М. Глідєр.

Ще в Брянських лісах одного з перших цинга вразила командира. Відтоді у Сидора Артемовича висипаються зуби, майже рік він харчується м'якенькою кашкою або пряженим мозком. Відлітаючи, Л. Коробов казав нам, що обов'язково доповість К. Є. Ворошилову і все зробить, щоб підлікувати командира. І ось зубний лікар прилетів. На жаль, лікувати вже немає чого — зуби

випали. Антоніна Федорівна зняла у Сидора Артемовича мірку на протези і почала амбулаторний прийом хворих партизанів. До самого вечора на лісовій галявині хурчала бормашина та ойкали пацієнти. Ця тендітна жінка не припинила роботи навіть тоді, коли над лісом на бриючому польоті промчала ланка Ю-88 і земля здригалась од вибухів бомб. Увечері Антоніну Федорівну відвезли на аеродром.

М. Глідер був у морській формі з відзнаками інженер-капітана, і я думав, що він прилетів у зв'язку з розгромом флотилії. Проте виявилось, що Михайло Муційович — оператор Союзкінохроніки, прибув з Далекого Сходу і відряджений УШПР у тил ворога знімати життя-буття партизанське. До Глідера прикомандировали бійця комендантського взводу Івана Наливкіна і виділили пару верхових коней — йому та Іванові.

...Григорій Якович оформляє накази, щоб передати їх на схорону в УШПР, і напружено працює над звітом. Відтоді, як ми перейшли на Прип'ять і зупинилися в Аревичах, дні котилися один за одним, насичені подіями й поточною роботою, і я мало чим міг йому допомогти. Сьогодні вирвалася вільна година, і, взявши з собою матеріали, ми з Петром Петровичем подалися в Аревичі. Будинок штабу та «резиденція» Вершигори вціліли, і ми хотіли в людських умовах, без перешкод попрацювати: Бороду чекали розвідники 3-го батальйону, які щойно вернулися з-за Дніпра, а я мав на думці оформити атестаційний матеріал на присвоєння чергових військових звань командному складові.

Так, уже весна! Одяглися в ніжний серпанок берізки, зацвіла в лісі сон-трава, зеленіє луг, співають пташки. Коли ми заїхали в Аревичі, нас особливо гнітили після буяння природи чорні згарища, обгорілі димарі, розвалені печі. Село спустіло. Жителі сховалися в лісах, і лише на окраїнах були застави 5-ї та 8-ї роти.

На подвір'ї будинку, де квартирував П. П. Вершигора, було, як завжди, людно. Разом з Василем Лазуном прийшли до нас на зв'язок розвідники загону «Перемога», який діє в межиріччі Дніпра і Десни та в Димерських лісах. Хлопці після далекого шляху відпочивали, а Тартаковський разом з Лазуном уточнювали маршрут, яким ходили розвідники, і наносили на карту обстановку. Поруч сидів «повпред» загону К. З. Дідок,

невисокий смагливий молодик з карими очима й темним неслухняним чубом.

Петро Петрович наказав Лазунові писати розвіддослідження, а сам почав розмову з Дідком. Я хотів, було, їхати працювати, але розповідь Кіндрата Зіновійовича мене захопила. По-перше, загін діяв буквально в приміській смузі Києва, по-друге, історія загону це — героїчна сторінка в майбутньому літописі всенародної боротьби з фашизмом, яскравий приклад безмежної відданості радянських людей своїй Батьківщині.

...Вищедубечанський район це — межиріччя Дніпра і Десни від її гирла до шляху Остер — Окунінів. Більша частина території — дрімучі ліси, які підходять майже до Києва і тягнуться на північ до Білорусії. Ліси, болота, лозняки по Дніпру і Десні, бездоріжжя — все те робило район винятково зручним місцем для розташування партизанського загону і бази Київського підпілля. Ядром загону стали три брати Науменки — Степан, комуніст, управляючий райконторою «Заготсіно»; Василь, комуніст, голова колгоспу «Вільне життя» села Ошитки, і Терентій, безпартійний, завідуючий сінопунктом в Ошитках. Крім гвинтівок та «дегтяря» із запасом дисків, ніякої зброї не було. Базу пограбували гітлерівці, так, що про зростання загону не можна було й думати.

Настала зима. Холодна. Сніжна. Брати заходилися гуртувати людей, створювати підпільні резерви. У кожному селі були свої люди, які тільки чекали команди, щоб вийти в ліс: Ничипір Кухта, Максим Несин, Кіндрат Дідок, Андрій Андріяка, Василь Несин, Гриць Коваленко, — це були перші надійні помічники Науменків. Гітлерівці полювали за партизанами: прочісували ліси, засиляли шпигунів, та вони були невловимі. Уже в квітні 1942 року в загоні і по селах було сорок п'ять партизанів.

У травні 1942 року лісник-підпільник Василь Семенович Матюшко влаштував зустріч братів Науменків з десантною групою Розвідуправління Генштабу капітана К. С. Гнедаша. Через рацію Гнедаша брати Науменки зв'язалися з Великою землею. Отримавши допомогу зброєю та боеприпасами, загін став діяти активніше і скоро виріс у грізну бойову одиницю, яка контролює весь район. Командиром загону став Степан Юхимович Науменко, комісаром — Василь Юхимович. Терентій

Юхимовича призначили командиром 1-го батальйону, заступником командира загону. Начальником штабу призначили старшого лейтенанта, юриста Микиту Грицуненка.

Очистивши від поліції Ошитки, Новосілки на Дніпрі, Завалівку, Чернин, Жукин та розгромивши поліцейський гарнізон у Літках, партизани дістали вільний вихід до залізниці Київ — Ніжин і шосе Київ — Чернігів та Київ — Димер — Іванків — Овруч. Ночами на залізниці летять під укіс ешелони, а на шосе вибухають, підриваються ворожі автомашини! Не меншу увагу приділяють брати Науменки й розвідці. В кожному селі, навіть у Києві, на партизанів працюють сотні радянських людей-підпільників.

Комісар загону В. Ю. Науменко згуртував міцну партійну організацію на чолі з Микитою Гориславцем, яка налічує 73 комуністи. В загоні 82 комсомольці, їхній вожак Петро Терещенко — надійна опора комісара.

Добре поставлена військова й агентурна розвідка, розгалужене підпілля дозволяють партизанам здійснювати малими силами значні диверсії. Про одну з них нам розповів Кіндрат Зіновійович.

...В затоні на пристані Пічки зимували підйомна станція «УСМА»¹, пароплави «Арсеналець», «Ванда-Василевська» і дванадцять великих барж. Командування загону намітило операцію по захопленню і знищенню пароплавів. Командир загону С. Ю. Науменко через зв'язкових Мотрю Удовенко, Марію Шевченко і Галину Семиног зв'язався з капітанами пароплавів П. Ю. Кильчицьким, П. П. Найдьоновим і М. М. Подгурським. На зустрічі умовилися, що капітани проведуть відповідну роботу серед команд і разом з матросами візьмуть участь в операції за умови, що їх усіх тоді приймуть до партизанського загону.

30 березня 1943 року 36 партизанів на чолі з комбатом-1 Терентієм Науменком підійшли до пристані Пічки. В. Гориславець, М. Несин, В. Гриценко, П. Найдьонов, озброєні пістолетами, човном дісталися на «Арсеналець», де їх зустріла команда. В одній з кают були три гітлерівці. Несин, Гриценко і Гориславець ускочили

¹ «УСМА» — судномашинобудівне акціонерне товариство, що експлуатувало суднобудівні заводи на окупованій гітлерівцями Україні.

до каюти; обеззброїли і зв'язали фашистів. Капітан підвів пароплав до берега, і вся група Т. Науменка сіла на «Арсеналець». На річці стояла баржа, де було тридцять гітлерівців — охорона зимуючих суден. Зав'язався бій. Партизани знищили охорону, а баржу затопили на фарватері. Так само захопили і потопили пароплави «Ванду Василевську», «УСМА», «Арсеналець», а також усі баржі, що стояли в Пичках. У цій операції загинув Кузьма Коваленко і поранило Василя Гриценка.

В тактиці загону «Перемога», в тому, як складаються їхні стосунки з населенням, є чимало нового й цікавого.

Населення сіл Ошитки, Завалівка, Чернин, Новосілки на Дніпрі, боячись каральних загонів, стало приходити до загону цілими родинами. Командування вирішило не влаштовувати спеціальних таборів для населення в лісі, а створити в кожному селі партизанські підрозділи, які не допустили б до себе гітлерівців і поліцію. Коли необхідно, всі підрозділи зводяться в один загін. Тепер у селах Ошитки, Новосілки на Дніпрі, Чернин, Окунинів, Старо-Глибів, Ново-Глибів і Жукин створено партизанські гарнізони, які налічують майже півтисячі озброєних бійців. У цих селах відновлено Радянську владу!

Петро Петрович зацікавився укріпленнями «Східного валу». Покликали розвідників, які спочивали на сніг під повіткою, і всі, як один, заперечували наявність якихось оборонних споруд. Нема їх на Десні від гирла до Чернігова, немає й на Дніпрі.

На відміну від багатьох місцевих загонів, які ведуть лише ближню розвідку на себе, брати Науменки активно допомагають Гнедашу і знають обстановку на сотню кілометрів довкруг. Диверсанти загону в основному діють на залізниці Київ — Ніжин і ходять аж під Бобровицю. Але іноді вони пробираються і на захід від Києва, контролюючи залізницю Київ — Коростень і шосе Київ — Житомир. Молодий, білобровий хлопчина років сімнадцяти Коля Степанченко розповідає, що тижнів через два після того, як ми висадили в повітря залізничний міст на Тетереві, він з групою розвідників на чолі з комісаром загону Василем Науменком ходив на станцію Тетерів дізнатись, як відбудовується міст.

Настав вечір. Зійшов місяць, заливаючи ясным світлом чорні згарища, а ми ще довго сиділи, слухаючи

розповідь про славних братів-патріотів, які очолили боротьбу народних месників з фашистськими загарбниками.

18 квітня

Знов у лісі хурчить бормашина. Антоніна Федорівна повернулась не сама, а з лікарем-протезистом Михайлом Івановичем Нікітіним. Зуби у Ковпака на славу, і сьогодні він з апетитом обідав і вечеряв разом з нами.

За ці дні, поки Ковпакові підганяли протез, і він звикав до «чужих зубів», Антоніна Федорівна і Михайло Іванович приймали хворих. Лікували, пломбували, рвали зуби. Антоніна Федорівна навіть забула, що вона у ворожому тилу. Лягаючи спати, сказала нашим дівчатам:

— Знаєте, це — перший випадок у моєму житті, коли я ночую не вдома, на московській квартирі. Навіть у санаторії я ніколи не була.

Сьогодні Антоніну Федорівну відвезли на аеродром, а Михайло Іванович Нікітін з бормашиною лишився в загоні.

Видно, що стоянка в Аревичах підходить до кінця. Звіт, в основному, закінчили. Поранених відправили. Розвідгрупи вертаються. Поки що немає М. Г. Шумейка і В. Осипчика, які повинні от-от прийти.

Вчора розпрощалися з групою А. Ярового, — вона виділена в Олишівський партизанський загін Чернігівської області. Командиром загону призначено А. С. Ярового, комісаром — О. Я. Сироїда, начальником штабу — Д. А. Білика і заступником командира по розвідці — Віктора Ніколаєва. Радисткою загону іде Валя Рикова. Загін рушає в Олишівський район для самостійної роботи.

19 квітня

Випогоджується, теплішає. Поліський край у цю весняну пору казково чудовий. За тиждень бійці відпочили, рвуться в путь, але командир мовчить, хоча стоянка біля Аревичів явно затягнулася. Гітлерівці ніколи не подарують нам ні Брагіна, ні розгрому своєї військової флотилії на Прип'яті, тим більше, що в Брагині, за даними розвідки загону імені Котовського, вбито гене-

рала і кількох значних осіб. Не знаю, як з генералом, а серед забитих я на власні очі бачив огрядного німця років сорока п'яти з погонями полковника внутрішньої служби.

Нам цього не подарують, ми це бачили по тому, що ланка бомбардувальників увесь час бомбить навколишні села і цілими днями над лісом висить «рама» або кружляють тупорилі словацькі літаки-корегувальники.

Сьогодні вернулася група М. Г. Шумейка. Там, за Дніпром, можна вважати, партизанський край. Крім загону «Перемога» братів Науменків, у межиріччі Дніпра і Десни діють загони: Остерський імені М. Щорса—Збанацького, Михайло-Коцюбинського району—Таранущенка, Любецький—Дудка, Чорнобильський—Головача та загони Дубчака і Лисенка. У них загалом воює півтори тисячі партизанів. Усі вони об'єднані Центром Розвідуправління Генштабу, на чолі якого стоїть генерал Смирнов.

...З нашим приходом усе межиріччя Дніпра і Прип'яті від гирла до лінії Брагин—Юревичі повністю контролюється партизанами, і лише в селах Крюки та Пірки окопалися поліцейські недобитки, які збіглися з кількох районів. Навіть тепер вони час од часу наскакують у довколишні села, грабують колгоспників, тероризують партизанські родини, а коли ми підемо звідси, то знову розпережуться. Командир Брагинського загону Минкевич уже звертався до Сидора Артемовича з приводу цих гарнізонів, але тоді Ковпак промовчав—готувалася операція на Брагин. Тепер Минкевич прийшов разом з Павловським, і Ковпак дозволив провести господарчу операцію, розгромити поліцію в Крюках та радгоспі «Стрелічево», що під Хойниками, і вивезти звідти хліб та худобу. Наумов, у якого з харчами ще гірше, ніж у нас, рушає на Пірки. На Крюки йде батальйон Кульбаки, на «Стрелічево»—кролевчани.

20 квітня

Вчора Ковпак одержав радіограму, в якій Строкач просив зустріти «цінний вантаж». Подібна радіограма вже один раз була—на Князь-озеро прилітав з орденами В. А. Бегма, і Сидір Артемович, наказавши комендантові штабу П. Скрильнику поставити біля себе ще два намети для гостей, сам поїхав на аеродром. Мені

командир наказав посилити охорону і перевірити застави на підступах до лісу та вздовж Прип'яті.

До табору я вернувся вже близько першої години ночі. Все було гаразд. Я ліг спочивати і міцно заснув. Прокинувся майже о шостій. Тьмяно світив місяць, на сході розгорялась зоря, а в небі пливли охоплені рожевим полум'ям пухнасті хмари. Займався світанок. Табір ще спав, лише кухарі розвели багаття і квапилися до схід сонця зготувати страву, та по галявині перед штабом ходив високий чоловік у накинутій на плечі шинелі й сірому напіввійськовому одязі. Коли він доходив у кінець галявини й вертався назад, було видно, як на грудях пломеніє орден Леніна. Таке враження, що я його десь бачив. Знайоме обличчя, постать, рухи... Деякий час згадую, і раптом у пам'яті спливає Чернігів, збори комсомольського активу області, де перед нами виступив секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко. Безперечно, це він! Коли за сніданком Сидір Артемович представляв нас високому гостю, звертаючись до нього «товариш Дем'ян», усякі сумніви щезли. Та, власне, з конспірацією нічого не вийшло: дуже відомою й популярною на Україні людиною був Дем'ян Сергійович. З Павловським Коротченко розцілювався — вони знали один одного ще з громадянської. З тих часів знав Дем'яна Сергійовича і С. С. Кадурин. А крім того, у наших загонах був цвіт партійної організації чотирьох районів, і багато хто зустрічався з ним у довоєнні роки чи бачився на конференціях і партійних активах. До вечора все з'єднання знало, що до нас приїхав секретар ЦК КП(б)У Дем'ян Сергійович Коротченко.

Тільки зійшло сонце — з аеродрому примчав Боря Король і незабаром усі комсомольці з групи ЦК ЛКСМУ, що залишилися живими, — Михайло Андросов, Вася Олійник, Галя Кваша, Ліда Мачихіна, Оля Фінюшкіна, оточили секретарів ЦК ЛКСМУ Миколу Антоновича Кузнецова та Сергія Григоровича Сегена. Розповідали, як загинули Аня Дівіна і Валя Павлівна, як поранило Юлю Зінухову та Іру Драпалюк, розпитували про їхнє здоров'я, розповідали про своє партизанське життя-буття.

В групі Дем'яна Сергійовича, крім Кузнецова і Сегена, заступник завідуючого оргвідділом ЦК КП(б)У І. Ф. Чепурний, начальник першого відділу УШПР підполковник Мартинов, його помічник капітан Владими-

ров, інструктори ЦК КП(б)У товариші Федоров, Миرون, Ваксман; радисти Піддубний і Маруся Москаленко та працівники ЦК Антон Когутовський і Максим Громико.

25 квітня

За цю п'ятиденку група ЦК органічно вросла в наш партизанський колектив. Три дні — 22, 23, 24 квітня Дем'ян Сергійович вручав урядові нагороди. Не дожили до цього дня Коля Гомозов, нагороджений орденом Леніна, політрук Михайло Брехов і командир взводу Тихін Купченко, відзначені орденами Червоного Прапора. Толя Філіппов одержав зразу два ордени — Червоного Прапора і Червоної Зірки. Орден Червоного Прапора — Петя Брайко, Валя Подоляко і Юхим Берсецьов. Орден Вітчизняної війни I ступеня удостоєний Д. І. Бакрадзе. Мені, Саші Тютереву, Сергію Горланову, Миколі Політусі Дем'ян Сергійович вручив орден Червоної Зірки. Всього одержало ордени більше двохсот чоловік!

Вручаючи нагороди, Дем'ян Сергійович побував у Красносіллі, Молочках, Дроньках, Погонному. Для його охорони закріпили відділення кінної розвідки Віктора Бабичева, і він об'їздив усі лісові табори, де живе населення цих сіл, рятуючись од фашистських літаків. Всюди з ним був Сергій Сеген.

Дем'ян Сергійович вів довгі розмови з колгоспниками, партизанами. Його цікавило все без винятку. Одного разу, коли Петро Петрович приніс розвідзведення, Коротченко спитав:

— А які у вас відомості про стан сільського господарства на окупованій території?

Ми, звісно, бачили забур'янені поля, пусті ферми, голодну дітвору, але узагальнити все це нікому не прийшло в голову. Врятував становище Ковпак. Він витяг пошарпаний блокнот і, відшукавши сторінку, помережану якимись лише одному йому зрозумілими значками та цифрами, став розповідати:

— Як не намагаються німці використати родючі землі України, це їм мало вдається. Сільське господарство загарбаних областей у катастрофічному стані, особливо в степовій смузі, де люди пограбовані до останньої сорочки, засівається лише половина орного клину. По-

голів'я худоби різко скоротилося. Ось хоча б у Ровенській області є села, де на десять дворів залишилася одна корівчина. Як німці не агітують, колгоспник сіяти для фашистів не хоче. У своїй газетці «Голос Волині» вони навіть кинули гасло: «Хочеш миру — засій поля». На Поліссі німці, навпаки, всіма засобами перешкоджають посіву, щоб не створувати продовольчої бази в партизанських районах.

Сидір Артемович перегортає свій блокнот, шукаючи підтвердження:

— А ось, Дем'яне Сергійовичу, живий приклад. 4 березня ми зупинилися в селі Краївщина Володарського району Житомирської області. В селі 300 господарств. Перед війною було чотири колгоспи — імені Будьонного, Ворошилова, Папаніна і Рози Люксембург. В колгоспі імені Будьонного 160 господарств. Перед війною сіяли 800 гектарів та 75 гектарів присадибних. Землю обробляли трактори Турчинської МТС. В господарстві було 72 робочих коня, 12 пар волів. На фермах було 200 корів, 120 овець, 90 свиней, а ще птахоферма, пасіка. В колгоспі була школа-семирічка, де працювало десять учителів і навчалось двісті дітей!

Ковпак перегорнув ще одну сторінку.

— 27 липня 1941 року в село прийшли німці. Спочатку забрали з ферми двадцять чотири корови, коня, тридцять овець. За зиму на фермах не лишилося навіть хвоста. Кури «розлетілись». Пасіку колгосп продав — бачив, що все одно заберуть. У 1942 році з 800 гектарів 180 засіяно озиминою; 50 — ярої пшениці, 100 — вівса, 60 — гречки, 26 — картоплі, 57 — соняшнику, проса, тютюну. Триста з гаком гектарів чорнозему поросло бур'янами! Крім податків, господарство платить щороку 1900 карбованців за користування своєю власною землею та 3000 карбованців страхівки. Це в цілому. А ось, як живуть селяни. Господиня, в хаті якої я зупинявся, Антонюк, до війни разом з чоловіком заробляла на рік 1750 кілограмів хліба, 2100 кілограмів картоплі, 350 карбованців грішми, нуту, і ще там сіно, солома, овочі. Платила сільгоспподатку 35 карбованців, 20 карбованців страхівки, здавала 36 кілограмів м'яса і 105 літрів молока. Тепер за німців вона живе тільки за рахунок садиби. Платить подушний, поземельний, «за звільнення», на розвиток земгромади, на лікарню, страхівку, а всього понад 1500 карбованців. Корова у неї первач-

ка, і вона мусить виносити на молочарню «лише 600 літрів!», здати 80 кілограмів м'яса і 1700 яєць. Школа у селі не працює. Лікарня платна. Ветлікарю теж треба платити.

Блокнот у Ковпака невичерпний!

— Німці грабують людей під усяким приводом і без усякого приводу. В лютому 4-й батальйон стояв у бідному поліському селі Нечатові Пінської області. Брайко привіз мені документи старостату, так от лише податок на собак становив у 1942 році 16 650 карбованців.

Це, звичайно, тільки розрізнені дані про стан сільського господарства, але й з них можна робити відповідні висновки.

...Уже в Мухойдах нам стало відомо про антифашистські настрої солдатів словацької армії, і Петро Петрович, користуючись більш-менш тривалою стоянкою в Мухойдах і Аревичах, активно повів роботу серед солдатів 120-го словацького полку. За його вимогою нам прислали з Великої землі листівки-звернення полковника Свободи, які наша агентура розповсюдила в Хойниках та Юревичах. Під впливом агітації кілька солдатів перейшло на бік партизанів і пристало до гомельських загонів. Дем'яна Сергійовича зацікавив цей випадок. З Кожаром і Барикіним у нас була давня дружба, і за кілька днів В. О. Кашицький привів до нас словацького унтер-офіцера Андрія Пальшу і солдата Андрія Саксу, котрий, як виявилось, був шофером командира 120-го полку підполковника Йозефа Гусара.

Хлопці в один голос розповідали, що більшість солдатів ненавидять фашистів, що навіть командир полку Йозеф Гусар співчуває партизанам.

За ініціативою Дем'яна Сергійовича вирішили зав'язати переговори. Довго перебирали різні варіанти, як передати листа Йозефу Гусару, нарешті спинились на Олександрі Карпівні Демидчик. Карпівну запросили до штабу. Їй сказали все, нічого не приховуючи.

— Це дуже потрібно? — спитала Карпівна.

— Так, потрібно, — відповів Дем'ян Сергійович.

— Дайте подумати.

Вона якийсь час мовчки блукала по лісу. Потім підійшла і мовила:

— Я згодна. Тільки мені потрібна пристойна одежа. — Помітивши здивований погляд Вершигори, Карпівна пояснила:

— Знаєте, Петре Петровичу, приказку: «По одежі зустрічають...» А так, як одягнена тепер, я до підполковника не доб'юся.

Я надрукував на шматку парашутного шовку листа:

«ПІДПОЛКОВНИКУ СЛОВАЦЬКОЇ АРМІЇ
Пану ГУСАР ЙОЗЕФУ

Ваші брати словаки воюють на боці Червоної Армії, яка відстоює честь і незалежність своєї Батьківщини. Вони під вільними знаменами Чехословацького народу відстоюють справу всіх слов'ян, борючись з гітлеризмом, який ставить за свою мету підкорити і знищити слов'янські народи.

Вас, словацьких вояків, Гітлер хоче використати проти російського народу, примусити воювати проти радянських партизанів.

Пане підполковнику! Коли Вам дорогі інтереси словацького народу, інтереси солдатів та офіцерів, якими Ви командуєте, коли Ви поважаєте честь своєї нації і честь Вашого славного народу, **ВИ ПОВИННІ БУТИ РАЗОМ З ПОЛКОВНИКОМ СВОБОДОЮ...** Ми хочемо і можемо Вам у цьому допомогти.

Будьте ласкаві повідомити, чи згодні Ви з'явитися на парламентські переговори, призначити час і місце їх або виділити своїх представників. З Вашого боку повинно бути не більше десяти чоловік, стільки ж буде і з нашого боку.

Ми гарантуємо Вам при переговорах і після їх закінчення недоторканість особи, воїнської честі і зброї.

Генерал-майор Червоної Армії
С. Ковпак

Генерал-майор Червоної Армії
С. Руднев».

Лист Олександра Карпівна зашила в полу жакета. Завтра вранці вона рушає в Хойники. Її супроводжують розвідники В. О. Кашицького і словак Андрій Сакса.

...Вся група Дем'яна Сергійовича напружено працює. Вдень кожній зайнятий своїм ділом. М. Кузнецов і С. Сеґен разом з М. Андросовим, якого недавно призначили помічником комісара по комсомолу, за ці дні побували в усіх підрозділах, ознайомлюючись з комсомольською роботою. ЦК ЛКСМУ узагальнив багатючий досвід комсомольців України в боротьбі з фашистською навалю, і вони усе найкраще передають нам. У підрозділах створюються комсомольські відділення і взводи, які мають стати взірцевими не лише для молоді, а й для всіх партизанів. На зборах популяризується досвід таких комсомольців, як Вася Чусовітін — кавалер ордена Леніна, на рахунок якого два висаджені в повітря мос-

ти, військовий ешелон і кілька десятків знищених гітлерівців, Вася Олійник, Коля Гапоненко, Костя Стрілюк, Толя Філіппов, Федір Сидоренко, Василь Громак, Опанас Казимиров, Федір Сивопляс.

Сергій Сеген багато часу проводить у нашій друкарні, уважно вивчаючи гітлерівські листівки, що зберігаються у Мудрика, і все, що ми друкували раніше.

І. Ф. Чепурний разом з Я. Г. Паніним у загонах і підрозділах вивчає постановку партійної роботи. С. Ваксман і М. І. Владимиров майже весь час проводять в Молочках у М. І. Наумова, І. Г. Миронов, вирушив у Дубечанський район, щоб зв'язатися з братами Науменками та Юрієм Збанацьким. Його супроводжує розвідка 2-го батальйону на чолі з М. Г. Шумейком. З ними вирушив також радист Піддубний.

Лише вечорами вся група збирається на 20—30 хвилин біля намету Дем'яна Сергійовича, звітує про свою роботу, а потім знову береться до діла.

27 квітня

Днів десять тому фашисти з літаків розсіяли над лісами партизанського краю листівку, написану російською мовою. Зовні вона схожа на ті, що скидають радянські пілоти. Одинаковий шрифт, папір. Ось з деякими скороченнями її текст:

СМЕРТЬ НІМЕЦЬКИМ ОКУПАНТАМ!

Товариші партизани і партизанки!

Ряд блискучих перемог, здобутих Червоною Армією над німецько-фашистськими ордами, поклав початок остаточного розгрому так званої «непереможної» армії гітлерівської Німеччини.

Товариші партизани! Ворог посилив свої поліцейські загони в лісах західних областей України, України і Білорусії. В ряді міст і сіл, тимчасово захоплених окупантами, гітлерівські молодці в своєму розгулі знищують десятки, сотні героїв-одинаків, які віддають своє життя за визволення нашої соціалістичної Батьківщини. Дрібні, героїчні загони наших славних партизанів, на жаль, не можуть протистояти великим ордам німецько-гітлерівських бандитів.

Настав момент, коли всі наші сили повинні бути спрямовані для організованого, концентрованого удару по тилу гітлерівських частин, тому завдання дня — ОРГАНІЗАЦІЯ КРУПНИХ ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ, ОДНОЧАСНЕ нанесення удару з фронту і тилу. Пам'ятаючи й не забуваючи цього завдання, докладайте всіх сил для накопичення великої, могутньої, народнопартизанської сили для вирішальної битви з ворогом культурного людства. Дрібні героїчні зусилля виснажують і знекровлюють наш народний рух.

Товариші партизани! Вас чекає велике завдання, і воно вимагає всіх ваших сил. Ви повинні стати наймогутнішим передовим загоном нашого непереможного походу на Варшаву і Берлін.

Будьте пильні й витримані. Згуртовуйтеся навколо цього важливого завдання. Про час і місце наступу нашої армійської ударної групи вам буде вчасно оголошено.

Час першого перепочинку використовуйте для збирання зброї, створення складів зброї і боеприпасів, спорядження і вибухівки. Залягайте в цих базах і вичікуйте. Вам потрібна зброя для вирішальних боїв за соціалістичну Вітчизну. Згуртовуйтеся навколо командирів, яких ми вам послали.

...Об'єднуйтеся в таборах і чекайте наказу до рішучих дій. Наказ буде даний, як тільки урожай, який ми в цьому році хочемо використати самі для себе, буде в коморах, а річки й озера знову відкриються льодом.

Ждіть спокійно. Червона Армія і наші славні партизани і партизанки очистять Радянську землю від гітлерівської нечисті. Перемога буде за нами!

Березень, 1943 року

Командуючий армією прориву.

Прочитай і передай іншому.

Ми з першим літаком відіслали кілька примірників цієї «липи» до УШПР. Що це фальшивка, витвір геббельсівських годованців, ми не сумнівалися ні трохи. Ще були свіжі згадки про звернення ОУН до націоналістів: «не втрачайте сил, борючись малими гуртками». Різав слух і вираз «гітлерівські молодці». Взагалі, звернення якогось «командуючого армією прориву», що за допомогою листівок оголошує свої оперативні плани і звертається до керованої ЦК ВКП(б) багатотисячної армії народних месників, яка має в тилу свої аеродроми і регулярний радіозв'язок, це — абсурд.

Сьогодні ми одержали з УШПР радіограму. ЦК КП(б)У і УШПР писали:

«Всім командирам партизанських загонів.

Німці закидають для партизанів листівки за підписом «командуючого армією прориву», з яких видно, що вони мають послати своїх агентів у партизанські загони під виглядом командирів, начебто посланих від керівних органів партизанського руху з метою очолити організацію так званого «походу на Варшаву і Берлін».

Для цього рекомендують партизанам травень і все літо для перепочинку, збирання зброї, спорядження складів озброєння, боеприпасів, об'єд-

нання в крупні загони й очікування наказу про дії, який буде даний з настанням осінньо-зимового періоду.

Роз'яснюємо: ці листівки явно провокаційні, спрямовані для підризу партизанського руху.

Роз'яснюйте партизанам і місцевому населенню провокаційний зміст цих листівок».

Радіограму приніс новий начальник радіозв'язку старший лейтенант Ф. Ф. Божченко. Він прилетів до нас з УШПР чотири дні тому. Спершу якимось унікав людей, до всіх ставився з недовірою. В мене навіть склалося враження про нього, як про замкнену, суху людину, але товариська вдача взяла гору, і Федя Божченко виявився чудесним хлопцем — веселим, товариським, сміливим.

Учора ввечері ми з ним розговорилися. Кароокій, з темним, кучерявим чубом, крізь який пробивається сиве, аж сине пасмо, Федя молодший, аніж мені здавалось. У березні йому минуло тільки 23 роки, але за своє життя він багато звідав.

Біографія Ф. Ф. Божченка це — біографія його покоління. Народився Федя в місті Краснодарі на Донбасі. Після семирічки — школа ФЗН на заводі імені Жовтневої революції у Ворошиловграді. Потім трудився електрослюсарем, хронометристом. В 1939 році добровольцем пішов на білофінський фронт. Після укладення мирного договору з Фінляндією комсомол направив Федю у військове училище зв'язку імені О. С. Попова. В те саме училище, в якому колись викладав О. С. Попов, винахідник радіо.

В 1941 році після закінчення училища лейтенанта Ф. Ф. Божченка посилають на Північний флот у Петсамо. Там його й захопила війна. Спочатку як досвідчений радист працював на радіоперехопленні, а коли в 1942 році в Сталінграді вирішувалася доля країни, Федя в складі бригади морської піхоти, командуючи взводом автоматників, відстоював твердиню на Волзі. Поранення. Госпіталь у Саратові. З госпіталю його забрали командиром взводу в школу радистів УШПР, а потім — до Москви, в радіоекіпаж УШПР, де він тримав зв'язок з крупними з'єднаннями України, був радистом Дем'яна Сергійовича. В лютому готувався до роботи в тилу ворога, і ось Федя у нас.

Коли я спитав, чому він спочатку так боявся людей, Божченко всміхнувся:

— Бачиш, у чому річ. Коли мене готували для роботи в тилу, то мій інструктор, тепер я в цьому певен, за натурою своєю скептик, весь час товкмачив, що там, у ворожому тилу, вірити не можна нікому. От я і був такий відлюдько, аж поки сам не розібрався що до чого. А ще я бачив, з якою довірою ставляться до людей Дем'ян Сергійович, Кузнецов, Сеген...

29 квітня

Видно, що наступний рейд випадає нам важкий і далекий. Уже на другий день після того, як приїхав Дем'ян Сергійович, Ковпак і Руднев дали радіограму з проханням відкомандирувати до нас Ф. Д. Горкунова. Цієї ночі Федя вернувся до загону. Він ще накульгує, проте веселий і сповнений енергії. Ми всі з радістю зустріли бойового товариша, але чи не найбільше зрадив Радик Руднев, з яким Федя, незважаючи на різницю в роках, щиро товаришує. Вже сьогодні Федя приступив до роботи — він помічник начальника штабу по розвідці.

Разом з Федею вернулися В. М. Кудрявський і М. Д. Мороз. Кудрявський знову прийняв 4-й батальйон, а Мороза призначили начальником штабу до Матющенка. Взагалі, це перший випадок, що нам повернули командирів з Великої землі.

Ми всі з нетерпінням чекаємо з Хойників Олександрю Карпівну. Минуло вже чотири дні, а від Кашицького немає жодної звістки. За всіма розрахунками розвідники мали вернутися ще вчора, найпізніше сьогодні.

30 квітня

День збіг у передсвяткових турботах. Завтра з нагоди Першотравня намічено провести мітинг і влаштувати святковий концерт. Андросов та головний розпорядник і конферансьє Гриша Дорофеев, колишній працівник Ленінградського цирку, обрали зручну галявину й проведуть генеральну репетицію. Комісар наказав запросити на мітинг населення, і до навколишніх таборів рушили партизанські агітатори, щоб розповісти останні новини, почитати свіжу газету, запросити людей на свято.

Треба було подбати й про охорону галявини, де відбудеться мітинг, виставити додаткові пости і, взагалі, запобігти, аби не сталося жодних прикрих несподіванок.

...Надвечір з'явилася Карпівна. Вернудась вона сама, пройшовши лісовою дорогою через Кожушки, бо на шляху до Борисовщини в напрямку Хойників нібито бачили партизанів, і гітлерівці тримають дорогу під посиленним контролем. Вершигора негайно повів її до намету Дем'яна Сергійовича, де зібралися Ковпак, Руднев, Кузнецов і Сеген. Вислухавши звіт розвідниці, Дем'ян Сергійович запропонував зафіксувати переговори з Йозефом Гусаром у протоколі.

Олександра Карпівна зробила виклад своєї розмови. Наводжу її запис.

«ПРОТОКОЛ

переговорів О. К. Демидчик з підполковником, командиром 102-го полку Словацької армії паном Гусаром Йозефом — 29 квітня 1943 року.

«Пане підполковнику! Я прийшла до вас як представник Червоної Армії».

«Якої Червоної Армії?» — спитав підполковник.

«Червоної Армії, що діє в тилу ворога».

«Чого ви від мене бажаєте?»

«Я бажаю, коли дорога для вас ваша Батьківщина, коли ви хочете бачити свою Словацьчину вільною, щоб ви зробили так, як зробив полковник Свобода».

«А хто такий полковник Свобода? Я його не знаю».

«Свобода це — словацький полковник, що перейшов зі своєю дивізією на бік Червоної Армії і тепер воює проти нашого спільного ворога — німців».

Підполковник мовчав.

«Пане підполковнику! Я принесла вам листа від наших генералів».

«Давайте мені його», — сказав підполковник.

Через деякий час я віддала йому листа.

«Дайте мені листа, я його вам прочитаю і поясню незрозумілі для вас слова», — сказала я.

«Будь ласка».

«Пане підполковнику...» — почала я читати листа...

«А ви знаєте, що я можу вас розстріляти?» — спитав він.

«Знала ще тоді, коли одержала завдання віднести вам цього листа».

«Для чого ви пішли?»

«Так треба», — відповіла я. Підполковник мовчки глянув на мене, що він в цю мить подумав — не знаю, але погляд його був до того здивований, що в іншій обстановці я, можливо, навіть розреготалася б, але тоді попросила його вислухати мене до кінця і вже потім здійснити свій намір.

«Ні, я ніколи не відам вас у руки до німців!» — з хвилюванням відповів підполковник.

Коли я закінчила читати листа, підполковник сказав:

«На парламентарські переговори не піду, перейти на бік Червоної Армії не можу тому, що за це нашу Батьківщину німці сплять».

«А полковник Свобода перейшов же...» — сказала я.

«Він був за кордоном і звідти пішов на фронт. Там він перейшов на бік радянських військ. Ми ще перебуваємо в тилу. За перехід на бік партизанів родини солдатів палють або розстрілюють», — відповів він.

«Проте бувають же випадки, коли під час бою солдат здається в полон. Чому ж вам не перейти на бік партизанів під час бою?» — спитала я.

«Тому, що німці знищують родини і тих словаків, які перейшли на бік партизанів, і тих, які здалися в полон», — відповів підполковник і, стверджуючи сказане, прочитав наказ, в якому говорилося, що за перехід солдатів на бік партизанів знищується родина і майно цих «зрадників».

«Проте ваші усе ж переходять», — сказала я.

«І погано роблять», — відповів підполковник. — Нам німці не довіряють, а коли буде масовий перехід словаків на бік партизанів, то нас звідси заберуть і на наше місце пришлють мадярів або німців. Вам же буде гірше. Ми вас не чіпаємо і ви нас не чіпайте. Коли ви наступали на містечко Брагин, ми на допомогу німцям не пішли. Ми вас не обстрілюємо, коли ми одні, хоча вас і бачимо. Всі наші симпатії на боці росіян. Росіяни наші брати. Чим можемо, тим і допомагаємо. Я особисто відпустив з цього місця трьох чоловік, яким загрожував розстріл, і багатьох партизанів відпустив на волю за той час, що я перебуваю в Хойниках. Більше зробити поки що нічого не можемо. У всіх нас у Словаччині є родини і, коли ми перейдемо на ваш бік, то їх знищать. Бийте німців. Бийте німців ненавидимо. Нищити їх ми вам не перешкоджатимемо. Краще вам перебратися на другий бік ріки, бо прибуло багато мадярів і німців з танками й бронемашинами до Брагина. На тому березі ріки їх менше.

«Значить, усе?» — спитала я. Він відповів, що нічого не може зробити, перейти на наш бік не можна і т. д.

«Швидше йдіть, щоб вас тут не помітили. Вам треба жити», — сказав підполковник у кінці нашої розмови.

О. К. ДЕМИДЧИК».

2 травня

Свято пройшло чудесно. На мітингу виступив Семен Васильович. Потім Григорій Якович оголосив святковий наказ, з яким командування звернулося до партизанів і партизанок. У наказі говорилося:

«За час війни обстановка змінилася. Наша славна Червона Армія, виснаживши сили ворога, завдала йому ряд серйозних ударів. Історія воєн ще не знала такого масового знищення ворожих військ, насичених сучасною

технікою, як те, що здійснила Червона Армія взимку 1942—1943 року під Сталінградом, на Кубані, на Північному Кавказі, під Воронежем, на Центральному та інших фронтах.

У тилу ворога все ширше й ширше розгоряється полум'я партизанської боротьби.

20 місяців тому на Сумщині, біля міста Путивля, невелика група з 35 чоловік комуністів-ленінців, як і тисячі патріотів нашої Батьківщини, стала на бій з німецько-фашистськими загарбниками.

Відтоді нашим з'єднанням знищено більш як 10 000 фашистських негідників, пущено під укіс 32 військові ешелони з технікою, боеприпасами і живою силою, висаджено в повітря 141 міст на найважливіших залізничних і шосейних магістралях та комунікаціях ворога. Розгромлено десятки ворожих гарнізонів. Це все ми робили для швидкого розгрому німецько-фашистських орд і звільнення нашої Батьківщини від фашистських гнобителів».

Далі наказ закликав партизанів посилити удари по ворожому тилу, по його комунікаціях. Ширше розгортати диверсійну роботу, досконали оволодіти зброєю, підвищити пильність і вести рішучу боротьбу з окупантами до повного визволення нашої священної Батьківщини.

...Після мітингу відбувся концерт. Наші артисти перевершили самих себе. Були акробатичні вправи, гумор та сатира, пісні, танці. Глядачам сподобалися акробатичні номери Гриші Дорофєєва і Васи Алексєєва. Гаряче аплодували виконавцям сатиричних мініатюр, але коли Олексій Журов заспівав «На опушке леса старый дуб стоит...», усі замовкли. Над галявиною звучав оксамитний голос розвідника, всіх брали за серце слова такої близької, рідної пісні.

На опушке леса
Старый дуб стоит,
А под этим дубом
Партизан лежит.
Он лежит, не дышит,
И как будто спит.
Золотые кудри
Ветер шевелит...

За страну родную
Пал он не один.
Мы фашистским гадам
Крепко отомстим!

Галявина якийсь час мовчала, потім вибухнула оплесками. Журова довго не відпускали. Він співав українських пісень, гуцульських коломийок. За ним виходили танцюристи, співаки, але такого успіху вже ніхто не мав, тільки Мишко Дьомін, молодий розвідник, наш партизанський Лемешев, зачарував усіх ліричною піснею про кохання молодої партизанки, заспівавши її на мотив «Все васильки, васильки...». Ми слухали, а перед очима поставав осінній похмурий ліс; нас брало холодом, аж відчувався колючий дощ, який січе в обличчя. Ми разом з співаком переживали долю дівчини, що винесла з бою пораненого в ногу хлопця! Здавалося, ніби ми зненацька опинилися в темній, вогкій землянці, де вона читає пораненим бійцям книжку, затинаючись на слові «любов».

Тусклым светом горела свеча,
Отражаясь на стенах землянки,
Понял сразу он, как горяча
Любовь молодой партизанки.
Когда наша победа придет
И покончим с проклятой ордою,
Наша юная жизнь зацветет,
Словно пышная роза весною.
А, быть может, погибнем в бою,
И скоронят в лесу на полянке,
Так живые пусть песню споют
Про любовь молодой партизанки.

І знову на кін виходять виконавці. Коли молоді партизанки заспівали частівки, то не витримали й місцеві дівчата. Дві подруги, притупуючи чепурненькими постоліками, завели своїх:

Девоньки, внимание,
Идет на вас Германия,
На высоких каблуках,
С толстой палкою в руках.

Ходит немец по деревне
В краденой тужурке,
Он заходит в нашу хату,
Кричит: «Матка, курки!»

Как немецкие мерзавцы
Посдирали с нас платки.
Да пришлось им, удирая,
Растерять свои портки.

По дорозі я йду,
А дорога склизка...
Скоро крышка врагу —
Партизани близько.

Вже пізно вночі розійшлися партизани і молодь із святкового концерту. Було по-справжньому весело, і навіть наші високі гості Дем'ян Сергійович, Микола Антонович, Сергій Григорович та Іван Федосійович щиро сміялися, завзято аплодуючи, коли дзвеніли веселі або сатиричні пісні, і зосереджено мовчали, коли співав Жуков чи Мишко Дьомін.

...Учора вранці вернувся Кашицький. Чекаючи Карпівну в гайку біля села Борисовщини, партизани, очевидно, виявили себе. 30 квітня німці-гестапівці погнали на бій з партизанами роту словацьких солдатів. Хлопці спокійно відпочивали, коли загриміли постріли. Добре, що попереду були словаки, які били поверх, інакше втрати були б більші. Вбило Женю Устенка, а доля Гриші Пархоменка невідома. Кашицький з боєм прорвався до лісу і глухими стежками дістався до Арєвичів.

3 травня

В травні кінчається мій кандидатський стаж. У кандидати партії мене рекомендували Ковпак, Руднев та Базима, і я знову звернувся до них з проханням дати рекомендацію в члени ВКП(б). Сьогодні одержав останню рекомендацію від Григорія Яковича і віддав Паніну заяву про вступ до лав Комуністичної партії.

Війна ще більше піднесла авторитет комуністів. Народ бачить, що саме комуністи йдуть на найважчі, найвідповідальніші та найнебезпечніші ділянки роботи. Комуністи викривають брехливу гебелльсівську пропаганду, розповідають правду про становище на фронтах, піднімають народ на боротьбу з фашизмом і в перших лавах йдуть на бій.

...Партійна організація нашого з'єднання це — величезна рушійна сила. На 1657 бійців і командирів — 734 комуністів і комсомольців!

Міцне і монолітне з'єднання — Група партизанських загонів Сумської області, або В/Ч 00105, складається із чотирьох партизанських загонів Сумщини і об'єднаного Розважівського партизанського загону Київської облас-

ті. Цементовані залізною військовою дисципліною, ці загони оперативно підпорядковані єдиному командуванню, але вони цілком самостійні у своїх внутрішніх справах. У кожному з них — своя партійна організація на чолі з партійним бюро. В нас і в Крелевецькому загоні секретарі партбюро Я. Г. Панін і П. С. Дорошенко займаються лише секретарськими обов'язками. У шалигинців секретарем партбюро — політрук роти І. П. Хоменко. У глухівчан — командир роти А. Я. Бондаренко. Першим кроком групи ЦК КП(б)У була ліквідація роз'єднання і створення єдиної партійної і єдиної комсомольської організації.

Сьогодні оголошено наказ, яким створено партійну комісію з'єднання на чолі з Я. Г. Паніним. До її складу введено Г. Я. Базиму, А. Я. Бондаренка, П. С. Дорошенка та І. П. Хоменка. Парткомісія має надалі очолити всю партійну роботу з'єднання. Згідно з інструкцією парторганізаціям РСЧА комісії надано право розв'язувати питання про прийом до лав партії. Рішення комісії набуває чинності після затвердження його комісаром.

У загонах лишилися партійні бюро, які керують партійним життям. У підрозділах створено партійні організації на чолі з парторганами, з наданням їм прав первинних парторганізацій. Парторги призначаються командуванням загону на подання партбюро. У всіх первинних парторганізаціях, а їх у нас двадцять дев'ять, відбулися партійні збори.

Подібна структура у комсомольській організації, яка теж нараховує двадцять дев'ять первинних організацій. У загонах є бюро, а на чолі організації з'єднання стоїть помічник комісара по комсомольській роботі Михайло Андросов.

5 травня

Обстановка весь час загострюється. Підполковник Гусар говорив Карпівні правду, коли застерігав від наступної концентрації ворога — скрізь по Прип'яті і Дніпру зміцнюються гарнізони. Гітлерівці зайняли Дерновичі, В'яжище, Тешків, Конотоп, Наровлю. Поки що це — власовці та словаки, але чекають німецьких частин. Про це попереджає В. П. Яромов і на підставі радіограм О. М. Сабурова та Є. І. Мирковського —

УШПР. Заклопотаний і Ковпак, але підготовка до майбутнього рейду ще не закінчена, і ми змушені, поки працює аеродром, стояти на місці.

Сьогодні до нас прибув Борис Васильович Вакар, талановитий кінооператор, лауреат Державної премії. Михайло Глідер пішов з Олексієм Федоровичем у рейд, і Вакар прибув з Київської кіностудії від самого О. П. Довженка, щоб відзняти кадри для картини «Україна в боротьбі», яку створює Олександр Петрович.

Учора й сьогодні з Москви прилетіла група досвідчених інструкторів-мінерів: Яків Юхимович Давидович, Платон Микитович Воронько, Володимир Вікторович Дубіллер, Олександр Романович Кузнецов, Микола Гаврилович Верейкін, Олексій Олександрович Лотов і Калерія Василівна Нікольська. За винятком Калерії Нікольської, це — інструктори Московської школи, яка готує підричників-диверсантів для дій у ворожому тилу. Вони вважають, що школа вже пережила себе, і мінерів треба готувати на місці — в партизанських загонах. З своєю пропозицією вони звернулися в УШПР до Строкача і домоглися, аби їх послали у тил ворога.

В групі дуже своєрідні й цікаві люди. Яків Давидович — досвідчений інженер-геолог, не один рік пробув у небезпечних експедиціях в пустелях Середньої Азії та горах Паміру. Платон Воронько, мій земляк, з села Чернеччини Охтирського району, молодий поет, студент Літературного інституту імені О. М. Горького. Платон після закінчення автодорожного технікуму працював у Таджикистані, на Вахшбуді. Добровольцем брав участь у війні з білофіннами. Володя Дубіллер — художник-оформлювач одного з робітничих клубів Москви. Кузнецов, Верейкін і Лотов — молоді двадцятирічні хлопці, як вони кажуть, «ще без біографії».

Студентку юридичного факультету МДУ Калерію Нікольську, або, як її звуть друзі, Ліру, Ковпак зустрів з деякою недовірою — дівчини-мінера він ще не бачив, проте після розмови з нею змінив свою думку.

...Лірині батьки — лікарі. Єдина донька в забезпеченій родині, двадцятирічна красуня закінчила другий курс інституту, коли вибухнула війна. Як не умовляли її батьки навчатися далі, невгамовна Ліра одразу вирішила, що її місце серед захисників Батьківщини, і вступила до Народного ополчення.

В грізні дні осені 1941 року дівчина зголосилася добровольцем для роботи у ворожому тилу і потрапила в Московську школу мінерів. Після закінчення школи в 1941 році тричі переходила лінію фронту, виконуючи відповідальні завдання командування. В 1942 році її чотири рази закидали у ворожий тил з десантними групами. Сім разів була у ворожому тилу відважна дівчина! На її рахунку сім великих мостів, зірваних у вирішальний момент наступу наших військ. Потім Ліра працювала в цій же Московській школі, а тепер прилетіла до нас.

Сьогодні мінерів розподілили по загонах. Давидовича призначено помічником до Абрамова. Дубіллер — інструктор мінно-підривної справи в першому батальйоні. Платон Воронько став командиром мінерної групи 4-го батальйону, а Ліра Нікольська там же — мінером. Кузнецов пішов помічником командира групи мінерів 2-го батальйону. Верейкін і Лотов призначені у 3-й.

...Нарешті вернувся І. Г. Миронов. Там, у межиріччі Дніпра і Десни, партизанський рух набирає всенародного характеру. Юрій Збанацький і брати Науменки, об'єднавши свої сили, розгромили гарнізон добірних есесівців і захопили Пірнове. По прямій — це сорок кілометрів од Києва!

В селі Ошитках Миронова і наших розвідників оточили бійці самооборони і запропонували скласти зброю. Зброю хлопці не склали, тож їх так і тримали під прицілом, аж поки не прийшов з лісу комісар загону Василь Юхимович Науменко. Комісар з Мироновим давні знайомі, вони швидко порозумілися.

Хлопці проходили через Карпилівську Гуту і Окунінів, і скрізь їх зустрічав озброєний народ.

Зшиток дванадцятий

«МОКРИЙ МІШОК»

7 травня

Нарешті рушаємо з «мокрого мішка», як називає межиріччя Дніпра і Прип'яті Семен Васильович. Обстановка з кожним днем стає все напруженішою. В Хойниках, крім бронемашин, які були на озброєнні у словаків, з'явилися танки. Посилюється концентрація військ за Прип'яттю, і розвідники в один голос стверджують, що без бою подолати Прип'ять не можна.

...Генерал М. І. Наумов тяжко захворів, і його 26 квітня літаком відправили до Москви. З'єднання ж УШПР тимчасово підпорядкував Ковпакові, загопи М. І. Наумова входять до складу нашої військової частини на правах батальйону, якому присвоєно черговий, п'ятий номер. Комбатом-5 призначено начальника штабу Наумова — Георгія Арсеновича Мельника. 5-й батальйон до особливого розпорядження рухається разом з нами.

Вчора вдень майже рота гітлерівців переправилася через ріку в районі села Борщагівки, намагаючись закріпитися на лівому березі Прип'яті. Сьогодні на світанку дві роти 5-го батальйону і рота В. І. Тимченка з 2-го батальйону під командуванням комбата-5 Георгія Мельника знищили ворожий плацдарм, потопивши гітлерівців у Прип'яті.

Командир, комісар і Дем'ян Сергійович довго радились, оцінюючи обстановку, і, нарешті, Ковпак оголосив своє рішення — прориваємось на північ через залізниці Калинковичі — Речиця і Калинковичі — Жлобин. Рухаючись на захід, долаємо Прип'ять і виходимо в район Глушкевичів.

З нами разом ідуть Дем'ян Сергійович, Кузнецов, Сеґен, Чепурний і Мартинов. І. Г. Миронов знову рушає на зв'язок. Цього разу в Чорнобильський загін імені

В. І. Чапаєва, який за наказом УШПР підпорядковується штабові партизанського руху Київщини.

Перехід намічається невеликий — двадцять сім кілометрів. Основне завдання, що стоїть перед нами, це — одірватися від ворога і не дати йому можливості йти за напрямком нашого руху.

11 травня

За три переходи подолали майже дев'яносто кілометрів. Погода чудова. Правда, вчора цілий день падав дощ. Дід Мороз каже, що «умирався» молодий місяць, зате сьогодні сонце і тепло.

До залізниці вже десять кілометрів. Ще вчора на переїзд вислали розвідку на чолі з політруком розвідроти І. Ковальовим. Бійці доповіли, що ліс обабіч залізниці вирубаний на двісті-триста метрів, на дорозі до переїзду завал, а там, за колією бліндаж-дзот. Розвідники бачили, що проїхав на ручній дрезині патруль. Чогось незвичайного не виявили, хоча місцеві партизани твердять: по лінії Речиця — Калинковичі курсує ворожий бронепοїзд.

Наказ на новий перехід розробляється до найменших подробиць. Ми нібито передбачили всі заходи перестороги, щоб забезпечити захоплення переїзду і без перешкод подолати залізницю.

До виходу застається чотири години. Поки є трохи вільного часу, хочу записати обставини загибелі Гриші Пархоменка — 24-річного терського козака, що прийшов до загону в січні 1942 року. Веселий і завзятий, він став невдовзі найкращим кулеметником 2-ї роти. У квітні 1942 року, коли формувалася окрема розвідрота, Гришу Пархоменка разом з Колею Гомозовим і Васею Желябовським перевели до неї. Коля Гомозов загинув. Пораненого Васю з льодового аеродрому на Князь-озері відправили на Велику землю, а Гриша потрапив до лабет гітлерівців.

Минулої ночі Андрій Сакса, колишній шофер підполковника Гусара, ходив разом з хлопцями на зв'язок з підпіллям, і Андрієва дружина, підпільниця-вчителька, Юля Купрейчик, яка була самовидцем страти, розповіла подробиці мученицької смерті партизана.

...Ще зранку поліцаї заходилися зганяти людей до місця страти, щоб усі бачили, як гітлерівці розправ-

ляються з партизанами. Десь близько десятої ранку повели на кладовище Гришу. Поліцаї скрутили йому руки колючим дротом і повели вулицями містечка. Вони хотіли бачити ковпаківця приборканим, скореним і приниженим, а він ступав гордо, спокійно, відкинувши кучерявий чуб.

На кладовищі Гришу поставили перед взводом словацьких солдатів, які мали його розстріляти. Ласкаво світило сонце, пливли м'які хмари, вітрець доносив пахощі бузку, що вже розвивався. Над глибокою ямою стояв красень-партизан, люди мовчки дивилися й плакали.

Німці, звичайно, могли застрелити партизана тишком, уночі, як убивали тисячі своїх жертв. Могли повісити й кинути козацьке тіло на поталу воронам, але, влаштовуючи прилюдний розстріл, вони мали на меті передусім посварити білорусів і словаків, обрушити народний гнів на голову словацьких солдатів, зрівняти їх в очах народу з німцями і... примусити воювати проти партизанів. Тому вони й доручили розстріл словакам. Не квапилися, даючи змогу народові глянути на всі перипетії страти. Очевидно, зрозумів це і Пархоменко. Зрозумів і вирішив дати останній бій!..

Бажаючи прикрити підле вбивство ризами «законності», офіцер довго читав вирок німецькою мовою, якої ні Гриша, ні словаки, ні білоруси не розуміли. Відно, що це не було так уже й важливо, бо рудий здоровань, перекладач гестапо, обмежився коротким коментарем, «що партизана розстріляють, що так само буде розстріляно всю родину кожного, хто піде до партизанів або буде їм допомагати». Два поліцаї обернули Гришу до ями, та не встигли вони одійти, як відважний кулеметник повернувся лицем до народу й словаків.

— Мое сумління чисте, і я можу сміло дивитися людям в очі! Смерті я не боюся, адже гину за свою Батьківщину! За волю рідного краю і за вашу волю, брати словаки! Сьогодні Перше травня — найбільше свято трудящих, і я віддаю своє життя за те, щоб люди всього світу були братами! — Глянувши на засмучених селян, Пархоменко підвищив голос: Товариші! Скоро фашистам кінець! Беріться за зброю! Ідіть до партизанів, допомагайте Червоній Армії! А ви, зрадники,— глянув на поліцаїв,— здохнете, як пси!

Пролунала команда, і словаки звели гвинтівки. Гриша крикнув:

— Кого стріляєте, словаки, свого брата?!

Жодна куля не зачепила Гришу. Німець істерично кричав: «Feuer!» — проте словаки вдруге вистрелили вгору, а Гриша, розправивши груди, гукав:

— Брати словаки! Бийте німців, то наш спільний ворог! Переходьте до партизанів! Хай живе єдність усіх слов'ян!

Коли після третього залпу герой-партизан стояв, як і раніше, оскраженілий з люті й страху, гестапівець розрядив у партизана обойму парабелума.

Так загинув полум'яний патріот Григорій Андрійович Пархоменко, вигравши свій останній бій з фашистами.

13 травня

...Шлях заболоченим лісом був дуже важкий. Колона вибилась із графіка, і вже бралося до півночі, коли роти ГПЗ дістались на залізницю. Ніч видалася темна й тиха, лише чутно, як глухо шумить ліс, десь далеко ухає сова та кумкають на болоті жаби. Якийсь час партизани мовчки стоять на узліссі, сторожко вслухаючись у нічний шурхіт. Ось на колії зачувся стукіт коліс — то від Калинковичів мчить ешелон.

Ховаючись за поїздом, роти ГПЗ і взвод кінної розвідки Ленкіна розгорнулися в бойові порядки і майже впритул наблизилися до переїзду. Кидок і — з ворожими укріпленнями буде покінчено... Цієї миті хтось з бійців зачепився за гіляку на завалі і, падаючи, натис на гашетку автомата. Бухнув постріл, і німці у відповідь різнули кулеметними чергами зі своїх укріплень. Назад шлях був відрізаний ворожим вогнем. Партизани кинулися на прорив. Подолавши залізничний насип, вони вдерлися в ліс і атакували ворога уже з тилу.

В цей час 5-а рота С. Єфремова і 4-а рота Ф. Сивопляса з 4-го батальйону вийшли на залізницю, замінували колію і стали заставою від станції Нахів. 8-а рота С. Горланова і 2-а рота 4-го батальйону М. Руденка подалися на місце застави од станції Голевиці. Гармати 8-ї і 5-ї роти стали на узліссі й зайняли вихідні позиції за триста метрів од ворожих укріплень, маючи завдання знищити вогневі точки і зруйнувати будку на пе-

реїзді, яку гітлерівці обернули на сильно укріплений вузол своєї оборони.

Спалахнув вогневий бій. Фашисти обрушили на узлісся й лісову дорогу, що вела до переїзду, ураганний вогонь; він був настільки щільний, що за кілометр від переїзду в тачанці комісара вбило коня. Від значних втрат нас урятувала кромішна тьма, яка заважала німцям вести прицільний вогонь. Правда, темрява допомагала й гітлерівцям — наші сорокап'ятки не могли влучно бити по укріпленнях ворога.

Десь опівночі близько батальйону піхоти, розгорнувшись у бойові порядки, рушило зі станції Нахів уздовж насипу. Плануючи оборону, Єфремов викинув взвод Малахова на чолі з помкомандира роти Сашею Тютеревим за насип, майже до станції Нахів. Партизани підпустили гітлерівців і вдарили десятма кулеметами одночасно з фронту й тилу. Потрапивши під перехресний вогонь, фашисти у паніці стали втікати.

Після відходу ворога Єфремов дещо перебудував бойові порядки. П'ята зайняла оборону за насипом, а Сивопляс із ротою І. І. Бацкова став на узліссі, на південь од залізниці. Але ворог на його ділянці більше не наступав.

О 3.30 до переїзду від станції Калинковичі підкотив ешелон з підкріпленням. Паровоз ще не встиг зупинитись і, чмихаючи парою, сунувся до переїзду, а гітлерівці вже відчиняли широкі двері товарних вагонів, готуючись до висадки. Ешелон зупинився якраз напроти місця, де, вчувши стукіт коліс, залягли підрозділи Карпенка, Бережного й Ленкіна. По вагонах ударило півтори сотні партизанських автоматів і кулеметів... Машиніст намагався дати задній хід, але М. Москаленко з початком бою переніс вогонь на паровоз і розбив паровий котел. Партизани геть знищили підкріплення, не давши гітлерівцям навіть висадитися з вагонів.

Поки Карпенко з розвідниками розстрілювали ешелон, фашисти в дзотах активно підтримували своїх камрадів. Тепер вони замовкли. Користуючись замішанням ворога, майор М. І. Шолін кинув свою роту на штурм. Шалигинці досягли окопів, але далі не пробилися. Перед ними постали ворожі окопи, обнесені колючим дротом, сильно укріплені бліндажі і ураганний кулеметний вогонь. Щоб не втрачати людей, Шолін вивів свою роту з бою.

Засвітало. Сорокап'ятки М. Москаленка та І. Сафонова розбили дзот, знищили вузол опору — будку на переїзді. З кожною хвилиною ставало дедалі видніше й видніше. Москаленко засік уже не одну ворожу вогневу точку, але тут, як на зло, упав густий туман. Його не пробивали навіть освітлювальні ракети — вони злітали вгору тьмяними світлячками і ледь виднілися в білому морозі.

О шостій годині німці підкинули з Калинковичів ще два ешелони піхоти. Розвантажившись біля хутора Лозки, гітлерівці одразу повалили на заставу Горланова.

...Зійшло сонце. Туман розсіявся. Вбік застави 8-ї роти наростає гуркіт лісового бою. Гримлять постріли і на переїзді. Комісар з тривогою поглядає на небо — щомиті ворог може кинути штурмовики на наші обози, скупчені біля переїзду.

Від колії треба відступити, хоч по той бік залізниці три наші найкращі роти. Ковпак радиться з комісаром та Дем'яном Сергійовичем і дає команду виходити з бою. Мені доручено вивести обози в район села Хобне, на місце вчорашньої стоянки. Для прикриття обозів виділяються 2-й батальйон П. Л. Кульбаки та 2-а, 4-а і 6-а роти 1-го батальйону.

Ніч минула тривожно. Підрозділи, які лишилися по той бік залізниці, не вернулися. Крім розвідки, 3-ї і 5-ї рот, zostалися там кінна розвідка Саші Ленкіна в повному складі, тільки без коней, і Горланов з чотирнадцятьма бійцями 8-ї роти.

Спочатку Ковпак гадав пробитися через залізницю в іншому місці, але вісті звідусіль невтішні: від самої Речиці і до Калинковичів нечисленні переїзди перетворено на фортеці і тут ось уже курсує бронепоезд, якого вчора ще не було.

Перед обідом до табору надійшли підрозділи, які, було, zostалися по той бік. Одержавши наказ про вихід з бою, вони вже не могли прорватись на південь: у районі переїзду повно німців, які поспішно зміцнюють оборону. Порадившись, командири відвели людей вглиб лісу. Після перепочинку партизани розвідали галявину поблизу станції Нахів і, вишикувавшись уздовж колії в шеренгу за командою одноразово перебігли залізницю. Щоб прикрити перехід, Карпенко виділив шість кулеметів, але, на щастя, німці відкрили вогонь лише тоді, коли партизани сховалися в густому лісі.

Не прийшов лише Горланов із своїми бійцями. І ніхто не знає, де він і що з ним.

Григорій Якович підсумував наслідки бою на переїзді. Розвідрота разом з 3-ю ротою Ф. Карпенка повністю ліквідували ешелон з підкріпленням, не менше, як півтора гітлерівців. Єфремов доповідає що 5-ю ротою знищено 50 гітлерівців, підбито паровоз і зруйновано на переїзді будку. В цих підрозділах поранено Віктора Зайцева, Миколу Черникова та Миколу Старчевського. 8-ю ротою знищено сорок гітлерівців. Крім групи Горланова, про яку нічого невідомо, в роті втрат немає. 4-й батальйон записав на свій рахунок ще сімдесят фашистів. Правда, коли батальйон вів ар'єргардні бої, прикриваючи відхід з'єднання, кролівчани втратили вісім чоловік убитими і стільки ж пораненими. На міні, що її поставив Вася Олійник, підірвався ворожий ешелон.

Таким чином, ворог утратив десь за 300 своїх солдатів та офіцерів і два знищені паровози, але ми вперше в історії з'єднання не пробилися через залізницю. Сидір Астемович оголосив своє рішення: будемо вертатися по старому маршруту в район села Кожушки, щоб там подолати Прип'ять.

20 травня

Нарешті виникла можливість, хай коротко, записати події останнього тижня.

...Лише в суботу, 15 травня, у командира визрів остаточний план виходу з «мокрого мішка».

Обстановка на 16 травня ускладнилась до краю. Здається, гітлерівське командування всерйоз задумало (вже вкотре!). «розгромити Ковпака». Як видно із свідчень полонених і документів ворога, саме розгром Ковпака є кінцевою метою операції, яку гітлерівці закодували—«Операція «Мокрий трикутник»». На її здійснення, крім поліцейських формувань, кинуті частини вермахту, танки й авіацію. Війська стоять в обороні по залізниці Речиця—Калинковичі та блокують береги Дніпра і Прип'яті, їм на допомогу в самий «трикутник» кинуті піхотну дивізію СС, 101-й і 102-й словацькі полки і танковий полк СС. Німці наступають методично, як каже Ковпак, «по науковому». Тепер вони укріплюються на лінії Юревичі—Хойники—Брагин—Жиличі

з тим, щоб згодом поступово відтіснити нас до гирла Прип'яті і там знищити, а «недобитих» партизанів попити в Дніпрі та Прип'яті.

План нашого командування полягає в тому, щоб, утримуючи німців на рубежі Комиш — Черновщина — Гноєво — Храпків — Новосілки, збудувати наплавний міст через Прип'ять і, захопивши плацдарм на лівому березі, переправитися через ріку, вийти до лісів партизанського краю. Переправу намічено зводити на місці сінопресувального заводу, що під Кожушками, використовуючи для мосту тамтешні будівлі.

1-й, 2-й і 3-й батальйони зупинилися під хутором Буда Тульговицької сільради, виставивши застави: 9-а рота Д. І. Бакрадзе по дорозі Гноєво — Буда, 2-й батальйон на північному узліссі, по шляху Черновщина — Буда і 3-й батальйон перекрив дорогу Ломиш — Тульговичі і Ломиш — Буда. 4-й і 5-й батальйони стали в лісі західніше Новосілок, перекриваючи дороги Новосілки — Ломачі та Новосілки — Кожушки.

Ковпак узяв на себе керівництво побудовою мосту і, прихопивши 2-у, 4-у, 6-у роти і п'ятдесят підвід для перевезення матеріалів, виїхав з М. І. Павловським до місця майбутньої переправи. На обороні залишився С. В. Руднев.

О 14.00 16 травня 1943 року близько двох фашистських батальйонів при підтримці танків, танкеток та бронемашин повели наступ по шляху Черновщина — Ломиш — Тульговичі й Черновщина — Буда.

Рота 3-го батальйону, що стояла по дорозі Ломиш — Тульговичі, після короткого бою відступила в ліс на заставу Ломиш — Буда, одкриваючи гітлерівцям дорогу на Тульговичі. Зате в лісі бій точився упертий і кривавий. Застава 2-го батальйону спалила танкетку, дві вантажні автомашини і знищила 120 гітлерівців. Застава 3-го батальйону підбила танк, автомашину і знищила 20 карателів. Після тригодинного бою фашисти вернулися на Черновщину.

Бій на півночі вже затихав, коли з боку Буди, де стояла застава 2-го батальйону, почулася стрілянина. Як згодом з'ясувалося, гітлерівці вийшли глухою ліськовою доріжкою до Буди. Комісар кинув на допомогу два взводи 5-ї роти на чолі з помічником командира роти Сашею Тютєревим. За якусь годину фашистів розсіяли.

Хоч усе скінчилося для нас щасливо, цей бій показав недосконалість оборони, яка була дуже розтягнута. Ворог міг несподівано кинути на будь-яку з наших застав переважаючі сили, поки ми встигли б надати допомогу... Та коли говорити по-правді, резерви у нас обмежені, а тут ще треба посилати людей на будівництво мосту. -

Зрештою комісар прийняв рішення перенести штаб, підрозділи резерву й обози за річку Вить, під хутір Ковалевського, сім кілометрів на схід од села Тульговичі. 2-й і 3-й батальйони у повному складі зайняли оборону в Тульговичах. 4-й і 5-й батальйони лишилися перекривати дороги з Новосілок і Зеленого Гаю на Тульговичі, Ломачі та Кожушки. На підтримку оборони в Тульговичах виділено артбатарею. Комбату С. Анисимову наказано тримати під вогнем артилерії шляхи, що йдуть з Тульговичів на Ломиш, Черновщину, Буду і Гноево. Мене призначено представником штабу для координації дій підрозділів, які беруть участь в обороні Тульговичів.

...Надвечір, узявши з собою Матющенка, Кульбаку та Лисицю, Семен Васильович виїхав на командирську рекогносцировку. З нами їде і Яша Михайличенко — помічник командира батареї.

Основний, найбільш вірогідний напрямок удару/випадає по шляху від Ломиша. Ворог може наступати з Буди, Гноева, але всі дороги сходяться в Тульговичах, яких не об'їхати й не обійти. В променях призахідного сонця видно піщані пагорби, зарослі рідким шелюгом. На південь від Тульговичів аж до самого села Ломачі тягнеться відкрита піщана рівнина, яку перетинає кілька рівчаків. Ніде ні кущика, ні деревця. Відступати з Тульговичів неможливо. Тут треба або встояти й перемогти, або вмерти в бою.

Уважно вивчаємо поле майбутнього бою і доходимо висновку, що оборону слід будувати вздовж північної околиці присілка Рудня. Комісар наказує відступити на 80-100 метрів од будівель, викопати траншеї повного профілю, заритися в землю і стояти на смерть. На випадок прориву оборони збудувати другу лінію вздовж лівого берега річки Вить; гарнізони укріплень другої лінії це — одночасно й резерв командира. Тут же уточнюємо, як треба розуміти прорив — це коли ворог, повністю знищивши оборонців першої лінії, вирветься вперед.

Про відступ до другої лінії не може бути й мови. Коли підійшли обози, направляючись на нове місце, комісар поїхав далі. Прощаючись, він розцілувався з кожним із нас. Все може трапитись...

...Ніч минула в напруженій роботі. Ми роздобули в селі кількасот лопат і заступів. Окопи влаштували на славу. Піщані стінки закріпили тинами з колгоспних будівель. Підганяти нікого не було потреби. Кожен розумів, що цей окоп може зберегти йому життя.

Зійшло сонце. Ми з Матющенком і Кульбакою оглянули всю оборону. Маскування ідеальне. Навіть зблизька нічого не видно. Незважаючи на втому й безсонну ніч, ніхто не спить. Усі збуджені. В підрозділах відбуваються партійні й комсомольські збори. Питання одне: як поводитись у бою. Партизани подають заяви — хочуть прийняти цей бій комуністами і комсомольцями.

На спостережному пункті Михайликова телефоном, який з'єднує Тульговичі з вогневими позиціями, я розповів Діду Морозу обстановку й попросив доповісти про наші справи Семенові Васильовичу, сам же пішов на КП Матющенка трохи відпочити перед боєм.

...Прокинувшись, одразу глянув на годинник: без десяти сьома. Сліпуче сонце вже височенно над лісом, воно заливає світлом піщану дорогу, кидаючи довгі тіні од телеграфних стовпів. За горбами ревуть танкові мотори, ляскають гусениці. Видно, танків чимало, бо здригається, неначе з болю, зранена білоруська земля, і крізь тин на дно окопу тоненькою цівочкою сиплеться пісок. Ще мить, і шість танків, вирвавшись з-за пагорба, мчать до села, обстрілюючи околицю. В повітря летять колоди, балки, тини. Загорівся хлів край дороги. Блискавкою промайнула думка: «Добре, що посунулися вперед, а то весь цей вогонь звалився б на окопи». На танках, обліпивши їх, наче гусінь, — автоматники. Строчать по Тульговичах розривними. Трохи далі вибираються на шлях автомашини з піхотою — карателі не хочуть перетруджуватися.

Ще вчора кожен підрозділ одержав свій сектор обстрілу, і командири рот визначили орієнтири. Кожен боєць знав, коли одкривати вогонь. Основне завдання — щоб люди не вихопилися раніше. Видно, що наша мовчанка заспокоїла гітлерівців. Поруч була Рудня, і танки шикувалися в похідну колону, готуючись заїхати до села. Передні два уже вибрались на шлях, а задні ще

вели вогонь по Рудні. Нервові напруження сягає межі: хоча б у хлопців вистачило витримки...

До окопів лишилося 200 метрів, і тільки тоді партизани вдарили. За першим залпом протитанкових рушниць танк, що йшов попереду, охопило полум'я. Станкачі й крупнокаліберний кулемет перехресним вогнем влучили по танках, збиваючи з них автоматників, і по солдатах на вантажках. Піхоту й автоматників неначе вітром здуло. Кидаючи машини, вони подалися в долину, ще звечора пристріляну нашими мінометниками. Туди звернули й танки. Лише один горів на шляху, жбурляючи в небо пасма чорного диму.

Настало затишшя. З-за горба виткнувся танк. Танкіст узявся чіпляти трос, щоб відтягти палаючу машину за бугор і там загасити пожежу, коли запалав і його танк. Екіпаж намагався втекти, але йому не дали навіть відчинити люк. Фашисти згоріли.

За годину німці підтягли ще чотири бронемашини, батальйон піхоти. Цього разу наступало близько тисячі піхотинців при підтримці чотирьох танків і чотирьох бронемашин. Ось запалала одна з них, друга. Загорівся ще один танк... Гітлерівці одвели недобиті танки й бронемашини за пагорб, і в наступ кинулася піхота.

До цього часу били лише протитанкові рушниці, гармати-сорокап'ятки та десяток кулеметів, і ефесівці, не знаючи справжньої сили партизанського «вогоньку», рвонули вперед. Новий командир роти сибіряк Н. Машин не витримав:

— Ти диви, як пруть, наче до тещі на млинці!..

Коли по гітлерівцях ударило півсотні кулеметів, автомати й міномети, їхній запал одразу щез. Кидаючи забитих і поранених, вони метнулися за рятівний пагорб, але цього разу там рятунку не було — по втікачах ударили міномети і 76-міліметрові гармати. Німці відсунулися ще далі і знову потрапили під вогонь нашого кулемета, що стояв на довгастій висотці з тригонометричною вишкою.

Тричі фашисти намагалися наступати, але втративши ще один танк, о 19 годині відійшли на Ломиш і Буду. Вже після того, як ми відбили останню танкову атаку, я послав донесення, доповідаючи про перебіг бою та його наслідки.

Знищено чотири танки, дві бронемашини і близько 350 гітлерівців. У нас п'ять чоловік поранено і вбито

словацького солдата Михайла. Михайло був далеко від бою, на південній околиці Тульговичів разом з господарниками, коли над селом з'явився ворожий літак-коректувальник. Веселий, кучерявий Мишко витяг хусточку і взявся розмахувати, вітаючи словацького льотчика. Його ж попереджали, щоб остерігався, а хлопець радісно гукав: «Не бійтеся, він же бачить, що я словак, і стріляти не буде!» Літак знизився і... Михайло впав, прошений кулеметною чергою.

Доповідаючи комісарові наслідки бою, я писав, що не можу перелічити, хто відзначився,— всі діяли вище будь-якої похвали. Командири показали справжню командирську зрілість і майстерність, вигравши без втрат жорстокий дванадцятигодинний бій, а бійці — стійкість, мужність і дисциплінованість.

...На дільниці 4-го і 5-го батальйонів весь день 17 травня було тихо. Платон Воронько, Ліра Нікольська та мінери Берсеньова зробили п'ятдесят протитанкових мін і надійно замінували дороги, що йдуть з Новосілок на Тульговичі, Ломачі й Кожушки. Розвідники весь час тримали Новосілки під контролем, доповідаючи командуванню про зміни в обстановці. Годині об одинадцятій до села прийшли два ворожі танки, броньовики, піхота. По шляху на Ломачі вирушила розвідка. Гітлерівці їхали двома автомашинами прямо до лісу, але тільки минули смолокурку, як пролунав страшний вибух. Десятикілограмова міна вщерт рознесла і машину, і автоматників. Високо на деревах висіли закривавлені шматки одяжі, валялись на шляху руки, ноги. Друга машина, не розвертаючись, заднім ходом посунула на Новосілки.

О третій дня в селі затріщали автомати, було чути крик, плач, зойки, а о 5-й вечора гітлерівці перейшли у наступ. Наступали водночас двома колонами: на Ломачі, де на шляху оборонявся 4-й батальйон Кудрявського, і на Кожушки, де тримав оборону 5-й батальйон. Попереду німці гнали населення Новосілок і Зеленого Гаю, за дідами сунули танки і аж тоді піхота.

Угледівши беззбройних людей, партизани спочатку розгубилися, тим більше, що в четвертому батальйоні було чимало місцевих бійців, які бачили серед цього гурту призначених на смерть своїх рідних. Рішення прийшло саме: пропустивши людей через свою оборону, партизани відкрили вогонь по танках, гукаючи ново-

сільцям, щоб бігли до лісу. Маневруючи, один танк налетів на міну, згодом вибухнув і другий. На шляху палали підбиті партизанами автомашины, броньовик. Фашисти чотири рази кидалися в атаку, і щоразу партизани гнали їх геть.

О 19 годині, втративши два танки, броньовик, сім автомашин і більш як 250 забитих солдатів, карателі одійшли в Новосілки. На тому ж узліссі партизани ховали вісім полеглих побратимів. Одинадцять було поранено.

...Перед заходом сонця до Тульговичів приїхав Ленкін зі своїми розвідниками. Підготовчі роботи на переправі закінчено і цієї ночі буде готовий міст, по якому ми ще до світанку маємо переправитись на західний берег Прип'яті. Саша привіз наказ о 21.30 знімати оборону в Тульговичах. Батальйон Матющенко зразу прямує на переправу, а Кульбака переходить у Ломачі, прикриваючи її від Тульговичів і Новосілок. Окопи в Тульговичах займає Ленкін зі своїми вершниками і, періодично пострілюючи ракетами в бік Лемиша і Буди, створює враження підготовки до наступального бою. Саша зніме оборону після півночі.

Ми зайшли до хати напитися води. Старенька бабуся, що пересиділа бій у погребі, вгощає нас березовим квасом:

— Синочки мої, колосочки, ось вас і багато в хату зайшло, а я вас не боюся. Жаль мені, що немає чим пригостити... А німець один до хати зайде, тільки сопе, а мене страх розбирає, такий страх, такий страх... І говорить, і сопе, навіть дихає і то не по-нашому...

...Зміна оборони відбулася тихо й організовано. М'який пісок вбирив усі звуки. На мосту через Вить ми наслали сіна, щоб не гриміли підводи, й підрозділи безшумно лишили Тульговичі. Цілий день нещадно палило сонце, а надвечір подув холодний північно-східний вітер, небо вкрили хмари і здавалося от-от зірветься дощ. Я лишався з 2-м батальйоном у Ломачах. Заставу від Новосілок довелося викинути на п'ять кілометрів од села, перекриваючи роздоріжжя, звідки можна об'їхати Ломачі. Ми з Лисицею вернулися з застави і тількино лягли відпочити, як звідти приїхала Ніна Лубенець. Коровченко повідомив, що по дорозі з Хойників на Арєвичі, Довляди сунуть фашистські танки, бронемашини, піхота.

...Весь день 17 травня розвідка вела спостереження за правим берегом Прип'яті від села Ломачі до Дерновичів. На північ від річки Словечни спостерігалось поживлення. Фашисти гуртувались у Тешкові, Конотопі; оборону займали по горбах і на узліссі. На південь від гирла Словечни було спокійно, лише час од часу по берегу проходили ворожі патрулі. По всьому було видно, що гітлерівці чекають «розбитих» партизанів у районі Тешкова і про будівництво переправи навіть не здогадуються.

Настав вечір. Зв'язаний в окремі ланки-плоти міст уже лежав у лозах, і Ковпак вичікував тільки вечора, щоб у темряві винести їх до річки і скріпити окремі ланки рейками вузькоколійки, яку розібрали на сінопресувальному заводі.

О 20 годині через ріку на човнах переправилася розвідрота і зайняла плацдарм на західному березі Прип'яті. Слідом за розвідниками почали переправу оснащені легкою зброєю 2-а, 4-а, 5-а роти, які мали блокувати ворожий гарнізон у селі В'яжище і прикрити переправу від Тешкова та Дерновичів. За даними розвідки в цих селах зосереджено до 5-и батальйонів піхоти, підсилені танками, артилерією.

Поривчастий вітер гонить до Прип'яті хвилі, шумить у верховіттях дерев. У лісі тихо. Інколи в небо злітають ракети, вказуючи, де стоять фашистські пости. Коли вітер стихне, чути, як у В'яжищах горлає п'яна солдатня. Обережно, щоб не викрити себе передчасно, партизани займають призначені наказом місця, перекривають шляхи. Від переправи ні звуку, хоч там у п'ятьмі напружено працюють сотні людей. Місце кожного бійця визначено планом, що задалегідь розробив сам Ковпак. До другої ночі міст зв'язали, але закріпити його було дуже важко. Дув сильний вітер, розбурхана ріка рвала з рук колоди, хвилі заливали міст, загрожуючи змити відважних партизанів.

Шість годин вели поєдинок із стихією підрозділи І. В. Дегтьова і Д. І. Бакрадзе, поки їм вдалося закріпити міст. Щомиті наражаючи життя на небезпеку, політрук шостої Борис Король, взводний Яків Декунов, політрук дев'ятої Рагуля, помкомроти Ларіонов і Деркач, парторг групи Григорій Мальцев, командир взводу Діянов, комсомольці Микола Старожилов, Федя Богваров, Петро і Семен Старожилови, Коля Мілков осо-

бистим прикладом вели за собою партизанів на бій з Прип'яттю.

...Настав ранок 18 травня. Розвідка доповіла, що ворог з'явився в Аревичах і Дроньках. Хлопці чули ляскання гусениць і ревіння моторів. Розвідники, не чекаючи наказу, заклали по кілька протитанкових мін на лісових дорогах, які ведуть до Кожушок. Семен Васильович ще вчора передбачав, що німці повинні принаймні блокувати шлях Красносілля — Аревичі — Хойники, і в Кожушках ми залишили батальйон В. М. Кудрявського прикривати переправу з південного сходу. Перевіривши оборону в Ломачах і Кожушках, я подався на переправу особисто доповісти обстановку.

Восьма година ранку. Будівничим, зрештою, вдалося закріпити міст, що півдугою простягся через ріку. Чи то помилилися, визначаючи довжину мосту, чи за ніч прибула вода, але до берега не вистачало метрів десять.

Робота вже наближалася до кінця. Партизани нашивали на проїжджу частину дощаний поміст, тягали дошки, колоди. Біля берега, по пояс у воді, як справжні плотарі, працювали Дем'ян Сергійович, М. Кузнецов, С. Сеґен.

Вислухавши повідомлення про ворога, Ковпак осміянувся:

— Усе вірно. Так воно й мало бути. У батальйонах розкажи, що за годину переправляємося. Зніматися з оборони тільки після наказу. Та як їхатимеш до Кожушок, оглянь гарненько оборону на ближніх підступах до переправи. Може, згодиться.

Ми повернули назад. Під'їжджаючи до сінозаводу, ще здалеку забачили пару лелек, що тривожно кружляли над високою, розлогою вербою. Під вербою наші партизани кінчали розбирати хату, а на вербі Федя Божченко і Борис Карасьов кріпили в розгілці надіте на голоблю велике колесо з лелечим гніздом, у якому сиділо кілька лелеченят. Маленькі смішно клацали дзьобами, коли хто з хлопців брався рукою близько до них, а наші радисти, намагаючись зробити їхнє житло надійнішим, ув'язували колесо і голоблю дротом, обрубували зайві гілки. Як тільки хлопці злізли дотолу, лелеки опустилися в гніздо, уважно обдивилися нове житло, обстукали. Один із них полетів геть, а другий, закинувши голову, весело затріскотів. Біля підводи з різним хатнім манаттям стояла молодиця. Побачивши, що

лелеки задоволені, вона перехрестилася й поїхала до села.

Перехопивши мій погляд, Федя пояснив:

— Уже вранці, коли стало видно, що лісу на міст не вистачить, ось ця жінка, — Федя вказав їй услід, — знайшла Ковпака: «Беріть, — каже, — мою хату. Повернеться чоловік — буде нова. Коли й загине, все одно держава поставить. А при німцях вона мені не потрібна. Ось тільки у мене на хаті лелеки...». — Ковпак звелів дати жінці підводу, а гніздо ми з Борею перенесли на вербу. Шкода, не знаю, як звати цю добру жінку...

...О 8.30 почалася переправа. З легким озброєнням і протитанковими рушницями першимі через міст рушили підрозділи 1-го батальйону і роти батальйону Матюценка. Вітер дужчав. Хвилі перекидало через міст, і бійці йшли часом по коліна у воді. Важких возів міст не витримував, їх розвантажували, і боеприпаси несли на плечах. Артилерію перекотили на руках. Коли гармати досягли середини мосту, він просів так, що Дідові Морозу було під руки, але витримав.

Настил мосту, покладений із старих дощок, узятих з будівель сінозаводу, ламався під копитами коней. Час-то доводилося припиняти переправу і замінювати дошки. Але, хоч і поволі, переправа йшла. Вже на першу годину дня рушили на той бік підрозділи батальйону В. М. Кудрявського.

Як не дивно, а ворог мовчав. Лише під дванадцяту дня фашисти з лівого берега Словечни, від Тешкова, повели наступ на оборону 2-ї роти О. Мазеїна. Партизани зустріли карателів нищівним кулеметним вогнем. Мазеїна підтримала сорокоп'ятка М. Москаленка і ротний міномет 5-ї. Після короткої перестрілки гітлерівці одійшли й зайняли оборону за річкою Словечною.

Ще не затих бій на Словечній, як над Прип'яттю з'явилася ланка бомбардувальників Ю-88. Пролунав сигнал «Повітря!» Ми чекали, що літаки зразу скинуть бомби на переправу, але вони, не знижуючись, подалися на північ і скоро зачулися глухі вибухи — німці бомбили пусті окопи в Тульговичах. Водночас ворожа артилерія вдарила по Кожушках, за чотири кілометри од переправи, звідки недавно вийшов батальйон Кудрявського.

За годину над переправою залопотів «костиль». Він облетів ліс, куди втягувались наші обози, покружляв

над переправою і, скинувши вимпел у В'яжищах, узяв курс на Мозир. Ковпак звелів у першу чергу переправляти людей і боеприпаси. Темп переправи посилювався, і о 14.30 остання відвода форсувала Прип'ять. Хвилини через двадцять висадили рятівний міст у повітря і швидка ріка понесла його уламки до Чернобиля.

...Десь об одинадцятій взвод Петра Гатського захопив двох ворожих розвідників. На допиті вони розповіли, що у В'яжищах стоїть 159-й охоронний батальйон СС («Шутцбатальйон»), який налічує до шестисот чоловік і має на озброєнні 45-міліметрову гармату, шість станкових і дванадцять ручних кулеметів та мінометну батарею. В Дерновичах зупинилося два батальйони з 75-міліметровою гарматою і стільки ж у Тешкові. Цим гарнізонам поставлено завдання: «виловити і знищити партизанів-ковпаківців, розбитих у боях за Прип'яттю». Ми одразу вжили заходів перестороги: В'яжище блокували, дороги на Дерновичі й Тешків перекрили, але німці мовчали. Зворушилися гітлерівці тільки по тому, як з'явився «костиль».

На 13.00 плацдарм на правому березі займав близько 25 квадратних кілометрів. Ми надійно утримували дорогу Наровля — Дерновичі — Довляди, яка давала нам вихід у Мухоїдівські ліси, й прикривали фланги від В'яжищ і Дерновичів. Поки що слабенькою була ділянка 2-ї роти, яка займала оборону на фронті до двох кілометрів — од гирла Словечни до шляху В'яжищі — Переправа. Аби хоч трохи підсилити цю ланку, Ковпак наказав Мазеїну лишити два взводи з політруком роти Є. Пшенициним на річці Словечній од Тешкова, а самому зі взводом М. Михайленка перекрити шлях В'яжищі — Переправа. На плацдарм увесь час прибували підрозділи, які Ковпак міг кинути на допомогу Мазеїну, а він тримав свій резерв: розвідроту Бережного і кінну розвідку Саші Ленкіна.

...О 13.30 взвод М. Михайленка зупинився в рідколіссі, за кілометр од села. Попереду була рівна, як стіл, площина, заросла лозянкою, тут і там здіймалися дуби. Далі йти було неможливо: не взяти лопат, і Мазеїн розташував бійців у невеличкому вибалку, під деревами. Вибалок приховував партизанів, але застував огляд, і, щоб гітлерівці не оточили взвод, Мазеїн поставив на флангах спостерігачів — Галю Боженко і Галю Квашу, які влаштувалися на розлогих дубах.

Партизани зайняли оборону і ще не встигли як слід огледітись, коли з В'яжищ виїхали автомашини — гітлерівці рухалися до переправи. Здіймаючи куряву, вантажники швидко наближалися. Було видно, що своїми силами не справитись, і Мазеїн послав у штаб донесення. Бронейник М. Жогло, симпатичний кремез-білорус, розкинув ніжки своєї протитанкової рушниці.

— Я зараз їх зупиню, — і бахнув постріл. Колона зупинилася, гітлерівці висипали з машин. Ударили кулемети, автомати. Бій розгорявся гарячий, кривавий. Фашистів було 250—300. Зрозумівши, що на їхньому шляху жменька партизанів, вони наступали навально, оточуючи сміливців широким півколом. Командир негайно послав до штабу Ніну Созіну. Минуло півгодини, а допомоги не було. Поранило командира відділення Сашу Позднякова, загинув Анатолій Титов, Саша Деркач. Кулеметнику Гриші Вороні влучило в плече, але він і далі стріляв. А гітлерівці підходили все ближче й ближче. Ось до пораненого партизана підповзають два ворожі солдати. Гриша саме міняв диск. Стріляти він не міг — жбурнув гранату. Фашистів рознесло вибухом, але коли боєць підводився, кидаючи гранату, третій гітлерівець вистрелив Гриші в голову. Фашист кинувся до кулемета і... впав, прошитий автоматною чергою. Комсорг роти Льоня Прутковський підбіг до кулемета вчасно: німці наблизилися впритул, і партизани вже одбивалися гранатами.

Кулемет «ожив», і атаку відбили, але далі стояти було ні з чим. Боєприпаси вичерпалися.

Залишивши Галю Боженко, Галю Квашу і Льоню Повара, у яких ще було по диску патронів, прикривати відхід, Мазеїн дав команду відходити в ліс, до переправи. Після бою Галя Боженко розповідала:

— Хлопці позбирали й віддали нам останні патрони, залишили на кожного з нас по три гранати. Льоня стежив за німцями, ми з Галею набивали диски. Хвилини за п'ятнадцять гітлерівці знову пішли у наступ. Ми підпустили їх зовсім близько. Я виразно бачила очі німця, що ліз попереду, і лише тоді ми відкрили вогонь. Першу атаку відбили, але більше патронів не було. Лишилися тільки гранати. Німці тягли мертв'яків, збирали поранених... Ми попрощалися, розцілувались і стали чекати останньої в нашому житті атаки, коли раптом на лівому фланзі почувалася стрілянина, і в нас за спиною зле-

тіло могутнє і таке рідне: «У-р-р-а!» То на підмогу нам ішла шоста рота Дегтьова. Перший зв'язковий Мазеїна до штабу не добрався, а Ніну Созіну знайшов на дорозі Борис Король — її поранило.

...Командування вирішило розгромити гарнізон у В'яжищах, і всі підрозділи перейшли у наступ. Партизани зламали опір карателів, що наступали на 2-гу роту, і буквальнo на їх плечах увірвалися до окопів першої лінії.

Гітлерівці оборонялися запекло і навіть час від часу переходили в контратаки. Тоді як роти 1-го і 2-го батальйонів уже підступили до села, близько роти гітлерівців прорвалося вглиб лісу й підійшло до штабу.

Радисти саме тримали сеанс радіозв'язку з Великою землею. Божченко напнув намет, розгорнув антену. Неподалік торохтів движок. Поруч стояли штабні тачанки із скринями, де зберігалися карти й документи. Зрозумівши, що саме тут знаходиться штаб, есесівці кинулися в атаку. Перший удар прийняли на себе М. Політуха, Радик Руднев, Костя Мушта, білобровий сибіряк-кулеметник Сеня Чернов і Борис Карасьов, які в той час несли варту. Чернов і Політуха водночас побачили німців, що підбиралися до штабу. Кулеметна черга розпалахала тишу. За мить ударили автомати Політухи, Радика, Мушти, Карасьова. На звук пострілів кинулися у бій Дем'ян Сергійович, Кузнецов, Сеген, Чепурний, працівники штабу. Тріщали автомати, вибухали гранати. Гітлерівці бачили свою перевагу й лізли як навіжені, та ось у дію вступили підняті за тривоною підрозділи батальйону Кудрявського і погнали фашистів до В'яжищ.

Розпалені боєм, вертаються Дем'ян Сергійович, Кузнецов, Сеген, Когутовський, Громико, наші штабники. В Кузнецова «трофей» — у целофановій обгортці документи есесівця, перетягнуті гумовим кільцем. Зупинившись біля воза, Микола Антонович розгортає целофан. Його вміст стандартний, як душа есесмана: пачка порнографічних листівок, родинні фотографії, солдатська книжка.

...А бій у В'яжищах розгорявся. Партизани вдерлися в село і зав'язали вуличні бої. Борис Король, командир взводу Діянов разом з Федею Боговаровим, Миколою і Петром Старожилowymi перебили обслугу й захопили сорокап'ятку з снарядами. Вдаривши з неї по ворогу, вони розбили і підпалили будівлю, де гітлерівці зберігали

боеприпаси. Опір було зламано. Рештки гарнізону провалилися на Тешків. Більш як триста п'ятдесят карателів полягло на вулицях села. Скільки згорілих і поранених — то вже хай уцілілі рахують.

Крім гармати й сотні снарядів до неї, захоплено шість станкових і п'ять ручних кулеметів, міномети, автомати, гвинтівки, патрони тощо.

Радість перемоги затьмарюють втрати — загинуло чимало наших товаришів. Крім партизанів, які полягли у 2-й роті, вбило політрука 9-ї Григорія Рогулю, партизана Олексія Кокарева, помічника командира 4-ї Петра Горбовцова, взводного Гришу Юника. В 3-й роті загинув 19-річний комсомолец Ваня Муха. В 2-му і 4-му батальйонах полягло шість бійців, яких я не знаю. Крім полеглих, у нас до двадцяти поранених, серед яких багато молодших командирів, а також комроти Гриша Корвченко.

...Після страшного напруження останніх днів люди валилися з ніг і засинали на ходу, проте ми змогли дати лише півторагодинний спочинок і о 22.00 рушили знову на захід — у рятівні Мухоїдівські ліси.

Весь день було холодно й хмарно, а перед виходом зрівався дрібний, нудотливий дощ, який не стихає ось уже другу добу. Обстановка, як і раніше, напружена: на флангах, у Дерновичах, Тешкові, Наровлі, zostалися ворожі гарнізони, які могли нав'язати нам бій на марші. Охорону колони доручили Феді Горкунову. В його розпорядження виділили роти В. І. Тимченка, Ф. А. Сивопляса і сто вершників з'єднання Наумова. Командири підрозділів ішли попереду, політруки замикали колону. Останнім їхав комісар 4-го батальйону І. Г. Токар, знімаючи маяки і заслони.

Здавалося, цей перехід ніколи не скінчиться. Тридцять два кілометри до хутора Злуй тяглися довго, і ми лише о десятій ранку прибули на місце. Зморені люди падали на сиру, розмоклу землю й тут же засинали. Доводилося будити, щоб влаштували якийсь захисток від дощу: напинали намет або зводили курінь. Найвитриваліших поставили вартувати, аби хоч трохи спочили чергові підрозділи. Зрештою, все утряслося. Люди кілька годин відпочили, кухарі зварили щось на взірєць затірки, і в таборі, незважаючи на дощ, уже виграє гармошка.

Незабаром приїхав комбриг 27-ї бригади Володя

Яромов зі своїм комісаром Петром Івановичем Литовським і начальником штабу В. М. Клейносом. Володя спокусив Ковпака і Дем'яна Сергійовича гарячою лазнею, і вони разом з Семеном Васильовичем, Кузнецовим, Сегеном, Базимою і Дідом Морозом подалися до кіровців, які стоять за три кілометри від нашого табору.

Начштабу бригади Клейнос залишивсь у нас. Володимир Матвійович ознайомив нас з обстановкою і розповів багато цікавого. Тепер стало зрозуміло, чому гарнізон Тешкова не взяв участі у бою. Розвідка «Володі» зав'язала перестрілку з гітлерівцями під Тешковом, і ті, чекаючи нападу, сиділи в обороні. Прийшов на допомогу і Є. І. Мирковський. Перекривши дорогу Овруч — Олександрівка, партизани загону імені Дзержинського не пропустили ворожої автоколони, що сунула до В'яжищ.

Години за дві вернулося з гостей командування. Всі в захопленні від чудової лазні та від обіду, яким їх вшанувала тьотя Груня; лише Дід Мороз, який покладав на лазню особливі надії, засмучений. Після холодної купелі на переправі та нічного маршу під дощем Олексій Ілліч справді розхворівся, не може ворухнутися від болю в попереці.

(22 травня

Отже, план німецько-фашистського командування знищити партизанів у «мокрому трикутнику» між Дніпром і Прип'яттю лопнув, як мильна бульбашка. Цієї ночі ми подолали останню перешкоду: залізницю та шосе Овруч — Мозир і вирвалися в ліси партизанського краю.

Дощ не перестає. Глухі лісові путівці розвезло, й бідолашні коні ледве сунуться багнистою дорогою. Надто важко ар'єргардові. Підрозділи, які йдуть попереду, розквашують дорогу так, що останні підводи ледве тягнуться. Тридцять чотири кілометри від хутора Верхніх Мальців до Погорілого ми долали чотирнадцять годин! В основному — на ентузіазмі. Останні півмісяця, крім молодої трави, наші коні не бачать нічого — ні вівса, ні сіна вже давно немає.

Зупинившись у лісі, біля села Верхні Мальці, ми вели посилену розвідку на перегоні роз'їзд Виступовичі — станція Словечне, де намічалось подолати залізницю

і шосе Овруч — Мозир. Ми встановили цілодобове спостереження за залізницею і контролювали дороги, щоб уникнути ворожих засідок.

Вісті були тривожні. Гітлерівці окопувалися на станції Словечне й роз'їзді Виступовичі, патрулювали шосе і залізницю. За годину до нашого виходу на марш близько роти фашистів зайняло село Виступовичі, яке обминути ніяк не можна. Ми вирішили пробиватися з боєм. Командирові авангарду комбату-3 Матющенкові підпорядкували роти ГПЗ і роти заслонів і, на випадок опору, наказали атакувати і розчистити шлях.

Але нам усміхнулося щастя. Залізницю й шосе подолали без жодного пострілу. Два словацькі солдати Ян Олекса і Йозеф, що саме патрулювали колію, попросилися до нас у загін. Я не знаю, наскільки це правда, але вони кажуть, що до Єльська прибув словацький міністр оборони генерал Чатлош, нібито в Єльську повішено п'ять словацьких солдатів за спробу перейти на бік партизанів.

Наступний перехід — на хутір Новий — не довгий, усього дев'ятнадцять кілометрів, але Ковпак наказав днювати завтра на старому місці. Командир боїться погубити коней, що було б для нас трагедією, і вирішив дати їм відпочинок. Та й люди виснажилися до краю, адже тепер у нас лише одна їжа — м'ясний бульйон без хліба й картоплі.

24 травня

Поволі посуваємось на захід, дедалі глибше втягуючись у ліси партизанського краю. Сьогодні розпрощалися з наумовцями. Г. А. Мельник за розпорядженням УШПР виходить в розташування загонів С. Ф. Маликова на хутір Перекоп і далі рухатиметься окремою колоною. Ковпак розцілувався з Георгієм Арсеновичем і, прощаючись, подарував на знак бойової дружби два станкові кулемети і два міномети.

Ми теж рушаємо сьогодні в напрямку села Красносілки. На марші відбудуться деякі зміни: виходимо як В/Ч 00105, а прибуваємо в Красносілку як В/Ч 00117. Чому це так, пояснюється в наказі.

по військовій частині № 00105

24 травня 1943 року

хутір Новий

Останнім часом ворог надає винятково серйозної ваги боротьбі з партизанами, очищенню всього тилу від зростаючих партизанських загонів. При цьому цілком зрозуміло, що особливу увагу він звертає на крупні, активні діючі партизанські з'єднання і, зокрема, на нашу військову частину.

Поряд з тим, що ворог виділяє великі сили з танками й авіацією, які мають завдання знищити нашу частину, як це було в районі Прип'ять — Дніпро — залізниця Гомель — Калинковичі, де на знищення нашої В/Ч були кинуті великі сили, до складу яких входили дивізія СС, танковий полк СС, два словацькі полки і ряд каральних загонів, він застосовує й інші методи боротьби, спрямовані на розкладання частини зсередини, засилаючи шпигунів і диверсантів, які мають завдання розкласти особовий склад, і шляхом терору знищити керівництво військової частини.

Нашою контррозвідкою встановлено, що ворог виявляє величезний інтерес до нашої військової частини, постійно вивчає наш побут, систему управління, внутрішню охорону, прізвиська командирів, їх звички й слабкі місця. Ворог підготував кадри шпигунів для засилання в нашу частину з визначеним завданням.

Дуже допомагає ворогові наша безтурботність, відсутність боротьби за збереження військової таємниці, балакучість і непотрібне, шкідливе вихвалання. В розмовах з мирним населенням, місцевими партизанами, бійцями інших з'єднань, як правило, наші бійці й командири перш за все рекомендують: ми кр в паківці, і завдяки цьому ворог завжди має змогу засікти нашу частину і наше пересування. І завжди може своєчасно вжити відповідних заходів для боротьби з нами. За балакучість і недисциплінованість окремих базік доводиться розплачуватися кров'ю найкращих товаришів.

Виходячи з цього, на казую:

1. З метою конспірації, щоб ввести в оману ворога, який засік нашу військову частину, змінити номер В/Ч. З 25 травня 1943 року військову частину іменувати В/Ч № 00117.

2. Категорично заборонити називати прізвиська командирів і комісарів загонів, командирів і політруків рог включно. Командирів називати тільки за військовим званням і посадою.

3. Категорично заборонити особовому складові називати себе кр в паківцями, як серед мирного населення, так і серед бійців інших партизанських загонів. Називати себе лише — боєць чи командир В/Ч № 00117.

4. Приймати нових бійців можуть тільки командири та комісари батальйонів з дальшим погодженням з помічником командира по розвідці підполковником тов. Вершигорою. Всіх заново прийнятих ретельно перевіряти до і після вступу в загін.

5. Тих, хто прийшов для вступу в загін, і затриманих не допускає в штаби, а тим більш, до командування, і затримувати на заставах, де старанно обшукати і встановити особу.

6. Категорично забороняється допускати в штаб представників інших партизанських загонів, без встановлення особи. Пропускаючи до штабу, зброю залишати на постах і в караулах.

7. За порушення даного наказу винні розглядатимуться як зрадники і каратимуться зі всією суворістю аж до розстрілу.

8. Наказ оголосити всьому особовому складові під розписку.

С. А. КОВПАК С. В. РУДНЕВ Г. Я. БАЗИМА

26 травня

Другий день стоїмо під Красносілками. Штаб підготував матеріали щодо семиденних боїв під час виходу з «мокрого трикутника», і сьогодні Сидір Артемович та Семен Васильович, зібравши командний склад з'єднання, влаштували розбір операції. Хоч і є приказка: «Переможців не судять!» тут судили й судили суворо, а втім, справедливо.

Наприкінці виступив Коротченко. Дем'ян Сергійович дав високу оцінку партизанам і командирам, які в надзвичайно складних умовах боїв з переважаючими силами ворога діяли бездоганно і показали прекрасну виучку і згуртованість.

Після закінчення розбору Семен Васильович з Чепурним і Сегеном готуються йти до Чорнобильського загону, де намічено партійні збори. Миронов устиг саме привести загін на переправу і зараз його включили до складу з'єднання як окрему 7-у роту. Командує загonom лейтенант Головач, комісаром Мироненко.

Командири ще не встигли розійтися. Оточивши Дем'яна Сергійовича, Ковпака, Руднева, вони завели жваву розмову, згадуючи перепетії минулих боїв за Прип'яттю, і тут черговий по з'єднанню Саша Тютєрев доповів, що вернувся Горланов. Згодом до штабу надійшла вся група — Горланов, політрук 8-ї Гончаров, політрук 5-ї Петро Мойсєєв і дванадцять бійців 8-ї, 5-ї рот, розвідки 4-го батальйону. 12 травня, коли була дана команда відходити, гітлерівці одтіснили групу Горланова вглиб лісу. Одірвавшись від ворога, він спробував зв'язатися з ротами ГПЗ, але ті вже перетнули залізницю. Перейти південніше колючі йому не вдалося. Тоді Горланов одвів групу в ліс і на другу ніч подолав залізницю.

Чотирнадцять діб ішов лейтенант нашими слідами. Межиріччя Дніпра і Прип'яті було запруджене гітлерівцями. Населення розповідало про десятки танків, броньовиків, про люті дії карателів. Кілька днів хлопці пробиралися крадькома, а потім стали громити поліцію,

яка під захистом фашистів вернулася в села. Біля хутора Злуй, в Мухоїдівських лісах, хлопці натрапили на кіровців. Яромов зустрів їх по-братськи. Партизани помилували в лазні, день відпочили.

Вислухавши розповідь Горланова, Дем'ян Сергійович сказав, звертаючись до командирів:

— Моему захопленню немає меж. На таких прикладах вірності військовому обов'язку і волі до перемоги необхідно виховувати людей. Цей випадок має стати надбанням партійної і комсомольської організації з'єднання.

27 травня

Нарешті розпогодилося. Дощі вщухли і встановилася тепла весняна погода. Від гітлерівців ми одірвалися, і єдине, що турбує наше командування, це — голод. Особливо страждають коні. Ми вже втратили п'яту частину їх, а ті, що zostалися, потребують кормів і відпочинку.

Ленкін розшукав добрі пасовища поблизу села Руднище, і ми вчора надвечір переїхали на нове місце. Оглянувши тутешні луки та ліси, Ковпак звелів оголосити, що п'ять-шість днів ми стоятимемо в Руднищі. Для коней паша чудова, а от для людей — тільки м'ясний бульйон та шматок м'яса. Щоб зарадити цьому лихові, сьогодні ж сформували дві зведені групи для заготівлі продуктів. Першу, в складі 5-ї і 10-ї рот 1-го батальйону і роти 3-го під загальним командуванням Матюценка, Ковпак наказав послати в район Білокоровичі — Словечне — Овруч і там, виходячи з обстановки, заготовити харчі на німецьких складах. Друга група, до якої ввійшло по роті від 1-го, 2-го і 4-го батальйонів та від партизанського загону імені Чапаєва, рушає під командуванням Валі Подоляки на північ, у район міста Скригалове, де, зв'язавшись з командуванням поліських партизанських загонів, має заготовити харчі.

Використовуючи розташування табору, Ковпак наказав також розвідати район у радіусі 100—150 кілометрів. Надто цікавлять його залізниці Коростень — Сарни і Сарни — Лунінець.

Зшиток тринадцятий

НОВЕ ЗАВДАННЯ

30 травня

Ми стоїмо напередодні великих подій у нашому житті. 27-го ввечері до нас приїхали О. Ф. Федоров, О. М. Сабуров, С. Ф. Маликов, Я. І. Мельник. Разом з Дем'яном Сергійовичем, Ковпаком, Рудневим, Кузнецовим і Сегеном вони довго радились, а 28 і 29 травня в селі Картеничах, у розташуванні загонів Сабурова, відбулась нарада членів підпільного ЦК КП(б)У і командирів партизанських з'єднань. Крім Дем'яна Сергійовича і членів підпільного ЦК В. А. Бегми, Д. Т. Бурченка, С. А. Ковпака, С. В. Руднева, О. М. Сабурова та О. Ф. Федорова, на нараді були присутні відповідальні працівники ЦК КП(б)У, секретарі ЦК ЛКСМУ, відповідальні працівники УШПР М. А. Кузнецов, С. Г. Сеген, І. Ф. Чепурний, О. П. Мартинов, М. І. Владимиров, партизанські командири й комісари Я. І. Мельник, Л. Є. Кизя, В. М. Дружинін, С. Ф. Маликов, І. Я. Шушпанов.

Нам поки що ні Ковпак, ні Семен Васильович нічого не розповідають. Відомо, що на нараді члени ЦК і ковандування загонів обговорювали важливі питання дальшого розвитку партизанського руху, обмінялися досвідом роботи. Семен Васильович розповів лише про те, що в рейдових партизанських з'єднаннях О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова і у нас установлено єдину структуру партійних організацій. Згідно з постановою ЦК парткомісія з'єднання створюється з 5—7 чоловік. Вона не обирається, а призначається комісаром і затверджується ЦК КП(б)У. Так само в загонах партбюро призначається комісаром загону і затверджується парткомісією з'єднання.

Іншим буде й порядок прийому до лав ВКП(б), і розгляд питань про виключення з партії. Партійна комісія прийматиме до партії без попереднього обговорення заяви того, хто вступає, на партзборах. Рішення парт-

комісії затверджується комісаром. Питання про виключення розглядатиметься на зборах первинної парторганізації. Рішення буде чинним після затвердження його партійною комісією. Це дуже важлива постанова, адже досі кожне з'єднання вирішувало ці питання по-різному.

Поки командири радилися, ми підготували документи для відправки поранених і сьогодні вирядили на Велику землю двадцять два чоловіка, зокрема Діда Мороза, Гришу Коровченка, медсестру 3-ї роти Віру Артьомкіну, Ніну Созіну. Олексій Ілліч страшно опирався, не хотів їхати, але після купання в Прип'яті клята хвороба так його скрутила, що він не може навіть поворухнутися, все-таки жартує і лише тоді, коли настала пора розлучатися, не витримав — заплакав.

1 червня

Після дощу, що сівся цілу ніч, стало тихо, тепло і сонячно. Сьогодні ж перший літній день не тільки за календарем. Люди бадьорі, веселі, вже трохи відпочили. Ковпак і Руднев учора їздили в Картеничі — Дем'ян Сергійович знову збирав членів ЦК, командирів та комісарів партизанських з'єднань. Отже, перед нами стоїть нове, відповідальне завдання. Раніше, бувало, Ковпак мовчить, але по тому, які топографічні карти до нас надходять, можна було здогадатися, куди проляже наш шлях. Тепер немає навіть карт.

І хоч похід справа недалекого, але все ж майбутнього, а роботи вже й сьогодні з головою. Морально ми готові виконати будь-яке завдання партії та командування, але матеріально рейд ще не забезпечений: немає достатньої кількості зброї, вибухівки, боєприпасів, топографічних карт, медикаментів. Крім того, мусимо дати перепочинок коням.

Вирішення цих питань не можна відкладати, затягувати, адже минає золота пора, до осені нам треба обжитися на новому місці, підготувати ґрунт для інших з'єднань, що підуть услід за нами.

Штаб працює на повну потужність, складаємо звіт за квітень і травень. Готуємо великий огляд становища окупованої України (це вкрай необхідно і для нас, щоб правильно оцінити обстановку). Після обіду Ковпак перевіряв особовий склад і озброєння. Щодо людей, то він задоволений. Поранених, хворих уже відправили у

радянський тил. Новачків, які не мають досвіду, мало: майже всі новобранці побували в боях на Прип'яті і пройшли по 200—400 кілометрів. І то їх не більше п'яти-шести на сотню, а основа з'єднання це — гвардія, за плечима якої бойовий похід із Брянських лісів через Сумщину вглиб Полісся. Майже половина — комуністи і комсомольці.

Надвечір вернувся Валя Подоляко. Він зв'язався з секретарем підлільного Поліського обкому КП(б)У Іваном Дмитровичем Ветровим. Сябри-білоруси зустріли по-братньому. Дали сто голів худоби і пудів двісті картоплі, хліба ж у них і в самих немає.

2 червня

Вдень завітали О. Ф. Федоров і С. Ф. Маликов, що їхали в розташування загонів Маликова. Поки спочивали коні, в штабі між командирами точилася цікава розмова. Олексій Федорович уже давно готовий вирушити в рейд під Ковель і чекає лише Строкача, проте часу не марнує — веде активну розвідку на Волині в районі Маневичів, Ковеля, Рожища, Луцька.

Становище на Волині надзвичайно складне. Там діють численні банди бульбівців, які пройшли складну метаморфозу: десь у січні — лютому 1943 року ми зустрічали на Волині банди з так званої «української партизанки», верховоди яких базікали про те, що мають намір воювати проти фашистів. Добре пам'ятаю командира одного з таких загонів «Муху», молодого селянка, батька якого вбили німці, та його прищавого політкерівника-галичанина. Відтоді немало води сплигло. Гасло про боротьбу з гітлерівцями вже замінене іншим: «Проти московського і німецького імперіалізму!», «Геть Москву і Берлін!». Щодо Берліну, то це, звичайно, окомозамилування. Бульбівці воюють з радянськими партизанами.

Ковпак радів, що на Волинь рушає Федоров — людина глибоко партійна, принципова. Олексій Федорович зуміє показати волинським селянам, на чиему боці правда, і викрити оунівську брехню.

Вернувся з господарчої операції Матюшенко, та без хліба — привіз вісім поранених, щоправда, пригнав трохи худоби. Ковпак було скипів, але промовчав і звелів приготувати матеріал для розбору операції.

Ще в квітні з Аревичів ми вирушили групу розвідників на чолі з В. Осипчиком, яка мала пройти правим берегом Дніпра від Києва до Трипілля, Стайок аж під Ржищів, а вернутися лівим берегом. Ми вже не знали що й думати, коли сьогодні, по сорокаденних мандрах, з'явився Володя. Як і слід було сподіватися, гітлерівці жодних укріплень на правому березі Дніпра не зводять. Скрізь діє добре законспіроване підпілля. Розповсюджуючи листівки із зведеннями Радінформбюро, патріоти розвінчують геббельсівську пропаганду.

Був Осипчик також у межиріччі Дніпра і Десни у братів Науменків та Юрія Збанацького. На фронті поки що затишшя і видно, що гітлерівці хочуть розчистити свій тил, бо скрізь, де діють чи діяли партизани, нагромаджують війська. У «мокрому трикутнику» й досі стоять бронемашини, танки, піхота. Лише в районі Речиці і Хойників близько семидесяти танків і броньовиків.

Сподівання Ковпака і комісара, що Осипчику вдасться зв'язатися з Хитриченком, не справдилися. Він пройшов південними районами Білорусії і з Хитриченком не зустрівся. Сьогодні ж таки з відділенням розвідників вислали до київських партизанів Ваню Архипова.

(3 червня

Життя таке багате на події, так бурхливо плине час, що не встигаю занотовувати найголовніше. Вчора прийшов Дем'ян Сергійович Коротченко. Він був у Бегми й Сабурова, тепер його шлях лежить у Житомирські заго-ни Маликова. Ковпак доповів про ті дані, що зібрав Осипчик. Дем'ян Сергійович уважно слухав, уточнюючи деталі і щось нотуючи. Далі попросив скласти детальний огляд про становище, яке склалося в тих областях України, де ми діяли, де була наша розвідка.

Мене завжди дивувала енергія і працездатність Д. С. Коротченка. За ці півтора місяці, що секретар ЦК у тилу ворога, я не бачив такої години, коли б він спочивав. Іздив од загону до загону по всьому партизанському краю, вивчав обстановку, розробляв маршрути рейдів.

По полудні завітав наш давній приятель Л. Я. Іванов, що тільки-но вернувся з рейду.

Життя ставить перед нами все нові й нові завдання. Рейд, як уже можна зрозуміти, проходитиме лісостепом, про який ми майже нічого не знаємо, і вимагає особливо чіткої розвідки. Нам треба буде встановити, що діється попереду бодай на 50—100 кілометрів і з боків на 20—25 кілометрів. Крім того, не можна забувати й про тил. Піша розвідка з цим не впорається. Без кінноти тут не обійтись, і, нарешті, Ковпак з Рудневим дійшли згоди, вирішивши взвод кінної розвідки Ленкіна розгорнути в ескадрон. Завдання це досить важке, бо не вистачає ні коней, ні сідел. Але вирішити його до виходу з лісів треба будь-що. Нам з Горкуновим доручили сформувати ескадрон, підібрати людей, які раніше служили в кінноті, люблять коней і годяться в розвідку.

4 червня

Учора вранці Ковпак і комісар ознайомили командирів і політруків з рішеннями наради членів ЦК КП(б)У і керівників партизанських з'єднань щодо дальшого розвитку партизанського руху на Україні.

Звісно, ні про маршрут рейду, ні про строки виходу мова не йшла. Ми віримо командуванню, командування вірить нам і всі ми віримо нашій партії. І що характерно, ніхто навіть не спитав, куди ми йдемо і коли вирушаєм.

Ковпак пристав на пропозицію Семена Васильовича перебраться на околиці Милашевичів, де багатші пасовища для коней і ліпша стоянка. О 14.00 вирушили. Іхали через села й хутори Тартак, Слобідка, Милашевичі. Від затишного, лісового хутора Тартак залишилося тільки згарище, стирчать обгорілі димарі та здичавілі коти шмигають по бур'янах. Я бачив багато спалених сіл — Литвиновичі, Нову Слободу, Голубівку, Стару Гуту, хутір Лукашенків, Велику Берізку, Рейментарівку, їх не перелічити, і в якому б із них не побував, мене вражає жорстокість ворога, його прагнення будь-що залякати, поставити на коліна наш радянський народ.

Після Нової Слободи у нас додалася 10-а рота. Після Рейментарівки така ж рота виникла у Федорова. Обгорілі димарі Тартака, Милашевичів кличуть до помсти. І за них помстяться партизани Лельчицької бригади, яка зародилася в полум'ї фашистських каральних екс-

педицій. Що ж, хто сіє вітер, той пожинає бурю! Так було і так буде довіку.

На місце дісталися ще завидна. Ми з квартир'ерами виїхали наперед, і тепер вони зустрічали свої підрозділи. Розмістились швидко. Не встигло смеркнути, а табір уже набрав свого звичного вигляду, немов ми стоїмо тут від початку війни.

Місце справді гарне: вікова діброва простяглась на високому березі Уборті, на північ від стоянки — канал, що веде від озера Приболовичі. Могутні дуби широко розгорнули свої крони, надійно прикриваючи табір з повітря. Велична краса нагадує мені Путивльщину.

Вночі довго не міг заснути. Перед очима, як на екрані, мелькали люди і події. Думки ж то кружляли довкруг нового рейду, то знову завертали до Ломжі, Волковиського шосе... Непомітно підкрадався світанок. Уже сіріло, коли я заснув. Прокинувся лагідного світлого ранку. Тихо, тепло, зелено. Співають солов'ї, і навіть не віриться, що вирує жорстока, страшна війна, що неподалік у літне небо цілять чорні димарі спалених хат чудового колись села. Та на лірику немає часу, попереду довгий напружений день.

Зранку в штабі закипіла робота: Базима нуте щось у своєму зошиті, час від часу звіряється з картою. Федя Горкунов інструктує розвідників, які разом із мінерами рушають в далеку путь. Адже одночасно з розвідкою ставиться завдання мінувати залізниці й шляхи скрізь, де їздить чи ходить ворог.

До асфальту Київ — Ровно — Львів іде Павло Федорович Іванов. Шлях далекий і небезпечний: на півдні Полісся чимало бандитських зграй «бульбашів». Тому й посилають уже немолодого, досвідченого розвідника.

Учора в поході догнали нас розвідники й мінери на чолі з Павлушею Лучинським, що були на залізниці Овруч — Калинковичі. Коли ми перетинали залізницю, хлопці заклали міні уповільненої дії, а для контролю лишили розвідку. П'ять днів не ходили поїзди. 28 травня на міні, що поставили Давидович і Горін, підірвався ворожий ешелон з військом. Три дні лазили німецькі сапери, шукаючи мін, а на четвертий під укіс пішов паровоз і вісім вагонів. Ще через день на міні Бориса Валітова підірвався ешелон з машинами і зброєю. Ковпак викликав політрука мінерів Давидовича, Горіна і Валітова,

поздоровив їх з перемогою. Хлопці, безумовно, раді, Сидір Артемович радіє теж не менше, ніж вони.

Сьогодні на Велику землю вилітає П. П. Вершигора. Поки я друкував розвідогляд Ковпак переговорив з Петром Петровичем, даючи йому останні настанови. Головне, дістати карти, яких і досі немає і без яких рейдувати неможливо. Карти, патрони, вибухівка, медикаменти. Обіцяли сідла, втім Ковпак вважає, що це вже розкіш, і в такий напружений час завантажувати дороги для нас літаки сідлами не варто.

5 червня

Повернувся з розвідки А. П. Землянка. Разом з ним ходили В. Олійник і В. Островський, які поставили міні уповільненої дії. Як я зрозумів, найважче це — знайти місце, де закласти міну. На залізницях, особливо в лісовій зоні, стільки груп підричників, що вони вже один одному заважають. Правий Дем'ян Сергійович, який радить швидше виходити із зони, де зосереджено багато партизанських загонів.

Землянка доповідає, що в Ровно, Житомирі, Овручі, Коростені зосереджуються фашистські війська з танками, артилерією. Збільшуються гарнізони в Новограді-Волинському, Олевську, Білокоровичах. За всіма ознаками, планується нова каральна експедиція проти партизанів.

Вдень С. А. Ковпак і С. В. Руднев провели розбір операції у Веледниках. Операцію задумали і спланували правильно, а здійснити її не зуміли. Матющенко прийняв рішення розгромити гарнізон ворога в місті Веледники, що налічував близько 120 чоловік, і, захопивши продовольчі склади, вивезти їх. Помилка полягала в тому, що головний удар завдавали збірною групою автоматників. Її командир не знав людей, діяв нерішуче. 5-а рота билася завзято, проте взаємодії з автоматниками в бою не налагодила; Матющенко з командним пунктом знаходився далеко і не міг активно впливати на хід бою. На розборі перепало всім, але операція принесла їй користь. Безумовно, для головного удару дрібні зведені групи не годяться. На таку операцію краще було послати один батальйон. Прикро, що за таку просту істину доводиться платити кров'ю.

Увечері провели комсомольські збори. Семен Васи-

льович у своїй доповіді підсумував діяльність комсомолі за квітень—травень 1943 року, окреслив її завдання в наступному рейді. Цікаві були виступи. Розвідниця Катюша Приходько, наприклад, закликала підвищити пильність, надто серед розвідників, які останнім часом ведуть себе безпечно. Адже діємо ми в районах, де багато націоналістів, де не один розвідник загинув од зрадницької кулі братовбивці. Радик Руднев закликав комсомольців вивчати усю зброю, що є у відділенні, взводі, оволодівати кількома військовими спеціальностями.

6 червня

Вночі прошуміла сильна злива з бурею і громовицею, а тепер знову тепло й сонячно. Голосніше звичайного співають солов'ї.

Вранці Ковпак заглянув на хвилину до штабу і затримався там надовго. Ми з Ленкіним підготували списки кіннотників, усього сто двадцять чоловік. У місцевих загонах ковалі кують ленчики, а чинбарі готують шкіру для сидел. Основою кавескадрону лишається взвод кінної розвідки, який поповнюється новими бійцями і командирами, що служили раніше в кавалерії. Декого з розвідників 2-го, 3-го і 4-го батальйонів зі списку викреслили, щоб не послаблювати батальйонних розвідок. Командиром ескадрону призначили Олександра Ленкіна, політруком Сергія Ладигіна, а старшиною — Костю Руднева.

Ленкін підняв питання про те, щоб допомогти місцевим партизанам зброєю, особливо бійцям Лельчицького загону, які по-братньому підсобляють нам усім, чим тільки можуть. Це дуже важко, адже нам треба відправити зброю київським загонам, які останнім часом прийняли велике поповнення. Та й нам самим вона необхідна, адже путь далека, на трофеї особливо покладатися не можна. Поки що фашистське командування кидає проти нас добірні есесівські частини, які б'ються до останнього патрона. Тим-то в нас більше трофейної зброї, ніж зарядів до неї. Не думаю, що надалі буде інакше. Але допомогти треба і киянам, і білоруським товаришам. Ковпак довго щось гадав, прикидав, а тоді виділив Чорнобильському загоні два станкові кулемети, протитанкову рушницю, ротний і батальйонний міномет-

ти, міни, патрони, гвинтівки. Підсобили їй Лельчицькому загоні Колоса та Ліна: їм виділили станковий кулемет і десять гвинтівок.

7 червня

Ковпак весь ранок перевіряв готовність мінерів до рейду. Розмовляв з командирами диверсійних груп батальйонів. Кадри диверсантів підбрано чудово. Половина з них командири-інструктори мінно-підривної справи, надіслані УШПР у квітні. Хлопці швидко зжилися з партизанами, і тепер їх не відрізниш од наших «стариків». Ось командир диверсійної групи 4-го батальйону Платон Воронько. У нього не пілотка — крилатий капелюх, гімнастерку він замінив на есесівський кітель, добутий у боях за Прип'яттю, і лише зброя незмінно наша, радянська. Доповідає чітко, по-військовому, що в порівнянні з екзотичним, чисто партизанським одягом ще більше впадає в очі.

Всі хлопці звикли до партизанського життя, всі готові до рейду, але всі мріють тільки про ешелони та підривання. До того, щоб будувати, вони не готові, а будувати теж доведеться. Ковпак наказав у першій роті мінерів мати команду саперів-будівельників. З 2-го батальйону взяли нашого мостовика, що наводив переправу в Блідчі й на Прип'яті,— Миколу Яковенка. Командир наказав Абрамову терміново укомплектувати команду саперів, підключивши до цього й диверсантів. Крім того, рота мусить мати запас скоб, цвяхів, пил, сокир, лопат,— усе, що потрібно для наведення переправ, мостів, гатей. А ще треба знайти вправного коваля. На всю роботу дається три доби. Мені наказано взяти виконання під особистий контроль і доповісти Ковпакові.

Вдень приїхав Т. А. Строкач і його заступник по диверсійній роботі І. Г. Старинів. З ними прибули О. Ф. Федоров, В. М. Дружинін, Г. Ф. Покровський. Трохи згодом приїхали М. А. Кузнецов, С. Г. Сеген, І. Ф. Чепурний і помічник комісара по комсомолу Житомирського з'єднання Віталій Голиков.

Після обіду Олексій Федорович з Дружиніним вернулися до своїх загонів. Віталій Голик, Миша Андросов і Сеген усамітнилися під дубом, Іллю Григоровича Старинова потягли до себе його вихованці-диверсанти

Воронько і Давидович, а Тимофій Амвросійович весь день вивчав життя і побут загонів. Знайомився з роботою штабу, відвідав санчастину, де на цей час zostалися тільки легкопоранені, розмовляв з бійцями, командирами.

Впадає в очі людяність і душевність начальника УШПР генерал-майора Т. А. Строкача. Його товариші теж люди високої культури. Помічник начальника розвідвідділу УШПР старший лейтенант Башмак, який супроводжує Тимофія Амвросійовича, це — відомий український письменник, автор книжок «Дні наступу» і «Доба горить» — Яків Баш. З кореспондентом РАТАУ Яшею Давидзоном ми знайомі ще по Прип'яті й Аревичах. Мою увагу привернув молодий чорнявий майор з приємним, симпатичним обличчям, який скромно стояв осторонь, уважно спостерігаючи за Ковпаком. Ми познайомилися. Майор виявився спецкором газети «Комуніст», автором «Баланди», «Магістралі» та славнозвісної «Грози» — Анатолієм Івановичем Шияном. Розговорилися. Ми майже земляки. Анатолій Іванович закінчив Київський лісотехнічний інститут і мав бути інженером-лісоексплуатаційником, а став письменником. Ми розмовляли, згадуючи спільних знайомих. Надвечір покупалися в Уборті, і ще довго біля багаття під віковим дубом точилась розмова.

10 червня

Сьогодні урочистий день. Кращі бійці та командири з'єднання перед виходом у рейд одержують партизанські медалі.

На залитій сонцем галявині, оточеній віковими дубами, вишикувалися підрозділи. Біля імпровізованої трибуни-стола, на якому лежать червоні коробочки медалей, Д. С. Коротченко, Т. А. Строкач, І. Г. Старинов, М. А. Кузнецов, С. В. Руднев і С. А. Ковпак. Мітинг відкрив Семен Васильович. Коротка яскрава промова Руднева не в одного видавила скупі чоловічу сльозу. Чітко лунають слова наказу. Один за одним підходять бійці й командири до генерал-майора Строкача і приймають нагороди.

По галявині котиться радісне партизанське «у-р-р-а-а!», коли медаль «Партизанові Вітчизняної війни I ступеня» за нашим поданням одержує як боєць нашого з'єднання Дем'ян Сергійович Коротченко.

Вночі повернувся з розвідки Маркіданов, який ходив під Шепетівку. Залізничний вузол працює напружено. Багато ешелонів проходять через нього на схід. В навколишніх лісах активно діє партизанський загін Анто-на Одухи. Діє в надзвичайно складних умовах, оточений німецькими гарнізонами і націоналістичними бандами, що скупчилися в Кременецьких лісах. Особливо лютує на Кременеччині банда «Ворона». Маркіданов двічі вів бій з націоналістами і вертався іншим шляхом, ідучи на Корець, Городницю, Ємільчине, Білокоровичі.

Останнім часом гітлерівці значно посилили охорону залізниці. Вздовж полотна на триста метрів вирубують ліс, корчують кущі, косять соняшники, картоплиння, ку-курудзу, створюють так звану «зону смерті». В цій зоні гітлерівці стріляють будь-кого, хто з'явиться вдень чи вночі, людину чи тварину. Не можна там лишати ні ко-пиць, ні колод, будь-чого, де міг би сховатися всюди-суший партизан.

...Перед рейдом провели ще одну, заключну нараду всіх командирів і політпрацівників з'єднання, в якій взяли участь Т. А. Строкач і Д. С. Коротченко.

Про бойову готовність і боєздатність своїх підрозді-лів доповідали командири та комісари батальйонів. На-рада мало не пішла протоптаним шляхом районних на-рад, які скликає райземвідділ чи комунгосп, де кожен, хто бере слово, незважаючи на те, яке питання обгово-рюється, починає звітувати. Бачачи перед собою Тимо-фія Амвросійовича і Дем'яна Сергійовича, командири батальйонів (це, по суті, загони) стали звітувати за здійснену роботу. Кожен має що сказати: знищені фа-шисти, зірвані мости, підбиті в боях танки є на рахун-ку кожного загону. Видно, що Ковпака і Руднева теж трохи бентежить, що всі говорять, зважаючи на присут-ність Коротченка і Строкача, але ця нарада проводиться, щоб в'яснити стан підготовки до важкого далекого рейду, обговорити в присутності начальника УШПР і секретаря ЦК КП(б)У важливі питання тактики пар-тизанської боротьби, дальшого розгортання партизан-ського руху, окреслити, на випадок якоїсь надзвичайної події, загальну лінію поведінки.

Довелося Семенові Васильовичу закликати команди-рів, так би мовити, до порядку, аби вони в своїх висту-

пах більше розповідали про бойову готовність підрозділів, про те, як рватимуть ешелони, що йдуть до фронту. Щоб більше розповіли, як висаджуватимуть в повітря стратегічні мости, а не рахували зірвані й, до речі, вже поновлені.

Виступи одразу стають конкретнішими. Виступив і Ковпак, коротко висвітливши питання тактики партизанської боротьби, стосунки з населенням і роль штабів усіх ступенів в успішних діях загонів.

«...Основи партизанської тактики,— казав Ковпак,— це насамперед раптовість, відмінне знання ворога, сміливість, винахідливість, висока дисципліна і відмінна виучка бійців та командирів. Це основа основ, запорука наших успіхів. Наші тактичні прийоми не можуть повторюватися. Кожен бій, кожна операція повинні мати своє лице. Повторювання — це штамп, шаблон, який призводить до поразки.

Як правило, ворог завжди сильніший за нас, тому нам треба бути розумнішими. У кожному бою, в кожній операції стикаються два задуми, дві волі — наша і ворога. Чия розвідка, чий штаб працюватиме чіткіше, даючи командирові своєчасну інформацію, і чим краще буде втілено в життя рішення командира, той переможе. Ось вам приклади.

...В лютому 1942 року ворог кинув проти нас уже не підрозділи, а частини і з'єднання окупаційної армії. Було вирішено дати бій угорським частинам, змусити їх поважати радянських партизанів. Але ворог мав перевагу в силі. Проти п'ятисот бійців, половина яких була без зброї чи з обрізами, виступали війська, відмінно споряджені і навчені.

Підготовка до бою почалася з параду в Дубовичах, у день 24-річчя РСЧА. На мітингу перед парадом я привітав бійців і населення. Тоді сказав: «Товариші десантники, парашутисти, мінометники, кулеметники, кавалеристи і артилеристи!». А потім пішли «війська». Одну гарматку ми, змінюючи коней, возили разів п'ять повз трибуну.

Ворог повірив у всі ці роди військ, що діяли в партизанських загонах. Тиждень ми водили за собою ворога, маневруючи по району, роблячи великі переходи. Ми були скрізь і ніде! Ворог нас не міг знайти, а ми, влаштуовуючи засідки, весь час тримали його в напрузі, деморалізуючи його солдатів. Аж у кінці лютого ми дали

себе «оточити» в селі Веселому, і на світанку 28 лютого розгорівся жорстокий бій. Незначна кількість бійців, безперечно, не могла б стримати натиску ворога. Ми встановили на сани свою важку зброю: станкові кулемети, міномет. Маневруючи цими своєрідними тачанками, відбили атаки ворога. Ваню Рехвіашвілі весь час протягом бою переїздив з місця на місце, створюючи враження, ніби у нас багато станкачів. Внаслідок такого маневру нам пощастило покласти ворога на сніг і тримати до ночі при тридцятиградусному морозі. Вночі ми вийшли з бою, а хортисти, захопивши село, одразу кинулись по хатах, шукаючи тепла, і на світанку потрапили під бомбовий удар своєї ж авіації, яку самі ж вчора викликали на допомогу...»

Розповів Ковпак і про нашу тактику при взятті Путивля у травні 1942 року та міста Лельчиць в листопаді 1942 року:

«...В Путивлі ми діяли на фронті протяжністю близько 30 кілометрів. Ворог зайняв оборону по річці Клевень. Ми ставили перед собою завдання пробитися до залізниці Конотоп — Ворожба, розчистити підходи до станції, і в першу чергу зайняти Спадчанський ліс, де близько тисячі ворожих саперів заготовляли деревину для відбудови мостів через Клевень по дорозі Глухів — Путивль і через Сейм по дорозі Путивль — Буринь. Організувавши сильні угруповання, ми одночасно невеликими групами ударили в кількох місцях по гарнізонах ворога. Зчинилася паніка. Батальйон, що стояв у Спащинуму, втік од відділення автоматників Карпенка, кидаючи озброєння та спорядження, а командир батальйону на березі Сейму кинув навіть свій китель з орденами.

Ми зробили все для того, щоб у сильного, але морально нестійкого противника виникло враження, ніби його оточуємо. В Лельчицях навпаки, ми ставили питання про повне знищення гарнізону. Оточивши місто, створили видимість того, що ворогові можна відійти. Одну сторону zostавили відкритою і лише за п'ять кілометрів од міста влаштували засідку, на якій і знищили решту гарнізону. Робилося це для того, щоб розчистити район від німецьких гарнізонів, створити новий партизанський край.

Дещо про винахідливість і військову хитрість. Візьмімо, наприклад, вчинок бійця-кулеметника, який, обо-

роняючись коло Голубівки, поставив ручний кулемет на діжку; звуки пострілів, підсилені порожнявою, створювали враження, що б'є або скорострільна гармата, або крупнокаліберний кулемет. Ця «грізна зброя» зірвала атаку ворога й принесла перемогу. А наш прохід повз Кам'янку під час виходу з Брянських лісів, коли ми змусили цілу ніч воювати гарнізони Кам'янки й хутора Михайлівського, а потім цілий день ховати своїх же солдатів. Або ж, візьмімо, використання при наступі такої «грізної зброї», як мотоцикли без глушителів, які, перевантажені, на першій швидкості, несамовитим ревом вигнали ворожий гарнізон Литвиновичів під час наступу на Путивль і зчинили паніку: «Ідуть радянські, небачені ще танки!».

Та все це не дасть бажаних наслідків, якщо не буде підтримки з боку населення. Правильно налагодити свої стосунки з населенням, це означає завоювати його довіря, повагу і любов. Ми завжди в своїх діях прагнемо до цього. Наші лікарі надають населенню медичну допомогу. Ми повертаємо людям сотні тонн награбованого німцями хліба, худобу, сіль, цукор. Часом ми годуємо цілі села. Населення нас завжди підтримує і, коли треба, йде на будь-які жертви. Правильні стосунки з населенням це — запорука наших успіхів і одне з найголовніших завдань нашої політроботи.

І коротко про роботу штабів наших загонів і нашого з'єднання. В умовах партизанської війни ворог, опираючись на гарнізони в містах і на залізницях, оточує нас з усіх боків, маючи матеріальну перевагу в техніці та озброєнні. Тепер, коли йде війна, де немає ні тилу, ні флангів,— роль штабів набуває особливого значення. Розробити і прийняти рішення командир повинен у найкоротший строк і, незважаючи на це, рішення має бути доцільним і несподіваним для ворога. Це буде можливе лише тоді, коли штаб своєчасно дасть правдиву і повну інформацію про ворога, в стислі строки оформить рішення командира, доведе це рішення до виконавців, організує його реалізацію, домагаючись точного виконання наказу і найповнішого використання досягнутого успіху.

Однак необхідно зауважити, що в партизанській війні незмірно зросла і роль єдиноначальності командира окремого загону чи з'єднання. За наших умов лише командир у повній мірі користується правом прийняти

рішення щодо дій ввіреного йому загону і в повній мірі несе за ці дії відповідальність перед партією і народом».

Коротко виступив Т. А. Строкач. Висловивши задоволення нашими діями, станом бойової і політичної підготовки особового складу з'єднання, Тимофій Амвросійович ознайомив командирів і політпрацівників з роботою Українського штабу партизанського руху на новому етапі. Розповів про форми партизанської боротьби і поставив перед нами нові завдання:

«Тепер на фронті затишшя,— говорив Строкач,— значить, ворог набирає сили для нового наступу, і перед партизанами стоїть завдання — розгортати всенародну боротьбу проти загарбників, поширювати партизанський рух у нових районах. Ви йдете в новий, ще не обжитий партизанами край. Будьте пильні, зміцнюйте розвідку не лише для себе, а й для Червоної Армії».

Дуже теплий, зворушливий виступ Дем'яна Сергійовича командири слухали, затамувавши подих. Слухали з почуттям гордості, що саме нам довірено нове відповідальне завдання, що це завдання ЦК нашої партії.

Після наради всі разом поїхали проважати в рейд з'єднання О. Ф. Федорова, що йде під Ковель. Ковель — стратегічний залізничний вузол. Контролюючи Ковель, партизани з'єднання Федорова паралізують і залізницю Ковель — Сарни — Коростень — Київ, зводячи Сарни і Коростень, та й саму Шепетівку, до ролі другорядних. Ворог це знає і захищатиме Ковель будь-якою ціною, не спиняючись ні перед чим. Знає це і Олексій Федорович, і теж готовий до бою. Хай щастить йому в цьому нелегкому поході.

Ми зупинилися в Боровому. Мимо нас ідуть стрункі лави партизанів, побратимів-чернігівців, рухаються валки обозів, артилерія. Бійці веселі, добре вдягнені. В лавах чути пісні, сміх, жарти. Та ось проходять останні ряди. Тепло прощаємося. Обійми, братні поцілунки, скупа сльоза пливе по щоці. Коли доведеться побачитися?!.. Триває жорстока смертельна боротьба з фашизмом, і скільки нас лишиться серед живих?!

...Поверталися до штабу мовчки. Завтра о 6-й вечора рушають у путь і наші батальйони. Наказ уже підписано, і ми їхали, думаючи кожен про своє.

Останні дні я живу під враженням листа Олександра Довженка до Вершигори. Лист розминувся в адреса-

том — Петро Петрович тепер у Москві, і Борис Вакар дав мені прочитати ці незабутні сторінки. Я не стримався і переписав...

«Дорогий товаришу Вершигора, дорогий воїне і полковнику!

Я довго вже і багато чую про Ваші бойові діла в тилу ворога, давно збирався написати Вам про своє захоплення Вашим кроком і проявом военного Вашого таланту. Не один раз сам думав і просився полетіти до Вас, та не доженуть уже Вас, Вершигора, мої коні. Прийміть же мій привіт і найгарячіші побажання особистої перемоги і щастя у всіх Ваших діях, щоб скінчилася скоріше війна, щоб повернутися нам до студії і по-новому розпочати будувати нашу культуру, нашу кінематографію і господарство. Я посилаю до Вас кінооператора Вакара. Але, перед тим, як написати про мету його до Вас подорожі, я хочу звернутися до Вас з таким проханням: пишіть, як можна більше пишіть. Не покладайтесь на свою пам'ять. Факти забуваються в більшій чи меншій мірі, але почуття людські, все те дороге і тонке, що виростає з фактів у людській душі, забувається і зникає: Можна згадати про минуле кохання, примірно, але не можна його пережити й відчутти адекватно минулому. Пишіть. Ви мусите повернутися з війни багатющою людиною. Пишіть про все багато, фостережливість у Вас є, і почуттям бог не обділив, якщо вже Ви отаким виявилися. Описуйте соціальні явища, характери. Записуйте окремі думки свої, людські, Ковпакові. Пам'ятайте, Ковпак мусить залишитись у мистецтві й історії України. Це мусите зробити Ви. Кажуть, старий надзвичайний оригінал, тонкий і мудрий чоловік, справжній син народу. Передайте йому мій низький уклін і братське привітання, хай буде здоровий. Я думаю, мине війна, ми ще зробимо про нього й про Вас картину, не забувайте про це. Хай пишуть партизани. Навчіть їх. Заохочуйте. Нехай пишуть щоденники, інтимні, теплі, а не рапорти для домашнього вжитку... Оце Ви мусите пам'ятати. Я сподіваюся, що українські письменники виникнуть з війни — нові письменники. А що, коли внаслідок Вашого отакого щоденника народиться книга про народ український у боротьбі за життя? З показом героїки, могутніх характерів, талантів военных, пристрастей людських, високих бойових піднесень, розмаху великості душевної, що доповнюється славним прадідом

великим, і низості падінь, і нікчемства, і темряви, і зради, і блукань у складних перельотах велетенських катаклізмів, у вогні та полум'ї, в болотах, пожежах, шибеницях, руїнах, у лісах, мов звірі, що й голову нікуди приложити, без знання, часом без присяги, без знання історії своєї, без вихованого часом патріотизму, під різними впливами, роз'ятрених агітацією, де скористовуються проти усі наші дурні помилки тощо. Чоловіків, дівчат, підлітків — словом, всього того, що дає Вам, Вершигоро дорогий, наша кривава вічно трагічна Волинь.

Пишіть. Нема часу(?). Призначте спеціальну людину для себе і для старого. Забирайте з собою всі людські пристрасті, всі рухи, всі сльози, всю гордість і ненависть до ворога, і помсту, й пристрасть,— не кидайте на дорозі. Не слідуєте, Вершигоро, славним прадідам нашим — запорожцям, од яких, після того як погнили їх онучі й клейноди і потрухли горілчані баклаги, майже нічого не лишилося для історії, і що саму історію доводилося писати на основі писань іноземних сучасників. Отаке-то. Я недавно подав до Раднаркому докладну записку з проханням розпочати утворення музею Вітчизняної війни українського народу. Партизанський відділ мусить займати в ньому найвидатніше місце. Я сподіваюся, що Ви зразу ж почнете дещо приберігати для цього. Справді, як жаль, уже є білоруський відділ в Історичному музеї в Москві, українського нема. Одним словом, запорожці були, запорожцями й осталися.

Вертаюся до щоденників. Зі мною погоджується Строкач. Заохочуйте до писання людей. Беріть приклад з німців. Правда, у них, гадів, немає ідеї, бо те, в ім'я чого вони діють, це не ідеї, а гнусність, але нам, людям ідей, діючих во ім'я найвищих ідей, творцям історії і авторам історії, гріх не лишити після себе записаних бієній свого серця і полум'я свого розуму. Так-то, дорогий воїне. Передайте ще раз привіт старому. Якщо хочете знати, він і Ви інтересуете мене в найбільшій мірі серед усіх партизанських загонів, от через що я завжди душею з Вами, правда, я часто плачу, мені здається, що гине нашого народу така сила, як нігде й ніколи в світі. Будьте мудрими і людяними, як би не було це важко за Ваших обставин. Може, в цьому і полягає найвищий смисл Вашої історичної ролі — бути бездоганними месниками і страшними ворогами ворогів Батьківщини, ни-

щити окупантів, і глибоко тонкими і проникливими психологами, і бути лікарями душевних і розумних каліцтв, що упали на наших чаєнят при битому шляху, і тонкими хірургами.

Тепер робиться фільм «Україна в боротьбі» під моїм худ. керівництвом, документальний. Український народ на фронтах. На заводах Уралу і — головне — в партизанах. Таким чином, Ви будете центром цієї картини. Їй надається велике значення як документу характеру міжнародного призначення для міжнародного екрана. Я радий, що посилаю цього хороброго і славного хлопчину Вакара до Вас... Я одверто прошу поставитись до Вакара по-батьківськи, як до свого рідного діла...

Що знімати? Я послав одного оператора (Фроленка) до Сабурова. Я дав йому орієнтовно кілька розробок епізодів, що їх допустимо було передбачити. Говорив я дещо й Вакару. Але я сподіваюся, що смішно і безтактовно було б посилати до Вас оператора з указанням «об'єктів», не будши самому у Вас ні разу. Тому я прошу Вас, якщо знайдеться трохи часу, допоможіть Вакару самі. Ви знаєте це краще од мене. Єдине, що я Вам можу сказати, — мені не подобаються наші документальні військові картини. В них нема людини. Вони в монтажі так дрібно пошматовані, що в них нема людини. Людина не завжди там, де вона біжить, перебігає, метушиться і т. д., вона починається там, де по бігові й стрілянині вона спиняється вчасно і мислить. Оце треба уміти подати. А люди, мені здається, нігде так багато не мислять, як на війні. І чому цього не помітили оператори, бог їх знає. Крім того, у нас у хроніці кровобоязнь і боязнь мертвих... Я вважаю, що це невірно. Кров нашого народу кричить і вимагає світового екрана. Хай дивиться світ, як умирають за нього наші люди. Хай плаче над умираючими партизанами, селянами, дітьми, жінками. Хай ненавидить презренну кров ворога — вішателю, вбивці. Хай дивиться на наші жертвні пожари, на всю Україну, окривавлену матір нашу, в огні й стражданні, на щедрих на кров і жертви дітей її збройних. Будьте здорові, дорогий полковнику Вершигоро. Бажаю Вам щастя у всім на світі. Скоро я ще Вам напишу.

Пишіть і Ви мені: Москва, Можайське шосе, 36/50, кв. 92.

Ваш О. Довженко. 1943 р.»

Я чув по радіо виступ Довженка, коли він назвав партизанів «славою і гордістю, невмирущим символом нашого доброго і чесного народу». Ці слова й тоді справили на мене велике враження, але я сприйняв їх як поетичну гіперболу. Тепер, після виступу Ковпака і листа Довженка, я по-справжньому зрозумів цю велику Людину-мислителя. Нам, безумовно, ще дуже багато треба зробити. І так хочеться бути гідним цих слів.

З М І С Т

	Стор.
Передмова	3
<i>Зшиток перший</i> Брянський ліс — партизанська фортеця	11
<i>Зшиток другий</i> Трохи історії	58
<i>Зшиток третій</i> «Другий фронт, це ви»	85
<i>Зшиток четвертий</i> Рейд за Дніпро	131
<i>Зшиток п'ятий</i> Сарненський хрест	181
<i>Зшиток шостий</i> Полісся у вогні	202
<i>Зшиток сьомий</i> Князь-озеро	234
<i>Зшиток восьмий</i> Знову в дорогу	258
<i>Зшиток дев'ятий</i> По степовій Житомирщині	289
<i>Зшиток десятий</i> На Київщині	309
<i>Зшиток одинадцятий</i> Розгром ворожої флотилії на Прип'яті	341
<i>Зшиток дванадцятий</i> «Мокрий мішок»	387
<i>Зшиток тринадцятий</i> Нове завдання	412

Войцехович Василий Александрович

ФРОНТ НА ПОЛЕСЬЕ

Партизанские тетради

ПОЛИТИЗДАТ УКРАИНЫ

(На украинском языке)

Редактор *О.О. Сухолотюк*

Художне оформлення *В. П. Вечерського*

Художній редактор *М. Г. Богданець*

Технічний редактор *М. М. Парфенюк*

Коректори: *К. М. Ларіна, Т. В. Попова*

Здано на виробництво 11/Х 1974 р. Підписано до друку 18/ІІ 1975 р. Формат 84×108¹/₃₂. Фіз. друк. арк. 13,5. Ум. друк. арк. 22,68. Обл. вид. арк. 23,45. Папір № 3. БФ 28 539. Зам. 1703. Тираж 180 000. Ціна 82 коп.

Політвидав України, Київ, Володимирська, 42

Київська книжкова фабрика республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, вул. Воровського, 24.